

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

МИХАЙЛУЦА МИКОЛА ІВАНОВИЧ

УДК 322: 94 (100) “1939/1945”

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ
РАДЯНСЬКОГО І РУМУНСЬКОГО РЕЖИМІВ

07.00.01 — історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Лисенко Олександр Євгенович,
доктор історичних наук, професор

Одеса — 2009

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	4
ВСТУП.....	6
Розділ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	16
1.1. Аналіз сучасної історіографії.....	16
1.2. Характеристика джерельної бази.....	42
1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження.....	60
Розділ 2	
ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ПІВДНІ УРСР У ПЕРЕДДЕНЬ ТА НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1930-і рр. — осінь 1941 р.).....	73
2.1. Православ'я у правовому полі більшовицької держави (1930-ті рр.).....	73
2.2. Православне духовенство на Ізмаїльщині в умовах радянзації (червень 1940 р. — червень 1941 р.).....	111
Розділ 3	
ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ ПІД РУМУНСЬКОЮ ВЛАДОЮ (кінець 1930-х — 1944 рр.).....	126
3.1. Православ'я в умовах румунського адміністрування у передвоєнні роки (кінець 1930-х — червень 1940 р.).....	126
3.2. Політика румунської церковної адміністрації щодо Православної церкви у період 1941—1944 рр.....	140
Розділ 4	
ПОЛІТИКА РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ У РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ В ГУБЕРНАТОРСТВІ “ТРАНСІСТРІЯ” (осінь 1941 р. — весна 1944 р.).....	155
4.1. Особливості діяльності Румунської православної місії в “Трансїстрії”.....	155

4.2. Відбудова православних культових споруд та функціонування монастирів.....	172
4.3. Етноконфесійна ситуація на теренах між Південним Бугом і Дністром.....	192
4.4. Богословська освіта, релігійна пропаганда та виховання.....	207
4.5. Соціально-економічні аспекти повсякденного життя православного кліру	224
4.6. Благодійність місіонерів, місцевого духовенства та православних мирян.....	238
Розділ 5	
ПРАВОСЛАВ'Я У ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІДНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (весна 1944 р. — осінь 1945 р.).....	
5.1. Діяльність уповноважених Ради у справах РПЦ при облвиконкомах півдня республіки.....	251
5.2. Облік, реєстрація храмів, релігійних громад та духовенства. Релігійні настрої населення Півдня України.....	271
5.3. Патріотична діяльність Православної церкви та інших конфесій.....	303
5.4. Антирелігійна пропаганда і репресії проти духовенства.....	320
5.5. Становище православних монастирів і чернецтва.....	340
5.6. Матеріальні втрати Православної церкви та вірних.....	355
ВИСНОВКИ.....	374
ДОДАТКИ.....	387
А. Таблиці.....	388
Б. Мартиролог.....	409
СЛОВНИК РЕЛІГІЙНИХ ТА ІСТОРИЧНИХ ТЕРМІНІВ.....	455
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	463

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БГПР	Будинок громадських примусових робіт, тюрма
ВМП	Вища міра покарання (розстріл)
ВНК	Всеросійська надзвичайна комісія
ВС	Верховний Суд УСРР
ВТТ	Виправно-трудоий табір
ГУТАБ	Головне управління таборів
ДАВО	Державний архів Вінницької області
ДАМО	Державний архів Миколаївської області
ДАОО	Державний архів Одеської області
ДПУ	Державне політичне управління (1922—1923 рр.)
ІПЦ	Істинна православна церква
КК УРСР	Карний кодекс УРСР
КМТ	Католицька місія в “Трансністрії”
КРГ	Контрреволюційна група
КРСГ	Контрреволюційна сектантська група
КУ “ІА”	Комунальна установа “Ізмаїльський архів”
КРФЦО	Контрреволюційна фашистська церковна організація
МАСРР	Молдавська Автономна Соціалістична Радянська Республіка
МДБ МРСР	Міністерство державної безпеки Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки
МОКМ	Міністерства освіти, культів і мистецтв (Румунії)
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
ВТ ОдВО	Воєнний трибунал Одеського воєнного округу
ОДПУ	Об’єднане державне політичне управління
ОГУНК	Одеське губернське управління надзвичайної комісії
ОКРЦО	Одеська контрреволюційна церковна організація

ОНК НКВС	Особлива нарада при колегії НКВС
ОУН С-Д	Організація українських націоналістів самостійників-державників
ООС ДПУ	Одеський оперативний сектор ДПУ
ПП ОДПУ	Пересильний пункт ОДПУ
РВ НКВС	Районний відділ НКВС
РС РПЦ	Рада у справах РПЦ при РНК УРСР
РККС	Reichsmark (Reichskreditkaffen) — марка, грошова одиниця, яка ходила в “Трансністрії”
РАПЦ	Румунська автокефальна православна церква
РПМТ	Румунська православна місія в “Трансністрії”
РПЦ	Російська православна церква
СПВ	Секретно-політичний відділ
СС РПЦ	Священний Синод РПЦ
УАПЦ	Українська автокефальна православна церква
УДБ НКВС	Управління державної безпеки НКВС
УНКВС	Управління (обласне) НКВС
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
УСБУ	Управління служби безпеки України
ФНВ	Фронт національного відродження
ХЕВ	Християни євангельської віри
ЦДАГО України	Центральний державний архів громадських об’єднань України
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАМіЛМ України	Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України
ЦАМО РФ	Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації

ВСТУП

Актуальність теми. Відійшли у минуле часи, коли церква як духовний соціум була відокремлена від держави. Сьогодні в самостійній Україні стають реальністю цивілізовані відносини між цими двома інституціями і налагодження стосунків є підтвердженням обопільної зацікавленості. Останнім часом, переживаючи своєрідний період ренесансу і долаючи рефлексійну спрямованість минулого до теперішнього стану державно-церковних відносин, церква в особі різних конфесій та віросповідань домагається уваги й підтримки з боку держави, аби повернути собі історично традиційний статус та зайняти гідне і суверенне місце в українському суспільстві. У свою чергу, держава покладає на церкву сподівання, що вона має сприяти зміцненню соціальної стабільності, морального оздоровлення спільноти, культурному і духовному збагаченню та утвердженню національної свідомості.

З огляду на сказане особливого значення набуває всебічне дослідження політики держави та діяльності її органів влади щодо Православної церкви у різні історичні періоди і, зокрема, в роки Другої світової війни. Певне зацікавлення викликає вивчення цих процесів на Півдні України, багатонаціональному регіоні, що перебував у роки війни під владою СРСР і Румунії. У сучасній історичній літературі відсутні узагальнюючі та комплексні праці, в яких досліджується релігійна політика румунських властей у передвоєнній Південній Бессарабії, в роки окупації Бессарабії та “Трансністрії” впродовж 1941—1944 рр., які б давали глибокий аналіз “християнізму по-румунськи” на різних етапах та рівнях окупаційної влади від губернаторства до примарії.

Здійснення такого дослідження дає можливість порівняти дві тоталітарні системи — радянську і румунську, визначити сутнісні риси їхніх державно-церковних доктрин, простежити взаємовпливи, ставлення до православних релігійних громад, взаємовідносини з ієрархією й духовенством.

Сьогодні також є актуальним вивчення взаємовідносин трьох елементів суспільства — держави та її владних структур; церкви та її ієрархів, і власне пастви і мирян. Урахування реального практичного історичного досвіду, навіть якщо він є досить полярним, сприятиме виходу суспільства з духовної та політичної кризи, розв'язанню проблем регулювання діяльності релігійних організацій та дозволить уникнути багатьох помилок у майбутніх відносинах держави і церкви. Між іншим, це дасть можливість і самій Православній церкві віднайти в собі сили для подолання суперечностей, пов'язаних з “одержавленням”, для пошуку суспільного компромісу, духовної та організаційної консолідації. Церква також має “роздержавити” соціум і сприяти становленню громадянського суспільства, тобто “має дати суспільству більше, ніж проповідь” [430].

Зв'язок дисертаційного дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційний проект реалізовано в рамках наукових тем відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України: “Українське суспільство і влада на завершальному етапі війни. 1943—1945 рр.” (2004—2006 рр., номер державної реєстрації — 0104U003293), “Україна в період німецько-румунської окупації 1941—1944 рр.: соціально-економічний та антропологічний вимір” (2007—2009 рр., номер державної реєстрації — 0107U000237), а також у відповідності з планами держбюджетних наукових тем кафедри українознавства Одеського національного морського університету “Українознавство — наука самопізнання українського народу” (2003—2005 рр., номер державної реєстрації — 0103U004368) і “Актуальні проблеми українознавства” (2007—2008 рр., номер державної реєстрації 0108U008599).

Об'єктом дослідження обрано взаємини державних органів влади, які встановлювалися на Півдні України в залежності від геополітичних змін кінця 30-х — початку 40-х рр. ХХ ст. і Православною церквою під час Другої світової війни. З одного боку, в центрі дослідження перебуває політична лінія радянської влади з її нормативно-правовими актами щодо Православної церкви у передвоєнне десятиліття, перші місяці після початку війни і в постокупаційний період, тобто, після визволення від загарбників; з іншого, — румунська окупаційна адміністрація

і Румунська православна місія та її заходи в адміністративно-релігійній сфері на захоплених південно-західних українських теренах.

Предметом дослідження виступають зміст, особливості, механізми та методи реалізації релігійної та церковної політики радянської влади, взаємодія центральних, республіканських та місцевих державних органів влади і православних церковних установ та релігійних інституцій (громад); динаміка релігійних процесів та статус церкви в умовах окупації і періодичної зміни тоталітарних політичних режимів під час війни; становище православного кліру в системі суспільних відносин, його суспільні та життєві стратегії, конфесійна та громадська діяльність, соціально-правове становище, освітній рівень, специфіка функціонування православних громад регіону.

Хронологічні рамки дослідження визначаються загальноприйнятою в сучасній історичній науці періодизацією Другої світової війни — 1939—1945 рр. Нижня межа обумовлена закінченням періоду, коли південнобессарабські землі перебували під Румунією. Верхня межа окреслена завершенням Другої світової війни, організаційно-правовим закріпленням за Православною церквою статусу одержавленої церкви, завершенням обліку та реєстрації культових споруд, релігійних громад і духовенства, а також зміною конфесійної карти регіону.

Територіальні межі дослідження охоплюють терени Півдня України*, які в роки Другої світової війни не мали сталого територіально-адміністративного устрою, особливо починаючи з радянсько-німецького “порозуміння” восени 1939 року. Ця подія призвела до адміністративно-територіальних змін на півдні УРСР і утворення невеликої за площею спочатку Аккерманської (з 7 серпня 1940 р.), а згодом Ізмаїльської області (з 7 грудня 1940 р. до 1954 р.). Межі новоутвореної області в основному збігалися з історико-географічним регіоном — Південною Бессарабією, яка в передвоєнне десятиліття перебувала під владою королівської Румунії. Основний територіальний масив дослідження становлять Одеська і

---

* За правилами українського правопису “Південь України” і “Південна Бессарабія” як “назви сторін світу під якими розуміються краї чи народи” подаються з великої літери (див. Український правопис. Стереотипне видання. — К. : Наукова думка, 2004. — С. 50, §38, п. 7).

Миколаївська області, межі яких також не були сталими через адміністративно-територіальні зміни у зв'язку з утворенням навесні 1944 р. Херсонської області.

Територіальні межі дослідження, певною мірою, також корегуються румунськими окупаційними адміністративно-територіальними утвореннями в південноукраїнських землях — губернаторствами “Бессарабія” (до якої, окрім Молдавської РСР, було також включено Ізмаїльську область УРСР) і “Трансністрія” (до неї разом з лівобережними дністровськими районами МРСР, було включено Одеську, західні райони Миколаївської та південні райони Вінницької областей УРСР), що було свого роду компенсацією за територіальні втрати Румунії у передвоєнні роки. Губернаторство “Трансністрія” формально до складу Румунії не входило*.

Основна мета дослідження полягала в тому, щоб на основі широкого спектру джерел, теоретичних напрацювань та здобутків сучасної історіографії здійснити комплексне вивчення церковно-релігійного життя на Півдні України в роки Другої світової війни крізь призму відносин Православної церкви, радянських властей і румунської окупаційної адміністрації, з'ясувати його основні тенденції, еволюційні характеристики й наслідки, простежити трансформації в соціоконфесійному середовищі регіону у зв'язку зі змінами режимів у краї.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання низки науково-дослідницьких завдань:

– здійснити аналіз та визначити сучасний стан наукового опрацювання обраної проблематики, віднайти, систематизувати і класифікувати широкий пласт джерел, проаналізувати основні концептуально-теоретичні засади та базовий понятійно-категорійний інструментарій, на основі яких різні науково-історичні школи здійснювали дослідження сутності й реалізації державної політики в роки війни, висвітлення процесів конфесійного життя;

---

* Оскільки румунський за походженням гідротопонім “Transnistria” має тлумачення як “територія за Дністром”, тобто “Задністрянщина”, і застосовувався в роки Другої світової війни для визначення території румунського окупаційного адміністрування, вважаємо за необхідне брати це слово в лапки.

- розкрити особливості суспільного життя на Півдні України через призму реалізації радянської та румунської доктрин у релігійній сфері;
- показати динаміку стосунків держави і церкви та їхню еволюцію в роки воєнного лихоліття;
- окреслити напрямки, суть, принципи і наслідки реалізації радянської та румунської моделей державної політики в регіоні стосовно Православної церкви, віруючих та кліру;
- розглянути та проаналізувати основні причини, мотиви і характер співпраці та сприяння окупаційній системі, її церковній адміністрації в релігійному питанні з боку місцевого духовенства й віруючих;
- простежити палітру засобів самореалізації й функціонування Православної церкви в суспільстві, підконтрольному радянській і румунській властям;
- дослідити проблему залежності кількості православних священнослужителів та приходів від національного складу й етнічної строкатості населення в окупованих румунами землях Південної України;
- з'ясувати причини, основні прояви та наслідки румунської політики денационалізації конфесійного життя у період окупації і радянської влади після повернення на звільнені південні терени;
- визначити завдання і характер румунського православного місіонерства в захоплених провінціях;
- здійснити соціально-релігійну стратифікацію населення регіону та аналіз проявів релігійної свідомості як рефлексій на релігійну політику румунського окупаційного режиму;
- визначити причини, політичні технології та законодавчо-правові механізми “нового курсу” радянського керівництва щодо релігії та реалізації його на місцях;
- виявити спричинені війною масштаби матеріальних втрат і фінансових збитків Православної церкви та релігійних громад на Півдні України.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше в українській історіографії здійснено комплексний історичний аналіз статусу і ролі Православної церкви, динаміки релігійної політики і соціоконфесійних процесів на Півдні

України в умовах періодичної зміни тоталітарних політичних режимів (структур), зокрема, румунської окупаційної адміністрації і радянських державно-партійних органів влади впродовж 1939—1945 років.

Реалізація дослідницького проекту дозволила досягнути таких **наукових результатів**:

– вперше впроваджено в науковий обіг, проаналізовано і здійснено наукову інтерпретацію значного масиву автентичних, до сьогодні не відомих, в т.ч. румуномовних, архівних матеріалів і документів, які дозволили розглянути і глибше розкрити проблему;

– здійснено реконструкцію минулого на основі залучення джерел усного походження, осмислено і використано відновлені в пам'яті спогади інформантів, безпосередніх учасників історичних подій (віруючих, членів релігійних громад, церковних старост), що сприяло суттєвій зміні усталених поглядів на низку аспектів даної теми;

– доведено, що політика радянської влади у сфері релігії і, зокрема, стосовно Православної церкви на Півдні України була по суті атеїстично-репресивною, оскільки викорінювала і нищила традиційно-історичні підвалини православ'я, ігнорувала реалії духовного життя і викликала трагічні демографічні, духовні та матеріальні наслідки;

– встановлено, що дії радянських державних спецслужб щодо Православної церкви та кліру на Півдні України мали карально-силовий характер, і реалізовувалися не тільки через масові порушення конституційних норм стосовно свободи релігії та прав людини на віровиявлення, а й методами фізичного насилля і винищення;

– з'ясовано характерні особливості існування православних парафій, духовенства та релігійних громад на території Південної Бессарабії в умовах румунського адміністрування напередодні Другої світової війни і в підкупаційний період 1941—1944 років;

– здійснено синхронізований аналіз умов існування православних парафій і духовенства Південної Бессарабії у правовому полі тоталітарних держав (румунської і радянської) до і після червня 1940 року;

– встановлено схожі та відмінні риси у церковно-релігійній політиці румунської влади й екзархату Румунської православної церкви в різних окупаційних зонах: в губернаторствах “Бессарабія” і “Трансністрія”;

– розкрито організаційні, церковно-адміністративні технології і методи реалізації політики румунського “місіонерства” через діяльність Румунської православної місії в губернаторстві “Трансністрія” та показано позитивні церковно-матеріальні і духовно-євангельські зрушення в християнізації окупованих земель;

– через характеристику політики румунського “християнського місіонерства” на теренах Буго-Дністровського межиріччя досліджено етноконфесійну ситуацію, доведено ігнорування релігійних потреб українських парафій та духовенства, показано українофобські настрої та соціально-економічні процеси у повсякденному житті кліру;

– простежено еволюцію відносин держави і церкви, з’ясовано роль союзного та республіканського керівництва Радою у справах РПЦ при РНК та інституту уповноважених у справах РПЦ на Півдні України;

– розширено і доповнено фактологічним матеріалом тезу про суспільну значимість і роль Православної церкви, місцевих релігійних громад, духовенства в патріотичному русі в роки війни;

– показано, що методи та особливості боротьби місцевих партійних і державних органів влади з наслідками релігійних впливів на Півдні України після визволення від окупантів мали адміністративно-силовий характер, що призводило до обмеження впливу церкви, тотального контролю за кліром, репресій, закриття храмів і монастирів, підступної антирелігійної пропаганди тощо;

– встановлено масштаби матеріальних збитків Православної церкви, релігійних громад у результаті окупації та бойових дій у регіоні;

– подано власну систематизацію та періодизацію церковно-релігійних процесів на Півдні України, інтерпретацію категорійно-поняттєвого апарату, підготовлено мартиролог та біографічні довідки про єпархіальний клір.

Науково-практичне значення. Наукові здобутки та результати, отримані в процесі дисертаційного дослідження мають перспективу бути використаними в різноманітних теоретичних і суто прагматичних сферах, а саме: в науковій — для подальшого поглиблення фундаментальних досліджень проблем державно-конфесійних відносин в багатовекторних напрямках як історичної науки, так і філософської, політологічної, релігієзнавчої, соціологічної та культурологічної; в державорозбудовчій — задля ефективного проведення церковно-релігійної політики в сучасному державотворчому процесі України та виробленні принципів міжконфесійної злагоди й толерантності на основі знань історичного минулого; в навчально-методичній — для доцільного використання під час розробки навчальних програм, лекційних курсів та спецкурсів з вітчизняної історії, історії держави і права України, політології, релігієзнавства, краєзнавства та регіональної історії міст і сіл України, а також розробки методичних порад для координаційно-консультативних рад релігійно-світської згоди при обласних (міських) виконкомках та єпархіальних радах.

Апробація, публікація та реалізація результатів дослідження. Дисертацію підготовлено у відділі історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України Національної академії наук України, де її рукопис обговорено і рекомендовано до захисту.

Основні положення, окремі аспекти та підсумкові результати дослідження автором було виголошено за період від 1994 р. до 2009 р. на 32-х наукових та науково-практичних конференціях, конгресах, “круглих столах” тощо. З них: 23 — міжнародних (безпосередньо 6 за кордоном: 3 — в Російській Федерації, 2 — в Румунії, 1 — в Республіці Молдова), 7 — всеукраїнських та 2 — регіональних, зокрема: Науково-теоретичній конференції “Україна в роки Другої світової війни. 1939—1945” (Київ, 1994), Міжнародній науковій конференції “50 лет Победы в Великой Отечественной войне” (С.-Петербург, Росія, 1995), Міжнародній науковій

конференції “Відродження української державності: проблеми історії та культури” (Одеса, 1996), Міжнародній науковій конференції “Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны” (С.-Петербург, Росія, 1997), Четвертому міжнародному конгресі українців (Одеса, 1999), Науково-практичній конференції “Патріотичне виховання на прикладах героїчного минулого українського народу” (Одеса, 1999), Всеросійській науковій конференції “Великая Победа: 55 лет, итоги и уроки” (С.-Петербург–Пушкін, Росія, 2000), Другій Всеукраїнській науковій конференції “Інтелігенція і влада” (Одеса, 2002), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції “Суспільство: історія, методологія, практика” (Тернопіль, 2004), XI Всеукраїнській науковій конференції “Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події” (Київ-Хмельницький, 2004), II Міжнародній науково-теоретичній конференції “Знаки запитання в історії України: українська історія у східноєвропейському контексті” (Ніжин, 2004), 1-й науково-практичній конференції “Липоване-старообрядцы Придунавья: 350-летний опыт сохранения русского языка, традиций и культуры” (с. Стара Некрасівка, Ізмаїльського району Одеської обл., 2004), у чотирьох сесіях Міжнародної наукової конференції “Історія релігій в Україні” (Львів, 2004, 2005, 2006, 2007), Міжнародній науковій конференції “Незабутні сторінки історії нашого народу” (Київ, 2005), Всеукраїнській науковій конференції “Друга світова війна і доля народів України” (Київ, 2005), Міжнародній конференції “Велич подвигу народного” (Одеса, 2005), Міжнародній науковій конференції “Релігія і церква в історії України” (Полтава, 2005), Міжнародній науковій конференції “Dunărea – fluvial unui destin European” (Галац, Румунія, 2005), Міжнародній науковій конференції “Друга світова війна: український вимір” (Київ, 2005), Міжнародному науково-практичному симпозиумі “Rolul cooperării interuniversitare din Euroregiunea “Dunărea de Jos” (Кахул, Республіка Молдова, 2005), Міжнародній науковій конференції “Архівні джерела у формуванні історичної пам’яті” (Київ-Херсон, 2006), Міжнародній науковій конференції (круглому столі) “Україна в добу окупації 1941—1944 рр.” (Кривий Ріг, 2006), III Міжнародному науковому конгресі українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”

(Луцьк, 2006), I Міжнародній науковій конференції історичних факультетів Євросередині “Нижній Дунай” “Interferențe istoriografice româno-ucrainene” (Галац, Румунія, 2006), III Міжнародній науковій конференції “Революції в Україні у XX—XXI століттях: співзвуччя епох” (Одеса, 2007), Міжнародній науково-практичній конференції “Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри” (Одеса, 2007), Міжнародній науковій конференції “Нижньодунайський регіон в XV—XX ст.: історичні, етнічні та культурні трансформації” (Одеса, Україна — Тульча, Румунія, 2008), Шостій Міжнародній науковій конференції “Православ’я—наука—суспільство: питання взаємодії” (Київ, 2008), 3-й Всеукраїнській науковій конференції “Друга світова війна і доля народів України” (Київ — Пуца Водиця, 2008), II Міжнародній науково-практичній конференції “Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри” (Одеса, 2009) та інші.

Окрім того, результати дисертаційного дослідження використовувалися під час підготовки лекційних курсів з історії України та історії держави і права України для студентів Одеського національного морського університету.

За темою дисертації опубліковано 2 авторських монографії та понад 60 статей у фахових, наукових та науково-популярних виданнях і збірках матеріалів конференцій.

Структура дисертації. Дисертація побудована за хронологічно-проблемним принципом, а структура зумовлена логікою здійснення історичного дослідження та визначена метою і основними завданнями. Дисертація складається зі вступу, 5 розділів (19 підрозділів) та висновків. Обсяг основного тексту становить 386 с. Основний зміст доповнюють додатки у вигляді 14 таблиць (21 с.), мартиролога на 133-х православних церковнослужителів (44 с.), словник релігійних та історичних термінів (7 с.), а також список використаних джерел і літератури (55 с., 476 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 518 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Аналіз сучасної історіографії

Дослідження історії православ'я на українських теренах від пониззя Дунаю до правобережжя Південного Бугу та його взаємодії з органами влади, які не раз змінювалися напередодні війни і в самий розпал воєнного протистояння, характеризуються багатомірністю і є актуальними не тільки в науковому, а й у суспільному сенсі. Ця проблематика привертала і, поза сумнівом, привертатиме в майбутньому увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців.

Однак, на сьогодні вимушені констатувати, що в історіографії представлено досить незначний доробок наукових праць із зазначеної тематики.

40–50-ті роки з цілком зрозумілих причин виявилися найменш продуктивними в освоєнні даної теми. Нелегку місію взяли на себе православні історики і богослови, які прагнули створити привабливу концепцію церковно-державних відносин довоєнного і воєнного періоду. Саме таким виправдовуючим і апологетичним пафосом позначена збірка статей “Патриарх Сергий и его духовное наследие”, видана Московською Патріархією 1947 року [360]. У ній конформізм сергіанства підносився до рівня найвищих чеснот і обов'язку архієрея, а зловісний образ режиму, який десятиліттями гнав Православну церкву, не проглядається за патріотичною риторикою.

Практично всі публікації цього періоду були виконані в одному методологічному ключі, мотивацію якого визначав “новий курс” Й. Сталіна щодо Православної церкви, розпочатий 1943 року. Церковні історики наголошували на тому, що РПЦ гідно несла хрест у роки воєнних випробувань і виконала свій патріотичний обов'язок. Натомість світські релігієзнавці гіперболізували толерантність радянської влади, яка в релігійній сфері виявила особливу

прихильність до православ'я — історично іманентної складової етногенезу східних слов'ян.

Хрущовська “відлига” виявилася для релігійних об'єднань справжніми “заморозками”. Прагнучи до безроздільного панування над суспільною свідомістю, Кремль недвозначно вказав РПЦ її місце: прихильність влади, за якою стояло прагнення Сталіна підретушувати непривабливий імідж режиму в очах світової громадськості, змінився на жорстку позицію нового лідера, який у близькій перспективі комуністичного минулого не бачив місця для “релігійних пережитків”. Непопулярність релігійної тематики як наукового напрямку визначила войовничо-атеїстичну спрямованість тогочасних публікацій та відсутність скільки-небудь помітних праць.

Лише у 70–80-ті роки спостерігається активізація авторів, які займалися цією проблематикою. Загальні методологічні підходи визначали російські праці, частина з яких була підготовлена колишніми співробітниками і керівниками структур, що “опікувалися” конфесійним життям в СРСР (не-зрідка це — кваліфіковані кадри КДБ). Цілком логічним при цьому виглядає концептуальне спрямування таких видань, сконцентроване на апологетиці більшовицької політики у релігійній сфері. Показовим у цьому сенсі є напрацювання В. Куроєдова, який завуальовує гострі суперечності у державно-церковних стосунках, й акцентує увагу на патріотичних акціях РПЦ в роки Великої Вітчизняної війни [300—302].

На рафіновано-державницьких позиціях стояв і П. Курочкін, праця якого присвячена еволюції російського православ'я [303]. Вже сама постановка проблеми недвозначно вказувала на те, що пристосовуватися до нових умов і викликів у першу чергу мусила не влада, а церква. За традицією найгірших часів на всіх, хто випадав з жорсткої конструкції далеко не паритетних відносин і виходив за визначені ідеологічні та організаційні рамки (обновленці, автокефалісти, автономісти та інші), вішалися ярлики на кшталт “розкольник”, “чорносотенець”, “монархіст”.

Серед найбільш ґрунтовних досліджень цього періоду — 2-томні нариси історії релігій І. Кривельова [296]. Як і В. Куроєдов, цей автор пише про

колаборацію православних ієрархів Білорусії, Естонії, України й “білоемігрантських церковників”, не згадуючи про позицію кліру на окупованій території Росії. Торкаючись питання про долю обновленства, І. Кривельов висловлює переконання в тому, що самою логікою подій (лояльністю РПЦ щодо радянської влади, а також втратою популярності обновленцями в масі віруючих) обновленство прийшло до злиття з Російською православною церквою. Реальність була дещо іншою: створивши механізм “просіювання” й відсепарування лояльних і “ворожих” конфесій у формі обліку та реєстрації релігійних громад, храмів та духовенства, що перебували у компетенції Ради у справах РПЦ і Ради у справах релігійних культів, керівництво держави формувало конфесійну владу за власним планом. Брошура М. Гордієнка є стислим викладом державницької концепції історії РПЦ [254]. У стриманій тональності, без різких випадів проти церкви виконане дослідження М. Корзуна [294].

Значна частка публікацій цього періоду була виконана в жанрі “критики буржуазних фальсифікаторів”. Вмотивовуючи в ідеологічних кліше будь-які історичні явища, професійні критики “виявляли ворожу сутність буржуазного клерикалізму”, доводили правильність політичного курсу комуністичної партії щодо церкви тощо. Типовим прикладом такої літератури може слугувати праця Е. Лісавцева “Критика буржуазної фальсифікації становища релігії в СРСР” [311]. Інформаційне поле довкола історії релігійних конфесій у роки II світової війни формувалося також під впливом документально-публіцистичних праць, у яких опозиційні радянському режиму релігійні об’єднання (УАПЦ, УГКЦ, деякі “малі” церкви) піддавалися остракізму. Наступальний тон, заданий російськими авторами В. Беляєвим [215] та І. Болотіним [225], підтримали досвідчені бійці ідеологічного фронту в Україні А. Біскуп [223], К. Дмитрук [262—264], В. Добрецова і Л. Маянська [265] та інші. Вже сама постановка теми — “З історії антинародної діяльності православної церкви на Волині (XVI ст. — початок 60-х рр. XX ст.)” [465] — визначила зміст і спрямування дисертаційного дослідження В. Андрієвського. Симптоматично, що і дисертація Д. Міньковецького [472] про

“антинародну діяльність” Греко-католицької церкви у роки війни була виконана також у Львові.

Практично всі згадані вище публікації “викривального характеру” самі побудовані на перекрученні фактів, умовчуванні одних і перебільшенні інших явищ, підміні понять, текстуальних спекуляціях тощо. Якщо навіть не у всьому погодитися з деякими провідними фахівцями у даній царині (наприклад, А. Колодним, який вважає, що за радянського режиму не з’явилося жодного справді наукового дослідження з історії релігій), слід визнати, що рівень тогочасних видань не витримує наукової критики, оскільки майже всі вони є продуктом соціального замовлення.

Новий, насичений і плідний етап в історіографії Другої світової війни розпочався завдяки змінам, що настали під час перебудови і гласності. Це сприяло появі на початку 90-х рр. ХХ ст. багатьох досліджень про становище церкви, релігії та віруючих у минулому. Атеїстично-репресивна політика радянської влади і правлячої партії щодо церкви та священнослужителів, її наслідки для суспільства і віруючих, суспільна позиція Православної церкви та інших конфесій у роки війни, відносини окупаційних режимів і релігійних об’єднань та інші проблеми було актуалізовано у науково-історичній літературі саме в той час.

І цього разу лідерами в освоєнні теми стали російські вчені. Цьому певною мірою сприяло створення у 1988 р. Наукової ради АН СРСР “Роль релігій в історії”, яка затвердила комплексну програму досліджень, а наступного року провела сесію на тему “Релігія в історії розвитку Росії”. Ще один імпульс дослідницьким зусиллям у цьому напрямі надала сформована у грудні 1989 р. при Національному комітеті істориків СРСР Комісія з порівняльної церковної історії. Результати цих організаційних зусиль не забарилися. У тому-таки 1989 р. вийшли друком два видання “На пути к свободе совести” [346] та “Русское православие: вехи истории” [379], які знаменували початок нового історіографічного етапу. Вказані збірники статей і колективна монографія попри всю їхню методологічну недовершеність та окремі евфемізми стали “пробним каменем” завдяки постановці нових питань, спробами їх наукового, а не ідеологічного вирішення, свіжими

оцінками. Загальний характер цих та подібних книг значною мірою визначало й те, що до їх написання залучалися церковні історики.

Постійно зростаючий інтерес до історії релігій у Російській Федерації у 90-ті роки диктувався бажанням заповнити практично створену дослідницьку нішу, з одного боку, й прагненням закріпити у свідомості людей образ РПЦ як сили, здатної генерувати нові аксіологічні орієнтири для російського суспільства, — з іншого. Звідси — пріоритетна розробка питань, пов'язаних з патріотичною діяльністю церкви, у чому найпомітніших результатів досягли О. Васильєва, В. Якунін, Г. Гусєв та інші.

Серед перших монографічних досліджень в Україні слід назвати праці В. Єленського [266] й П. Панченка [358]. Вони охоплюють значні часові відрізки і дозволяють з'ясувати загальне спрямування й еволюцію партійного курсу в релігійній сфері.

У цей час у вивченні даного кола питань простежується суголосність українських і російських вчених-релігієзнавців. Ґрунтовними дослідженнями, які подолали радянські схеми, стали публікації М. Одинцова [353—356], присвячені РПЦ і релігійним організаціям в СРСР у переддень, перші роки та на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни; О. Васильєва [232—234] зосередила увагу на відносинах РПЦ і радянської влади у період з кінця 1920-х і до змін у стосунках у 1943 р., співіснуванні православ'я і нацистського режиму, патріотичних акціях РПЦ. У цьому ж тематичному руслі досліджували історію Православної церкви А. Кашеваров [280], А. Новиков і В. Зубков [351], Т. Чумаченко [411]. Динаміці взаємостосунків між державою і превалюючою в ній духовною інституцією — РПЦ, присвячені праці Г. Гусєва [260], В. Якуніна [428—429]. Інтерпретацію передвоєнних релігійних проблем, що визначали специфіку подій 1941—1945 років, подає ґрунтовна стаття П. Шорникова [419] про політику румунської влади в Бессарабії.

Чимало цікавих оцінок і узагальнень можна зустріти в зарубіжній історіографії, в якій історія церкви та політики радянського уряду в релігійній сфері розроблялась упродовж усіх повоєнних десятиліть. Вже 1944 р. в Лондоні

вийшла друком праця П. Андерсона “Народ, церква і держава в сучасній Росії” [432]. Книга написана, так би мовити, “по свіжих слідах” і містила авторські інтерпретації канонічного статусу різних релігійних конфесій та окремі неточності в понятійному апараті.

У 50-х роках на Заході з’являються праці Ф. Гейєра [444], Д. Кертісса [434], М. Спінки [458], значення яких і сьогодні важко переоцінити. Поряд з цікавими теоретичними викладками й оцінками, яких годі було шукати в радянських публікаціях, вказані автори подають статистичні дані з доступних їм джерел. При цьому Ф. Гейєр користувався матеріалами, які він збирав, перебуваючи на території окупованої України і які донині не піддав сумніву і не зміг переглянути жоден дослідник.

60-ті роки позначені появою десятків праць з історії РПЦ, однак серед них найближче до зазначеної тематики знаходяться монографії В. Флетчера [441] і Д. Хризостомуса [433]. Перший автор описує події в часовому проміжку від 1927 до 1943 рр. (до початку “нового курсу” Сталіна в релігійній сфері), другий — присвятив подіям Другої світової війни окремий том, розглядаючи цілу низку питань, які до того часу не ставилися. Аналогічній проблематиці присвячені праці Х.-Д. Дьопмана [437] і вже згаданого В. Флетчера [442], які вийшли у 70-ті роки.

Не можна оминати увагою праці представників російської діаспори М. Струве [461], М. Воєйкова [242], Л. Регельсона [373], Д. Поспеловського [368—369; 456], в яких відчувається тонка обізнаність з православною традицією, канонічними нюансами й специфікою державно-церковних відносин в дореволюційній Росії та Радянському Союзі. Щоправда, оцінка подій в Україні суттєво відрізняється від того, як її тлумачать українські автори за кордоном. Та попри ці та інші недоліки деякі з цих праць, зокрема Д. Поспеловського, стали класичними і використовуються навіть у якості підручників.

Серед істориків української діаспори, які на той час обрали предметом своїх досліджень співіснування та протистояння влади і церкви в окупованих українських землях, джерельною базою, недоступною для вітчизняних науковців, виділяються праці А. Жуковського [268] та В. Косика [295]. Вони, доповнюють

вже існуючі погляди на політику окупантів щодо православ'я і констатують релігійний сплеск серед народу у воєнні роки. Однак, у А. Жуковського, суспільно-політична проблематика превалює над релігійною, а В. Косик, випускаючи з поля зору релігійне життя у підрумунській зоні окупації, опирається переважно на німецькі архівні документи та літературу, які не мають місцевого походження.

Хоча ці та інші автори раніше у часі пристали до наукової розробки цієї тематики, однак їхня наукова площина оберталася навколо традиційних проблем критики радянської системи, її релігійної політики щодо незалежних від РПЦ українських конфесій, підкреслення нейтралітету окупаційної влади в міжконфесійній боротьбі тощо. Специфіку політики румунських загарбників на теренах Буго-Дністровського межиріччя щодо місцевих парафій, переважно приналежних до РПЦ, автори зовсім не розглядали.

Аналіз літератури про державно-конфесійні відносини періоду Другої світової війни дозволяє виділити дослідження сучасних вітчизняних істориків, які розглядали релігійну ситуацію на Півдні України не тільки у загальному контексті політики радянського та окупаційного (німецького, румунського) владних режимів щодо Православної церкви, а й, передусім, у віддзеркаленні проблеми під національним кутом зору. Це праці провідних українських істориків В. Пащенка, О. Лисенка, Ю. Волошина, І. Андрухів, Н. Стоколос, дисертаційні роботи В. Гордієнка, І. Грідіної та інших.

Серед перших, невеликих за обсягом, статей з даної тематики були розвідки О. Лисенка [312] та автора цих рядків [328—329], опубліковані в 1994 р. у збірці матеріалів науково-теоретичної конференції “Україна в роки Другої світової війни. 1939–1945”, присвяченої 50-річчю визволення України від фашистських загарбників, та у збірнику статей Інституту історії НАН України в 1996 р.

Чи не найпершою і значущою подією другої половини 90-х років минулого століття у вивченні проблеми був видрук монографії В. Пащенка [362], в якій два розділи, присвячені проблемам війни і тяжкій долі віруючих та духовенства в цьому протистоянні. Широка джерельна база, аргументований і незаангажований аналіз окупаційної політики у сфері релігійних культів, а також становлення

національних православних конфесій, дали можливість автору запропонувати читачам серйозну працю.

Монографія Ю. Волошина [246] містить дослідження динаміки політики нацистів щодо церков в окупованій Україні, розробку періодизації історії православ'я тощо. Однак, зосередившись переважно на українському автокефальному церковному русі в центральній Україні, дослідник проаналізував особливості релігійної політики лише на Буковині і не приділив належної уваги специфічним ознакам “румунського християнізму” в губернаторстві “Трансністрія”.

Глибоко проаналізував політику німецьких окупантів щодо церкви і дотично виділив певні особливості в релігійній політиці румунських властей у своїх працях О. Лисенко [313—324]. Передусім, на думку автора, християнізація, принесена румунами на Наддністрянщину, відзначалася протиатеїстичною та моноконфесійною спрямованістю, примусовим наверненням до православ'я, забороною діяльності малих конфесій, боротьбою зі старим стилем у церковному житті, з сектантством, церковнослов'янською мовою в богослужіннях, “стилізмами” тощо. Проте, поза увагою дослідника залишилися етноконфесійні проблеми в повітах, зайнятих румунами, факти християнської моралі й благочестя, прояви благодійності, повсякденне християнське життя, співвідношення місіонерів і місцевого кліру у православних парафіях на території губернаторства тощо. Оскільки монографія охоплювала лише події 1943—1946 рр., дослідження головно зосереджувалося на динаміці державно-церковних стосунків у час перелому в радянсько-німецькому протистоянні, на виробленні нормативно-правового поля життєдіяльності православних церков та інших церковних культів України в перші роки після звільнення від окупантів, тобто в умовах т.зв. лібералізації релігійної політики радянського уряду.

У працях В. Гордієнка [253; 469] подається аналіз політичних, ідеологічних та соціальних факторів, які впливали на ставлення окупантів до Православної церкви в Україні. Автор, як і більшість дослідників, з одного боку, репрезентує традиційну тезу про українців, як головних рушіїв рехристиянізації південних теренів України,

а з іншого, — показує роль Румунської православної церкви через створену нею місію як засіб денационалізації та румунізації.

Модерний науковий підхід здійснено у дисертаційному дослідженні І. Грідіної [470], яка об'єктом свого дослідження обрала віруючу людину, з її соціально-психологічною складовою та розмаїттям її проявів. Авторка дослідження зробила спробу аналізу досвіду учасників подій воєнного часу: віруючих, церковних інституцій і владних структур, порівняла політику використання релігійного чинника та релігійної свідомості населення України радянським і окупаційним урядами. Проте, аналізуючи регіональні особливості релігійної свідомості населення в різних зонах окупованої України, вона випустила з уваги такий об'єкт дослідження, як підокупаційне населення “Трансністрії”.

Інституційно-конфесійні та етноконфесійні трансформації на автохтонних і етнічних українських землях у ХІХ — першій половині ХХ ст. (до 1945 р.) вивчала Н. Стоколос [392; 474]. Дослідниця зазначає, що перехід ієрархів і духовенства Православної церкви в західних областях України під юрисдикцію Московської патріархії значною мірою спричинило в період німецької окупації розкол і конфронтацію в Українському православ'ї, утворення ворогуючих церков — Автономної православної церкви та Української автокефальної церкви, а окупаційна німецька політика щодо церков і релігійних груп в Україні мала на меті усіма засобами перешкоджати встановленню єдиної Української православної церкви.

Серед праць узагальнюючого історико-релігієзнавчого характеру останнього десятиліття виділяється фундаментальний проект — десятитомна “Історія релігій в Україні”, реалізація якого стала можливою завдяки солідному авторському колективу відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України, який очолює відомий вчений професор А. Колодний. Третій том цієї серії присвячений православ'ю [276], в тому числі подіям періоду ІІ світової війни.

Не можна оминути увагою унікальне науково-документальне, історико-меморіальне і краєзнавче дослідження (серіал) “Книга Пам'яті України” та її підсумковий том “Безсмертя” [214]. Це видання без перебільшення можна назвати

однією з перших у сучасній вітчизняній історіографії фундаментальних праць з історії Другої світової війни. Своєрідний мартиролог героїчної боротьби українців у роки Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, який створювався упродовж десяти років чисельним колективом авторів, уперше подав аналітико-документальний матеріал про вагомий внесок українського народу в перемогу над фашизмом. Проте, широкий спектр питань, що торкаються стосунків влади і церковних конфесій на різних етапах війни, особливо в підкупаційний період і після визволення від ворога, видання обходить стороною. Та й обсяг викладеного матеріалу про Православну церкву, який вміщено у §10 під назвою “Православна церква: з народом проти ворожої навали”, (у розділі “Єдність фронту і тилу”) займає усього 2 сторінки.

Специфічну й абсолютно автономну групу у розробці проблеми становлять публікації представників духовенства та архієрейства РПЦ. Вони безпосередньо присвячені історії церкви і з’явилися упродовж останнього десятиліття ХХ ст. Основний акцент у працях архієпископа Веніаміна (Новицького), архімандрита Іоанна (Маслова), протоієрея В. Ципіна та інших ставиться на патріотичних рухах віруючих і духовенства Православної церкви у період війни [237; 273; 408—410]. Добра обізнаність церковних істориків у канонічних питаннях з тими процесами, що відбувалися у часи воєнного лихоліття, водночас поєднується з притаманною їм конфесійною корпоративністю, прагненням захистити “re-nome” своєї церкви, натомість намагаючись принизити роль іншої, конкуруючої конфесії тощо. Зокрема, висловлюється відкрито негативне ставлення до місцевих церковних органів, які діяли на окупованих українських теренах і були підконтрольними духовним інституціям загарбників.

Із численних публікацій [239; 381; 406—407], присвячених переважно історії окремих монастирів та храмів південних православних єпархій, серед сучасних християнських довідково-інформаційних видань тощо, слід виокремити історичні книги ігумені Серафими, настоятельки Одеського Свято-Архангело-Михайлівського жіночого монастиря. Остання ґрунтовна книга авторки, яка вийшла друком у 2006 р., присвячена 60-й річниці Великої Перемоги та 65-й

річниці початку Великої Вітчизняної війни [382]. У ній на основі християнської моралі подано релігійно-філософську та громадсько-соціальну оцінку Другої світової війни, аналіз передумов і причин розгортання війни в Європі, її наслідків та духовно-моральних уроків. У тексті наводяться унікальні факти патріотичних діянь Російської православної церкви у Великій Вітчизняній війні, спогади безпосередніх учасників подій, в яких подається характеристика румунського окупаційного режиму.

Необхідно визнати що, в деяких працях, написаних духівництвом, часом превалює спрощений підхід до сприйняття минулого, відсутня солідна джерельна база, системність поглядів та цілісність історичних знань, нехтування дослідженнями сучасної історичної науки, зустрічаються неточності та неперевірені дані, іноді взагалі пропущені певні періоди.

Поряд зі спробами визначити перспективи дослідження проблеми і подати загальну характеристику окупаційного режиму (адміністративно-територіальний поділ, соціально-економічний стан, репресивно-каральна політика, ідеологічний вплив, культурне життя тощо), встановленого румунською адміністрацією в “Трансністрії” в роки Другої світової війни у статтях перших дослідників цієї проблематики на Півдні України І. Нікульчі [349] та В. Щетнікова [421; 425] лише дотично висвітлюються питання конфесійного життя та релігійної політики. Останнім же часом свій багаторічний доробок В. Щетніков зорієнтував у напрямку компаративного аналізу окупаційних зон, дослідження проблематики Голокосту та демографічних втрат на Півдні України (у тому числі й на теренах “Трансністрії”), визначення місця Одеси у політичних та воєнно-стратегічних планах окупантів на початку Другої світової війни тощо [422—424].

Різноманітним аспектам внутрішнього окупаційного життя, проблемам нищення євреїв та інших етнічних груп у підконтрольних румунській адміністрації територіях “Трансністрії” і Бессарабії присвячені статті В. Крикун [297] і В. Хаджирадевої [405]. Однак, В. Крикун, подаючи історіографічний зріз зарубіжних досліджень з проблематики стану освіти в період румунського господарювання 1941—1944 рр., нехтує вже опублікованими працями відомих

сучасних румунських, молдавських, європейських істориків, як власне, й українських. Описовістю проблеми, наведенням загальновідомих дефініцій, дублюванням вже відомого фактажу позначені публікації Н. Терефери [393—394].

Останнім часом на фоні дефіциту солідних праць спостерігається позитивна тенденція у дослідженнях, присвячених сутнісним характеристикам румунської окупаційної влади на теренах між Південним Бугом і Дністром, яка проявляється у спробах глибокого й усебічного осмислення минулого, неупереджених його оцінках. Активізується публікація археографічних матеріалів, що відображають і доповнюють, а часом і перевертають усталені, традиційні концепції в історіографії та джерелознавстві. Цікавими підходами позначені статті вінницьких істориків Ф. Винокурової [240] і С. Гальчака [249], орієнтовані на вивчення подій в Північній “Трансністрії” (сучасній південній і південно-західній Вінниччині) в період воєнного протиборства. Однак, у цих публікаціях не знайшли належного відображення різноманітні питання культури, освіти, релігійного життя, без чого неможливе відтворення повної й об’єктивної картини воєнного минулого.

Релігійне виховання і богословська освіта стали об’єктом співавторських досліджень І. Нікульчі та М. Михайлуци [330; 337]. Значний емпіричний матеріал про співпрацю творчої і наукової інтелігенції з владою “Трансністрії”, перехресно торкаючись і релігійного питання в соціокультурному житті, подає у своїх статтях Г. Кязимова [305]. Вона доводить, що саме газети, які були чи не єдиним джерелом інформації для населення в умовах окупації, сприяли формуванню психологічного та духовно-релігійного клімату в окупованих землях.

Розробку джерелознавчої теми відповідно до історії румунської окупації, її наслідків та специфічних рис культурного і релігійного життя в Південній Бессарабії та “Трансністрії” в роки Другої світової війни здійснив Л. Білоусова [222].

Методологічними підходами до осмислення адміністративно-територіальних аспектів окупаційного режиму в Україні (перш за все, відмінностей і регіональної специфіки окупаційних зон, підконтрольних румунській адміністрації) позначені статті О. Лисенка і В. Нестеренка [323], В. Бондар та В. Щетнікова [227] та інших.

У 2004–2005 ювілейних роках спостерігається поява доволі цікавих і сміливих наукових матеріалів, до сприйняття яких суспільство, часом, ще не було готовим. Апробація нових ідей та гіпотез відбувалася під час проведення ініційованих Інститутом історії НАН України, Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, спільно з науковими регіональними осередками, наукових конференцій, присвячених проблемам методології, історіографії та джерелознавства (“Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події” (Київ-Хмельницький, 14–16 жовтня 2004 р.), “Незабутні сторінки історії нашого народу” (Київ, 17 грудня 2004 р.), “Велич подвигу народного” (Одеса, 8 квітня 2005 р.), “Україна в добу окупації 1941–1944 рр.” (Кривий Ріг, 4–5 жовтня 2006 р.), “Друга світова війна і доля народів України” (Київ, 2005–2008 рр.) та інші). Серед видрукованих збірок та матеріалів згаданих конференцій виділимо напрацювання у напрямку освоєння нових теоретико-методологічних підходів на основі історіософського осмислення воєнної доби та здійснення сміливих кроків до впровадження їх разом з новими методичними технологіями у повсякчасну практику дослідників історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн (О. Лисенко [316; 318–321; 324], В. Стецкевич [387–391], О. Удод [400], Ю. Шаповал [413], В. Гриневиц [257], Г. Грінченко [256] та інші).

Серед статей, в яких містяться цікаві і неупереджені відомості про лібералізацію державно-релігійних стосунків в роки війни, етноконфесійні зміни в структурі українського суспільства у воєнні роки, повоєнні стосунки РПЦ і сталінського режиму, слід виокремити тексти В. Перевезія та О. Вишиванюка [366; 241]. Цінний інформаційно-аналітичний матеріал для вивчення релігійної ситуації на Півдні України в завершальний період Другої світової війни знаходимо в насичених джерелами статтях О. Бажана [211]. Особливий інтерес становлять опубліковані ним “джерела особового походження” українського письменника і громадського діяча, уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК УРСР у 1944–1949 рр. П. Ходченка.

Об’єктивному вивченню істориками церковного життя в Україні періоду Другої світової війни, розширенню джерельної бази проблематики сприяють

наукові статті, які подають аналіз масиву первинних документів із відомчих архівів. Це дозволяє детально проаналізувати зміст релігійної політики на окупованих українських землях, висвітлити проблеми складних взаємин між радянською владою, її каральними органами і релігійними організаціями після вигнання окупантів з України. При цьому в самодостатній напрям наукових зусиль перетворилось дослідження ідеології і практики антицерковного терору тоталітарного режиму. У цьому сенсі важливий науковий доробок київського історика О. Бажана [212—213], у статтях якого знаходимо матеріали про репресії різноманітних категорій населення, які перебували на окупованій румунами території, подається документальне підтвердження підступних дій по відношенню до православного кліру. Первинні документи, складені на основі звітів обласних управлінь НКВС, статистичні дані, зміни, що відбувалися у релігійно-церковному соціумі 30—40-х рр. та їхній трагічний характер, подає донецький історик В. Нікольський [348] на сторінках журналу “З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”.

Жахливі методи “реалізації” ліберальної релігійної політики в СРСР, свободи віросповідання, “гарантованої” радянськими конституціями, нормативні основи діяльності релігійних об’єднань, поряд із іншими проблемами ідеології і права на етапі становлення тоталітарного режиму в Україні в 1929—1941 рр., проаналізовано авторським колективом учених Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України [372].

У масштабах УРСР масові репресії спецслужб (у тому числі й стосовно церковнослужителів півдня республіки) продуктивно вивчали І. Білас [219], С. Білокін [220—221], В. Нікольський [347—348], В. Пащенко [361—364], Ю. Шаповал [412] та інші. На Півдні України духовенство та віруючих різних конфесій як об’єкт соціального нищення з боку радянської держави напередодні війни і постокупаційний період 1944—1945 рр. розглядали В. Войналович [243—244], Г. Малінова [326], М. Михайлуца [332—333], О. Тригуб [396—398], М. Шитюк [418; 476]. Окремі історико-конфесійні аспекти проблеми актуалізовано у дисертаційних дослідженнях О. Балягузової [467], І. Кучерявенко [304], А. Федорової [475] та І. Рибак [473].

Ідеологічну мотивацію німецько-фашистських окупантів щодо українських православних церков та релігійну ситуацію в Миколаївській генеральній окрузі розкриває стаття Ф. Кокошко [292], що опублікована в тематичному випуску № 22 “Південного архіву”. Такий підхід, має спрямувати дослідників на спробу порівняльного аналізу німецької та румунської окупаційних зон в межах однієї адміністративно-територіальної одиниці.

Різноманітним проблемам релігії і церкви в історії України присвячений збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції у Полтаві (14—16 жовтня 2005 р.), який вийшов друком у 2006 р. У ньому представлено понад 50 доповідей і повідомлень. Проте, проблематиці воєнної доби присвячено лише дві статті: Л. Швеця [414] — про умови роботи республіканських та обласних уповноважених Рад у справах РПЦ при РНК СРСР та обрис-огляд сучасної румунської історіографії процесу християнізації в “Трансністрії” 1941—1944 рр. М. Михайлуци [341]. Цей факт є переконливим доказом того, що сучасна історіографія в Україні й досі страждає від дефіциту не тільки фундаментальних, а й спеціальних розробок даної тематики, які, власне, і передують появі узагальнюючих комплексних праць.

Ще одним незаперечним підтвердженням незаповненості історіографічної ніші, пов’язаної з даною проблематикою, є промовисті результати кількісно-проблемного аналізу статей, надрукованих упродовж 2004—2007 рр. у науковому щорічнику “Історія релігій в Україні” Інституту релігієзнавства — філії Львівського музею історії релігії, Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди. Серед розмаїття релігієзнавчих проблем (а це за нашими підрахунками 435(!) статей, які охоплюють широке коло питань з історії релігій в Україні від дохристиянських часів і до сьогодення) набереться лише десяток матеріалів, у яких розглядається релігійна проблематика періоду війни 1939—1945 рр. Зокрема, нереалізовану спробу об’єднання українського православ’я в єдину церкву та особливості її становлення на початку Другої світової війни вивчала І. Булига [230—231]; характеристику

релігійної ситуації в німецькій зоні окупації в західноукраїнських, волинських та подільських землях подають О. Сурмач [393] та Ю. Олійник [357]; нормативно-правову базу державно-церковних відносин періоду 1943—1944 рр. об'єктом свого дослідження обрав Л. Щвець [415]. Однак, актуальна для цього дисертаційного проекту проблематика, на жаль, розглядається лише в текстах здобувача [331; 333; 336; 343].

І все ж в українській історіографії цілісної і всеохоплюючої фундаментальної праці з історії Православної церкви на Півдні України в різні періоди Другої світової війни: доокупаційний, підокупаційний і післяокупаційний, ще не написано. Практично малоосвоєною зоною наукового пошуку (окрім монографії автора видруку 2006 р. [340] та кількох статей з церковної проблематики у різноманітних вітчизняних, зарубіжних наукових і науково-популярних виданнях) ще й досі залишається окупаційна політика в адміністрованих румунами українських землях (Південна Бессарабія, “Трансністрія”, Північна Буковина), у тому числі, спроба вищого керівництва румунського уряду, Священного синоду Румунської православної церкви та Румунської православної місії в “Трансністрії” реалізувати експансіоністську церковно-релігійну доктрину християнізації місцевого населення. З різних причин (мовних, релігійних, ідеологічних) дотепер відсутні глибокі роботи науковців стосовно мети “християнізації по-румунськи”; джерел фінансово-матеріальних потоків, спрямованих на реалізацію цієї мети; відбудови культових споруд та їх функціонування; аналізу забезпеченості парафіян церковно-духовною літературою; суперечностями релігійного виховання і системи духовної освіти; тогочасної етноконфесійної ситуації на периферії утворених окупантами губерній, тобто в південно-західних регіонах України тощо.

Поки що ж, відсутність кваліфікованого перекладу та вільного володіння румунською мовою фахівцями-дослідниками стримує введення архівних джерел саме українських архівосховищ до наукового обігу.

Загальну історіографічну ситуацію неможливо уявити без доробку сучасних зарубіжних науковців. Проблемами церковної політики радянської влади і,

частково, поліконфесійною ситуацією в 1939—1945 рр. займалися К. Беркхофф, А. Даллін, П. Данкан, Б. Зальмон, С. Майнер та інші.

Соціо-публіцистичний аналіз церковного життя, цікаві приклади та посилання на спогади безпосередніх учасників подій Другої світової війни знаходимо у працях відомого історика і журналіста А. Далліна [435]. Кілька років тому (у 1998 р.) під егідою “Центра румунських досліджень” (Яси–Оксфорд–Портленд) з’явилася оновлена редакція відомої праці 1957 р. видання — “Одеса, 1941—1944: соціологічні дослідження радянської території, що була під іноземним правлінням”. У короткому нарисі про церковні справи автор акцентує свою увагу на соціо-релігійному становищі одеської громади, вказує на прорахунки румунської влади в релігійній політиці та причини пасивності місцевого населення відносно цієї політики, подає деякі кількісні показники діяльності Румунської православної місії у 1942–1943 рр. тощо. Однак, опора на спогади переважно закордонних очевидців та учасників тих подій, відсутність прямих архівних джерел з південноукраїнських архівосховищ накладають на працю спрощено-публіцистичний відбиток.

Проблемам православ’я в умовах радянської держави у період від революції 1917 р. до перебудови присвячена робота П. Данкана [438]. Наукові інтереси німецького історика і журналіста Б. Зальмона [270—271] окреслюються проблемами руйнації релігійно-церковного життя в 30-ті роки в Україні і Радянському Союзі та визначенням статусу Російської православної церкви в Українській РСР у роки Другої світової війни. Дослідник добре обізнаний з літературою по темі, а також документами, що зберігаються в архівосховищах України. У поєднанні з об’єктивістськими підходами це забезпечує досліднику плідні результати й виважені теоретичні узагальнення.

Цікавою у самій постановці проблеми є стаття голландського історика К. Беркхоффа [217]. І хоча в ній аналізується виключно релігійна ситуація на території райхскомісаріату “Україна”, автор доходить висновку, що під час нацистської окупації спостерігався доволі значний брак інтересу з боку населення до Православної церкви й релігії, успадкований від імперського й радянського

періодів. Основна теза, яку обстоює автор, полягає в тому, що більшість населення, окупованих теренів України були й залишилися індиферентними до релігії. Ця тема залишається цілком слушною і в нашому випадку, оскільки має під собою солідне документальне підґрунтя й може бути екстрапольована в науковий дискурс дослідниками румунської зони окупації. Водночас у публікаціях дослідника ігноруються вагомі напрацювання вітчизняних науковців, які плідно працюють в цій царині.

У контексті з'ясування морально-психологічного стану радянського суспільства в роки війни суттєвого значення набуває робота С. Майнера [446]. Дослідивши специфіку радянської політики у релігійному питанні, автор звернув увагу на те, що з початком війни офіційна атеїстична пропаганда практично зійшла нанівець, а важливе місце у суспільстві зайняла церковна термінологія (“священна війна”, “браття і сестри” тощо), що мала підняти патріотичні почуття й мобілізувати населення на відсіч ворогові. Разом з тим, автор стверджує, що відновлення патріархату РПЦ у вересні 1943 р. свідчило не стільки про намагання Сталіна отримати більшу підтримку з боку віруючих, скільки про бажання, повернути раніше втрачені території та використати Російську православну церкву як інструмент відновлення централізації та бюрократичного контролю над численними парафіями, які були під контролем ворожих їй національних церков.

Особливими підходами до висвітлення вказаного комплексу проблем виділяються сучасні румунські дослідники, які, за словами історіографа В. Стецкевича, через “певні тенденції, позиції й підходи” роблять серйозні виклики українському історіописанню [391, с. 176]. Обстоюючи тезу про традиційний толерантизм румунів, історики з-за Дунаю обґрунтовували дискусійні моменти, намагалися згладити гострі кути в історії Другої світової війни, ідеологічні розбіжності з європейською і передусім східноєвропейською історією. Визначальну роль тут відіграли геополітичні та ідеологічні чинники. Цим пояснюється й особливий інтерес не тільки до мілітарного аспекту подій, а й до міжконфесійних процесів у межиріччі Дунай–Дністер–Південний Буг. До того ж, сьогодні вже не є такою прихованою істиною той факт, що події 60-річної давності

довгий час накладали відбиток на досить мляві сучасні україно-румунські стосунки з питань історії Другої світової війни. На жаль, донедавна історики, джерелознавці, релігієзнавці та інші фахівці обох держав не мали жодного факту наукової співпраці. І лише в жовтні 2005 р. відбулася перша спроба “історіографічного порозуміння” завдяки предметному дискурсу вчених, організованому міжнародною фундацією “Hans Seidel” та університетом “Dunărea de Jos” (м. Галац, Румунія). Цей своєрідний прорив поклав початок руйнації своєрідної “залізної завіси” у дослідженні “білих плям” історії україно-румунських стосунків новітнього часу. Через рік, 14—19 жовтня 2006 р., там же було проведено Першу міжнародну конференцію історичних факультетів єврорегіону “Нижній Дунай” (Україна, Румунія, Німеччина, Республіка Молдова) — “Румуно-українські історіографічні інтерференції”. Восени 2007 р. в університеті м. Клуж-Напока (Румунія) відбулась конференція румунських і українських істориків на тему “Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність”, на якій також обговорювались аспекти релігійної ситуації в краї у 30—40-ві роки.

Однак, повертаючись до румунської історіографії, зазначимо, що релігійне питання й релігійна політика органів влади, особливо в Південній Бессарабії та “Трансністрії” впродовж 1941—1944 рр. у викладах представників румунської історичної науки цього періоду є мало знаними в Україні. Натомість в Румунії є кілька істориків, які в останні роки плідно працюють над проблемами румунського християнзму й місіонерства в українських землях.

Серед них провідне місце займає професор університету в Сібіу (Південна Трансільванія) М. Пекураріу, який у 1996—1997 рр. опублікував у видавництві єпископії Нижнього Дунаю (Галац) і при Інституті Біблії та Місії Румунської православної церкви (Бухарест) дві книги, присвячені основним етапам румунської церковної історії [449—450]. За допомогою цих видань, до певної міри, можна задовольнити науковий інтерес стосовно загальної концепції релігійної політики та її спрямованості в Південній Бессарабії і в межиріччі Дністра та Південного Бугу впродовж першої половини ХХ ст.

У шерезі публікацій виділяється цікава стаття Д. Ставаракє і Г. Васілеску [459], опублікована на сторінках збірника документів Румунського воєнного архіву й присвячена діяльності “Румунської православної місії в “Трансністріі”. Використавши фонди мілітарного архіву, накази, протоколи та листування військових і церковних чиновників, автори розглядають поетапне утворення цього органу від самих початків, коли місію було закріплено за штабом румунської армії, а духовне керівництво над нею здійснював Священний синод Румунської православної церкви, і до припинення діяльності цього органу після приходу Радянської армії.

Значно об’ємніше і ґрунтовніше представлено проблему у наукових доробках і статтях А. Петку. У його статті, опублікованій у збірнику досліджень та матеріалів Інституту історії “Ніколає Йорга” Румунської академії наук [451], поряд з класичним підходом до визначення ролі румунського християнзму в “Трансністріі”, міститься коротка характеристика періодів діяльності Румунської православної місії, розкриваються причини заміни архімандрита Юлія (Скрібана) митрополитом Віссаріоном у листопаді 1942 р., даються оцінки реформаторським заходам митрополита за рік його керівництва місією у справі церковної реорганізації провінції, кадрової “чистки” кліру, організації духовної освіти, відбудови культових споруд та монастирів тощо. Автор статті наводить ориґінали двох документів з Архіву Міністерства юстиції та Дирекції воєнної юстиції (кримінальний фонд) [451, р. 292—309], які фігурували у справі митрополита, глибоко й повно ілюструють діяльність місії в “Трансністріі” в період з листопада 1942 р. до грудня 1943 р. Перший документ — це рапорт, укладений митрополитом Віссаріоном через місяць після призначення до Одеси від 5 січня 1943 р., другий — річний звіт про діяльність на посаді шефа місії. Оприлюднення цих документів спростовує обвинувачення архієрея і, що дуже важливо, дає нам можливість оперувати новими документами щодо мало знаного періоду нашої, української історії.

Ще одна стаття А. Петку присвячена Румунській православної місії в “Трансністріі”, опублікована в журналі “Dosarile Istoriei” (“Досьє історії”) [452].

Автор акцентує увагу на ключових проблемах: безпосередній організації місії та перших заходах євангелізації населення у Наддністрянщині, ієрейському та пастирському складі місії, чернецтва в провінції і його місіонерській діяльності (а саме — організації духовного навчання й релігійної пропаганди, виданні церковної літератури, організації християнських гуртків та культурних осередків, повсюдному хрещенні та вінчанні населення). Невеликим за обсягом, однак цікавим є нарис, у якому розповідається про останній період місії, коли її очолював архімандрит Антін Ніка.

Останнім часом (очевидно, через наукові дискусії навколо питання стосовно ролі румунської церкви у підтримці політичного режиму Й. Антонеску в роки Другої світової війни) румунські дослідники плідно опрацьовують проблеми, пов'язані з клерикально-пастирською діяльністю румунських духовних ієрархів у окупованих румунами українських землях. Виявляючи все нові й нові документи і джерела, вони відкривають приховані часом факти їх біографій, простежують подальші долі. Саме вищі особи румунського православ'я — патріарх Румунії Никодим та шефи Румунської православної місії в “Трансністрії”, які змінювали один одного — архімандрит Юлій (Скрібан), митрополит Віссаріон (Пую) та архімандрит Антін (Ніка) — стали в центрі наукових інтересів багатьох істориків. Книга Д. Ставаракє “Митрополит Віссаріон Пую. Документи із блукань. 1944—1963”, яка вийшла у 2002 р., стала помітним кроком до повернення чесного імені митрополита з історичного забуття [460]. Вона написана на основі досліджених автором невідомих документів, архівних матеріалів із персональних фондів, які стосуються періоду церковної діяльності митрополита й проливають світло не тільки на саму особу митрополита, а й на дискусійні історичні моменти діяльності Румунської православної церкви періоду 1941—1944 рр. на теренах за Дністром. Вихід у світ цієї книги викликав дискусію серед дослідників історії Православної церкви в Румунії, у якій на шпальтах журналу “*Dosarele Istoriei*” одним із перших узяв участь А. Петку [453].

Нову, маловідому інформацію про духовне життя митрополита Віссаріона у вигнанні, а саме документи римо-католицького абатства Магуззано, подає

професор Н.-Д. Данієлеску в журналі “Teologie și Viață” (“Теологія і життя”) [436]. Автор, поряд із загальновідомими (для румунських істориків), фактами біографії ієрарха, намагається деталізувати його життя в монастирі селища Лонато (провінція Брешия в Італії). Завдяки різноманітній і дуже докладній, майже щоденній, інформації, листуванню постає картина стосунків митрополита Віссаріона з католицькими кардиналами і з папою Пієм XII.

Зараз не є новиною і те, що в румунській історіографії початку XXI ст. досить гостро постало питання про тісні стосунки між Румунською православною церквою й органами безпеки — “Securitatea” (дослідження Ж. Єнаке, А. Петку та інші), а також між керівництвом Румунської православної місії і військовими чинами румунської армії (Д. Ставараке). Ці проблеми не залишилися поза увагою авторів наукового збірника “Тоталітаризм і протидія, терор і репресії в комуністичній Румунії”, який вийшов за підтримки фундації ім. Конрада Аденауера. У статті Г. Єнаке і А. Петку [439], оприлюднені документи спецслужб, що стосується воєнної і повоєнної діяльності митрополита Віссаріона. Останній, нібито був залучений до проекту, який бере свої початки ще з XIX ст., і передбачав перехід всього румунського народу до католицизму. Мовляв, митрополит, будучи в еміграції і прийнявши католицьку віру у грудні 1947 р., став першим кардиналом румунської національності, якого Ватикан намагався використовувати для покатоличення всієї Румунії. “Лише відмовившись від православ'я, — свідчать наведені дослідниками документи, — ми (мається на увазі, румуни. — М.М.) зможемо сподіватися, що вийдемо з орбіти духовного і політичного впливу Москви...” [439, р. 126]. Стара як світ теза будувалась на тому, що румуни, за своїм латинським походженням, не могли бути адептами жодної іншої релігії, окрім католицької, на відміну від православної віри, яка відповідає лише ідеї слов'янства.

Разом з тим, у середовищі румунського історичного бомонду, на фоні католицького та ортодоксального протистояння, досить відособлено актуалізується ще одна гостра проблема — стосунків румунської церкви і єврейства. Як пишуть самі румуни, це питання досить дискусійне і маловивчене. Варто назвати основні аспекти проблеми, які висвітлюють А. Габор, професор факультету Теології і

Ортодоксії імені Патріарха Юстиніана в Бухарестському університеті, і вже згадуваний А. Петку в статті “Православна церква і євреї в часи Антонеску” [443]. У дослідженні, за словами авторів, “дається аналіз дискусійних підходів та безпідставних думок” з приводу цієї теми. Дискусія розгортається в традиційному колі проблем: “Румунська православна церква і єврейське питання” і “Румунська католицька церква і єврейство”. Стосовно навернення євреїв до іншої віри, в тому числі й до християнської, в різних її обрядах, автори статті наводять цікаві дані: наприклад, у 1942 р. 4631 євреї прийняли християнство (з 292 тис., що проживали в Румунії на той час). З них, 1743 були православними, 613 — греко-католиками, 1546 — римо-католиками, 360 — реформатами, 231 — лютеранами і 138 — представниками інших конфесій [443, р. 16].

Зацікавлення означеною тематикою виявляють також молдавські історики О. Веренка [462—463], А. Морару [447], А. Петренку [454—455], Р. Соловей [457] та інші. Їх праці присвячені переважно загальним питанням діяльності цивільної адміністрації в окупованих румунами Бессарабії та “Трансністрії”. Проте, якщо О. Веренка, А. Морару й А. Петренку розглядають історію в названих регіонах у хронологічних рамках від ХІХ ст. і до 90-х рр. минулого століття, стверджуючи, що румуни надто піклувалися про долю українців, які не становили більшості (!) в захоплених румунами в роки війни українських землях, то Р. Соловей, об’єктом дослідження обирає діяльність уряду “Трансністрії” в економічній та культурній областях у чітко визначений період (з 19 серпня 1941 р. до 29 січня 1944 р.). До того ж, тема розглядається таким чином, щоб якомога нейтральніше та позитивніше продемонструвати діяльність цивільного уряду, відкинути твердження радянських та українських істориків, що румунська влада була окупаційною, жорстокою і колоніальною.

У розділі “Освіта і культура. Релігійне життя” в центрі уваги перебуває Румунська православна місія та релігійне життя в окупованій румунами провінції за Дністром. На широкому джерельному матеріалі, переважно з румунських та молдавських, здійснено аналіз діяльності місії та її керівництва, наведено кількісні показники відроджених культових споруд, монастирів, задіяного духовенства та

інших представників культу у процесі поновлення православ'я з румунським відтінком. Проте, дослідження наскрізь “фонить” румунізаторською сутністю місіонерського християнзму в етнічних українських землях.

Нарешті, зупинимося на деяких загальних моментах румунської історіографії, які, на нашу думку, є необхідними для якомога об'єктивнішого висвітлення румунської політики у релігійному питанні в Придунайській території у 20—30-ті роки й діяльності Румунської православної місії між Дністром і Бугом в 1941—1944 рр. По-перше, всі румунські історики, можливо, за винятком Ж. Анчела*, не використовували і не використовують величезний шар архівних документів, зосереджений у державних архівосховищах Півдня України (як, власне, й для українських дослідників є досить проблематичною робота в румунських архівах). По-друге, майже всі історики обходять стороною “українське питання” в релігійній сфері та етноконфесійні стосунки в регіоні. Діяльність РПМ в “Трансністрії”, особливо в повітах, населених українським православним людом, зовсім не висвітлена, не знайшло відображення й пастирське служіння кліру різних церковних спрямувань, особливо українських церков (УАПЦ, УГКЦ). А саме українці становили переважну більшість мешканців провінції. Із 607 парафій в “Трансністрії” 477 були українськими. І такі, досить поширені факти, коли один священник задовольняв релігійні потреби 50 українських сіл, у яких мешкали тисячі православних, залишаються поза увагою дослідників з-за Дунаю. По-третє, слабо дослідженою залишається до сьогодні соціальна історія місцевого православного кліру в “Трансністрії”, яка б, на нашу думку, доповнювала загальну картину духовного і мирського життя різних верств населення в умовах воєнного протистояння. По-четверте, жодного слова не знаходимо у науковій літературі про благодійність православного духовенства, як місцевого так і місіонерського, по відношенню до людей, що постраждали від війни. Ці та інші проблеми за умови конкретної, розлогої наукової розробки даної тематики вітчизняними науковцями,

---

* Зараз мешкає в Ізраїлі. Його книга (див. Transnistria. Atlas. 3 vol., București, 1998 p.) написана на основі досліджених ним архівів Москви, Одеси, Кишинєва, Києва, Миколаєва.

а також плідної співпраці українських істориків, релігієзнавців, етнологів і дослідників з Румунії та інших країн, можуть бути об'єктами майбутніх наукових проєктів, форумів, “круглих столів” тощо. Висловлюємо впевненість, що в цій царині плідного результату можна досягти лише за умови критично-виваженого історіографічного напрацювання, накопичення, взаємообміну і взаємозалучення автентичної різноманітної джерельної бази, перед усім румуномовних та інших документів, осмислення минулої історії із загальноцивілізаційних позицій та інтересів “людини-світу”, яка перебувала у вирі історії.

Отже, у підсумку зауважимо, що впродовж кількох повоєнних десятиліть історіографічна розробка обраної нами теми дисертаційного дослідження йшла надто уповільненими темпами. Перш за все така ситуація була спричинена ідеологічними підходами атеїзованого державно-партійного керівництва. Церковно-релігійна тематика або не розглядалася взагалі, або була звужена виключно до критично-пропагандистського напрямку і відзначалася заангажованістю, перекрученням фактів та подій тощо. У період з середини 90-х рр. минулого століття позначилася позитивна тенденція в опрацюванні тематичного комплексу в історіографії державно-релігійних відносин на Півдні України в роки Другої світової війни. Відбувалося подолання традиційної історіографії за рахунок розширення дослідницького діапазону даної наукової тематики і, власне, формувалося своєрідне і самодостатнє коло науковців, які представляли історіографічні сегменти — історія православ'я в Україні наприкінці 30-х рр. і у переддень війни, репресивна політика радянських спецслужб щодо Православної церкви в 30–40-і, патріотична діяльність церкви в роки війни, державно-церковні відносини в Україні після 1943 р. тощо. Попри сформовані в Україні проблемно-регіоналістичні наукові школи та напрямки (наприклад, у Полтаві, Києві, Чернівцях, Івано-Франківську та інші) поза глибокою науковою розробкою залишаються тематичні сегменти передвоєнного, підкупаційного і повоєнного життя на Півдні УРСР: національно-конфесійні процеси в 30–40-і роки в багатонаціональному Бессарабському краї; церковна політика румунської влади у Дунай-Дністровському межиріччі; румунська політика християнізації

населення губернаторства “Трансністрія” в 1941—1944 рр., її методи, особливості, наслідки; міжконфесійні зв’язки і взаємовпливи православних Придунав’я і Придністров’я в умовах війни; реалізація церковно-релігійної доктрини радянської влади щодо Православної церкви в роки II світової війни; релігійна ситуація і настрої населення Півдня України у воєнні роки; роль місцевих органів влади, спецслужб, громадських інституцій в боротьбі з релігійними впливами тощо. Ці та інші наукові тематичні ніші через відсутність їхнього системного опрацювання, обумовили звернення автора до написання цієї дисертаційної роботи.

1.2. Характеристика джерельної бази

Враховуючи своєрідність історіографічної ситуації, наявність цілої низки “білих плям”, “секторних прогалів” і просто замовчувань в історії нестабільних, а передусім, надто нерівноправних з точки зору схеми взаємин “держава–церква” в роки Другої світової війни, особливого значення набуває визначення джерельної бази цієї наукової проблеми, і, в першу чергу, документів, зосереджених у різноманітних архівних установах України, а також фрагментарно — Росії, Румунії й Молдови.

Основний масив емпіричного матеріалу становлять архівні матеріали, які вперше репрезентуються автором у цьому багатогранному і різновекторному науково-дослідному проекті.

Передусім, це — документи, що знаходяться у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об’єднань України (ЦДАГО України), Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛіМ України), Державному архіві Вінницької області (ДАВО), Державному архіві Миколаївської області (ДАМО), Державному архіві Одеської області (ДАОО), Комунальній установі “Ізмаїльський архів” (КУ “Ізмаїльський архів”), відомчому архіві УСБУ в Одеській області, Національному архіві Республіки Молдова (Arhiva Națională a Republicii Moldova — далі ANRM), і досить фрагментарно — у Державному архіві Херсонської області (ДАХО), Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ) та Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації в м. Подольську (ЦАМО РФ).

Загалом автором використано матеріали 30 фондів 13 архівних установ: трьох центральних вітчизняних, чотирьох державних обласних архівів, двох відомчих обласних і однієї комунальної установи (“Ізмаїльський архів”), трьох закордонних архівів — двох державних та одного відомчого.

Основну групу джерел дисертації становлять: архівні документи (законодавчі акти, діловодні, статистичні, судово-слідчі тощо), матеріали, опубліковані у збірках документів, окремих документально-хронікальних виданнях та фотовидруках, періодичні видання (преса, журнали, листівки), джерела особового походження (спогади, щоденники, листи, автобіографії тощо), а також публічні виступи церковних, державних та громадських діячів, церковні видання та духовні книги воєнного часу, джерела статистичного, меморіального плану, матеріали опитувань та інтерв'ювання безпосередніх учасників історичних подій.

Виходячи з хронологічного принципу, закладеного в основу дисертаційного дослідження, джерельно-документальну базу, як основу успішної реалізації мети і наукового завдання, можна поділити на кілька важливих і взаємодоповнюючих груп: архівні матеріали, які характеризують державно-церковні стосунки довоєнного часу з кінця 1930-х до початку війни влітку 1941 р., документи підкупаційного періоду 1941—1944 рр. та архівні матеріали періоду 1944—1945 рр., тобто, після визволення радянськими військами областей Півдня України.

Донедавна поза увагою дослідників залишалися документи періоду румунської окупації південних українських земель 1941—1944 рр., а саме вони й розкривають реальні процеси у духовно-релігійному житті населення, яке мешкало на вказаних теренах. Серед основних причин, що на сьогодні ще продовжують деінде стримувати активний дослідницький поступ, виділимо з одного боку, ідеологічну зашореність владних структур, які, власне, й досі володіють монополією на архівні фонди та контролюють доступ науковців до них, а з іншого, — недосяжність значного шару документів для більшості дослідників через суб'єктивні причини — незнання ними румунської мови, якою здійснювалося ведення документації в підрумунських губернаторствах “Бессарабія” і “Трансністрія”.

Румуномовні джерела перебувають на зберіганні в архівосховищах трьох сусідніх держав. Частина документів зосереджена у фондах державних обласних архівів України: Одеської та Миколаївської областей, Комунальної установи “Ізмаїльський архів” і, частково, — Вінницької області (вони стосуються південно-

західних районів Вінницької області, які було включено до губернаторства “Трансністрія”, а саме — Могилівський, Тульчинський та Ямпільський (ще зустрічається назва Жугастрський/Жугастрівський) повіти.

Інша група архівних джерел зберігається поза межами України і вже навіть з цієї причини є важкодоступною для пересічного українського дослідника церковного життя на окупованих румунами українських теренах. Значна кількість фондів перебуває в національних архівах Румунії (ANB) та Молдови (ANRM). Однак, документи центральних румунських церковних органів, що знаходяться в цих архівах, мають автентичні румуномовні оригінали та дублікати у фондах південноукраїнських архівосховищ і були використані у цій дисертаційній роботі.

Отже, перший масив документів, що проливають світло на політику румунської влади щодо церкви в Південній Бессарабії між двома світовими війнами (лютий 1918 р. — червень 1940 р.) і в період окупації краю вже в розпалі Другої світової війни, зберігається передусім у фонді “Церковно-адміністративний відділ єпископії Четатя-Албе–Ізмаїл, Дирекція культів Міністерства інструкцій, культів і культури” КУ “Ізмаїльський архів” (Ф. 110, оп. 1). Переважну більшість інформації отримано з листування патріарха Румунії Никодима, канцелярії патріархії, Священного Синоду Румунської православної церкви з єпископією Четатя-Албе–Ізмаїл та безпосередньо з єпископами Діонісієм та Полікарпом. У цих документах проступає бачення ролі місії Румунської православної церкви на теренах від Дунаю до Дністра у міжвоєнний період; простежується альянс влади і церкви у справі утвердження румунського тоталітарного режиму. Окремо акцентуємо увагу на тісних контактах з командуванням мілітарної організації “Straga Tării” (“Стража церій”) і повітовим кліром Бессарабії, що засвідчують численні епістолярії. Ці матеріали дали можливість зіставити назви населених пунктів, наявність у них культових споруд та православного кліру тощо (спр. 437). Зробити підрахунки і на їхній основі статистичний аналіз чисельності православних парафій, кількості духовенства та інше за показниками по Ізмаїльському, Кахульському, Четатя-Албському та Кілійському повітах (церковно-адміністративно входили до вказаної єпископії) дозволили матеріали

справ 718, 731, 745, а також “Книга обліку священників єпископії за 1941—1944 рр.” (Ф. 110, оп. 1, спр. 746).

Аналіз документів: листів, протоколів і звітів про інспектування парафій єпископії, таблиць, списків духовенства тощо, дав можливість зрозуміти сутність румунського адміністрування Південною Бессарабією кінця 30-х років, особливо у сфері християнізації слов'янського населення. Засоби його румунізації через примусове використання румунської мови, не тільки у релігійній сфері (богослужіння, проповіді, виконання треб тощо), а й за межами культових установ, безпосередньо у побутовому житті, розкриваються через документи, які згруповані у справах № 673 та № 710.

Значний археографічний шар, який, з одного боку, докорінно змінює сучасні погляди на румунську політику в 1941—1944 рр. на окупованих землях Буго-Дністровського межиріччя (йдеться про територію “Трансністрії”), а з іншого, — надає цілком реальні можливості перспективного і глибокого дослідження мало знаної проблеми, зосереджений у анналах ДАМО. Оскільки адміністративно до складу утвореного румунами губернаторства “Трансністрія” увійшла територія Голтського (м. Голта, зараз — м. Первомайськ Миколаївської області) та Очаківського повітів, то саме тут знаходимо цілу низку документів з фонду “Церковних організацій протоієрея Голтського повіту” (Ф. Р-2704. 1942—1944 рр.). Різноманітні документи на зразок доповідних записок старост релігійних громад, рапорти на ім'я благочинних повітів про направлення священників, “прошеній” від колишніх представників духовенства (священників, псаломщиків) про надання пастирського місця у парафіях відображають картину активізації релігійного життя упродовж 1941—1944 рр. на Півдні України (Ф. Р-2704, оп. 1с., спр. 2, 4, 7, 9, 10).

Велика кількість матеріалів фонду концентровано репрезентує різноманітні сторони економічного, соціального, повсякденно-побутового життя духовенства та інших представників кліру в глибинці “Трансністрії”: Циркуляри РПМ, списки служителів культу, які працювали у складі місії, листування субпротоієрейств з питань ведення релігійної пропаганди серед населення тощо. Інформацію про різноманітні християнські конфесії (католиків, протестантів) та релігійні секти —

євангелістів, баптистів, штундистів, старообрядців та інших у Врадіївському та Кривоозерському районах — можна звести у певні статистичні дані й окреслити обриси етноконфесійної карти регіону (спр. 12, 16).

Цікаві документи зібрано у фондах “Префектура Очаківського повіту” (Ф. Р-1028. 1941—1942 рр.) та “Префектура Голтського повіту” (Ф. Р-2178. 1941—1944 рр.), фондах “претур” Александерфельдського, Варварівського, Доманівського та Кривоозерського районів (Фф. Р-1588, Р-1591, Р-2418, Р-2689) та сільських “примарій” названих районів (Фф. Р-1605, Р-2179, Р-2402, Р-2610, Р-2638). З них використано різноманітну інформацію: листування, звіти, відомості та розпорядчі документи (постанови, декрети, обіжники тощо) губернаторства, румунських районних та сільських органів влади про організацію відбудови, реставрації та відкриття православних культових споруд у містах і селах “Транснїстрії”.

Одеський період діяльності (з жовтня 1942 р. до початку 1944 р.) “Румунської православної місії в Транснїстрії” (*Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria*), хоч і з певними хронологічними прогалинами (через те, що частина документів була вивезена або знищена румунськими окупантами ще в роки війни під час відступу), розкривають документи Державного архіву Одеської області (ДАОО). Неабияке значення для вивчення історії церковно-релігійного життя в “Транснїстрії” має фонд “Румунська православна місія” (Ф. Р-2270. 1942—1943 рр.). Переважно це — інструкції та циркуляри РПМ, доповідні записки, звіти духовенства про діяльність церковних організацій, статистика, листування служителів церков районних протопопій з адміністративними установами (спр. 1—3, 6, 67), відомості про грошові винагороди штату місії (17 справ), про особовий склад служителів місії, Одеської духовної семінарії, списки релігійних сект тощо. Вкрай бідний за кількістю справ, але інформаційно насичений фонд Р-7514, який містить рапорти священиків про проведені церковні служби.

Автором опрацьований значний блок автентичних (переважно румуномовних) документів Державного архіву Вінницької області (ДАВО), що дає можливість цілісно вивчити історію православ’я в усіх транснїстрійських повітах, окупованих румунами, а також отримати матеріали етноконфесійного змісту задля здійснення

порівняльного аналізу і визначення специфічних рис релігійної політики румунської окупаційної влади в окремо взятих регіонах губернаторства. Дисертант звернувся до джерельної бази фондів Могилів-Подільської (Ф. Р-2966, оп. 1-2. 1941—1944 рр.), Тульчинської (Ф. Р-2888, оп. 1. 1941—1943 рр.), та Ямпільської (Жугастрівської) (Ф. Р-2988, оп. 1. 1941—1943 рр.) повітових управ. Критичне осмислення джерел зазначених фондів дозволяє простежити основні напрямки реалізації політики румунського християнського місіонерства у поліконфесійному південно-західному подільському регіоні. Накази, розпорядження цивільного губернатора “Трансністрії” та його кабінету, листування, статистичні дані, списки й таблиці стосовно релігійної пропаганди і розповсюдження румунських видань релігійної тематики, інформація про національно-конфесійний склад повітів, донесення повітових жандармських легіонів про неблагонадійність та морально-політичний стан віруючого населення та інше стали емпіричною основою для написання низки сюжетів, що увійшли до розділу IV дисертації.

Загалом різноманітні джерела румунського походження дозволили дослідити політику румунської влади і стан місцевого православ'я в умовах окупації Задністрянщини упродовж 1941—1944 рр. Емпірична основа дослідження допомогла зробити висновки щодо намагання окупаційної адміністрації уніфікувати православне життя до румунського взірця, використовуючи при цьому жорсткі методи тиску, репресій, ідеологічної обробки та націоналістичної пропаганди. Специфікою цих джерел є широка інформативність, структурованість і системність змісту документів у сплетінні з антирадянською, антибільшовицькою спрямованістю, замилюванням румунською християнською культурою й місіонерством, як проявом вищого призначення.

Значний сегмент джерельної бази дослідження радянського періоду становлять документи фонду уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК (РМ) СРСР в Українській РСР (Ф. 4648), що зберігаються у ЦДАВО України. Із опрацьованих архівних джерел відібрано важливу інформацію стосовно діючих і недіючих церков, монастирів та молитовних будинків патріаршого підпорядкування, наявності в них духовенства та інших служителів культу в

областях Південної України: Ізмаїльській, Одеській, Миколаївській та Херсонській за 1944—1945 роки (Ф. 4648, оп. 1). У фонді зберігаються також використані у дослідженні, ще донедавна утаємничені, документи (довідки, інформація, листування, заяви віруючих) про характеристику монастирського життя в Ізмаїльській області, кількість монастирів і монахів у них тощо (Ф. 4648, оп. 2).

У цьому ж фонді віднайдено різноманітну інформацію уповноважених Ради у справах РПЦ при РНК про монастирі на визволених територіях України станом на 1944 р.; листування з уповноваженими Ради при обласних виконкомах з приводу різноманітних церковно-релігійних питань; інформацію про участь у патріотичному русі південних єпархій, духовенства та мирян; реєстр актів про збитки, заподіяні окупантами релігійним громадам і культовим спорудам півдня республіки тощо.

Значну частку документального матеріалу, який систематизовано і використано в дослідженні, було виявлено у фондах ЦДАГО України. Переважно це — постанови, розпорядження, резолюції, листування, звіти, аналітичні довідки, інструкції ЦК КП(б)У. Цікаву інформацію містять доповідні записки секретарів обкомів про релігійну ситуацію в областях, листівки-звернення духовенства до віруючих окупованих українських територій, закриті листи ЦК КП(б)У з приводу посилення діяльності релігійних організацій, стан атеїстичної та науково-просвітницької пропаганди серед населення тощо (Ф. 1, оп. 23, 70). Ознайомлення з ними дало можливість з'ясувати основні напрямки діяльності ідеологічних структур центральних і місцевих органів радянської влади, спрямованих на уніфікацію та реалізацію релігійної політики як у цілому по республіці, так і безпосередньо в областях, що нас цікавлять.

Деякі матеріали (листівки, звернення, прокламації та плакати), адресовані віруючому населенню окупованих територій, використано з фондів “ЦК ЛКСМУ. Відділ — Особовий сектор. Документи про участь комсомольців і молоді у підпільному і партизанському русі” (Ф. 7, оп. 3, 10. 1942—1945 рр.) та “Українського штабу партизанського руху. Документи командування і відділів

УШПР” (Ф. 62, оп. 1. ч. 1, 2. 1943—1946 рр.). Інформація з цих джерел потребувала об’єктивно-критичного підходу, оскільки вирізнялася ідеологічним спрямуванням.

Автором залучені матеріали особового походження українського письменника і громадського діяча, уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК УРСР в 1944—1949 рр. П. Ходченка, що зберігаються у фонді 127 Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛіМ). Другі примірники та копії інформаційних доповідей, звіти, висновки, довідки, уточнені дані, правлені рукою П. Ходченка, дозволили поглибити уявлення про тогочасні події, учасником яких він був.

Цінним джерелом інформації та матеріалом для аналізу релігійної ситуації на Півдні України після визволення від загарбників (1944—1945 рр.) є документи, що зберігаються в Державному архіві Миколаївської області (ДАМО). У фонді “Миколаївський облвиконком” (Ф. Р-992, оп. 3. 1944—1945 рр.) опрацьовано: інструктивні листи голови Ради у справах РПЦ при РНК СРСР обласним уповноваженим, листування з уповноваженим Ради у справах РПЦ при РНК УРСР, що стосується збитків, завданих німецько-фашистськими окупантами церквам; інформація про вилучення місцевими органами влади громадських споруд у релігійних громад; звіти про реєстрацію релігійних громад і відкриття молитовних будинків у Миколаївській області в останні два квартали 1945 р.; листування з головою Ради у справах РПЦ при РНК УРСР про порядок реєстрації релігійних громад; відомості про зміни в церковно-релігійній ситуації, про діючі і недіючі церковні споруди, про духовенство РПЦ в Миколаївській області, архіпастирські послання до духівництва та вірних Херсонсько-Миколаївської єпархії тощо.

Значну допомогу досліднику надали як концентровані, так і розрізнені матеріали Державного архіву Одеської області (ДАОО). Перш за все, значний масив джерел фонду “Одеська обласна комісія сприяння в роботі Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, підприємствам і установам” (Ф. Р-2238, оп. 1. 1944—1945 рр.). А саме — відомості про стан церков і молитовних будинків міста Одеси і

Одеської області; доповіді, протоколи, доповідні записки, акти, заяви громадян, листування та інше з приводу нанесених окупантами збитків релігійним громадам, церквам і молитовним будинкам районів Одеської області, кількісні та вартісні показники; матеріали роботи Одеської обласної комісії зі сприяння в роботі Надзвичайної державної комісії з установа і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх спільників. Зауважимо, що методика підрахунку збитків залежала від ідеологічного спрямування влади, а відтак була хибною, фальсифікувала статистичні відомості, які уклалися зі значним перебільшенням показників. НДК усе списували на окупантів, однак не враховували збитки нанесені бомбардуванням радянської авіації, мінуванням і знищенням під час евакуації тощо.

Джерела статистичного характеру, на підставі яких дисертантом зроблено важливі узагальнення і підрахунки стосовно масштабів збитків, завданих війною церквам Одеської області, знаходяться також у фонді “Одеський обком компартії України” (Ф. П-11, оп. 11. 1942—1945 рр.). Ідеологічне несприйняття владою і партійними органами церкви в якості духовної інституції, ігнорування права на релігійне волевиявлення народу, відроджене в умовах війни, стає зрозумілим завдяки інформативно-документальним шарам, основу яким становлять довідки, плани та звіти про форми і методи агітаційно-пропагандистської роботи, стенограми доповідей і виступів учасників нарад завідувачів відділів агітації і пропаганди міськ-, райкомів КП(б)У, редакторів газет, повідомлення РАТАУ з питань атеїстичної та антицерковної роботи тощо.

Серед архівних джерел, що зберігаються у ДАОО, знаходяться також матеріали фонду “Ізмаїльський обком компартії України” (Ф. П-4980, оп. 1. 1940—1948 рр.). З нього опрацьовано історичні довідки про численність та національний склад населення Придунайського краю напередодні війни; документи-листування республіканської Надзвичайної комісії, очолюваної М. Хрущовим, з головою Ізмаїльської обласної комісії В. Горба, матеріали про збір відомостей щодо вивезеного румунськими окупантами майна з районів області; листи з приводу недоліків у політичній роботі серед населення області і Придунайського краю.

Цінним джерельним матеріалом ДАОО, який дозволив зорієнтуватися у різній за походженням і суперечливій за суттю, інформації про релігійні настрої населення в окупованих румунами землях, є копії російського перекладу румунських документів, двомовні листівки та інша інформація з фонду “Документи і матеріали з історії Великої Вітчизняної війни на території Одеської області (1941—1945 рр.)” (Ф. П-92, оп. 1).

Досить об’єктивну інформацію про релігійне життя в період після звільнення від окупації Ізмаїльської області, діяльність місцевих органів влади, особливо обл-, міськ- і райвиконкомів області у напрямку обліку збитків церквам і релігійним громадам; діяльності уповноваженого РПЦ при Ізмаїльському облвиконкомі містить фонд “Виконавчий комітет Ізмаїльської обласної ради депутатів трудящих (облвиконком)” (Ф. Р-470, оп. 1. 1944—1954 рр.), який зберігається в Комунальній установі “Ізмаїльський архів” (КУ “ІА”). Там же віднайдено й опрацьовано низку документів фонду “Виконавчий комітет Ізмаїльської міської ради депутатів трудящих (міськвиконком)” (Ф. 788, оп. 1. 1944—1959 рр.) — рішення місцевих органів виконавчої влади про вилучення культових споруд у релігійних громад, руйнування церков, каплиць у зв’язку з невикористанням їх задля релігійних потреб тощо.

Деякі матеріали загальнодержавного значення, постанови, розпорядження загальносоюзної Ради у справах РПЦ, республіканського уповноваженого Ради при РНК УРСР, листування, а також статистичні дані про райони Вінницької області, що були під румунською окупацією, автор виявив у фонді “Вінницький обласний виконком” (Ф. Р-2700, оп. 5, 7. 1944—1948 рр.).

З архіву управління СБУ в Одеській області використано й опрацьовано значний масив інформації — кілька десятків багатотомних справ Фонду “П” (припинених архівно-слідчих справ). Серед них, у першу чергу, привернули увагу слідсправи на репресованих священнослужителів, церковнослужителів та монахів наприкінці 30-х років і в першій половині 40-х років ХХ ст. (1715-п, 3522-п, 8060-п, 8489-п, 8650-п, 8700-п, 9048-п, 10175-п, 10519-п, 10978-п, 11314-п, 11340-п, 16327-п, 17051-п, 17968-п, 21541-п, 22196-п, 22646-п, 22851-п, 25027-п, 25123-п,

25157-п, 25253-п, 25307-п, 25641-п, 28022-п, та інші). Об'єктом вивчення стали переважно ті документи, які відносилися до так званої “процедури ведення слідства” органами ДПУ-НКВС над репресованими громадянами за їхні релігійні переконання. Згідно з тогочасною специфікою діловодства органів держбезпеки, слідматеріали зосереджено як в індивідуальних, так і в об'єднаних у багатотомні колективні архівно-слідчі справи. Дисертантом досліджувалися важливі й інформативно насичені компоненти “кримінальних справ” (допити, дізнання, обвинувальні висновки, вироки, листи репресованих та їх родичів, різноманітні довідки, біографічні дані, реабілітаційні й інші матеріали тощо). Слід зауважити, що вірогідність більшості документів, що використовувалися з цього фонду (особливо матеріалів слідства, де формула інкримінації часом не конкретизувалася взагалі, або зазначалася лише стаття КК), викликає великі сумніви. Специфіка цього виду джерел, які формувалися в атмосфері тотального терору, в умовах застосування методів “зізнавального конвеєру” і переслідування не за конкретний злочин, а за те, що “винен взагалі” як “соціально-небезпечний елемент”, потребувала критично-аналітичного підходу, співставлення фактів, відсепарування правди від фальсифікату та визначення ступеню археографічної цінності кожної архівно-слідчої справи. Це зробило можливим укладання “Мартирологу” репресованих у 1930-ті — 1940-ві роки православних архієреїв, священників, монахів та інших.

Значний емпіричний матеріал, який співставлено автором з іншими джерелами про церковне життя в роки Другої світової війни на Півдні України, залучено з різноманітних періодичних видань. Переважно це матеріали преси окупаційних і радянських органів влади, церковних та світських видань. Різниця в ідеологічному спрямуванні стала тією обставиною, яка викликала обережне ставлення дисертанта до опублікованих на шпальтах цих газет фактів, статистики тощо. Блок цього виду джерел стосовно релігійної політики в “Трансністрії” 1941—1944 рр. зосереджений у фондах ДАОО, де зберігаються матеріали, опубліковані в газетах “Молва” і “Одесская газета” (Фф. П-13, Р-3964, Р-4093). Номери цих видань, а також газети “Прибугские известия”, “Буг”, “Одесса” та інші частково

зберігаються у фондах архіву УСБУ в Одеській області та спецсховах Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького. Газети, які репрезентували християнські рубрики і поміщали статті на релігійну тематику, аналізувалися дисертантом у раніше опублікованих наукових статтях [331]. Переважна більшість цих періодичних видань з огляду на українофобські настрої румунської окупаційної влади були переважно російськомовними.

Інтереси української громади задовольняла газета “Прибугські вісті”, кілька номерів якої вийшло українською мовою у Голті наприкінці 1941 р. та в першому кварталі 1942 р. З січня 1943 р. це видання вже виходило російською. На його сторінках знаходимо статті, які свідчать про надію населення на сприяння з боку окупантів у створенні вільної української держави і налагодженні християнського життя. Тут знаходимо і статті про панахиду по Т. Шевченкові у Голті, яка відбулася 11 березня 1942 р. на вшанування пам’яті великого поета [143, 19 бер.; 206].

В Одесі виходили об’єднані християнським релігійними духом часописи “Молва” та “Колокол”. На думку А. Жуковського, вони були “НТСівського напрямку” [268, с. 91]. За нашими підрахунками, газета “Молва” лише у грудні 1942 р. надрукувала 43 статті, інформації та об’яви про життя православної громади “Трансністрії”. Її діяльність особливо активізувалася з приїздом до Одеси митрополита Віссаріона (Пуя). На сторінках газети подавалися статті про репресованих більшовиками священиків та проведені молебні на вшанування пам’яті загиблих, культурні та благодійні акції місіонерів і місцевого духовенства, хроніка подій релігійного життя. Особливою наступальністю і прорумунською націоналістичною спрямованістю виділялася газета “Одеса”. Спочатку вона була щотижневиком, а з травня 1942 р. виходила щоденно. Видання мало постійну рубрику “Християнське життя”, яку вів протоієрей Георгій Харгел. Часопис “Буг” — перша вечірня ілюстрована газета, і дитячий журнал щотижневого видання — “Детский листок” задовольняли потреби як населення, так і “давали духовну і християнську підтримку” [204, 14 апр.] дітям і юнацтву. Слід мати на увазі, що трансністрійська преса мала явну пропагандистську спрямованість, оскільки майже

в кожній газеті наголошувалось на значимості румунського релігійного місіонерства.

Натомість, дуже бідно репрезентувала церковний наратив радянська преса, яка повністю була контрольована партійно-ідеологічними органами і тому ігнорувала релігійне життя, роль Православної церкви в умовах радянсько-німецької війни. Ця об'єктивна обставина виключила можливість широкого використання радянських газет воєнного часу в дисертаційному дослідженні.

Критичні погляди на релігійну політику румунської адміністрації щодо українського населення в губернаторстві “Трансністрія” позиціонував часопис “Ідея і Чин”, орган проводу ОУН самостійників-державників (ОУН С-Д).

Факти й біографічну інформацію стосовно церковного життя в роки війни віднайдено в особистих пастирсько-службових справах церковнослужителів, що зберігаються у архіві Одесько-Ізмаїльської єпархії. Крізь доволі сухі звіти і рапорти проступають відверті й точні характеристики внутрішньої церковної організації, пастирського сумління, церковного бюрократизму тощо.

Дуже важлива група джерел знаходиться у фондах румунських та молдавських архівів. Переважно це звіти про діяльність “Румунської православної місії в Трансністрії”, які направлялися державному керівництву Румунії, патріарху і Священному Синоду Румунської православної церкви (1942—1943 рр.). Вони знаходяться у Кримінальному фонді Архіву міністерства юстиції (Бухарест), Дирекції воєнної юстиції (1942—1944). У першу чергу це звіт про архієрейську діяльність митрополита Віссаріона (Пуя) впродовж року (з 1.11.1942 р. до 1.11.1943 р.). Власне, за визнанням самих румунських істориків, ці джерела мають свої аналоги і в інших архівах. Так, документи та бюлетені фонду Воєнного архіву Румунії про функціонування “РПМ в Трансністрії”, організацію канцелярії, утворення протоієрейств та субпротоієрейств, християнізацію населення через благодійні акції, хрещення, вінчання тощо, мають одне джерело походження — фонд Священного Синоду Румунської православної церкви. Ці документи опубліковано в журналі РПМ в “Трансністрії” “Transnistria Creștină (București). — 1942. — №1 (ianuarie—martie) і майже повністю наводяться, з посиланням на

зазначені архівні фонди у працях румунських істориків А. Петку, Д. Ставараке та інших.

Статистичні документи про діяльність “Румунської православної місії”, звіт архімандрита Юлія Скрібана про перший період діяльності в Тирасполі, звіт першого вікарія місії архімандрита Антіма Ніки за 1-й квартал 1942 р. тощо, містить також і фонд 706 (1941—1943 рр.) Національного архіву Республіки Молдова (ANRM). У ньому знаходяться дані про кількість відкритих у межах провінції церков, чисельність священників, дияконів, канторів; зберігаються важливі документи для розуміння характеру діяльності “РПМ в Трансністрії”. Перш за все, це звіти про діяльність “Румунської православної місії” (1943 р., спр. 1050, 3 томи), листування з губернаторством “Трансністрія” стосовно зловживань, які допускалися “Румунською православною місією” (1943 р., спр. 1056), листування з приводу відкриття і відновлення церков та діяльність монастирів (1943 р., спр. 1057), список священників, направлених до “Трансністрії” (1942 р., спр. 1009), документи про ремонт та відбудову культових споруд, фінансові труднощі, з якими зіткнулася місія під час відбудови храмів, листування з Кабінетом Міністрів Румунії про будівництво в Одесі собору, план будівництва тощо (1941—1942 рр., спр. 997).

У Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ) укомплектовано фонд “Совет по делам Русской православной церкви при Совете Народных Комиссаров (Совете Министров) СССР” (Ф. 6991. Оп. 1, спр. 1; Оп. 2, спр. 1, 2, 16, 18, 19, 47, 53, 54). Саме сюди стікалися нормативні документи, які регулювали відносини між Православною церквою і владою. Основоположними серед них слід вважати урядові постанови “Про порядок відкриття церков” від 28 листопада 1943 р. та “Про порядок відкриття споруд релігійних культів” від 19 листопада 1944 р.

“Інструкція РСРПЦ при Раднаркомі СРСР для уповноважених Ради при РНК Союзних і Автономних республік та при Обласних (Край) виконкомах” (Оп. 2, спр. 2) розкриває компетенцію та функціональні обов’язки уповноважених Ради у справах РПЦ, механізм і технологію реєстрації громад, храмів та духовенства, які стали вирішальним важелем політики керівництва держави у

релігійній сфері. Низка документів підводить правову основу під такі дії влади як звільнення приміщень державних органів та громадських об'єднань, що під час окупації були зайняті під храми, передача релігійним громадам культового майна, вивезеного окупантами тощо. У фонді міститься значний обсяг інформації про патріотичну діяльність духовенства й віруючих РПЦ, урядові нагороди архиєреїв тощо.

Досить фрагментарно, переважно в контексті ілюстрації єднання народу — армії-визволительки, атеїзованої маси населення і віруючих громадян автором використані журнали бойових дій дивізій, а також донесення політвідділів військових частин, які відзначились у боях за звільнення міст і сіл Півдня України й отримали найменування “Херсонських”, “Миколаївських”, “Одеських”, “Ізмаїльських”, що зберігаються у фондах Центрального архіву Російської Федерації (ЦАМО РФ) (Ф. 1244, оп. 1, спр. 63; Ф. 1299, оп. 1, спр. 45; Ф. 1533, оп. 1, спр. 59).

Певні джерела опубліковано у збірниках документів і матеріалів: “Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945)”, “Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.”, “Одесская область в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.”, “Советский Придунайский край (1940—1945 гг.)”, “Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945” [179; 187; 188; 194; 196]. Проте на сторінках цих видань, за партійною ідейно-пропагандистською оболонкою, на жаль, не знайшли відображення проблеми релігійного та церковного життя.

Важливим, з огляду на розуміння правових унормувань існування релігії, церкви, і РПЦ в тому числі, в СРСР є комплекс документів, опублікований у спеціальних збірках — хронологічні збірки законів, укази Президії Верховної Ради СРСР, постанови і розпорядження державних органів Радянської України стосовно церкви та релігійних культів [194; 198]. Поряд з тим, що ці правочинні джерела регламентували суспільне становище релігійних громад та служителів культу, вони є переконливим доказом політичного і правового підґрунтя процесу одержавлення церкви радянським режимом.

Концептуальною і солідною за обсягом археографічної інформації стала видана за спільними зусиллями Державного комітету архівів та Видавничого дому “Києво-Могилянська академія” книга, присвячена так званим “окупаційним фондам” державних архівів України — “Архіви окупації. 1941—1944 рр.” [177]. Значний документальний масив, здебільшого донедавна засекречений і недосяжний для дослідників, завдяки членам редакційної колегії (голова редколегії Г. Боряк) слугуватиме розширенню джерельної бази дослідження історії Другої світової війни на українських землях, створюючи передумови для глибокого і детального вивчення нацистської окупаційної політики в усіх сферах життя населення окупованої території. У книзі зібрана важлива й актуальна інформація про релігійну політику румунської адміністрації, діяльність офіційного релігійного органу в губернаторстві “Трансністрія” — “Румунської православної місії”, різноманітних християнських конфесій, повітових церковних органів, субпротоієрейств та парафіяльних православних осередків, що зберігається у фондах Одеського, Миколаївського та Вінницького архівів [177, сс. 96, 365—366, 381, 394, 396, 419].

Корисну інформацію отримано зі сторінок науково-практичного журналу “Архіви України”, підготовленого з ініціативи Держкомархіву України і за участі великого авторського колективу до 60-річчя завершення війни [183—184]. Архівними працівниками та науковцями подається важливий огляд архівних та музейних фондів і колекцій, анотований перелік фондів південних архівосховищ, що містять документи про Другу світову війну. Окремі факти і фотодокументи окупаційної преси, опубліковані на сторінках журналу, стали у нагоді для написання цієї роботи.

Для розв’язання окремих дослідницьких завдань залучено статистичні дані та матеріали, подані у спеціальних збірках, виданих на основі документів донедавна закритих фондів Галузевого архіву СБУ, зокрема статистичні звіти обласних управлінь НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ та документи і матеріали Архівів управління СБУ в Одеській та Миколаївській областях. Важливу інформацію, яка розкриває механізм масових політичних репресій віруючих та православного кліру на Півдні

України в 30—40-х роках ХХ ст., було використано із видань науково-документальної серії та історико-меморіальних видань: “Чорна книга України” [199], “Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади” [190] та “Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1920—50-ті роки” [191].

Раритетні документи та історичні фотоматеріали, які візуально відображають елементи церковного життя Одеси, колишньої столиці губернаторства “Трансністрія” періоду 1941—1944 рр., вперше опубліковано нещодавно в унікальному виданні проф. М. Пойзнера [193]. Упорядник, відомий в Україні і поза її межами колекціонер старожитностей, свідомо обійшов роль інтерпретатора подій і за допомогою коротких коментарів запропонував надзвичайну документальну збірку.

До основних джерел досліджуваної тематики відносимо також і релігійні видання воєнної доби: книги, збірки документів, тлумачні молитовники, молитвослови, пояснення церковних співів, спогади ієрархів та священників тощо. Так, у книзі “Правда о религии в России” [371], виданій Московською патріархією у 1942 р., знаходимо рідкісні документи, промови, слова та звернення архієреїв Російської православної церкви, а саме патріаршого місцеблюстителя Сергія (Старгородського), митрополита Московського і Коломенського; Миколая (Ярушевича), митрополита Київського і Галицького та інших. Ці звернення до пастирів та пастви засвідчують не тільки громадську позицію верхівки РПЦ в перші роки Великої Вітчизняної війни, а також підтверджують їхню лояльність до сталінського владного режиму.

Із документальних джерел періоду румунської окупації автором були використані видані Румунською православною місією в Одесі впродовж 1942—1943 рр. російськомовні богослужбні книги “Закон Божий”, “Краткий молитвенник”, “Молитвослов”, “Толковый молитвенник” та інші [180; 185; 187; 196]. Жанр названих джерел попри сутнісно теологічне значення, однак, майже зовсім позбавлений історичного змісту.

Специфічним джерелом знань про релігійну ситуацію в “Трансністрії”, безпосередньо у воєнний час, стали й спогади релігійних та світських діячів, простих суб’єктів минулого, як румунських, так і радянських. До таких належать історико-біографічні нариси жителя Роздільнянського району Одеської області В. Буковського [229] і спомини румунського місіонера, о. Георгія Паші [448], які подають особистісне емоційне та психологічне сприйняття подій, передають духовно-релігійну атмосферу в підкупаційному соціумі Південної України. Проте ідеологічна полярність авторів і розрив у історичному часі позбавляє ці праці об’єктивної інтерпретації минуло.

Джерельну базу дослідження збагатили спогади безпосередніх учасників подій — священиків, віруючих, членів церковно-приходських рад і просто на той час байдужих до релігії людей. Задля цього автором було проведено анкетування респондентів різних областей України (Одеської, Миколаївської, Вінницької), а також різних вікових категорій (від 1920-го до 1941 року народження), тобто серед опитуваних були люди, яким на момент війни було від 20-ти до 5-ти років. Метою соціологічного дослідження було з’ясувати вплив державної та окупаційної політики на реалізацію права особистості на релігійне волевиявлення, а також чинники, які формували релігійну ситуацію на мікрорівні, на рівні особистісного сприйняття.

Отже, виявлений і залучений до написання тексту дослідження комплекс різноманітних архівних документів і матеріалів дозволив сформувати наукову концепцію автора, обґрунтовано й аргументовано викласти теоретичні положення, висновки та узагальнення. Проаналізована, осмислена і використана джерельна база дослідження у комплексі з науковими здобутками сучасної історіографії проблеми, має стати достатньою підставою, аби вважати, що обрана тема дослідного проекту є достатньою мірою забезпеченою різноманітними джерелами.

1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження

Входження української історичної науки в загальноцивілізаційне річище і творення нової парадигми бачення чужої і власної історії призвело до активного пошуку, а за ним освоєння і впровадження нового арсеналу сучасних і ефективних методологій та технологій для реконструкції історичного минулого. Провідна частина російських та вітчизняних істориків (М. Гефтер [250], О. Гуревич [259], Л. Зашкільняк [272], М. Коваль [285—290], І. Ковальченко [291], І. Колесник [293], О. Лисенко [318—319; 321], В. Потульницький [370], О. Реєнт [374—375], В. Смолій [384], В. Стецкевич [387—391], Н. Яковенко [426—427] та інші), усвідомлюючи потребу в дійсно нових підходах для реалізації евристичних потенцій української історії загалом і періоду війни 1939—1945 рр. зокрема, репрезентували креативні можливості постмодерністських і постмарксистських методологій, окреслили основні тенденції сучасного історіописання, місце вітчизняної історіографії у світовій науковій системі координат.

Концептуально-методологічну основу дисертаційного дослідження становлять теоретичні напрацювання, історико-релігійні концепції провідних вітчизняних і зарубіжних науковців стосовно ролі та місця релігії і церкви в державі, інституціоналізаційно-конфесійні трансформації в суспільстві тощо. Перш за все йдеться про таких дослідників як: І. Андрухів, І. Білас, О. Васильєва, В. Войналович, Ю. Волошин, Д. Данкан, В. Єленський, А. Кашеваров, А. Киридон, А. Колодний, О. Лисенко, М. Одинцов, В. Пашенко, Д. Поспеловський, О. Крижанівський, О. Реєнт, Н. Стоколос, В. Ульяновський та інші, праці яких мають концептуальне значення для досліджуваної проблематики й окреслюють сучасні підходи до оцінки етноконфесійної експансії, міжконфесійних суперечностей, міжцерковних відносин та співпраці, екуменізму та віросповідної єдності тощо.

Відштовхуючись від судження, що історія людства поліномна, полілінійна й багатосферна, а кожне окреме суспільство, народ, етнос є унікальними, — мусимо

визнати, що й досі відсутня цілісна й універсальна історіософська концепція історичного руху. Хоча доволі символічною все ще виглядає полідисциплінарна наукова стратегія засновників школи “Анналів” (М. Блок і Л. Февр), які бачили саме в історії “посередника усіх суспільних наук” і ставили перед нею завдання їхньої “послідовної інтеграції” [310].

Більшість вчених правомірно визнають, що монополія будь-якої однієї сукупності історіософських теорій чи основ (парадигм) є рівно неприпустимою, як, власне, й безмежне оперування теоретико-методологічними концепціями, що неминуче призводить до нівелювання науково-дослідницьких результатів і “наукового брунізму”. Академік І. Ковальченко, висловлював слушне судження щодо абсолютного виключення спроб і претензій на створення універсальних і абсолютних теорій і методів історичного пізнання [291, с. 4]. Про відмову від універсальних схем, методик і необхідність комплексного, інтегрованого підходу до об’єкта дослідження писав також і академік В. Смолій [384, с. 7].

Західні дослідники (О. Конт, Е. Дюркгейм, М. Вебер, Т. Кунс, К. Лампрехт, Й. Мозер, Т. Зельдін, Р. Арон та інші), репрезентуючи соціальну історію як “історію всеохоплюючу” (за Т. Зельдіним) [464, р. 159], апологетували її як нову “парадигму”. Поряд з класами, станами та іншими великими групами людей вона зробила предметом свого вивчення соціальні мікроструктури: родину, громаду, парафію, інші спільноти і корпорації. Прямолінійно-класовому підходу була протиставлена набагато складніша картина соціальних структур, проміжних верств і страт, які дозволяли набагато тонше простежувати характер соціальних протиріч, політики держави, ролі релігії і церкви, різноманітних форм ідеології тощо. У цьому сенсі своєрідним орієнтиром дослідження слугував науковий підхід до студіювання “колективних ментальностей” (за Р. Мандру), який вирізняв певний набір загальних елементів, характерних для усього суспільства, і соціально-диференційовані ментальні структури окремих класів, професій, чи конфесійних груп, а також пов’язував індивідуальні комплекси уявлень з культурно-психологічним впливом об’єктивних — демографічних, економічних, релігійно-інституціональних тощо — структур історичного існування. Думку першорядної

ваги висловлював Р. Арон, який, посилаючись на внесок у розвиток соціології Е. Дюркгейма, М. Вебера та інших, прагнув дати пояснення релігії з соціального погляду, а соціальних процесів — з погляду релігії, оскільки соціальна істота є істота релігійна, а віруюча людина — завжди член того чи іншого суспільства [209, с. 611].

Британський історик і соціолог Г. Перкін, беручи за основу народонаселення як головний об'єкт соціальної історії, зауважує, що дослідження має проводитись у зв'язку з його географічним та віковим “розподілом”, а також соціальним і професійним розподілом, яке стає предметним в “комплексі асоціацій — сім'ї, церкви, гільдії, школи, лікарні тощо” [378, с. 33].

В. Войналович звертає увагу на те, що “функціональний підхід, який присутній практично в усіх соціальних концепціях, де суспільство розглядається в системний спосіб, вимагає точки співвіднесення і, до того ж, не завжди задовільно пояснює колективні дії, котрі з погляду соціального цілого можуть бути адекватно усвідомлені без введення в предметне поле дослідження культурних та релігійних змінних, без всебічного урахування, просто кажучи, того, в що ці люди вірять” [245, с. 48].

Соціальна історія має кілька рівнів (поверхів), кожен з яких “вимагає певного типу джерел та способів їхньої інтерпретації, особливого добору інструментарію” [320, с. 10]. Специфічні підходи, як вважає О. Лисенко, необхідні для вивчення таких соціальних спільнот, як віруючі та духовенство, оскільки вони “мають ірраціональну природу і водночас формалізовану організацію, причому їх члени одночасно є членами однієї, або кількох інших соціальних груп”. На думку дослідника, “маркерами самоідентифікації членів конфесійних об'єднань слугують не лише віросповідання, відвідування храмів та обрядова атрибутика, а й модель і стиль соціальної поведінки” [324, с. 7].

У сучасній російській історіографії та релігієзнавчій літературі взаємини віруючих і духовенства з державою трактується як взаємодія корпорацій, наділених функцією інституційного насильства й спротиву дезінтегруючого впливу інших інституцій [238, с. 9]. Якщо ж говорити про функціональність форм

взаємодії владних структур та релігійних об'єднань, особливо на управлінському рівні чи на рівні керівних органів, то така форма більш придатна для теоретичної операціоналізації та систематизації.

Важливим методологічним орієнтиром слугують теоретичні підходи до характеристики репресивної політики Кремля, тоталітарної сутності більшовицького режиму, який використовував терор як один з головних інструментів реалізації псевдокомуністичних експериментів та утопічних планів. С. Мельгунов назвав більшовицький терор “системою, що знайшла своїх ідеологів; це система планомірного проведення в життя насильства, це такий відкритий апофеоз вбивства як знаряддя влади, до якого не доходила ще ніколи жодна влада в світі” [327, с. 6]. Саме наявність системи, стверджував філософ А. Уйюмов, робить терор найбільш жахливим, а “концептом терору як системи є фізичне знищення представників ворожих класів” [401, с. 795; 402].

Панорамне бачення тоталітаризму та аналіз феномену й моделі радянського політичного терору, й, зокрема, його більшовицького різновиду в Україні подають праці таких дослідників як І. Андрухів, І. Білас, С. Білоконь, В. Вашкевич, Д. Веденєєв, Т. Вронська, І. Винниченко, В. Даниленко, Г. Касьянов, А. Киридон, С. Кульчицький, В. Нікольський, В. Ченцов, Ю. Шаповал та інші.

Важливим чинником, що легітимізував зловісний механізм репресій в Україні, став юридичний. Правові засади масових репресій, на думку переважної більшості науковців, насамперед, полягали у створенні жорстокої системи карного і карно-процесуального законодавства. При цьому слід зважати на те, що правові засади, як і організаційні, не існували в чистому вигляді. Вони, на думку В. Вашкевича та П. Фірова, “були глибоко політизовані в межах нав'язаних у той час суспільству пануючою системою низки хибних і шкідливих ідеологічних поглядів” [235, с. 4]. Окреслені засади терору більшовиків дозволяють глибше зрозуміти його антицерковний сегмент, технологію формування атеїстичного світогляду в радянському суспільстві.

Домінантою державно-церковних відносин упродовж багатьох десятиліть, як вважають А. Зінченко, В. Пащенко, В. Войналович, О. Лисенко, А. Киридон та

інші, залишалося проголошене більшовицькою партією ще у 1919 р., гасло про “повне зруйнування зв’язку між експлуаторськими класами і організацією релігійної пропаганди”, звільнення трудящих мас “від релігійних забобонів”. “Зрозуміло, — підкреслює В. Войналович, — що за таких обставин вище політичне керівництво країни вже на той час розглядало релігію і церкву як виключно чужорідні явища в суспільно-політичному і духовному житті, боротьба з яким не виключала можливості і застосування репресивних заходів” [244, с. 38].

Ще однією проблемою, так званою “зоною розламу”, в радянському суспільстві було ідеологічне протистояння різних “практичних філософій”, систем цінностей (наприклад: “справедливість по-християнськи” і “справедливість по-більшовицьки”), що, власне, й привело до формування передумов внутрішнього суспільно-державного конфлікту. Більшовицькі ідеологи й пропагандисти, вибудовуючи міфи про монолітність радянського суспільства, подавали це як заслугу комуністичної партії. В умовах війни сталося зіткнення ідеологій — комуністично-атеїстичної, антигуманної, з одного боку, і християнської, гуманістичної, — з іншого.

Із вище сказаного витікає ще один методологічний сюжет, пов’язаний з “конфліктогенністю воєнної доби” (за О. Лисенком). Релігія в таких умовах неминуче вступає у конфлікт з тоталітарними режимами, які розв’язали і вели Другу світову війну. Цей конфлікт був зумовлений як світоглядними причинами, так і організаційно-інституційними. У паранормальних умовах мілітаризована влада диктувала вигідні саме їй умови існування та діяльності релігії, моделювала й патрунувала форми організації церковного життя, визначала параметри залучення церковних інститутів та віруючих в суспільно-політичні процеси тощо. Якщо керівництво Рейху, не бажаючи створення єдиної церкви в Україні, намагалось підтримувати поліконфесійний характер релігійного життя, то Кремль, як власне і Бухарест, навпаки, жорсткими методами намагались уніфікувати цей сегмент суспільного життя. Врешті-решт, нав’язана православ’ю модель іманентного виживання, яка цілком влаштувала і радянську й окупаційну (німецьку, румунську) тоталітарні системи, призвела до залежності церковно-

релігійного життя від політики воюючих держав і “деформувала релігійну свідомість, спричинила дезорганізацію та деградацію церковного устрою в Україні” (за Н. Стоколос) [392]. Наслідки цих історичних інституалізаційно-конфесійних трансформацій породжують виклики й проєктують відображення на сучасний стан і тенденції розвитку православ’я в незалежній Україні.

Поряд із представниками історичної та історико-релігієзнавчої науки, богословська історія і богословська думка представлені також церковними дослідниками, філософами й теологами (М. Бердяєв, протоієрей Серафим Слобідський, протоієрей Петро Смирнов, ігумен Веніамін Новик). Наріжні теоретичні положення щодо сутнісних основ проблеми війни й релігії висловлював видатний філософ М. Бердяєв. “Внутрішньо осмислити війну, — зазначав мислитель, — можливо лише з моністичної, а не з дуалістичної точки зору, тобто побачивши в ній символіку того, що відбувається в духовній дійсності” [216, с. 177]. На думку філософа, природа війни, як матеріального насилля, часто рефлексивна, знакова, симптоматична, не самостійна. “Війна не є джерело зла, а лише рефлекс на зло, знак існування внутрішнього зла...”, — наголошував М. Бердяєв. Отже, війна є проявом глибинних суспільних процесів під час яких відбувається руйнація фізичної оболонки людини, а ядро людини, душа його не тільки залишається не зруйнованою, але може навіть відродитися. Такому перетворенню сприяють у першу чергу релігія, церква, християнська мораль, любов до ближнього тощо. Таким чином, “увесь жах життя виживається християнством, як хрест і спокута провини” [216, с. 181].

На думку ігумена Веніаміна (Новика) “те, що ми називаємо “духовністю”, не проєктується в категоріях “обов’язкового” на соціум у вигляді відповідних політичних інститутів”. У цьому розумінні між релігією і політикою є непереборна дистанція. Водночас християнський універсалізм передбачає осмислення усієї дійсності, і соціально-політичної сфери також. Оскільки “релігія — є дія”, християнство, орієнтуючись на внутрішній світ особистості, не відмовлялося й від практичної діяльності в ім’я людей, виявляло активність майже в усіх сферах суспільного життя. Власне церква у вирішальні моменти історії, не залишаючись

осторонь життя народу, “не тільки випромінювала в навколишній світ сили любові, а й вдосконалювала реальні умови життя” [404, с. 386].

Серед значущих дефініцій щодо державно-церковних відносин виділяються положення про первинність і важливість єдності “церкви і церковно-національного життя народу”. Єпископ Євстратій (Зоря) відзначав, що у питаннях побудови церковного життя потрібно завжди дотримуватись золотої середини — з одного боку, не піддаватись спокусі підмінити церковне життя національним, а з іншого боку, не відкидати важливість національного чинника в житті церкви. “Церква, — зауважував владика, — втрачає дуже багато можливостей, якщо вона перестає бути включеною в національне буття тої чи іншої нації [430]. А протоієрей Серафим (Слобідський) стверджував, що світове православ'я виграє за однієї безперечної умови — коли “українське церковне питання буде вирішене за збереження інтересів Української церкви і Української держави” [380, с. 442].

З'ясовуючи роль релігійного чинника в націотворенні, О. Реєнт і О. Лисенко доводять на прикладі християнства, що релігійний світогляд і практика активно впливають на соціально-економічні, етнічні, політичні, культурні процеси, причому не лише опосередковано, а й безпосередньо, через носіїв християнської ідеї — віруючих, духовенство. Звідси виникає проблема пошуку методологічних підходів, що дозволили б більш повно й широко розкрити характер не тільки конфесійного життя в роки війни, а й віруючого населення зокрема.

Ідеологічні перекручення, міжконфесійна та внутрішньо-конфесійна боротьба впродовж десятиліть призвели до відсутності відповідного окресленому об'єкту дослідження понятійного апарату, що ускладнює вивчення історії державно-церковних відносин. Деякі широко вживані в тексті дисертації історико-релігійні дефініції, ставши ідеологемами радянського часу, були спотворені атеїстичною зневагою та ідеологічним блюзнірством, або ж трактувалися з ідеологічних позицій румунською владою і церковними інституціями, і тому також потребують уточнення або ж повернення первісного смислового навантаження.

Не вдаючись до розгляду канонічних особливостей та суперечок, автор вважає за потрібне зазначити, що в науковій думці існує значна кількість різноманітних

визначень таких понять як “державно-церковні відносини”, “церква”, “конфесія”, “релігійні культури”, “релігійна організація”, “секта”, “сектантство”, “клір”, “служники культу”, “культові споруди”, “субпротоієрейство” тощо.

На основі дефініцій, які подано у різних (як за теоретичним обґрунтуванням, так і за історичним часом) словниково-довідникових виданнях [367; 226; 385; 251], і які належать до сфери державно-конфесійних відносин, дисертантом укладено відповідний термінологічний словник та здійснено наступні узагальнення й висновки щодо категоріального апарату в минулому і зараз.

“Церква” — це (у просторому значенні) об’єднана спільністю віри, обрядових дій і церемоній релігійна організація духівництва і віруючих; (у вузькому значенні) — будівля, споруда, де відбуваються християнські богослужіння й обряди.

“Конфесія” — певна частина віруючих, яка належить до будь-якої церкви, релігійної організації; незалежне від інших самостійне віросповідання, релігійний напрямок.

Попри те, що Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” від 23 квітня 1991 р. не оперує поняттям “конфесія”, можна стверджувати, що поняття “церква” і “конфесія” робить тотожними саме ключове словосполучення “релігійна організація” [181].

Окрім того, радянська атеїстична система трансформувала сутнісно-сміслову конфігурацію здавна усталених категорій і назв інших соціально-релігійних утворень таких, як “секта”, “сектантство”, “клір”, “служники культу”, “попи” та інші. Такий підхід формував у суспільстві звужене, усічене, заідеологізоване й зневажливо-вороже ставлення до них як до своєї спільноти. Зміна наукового концепту робить цілком зрозумілою і необхідною ґрунтовну корекцію цього важливого блоку понятійного апарату.

Так, у дореволюційних виданнях поняття “секта” вживалося у значенні “розкол, ересь, мала частина співучасників, яка відділилася у справі віри від більшої пануючої релігії”, а “сектантство” — як “відпадання від пануючої церкви і утворення особливої секти” [367, с. 533].

У Радянському Союзі в умовах державного атеїзму та гонінь на релігійні громади слово “секта” мало наступне трактування: вчення, напрямок, школа; з перших століть нашої ери назва релігійних груп, громад, які відкололися від пануючого напрямку в іудаїзмі, християнстві, ісламі тощо. “Сектантство” — це відокремлення релігійних груп, опозиційних або ворожих пануючій церкві що відкололися від неї. Для будь-якої секти характерні виключна прихильність до букви свого вчення, фанатизм, замкненість у вузькому колі однодумців [226, с. 399; 385, с. 702—707].

У “Релігієзнавчому словнику” за редакцією А. Колодного і Б. Лобовика до сект відносять різні течії та об’єднання віруючих, що склалися як опозиція до пануючого в тій чи іншій країні релігійного напрямку. Сектам “притаманне специфічне витлумачення традиційних догматів пануючого або найбільш поширеного віровчення, відмова від частини традиційних обрядів, проповідь винятковості своєї релігійної доктрини, “істинного шляху спасіння” [375, с. 300].

Проте необхідно враховувати, що “секти” і “сектантство” є термінами з обмеженою науковою коректністю. Вони вживалися представниками влади, партноменклатури (які генетично не визнавали будь-якого, партійного чи релігійного розколу, відокремлення тощо) і пануючих (домінуючих) церков з ідеологічним підтекстом, який передбачав неповноцінність, канонічну нелегітимність цих релігійних об’єднань. Саме з цієї причини, усвідомлюючи їх умовність і враховуючи такий специфічний підхід до використання зазначених термінів в роки Другої світової війни, автор вживає ці дефініції беручи їх у лапки.

Аналогічні методологічні підходи мають рацію й по відношенню до вербальних конструкцій, похідних від слова “культ”, а саме: “служники культу”, “релігійні культу”, “культові споруди”. Оскільки сучасне розуміння “культу” виглядає як “форма спільного богослужіння, релігійна обрядність”, а також загалом як “релігійне служіння божеству, поклоніння комусь, чому-небудь, шанування й обожнювання когось, чогось” [350, с. 314], то “служниками культу” маємо називати усіх, хто бере участь у церковному служінні, обряді й святих таїнствах тощо, а саме представників духівництва і тих, хто їм допомагає у храмі,

тобто “клір”. Останнє в християнській церкві сутнісно синонімічне категорії “служники культу”, тобто тлумачиться як священно- або церковнослужителі (церковний причет, церковний хор). У радянські часи на клір, священнослужителів, церковнослужителів, духовенство накладались ідеологічні лексеми на зразок “церковники”, “попи-мракобіси”, “кликуни” тощо.

Поняття “культурні споруди” обрамляють термінологічний сюжет дослідження, охоплюють сукупність усього комплексу релігійних будівель, включаючи храми (собори і церкви), де відбувалися богослужіння, а також молитовні будинки, каплиці, дзвіниці, хрестильні тощо, без чого здійснення християнського обряду не є канонічним.

Поряд з іншими категоріями у додатках дисертації (див. “Словник релігійних і історичних термінів”) знайшли своє тлумачення й терміни румунського походження, наприклад, “субпротоієрейства”, “примарія”, “Стража церій” та інші.

Методи дослідження. Розкриттю предмета дослідження сприяли загальноприйняті принципи наукового пізнання. Базуючись на засадах історизму, автор розглядає стосунки органів влади і Православної церкви, духовенства й кліру та духовне життя на Півдні України в період Другої світової війни в динаміці та різноманітних проявах. Прагнення до наукової незаангажованості обумовило критичне осмислення хибних ідеологем радянської історіографії стосовно релігії, суспільно-конфесійного життя, права людини на свободу совісті тощо. Принцип системності дозволив розглянути політику щодо православ'я з боку кожного режиму, що змінював один одного в різні періоди війни у майже одних і тих самих територіальних межах, простежити аналогії та зв'язки. Комплексний підхід забезпечив аналіз різноманітних факторів, які впливали на діяльність православних релігійних об'єднань, духовенства та віруючих в умовах лояльно-позитивістської й антирелігійної політики.

Із основного дослідницького інструментарію, який представлено загальнонауковими і спеціальними методиками, вживалися переважно дедуктивний, індуктивний, аналізу і синтезу, моделювання та інші методи. Серед спеціальних методів застосовувалися: історико-генетичний (його використання

стало принагідним підчас розгляду еволюції державно-церковних відносин в умовах зміни воєнно-політичної ситуації), історико-порівняльний (використовувався задля пошуку аналогій, визначення динаміки соціоконфесійних трансформацій у процесі поетапного розгляду відносин влади і православної конфесії), історико-функціональний (застосовувався з метою визначення зв'язків між подіями військово-політичного характеру та коливанням рівня релігійності й побожності), історико-системний (завдяки йому всі контрагенти державно-релігійних відносин розглядалися як складна, багатовимірна функціональна система, а також вибудовувалися теоретичні конструкції, висновки та узагальнення, зокрема, щодо румунської політики “рехристиянізації” територій Буго-Дністровського межиріччя, радянської атеїстичної пропаганди тощо), проблемно-хронологічний (надав можливість структурувати текст дисертації, державно-церковні відносини, історичні сегменти діяльності конфесій), історико-типологічний (вжитий під час розподілу сукупних досліджуваних об'єктів і явищ на чітко визначені типи, причому його критерієм слугував реєстр їхніх суспільних ознак, наприклад, типологічні групи віруючих на окупованій румунами території, як наслідок радянської атеїзації), емпірично-аналітичний (задля впорядкування низки історичних фактів, подій, біографічних даних).

Поряд з цими методами автором також були використані: математично-статистичний (обробка масиву цифрових даних) та квантитативний (для аналізу явищ і процесів на основі системи кількісних показників), біографічний (слугував залученню й використанню історичної інформації з біографічних даних безпосередніх учасників подій). У праці також застосовувались методики усної історії, що робили можливими “спостереження зсередини”, характерні для дослідження мікроісторичних процесів, індивідуального й внутрішнього сприйняття воєнної дійсності конкретними людьми, способами виживання в екстраординарних умовах.

Значну послугу у виявленні, обробці та використанні, до того невідомої навіть вузькому колу дослідників, значної маси емпірично-документального матеріалу відіграла джерелознавча методика.

Поєднання цих принципів та методик дозволило дослідити й осмислити низку завдань, поставлених у цій роботі, уникнути упередженості і тенденційності, відтворити об'єктивну картину подій, розкрити сутність румунської політики щодо Православної церкви в окупованих землях і показати еволюцію курсу радянської влади у стосунках з цією конфесією.

* * *

Оснoваний на симбіозі різноманітних методологічних концепцій, методик і досягнень сучасної історичної науки, як, власне, й суміжних наук, аналізі вивченої і використаної наукової літератури, періодики, широкого спектру автентичних джерел — документів і матеріалів різноманітного походження, науковий підхід дозволив дисертанту зробити наступні висновки до розділу.

1. Упродовж повоєнних десятиліть розробка проблематики, яка б проливала світло на складні взаємини держави і Православної церкви періоду Другої світової війни, жорстко корелювалася атеїзованими державно-партійними органами. Радянська ідеологічна система або табувала зазначену тематику, або зводила її розробку виключно до антирелігійної критики й антицерковної пропаганди, чим відкидала її на історіографічні задвірки.

2. Середина 90-х рр. ХХ ст. в Україні знаменувалася своєрідним сплеском в історіографії державно-релігійних відносин 20–30-х рр., періоду Другої світової війни, розширенням дослідницької тематики, формуванням наукових шкіл і регіоналістичних напрямків. Проте, попри позитивні зрушення, поза науковим вивченням залишилися: національно-конфесійні процеси в 30—40-ві роки на Півдні УРСР, в Південній Бессарабії, румунська церковна політика у Дунай-Дністровському межиріччі, “християнське місіонерство” в “Трансністрії” упродовж 1941—1944 рр., методи, особливості, наслідки окупаційної політики, етно-конфесійні процеси в Придунав’ї і Задністров’ї в умовах війни, реалізація церковно-релігійної доктрини радянської влади щодо Православної церкви в регіоні після 1943 р., релігійна ситуація і настрої населення Півдня України у роки

лихоліття, роль місцевих органів влади, спецслужб, громадських інституцій в боротьбі з релігійними впливами тощо. Виявлені дисертантом науково-тематичні ніші через відсутність їхнього системного опрацювання, й обумовили написання цієї дисертаційної роботи.

3. Виявлений і залучений комплекс різноманітних архівних документів та матеріалів 30 фондів 12 архівних установ України, Молдови, Російської Федерації дозволив забезпечити обґрунтування і реалізацію наукової концепції автора. Через призму історичної достовірності й вірогідності дисертантом здійснено аналіз джерел румунського та радянського формування, документів церковного й особистого походження. Поряд з тим автором здійснено спробу структурувати джерела й визначити їх характерні ознаки, а саме: евристичність, первинність, автентичність, унікальність, множинність, інформативну насиченість, диференційованість, ідеологічна заангажованість, багатомовність тощо. Власне це й дозволило комплексно підійти до розкриття проблеми, зробити теоретичні висновки та узагальнення.

4. Концептуально-методологічною основою дослідження періоду війни 1939—1945 рр. обрано креативні можливості постмодерністських і постмарксистських методологій, різноманітні тенденції і методики дослідницького арсеналу сучасного історіописання.

РОЗДІЛ 2
ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ПІВДНІ УРСР У ПЕРЕДДЕНЬ
ТА НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(1930-ті рр. — літо 1941 р.)

2.1. Православ'я у правовому полі більшовицької держави (1930-ті рр.)

Упродовж двох передвоєнних десятиліть радянська держава з її репресивно-каральним апаратом реалізовувала мету, яку заздалегідь “обґрунтували” К. Маркс і В. Ленін. Вульгаризатори від марксизму керувалися такими ідеологічними постулатами: “Марксист має бути матеріалістом, тобто бути ворогом релігії, ставлячи справу боротьби з релігією не абстрактно, а конкретно, на підґрунтя класової боротьби, що йде на ділі...” [307, с. 398—399]. Навмисно не розглядаючи теоретичні догмати у викладі авторів революційного вчення (цій проблематиці присвячено достатньо фундаментальних праць відомих провідних вчених суспільствознавців), лише зауважимо, що за соціалізму місця для релігії у планах “класиків” не передбачалося. Навпаки, планувалася лише підступна, послідовна й жорстока боротьба проти неї.

Визначальним у ставленні держави до церкви як до духовного інституту, став декрет РНК РСФСР від 20 січня (2 лютого) 1918 р. “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” [182, с. 53], впровадження якого на теренах УСРР санкціонував декрет РНК республіки від 3 серпня 1920 р. [182, с. 67—68, 71—72]. Цей політичний курс супроводжувався масовою атеїстичною пропагандою. Більшовицька програма, ухвалена на VIII з'їзді РКП(б) у 1919 р., висувала в якості мети повне руйнування зв'язку між “експлуаторськими класами” й організацією релігійної пропаганди, аби сприяти якомога швидкому звільненню трудящих мас від релігійних забобонів [308, с. 158—159].

20-ті роки стали вирішальними у державно-церковних стосунках в УСРР. Українські більшовики діяли за ленінським сценарієм, тобто намагаючись “боротьбу з релігією поставити науковіше”, “розпочати кампанію після серйозної підготовки” [309, с. 440].

Перший етап тотального наступу на православ'я в Україні було здійснено у притаманній більшовикам цинічній формі. Прелюдією до антицерковної вакханалії став “підготовлений” голод 1921—1922 рр. 23 січня 1922 року Політбюро ЦК КП(б)У (у складі Г. Петровського, Х. Раковського, А. Іванова, О. Лебідь та членів ЦК М. Скрипника і О. Владимірова) розглядається питання про збір золота і срібла з церков на користь голодуючих, видається директива не протидіяти селянам для задоволення місцевих насінних і продовольчих потреб шляхом вилучення золота й срібла у церков, губкоми зобов'язуються широко оповіщати в пресі про хід таких акцій [199, с. 47]. Через три місяці, у березні, Політбюро знову повернулося до питання про вилучення золота і срібла на користь голодуючих, на цей раз “використовуючи кон'юнктуру, що сталася в зв'язку з боротьбою між автокефалістами і екзархістами”. З “метою інтенсивнішого вилучення цінностей” до середини квітня 1922 р. відбулося ще три засідання ЦК КП(б)У, які розглядали питання активізації процесу вилучення церковних цінностей [199, с. 48—49], в результаті чого відповідний циркуляр за № 1961 ЦК РКП(б) був надісланий на місце.

Цілком “розв'язало руки” каральним органам та Державному політичному управлінню (ДПУ) рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 14 квітня 1922 р. про утворення комісії, яка наділялася усіма повноваженнями і правами, аж до адміністративного арешту і передачі під суд за невиконання її розпоряджень і за “бездіяльність”.

На 1 березня 1922 р. в офіційно визнаних голодуючими п'яти українських губерніях вже голодувало 36% населення, близько 3,5 млн. осіб. З південних губерній найбільше голодувало людей у Миколаївській — понад 50%. Можна припустити, що в Україні в наслідок цього голоду померло понад 500 тис. осіб [267, с. 406].

На думку українських істориків (особливо, В. Пащенко, В. Алексєєва, А. Киридон), державно-партійне керівництво не вбачало у вилученні церковних коштовностей засобу порятунку народу від голоду та покращення його долі. Зафіксовано багато випадків, коли при вилученні коштовностей місцеве населення та духовенство бажало обміняти його на хліб там же, на місцях. Про це повідомлялося у листі ЦК КП(б)У губкомам партії 4 квітня 1922 р. [361, с. 44]. Справжньою ж метою більшовиків було завдання удару по політичних противниках — церкві, духовенству та віруючих громадянах.

В економічному плані декрет про вилучення церковних цінностей не дав бажаного результату, оскільки, з відомих причин, не вдалося запобігти голодові та полегшити страждання людей. За даними В. Пащенко, на квітень 1923 р. в країні було вилучено: золота — 26 пудів 8 фунтів 36 золотників; срібла — 24565 пудів 9 фунтів 51 золотник; золотої монети — 6185 крб., срібної монети — 229 пудів 34 фунти 66 золотників; діамантів та іншого коштовного каміння — 1 пуд 34 фунти 18 золотників тощо [361, с. 50].

У політичному плані ініціатори кампанії зробили все можливе, щоб розпочати шалений репресивний наступ на саме духовенство. Судові процеси проти священників мали політичний характер. Як правило, арештованим священникам інкримінували “контрреволюційну діяльність”, “спротив органам влади під час вилучення чи приховування церковних цінностей”, “агітацію проти вилучення цінностей” тощо. Так, на Одещині в 20-х рр. було репресовано 37 осіб, з них безпосередньо священнослужителів — 28, решта — монахів, церковних старост та інших [190, с. 677]. Так, у 1922—1923 рр. були притягнуті до кримінальної відповідальності: отець Філіп (Ф. Гірманов) — “... за спротив вилученню цінностей у 1922 р.” [49, арк. 32]; отець Стефан (С. Лобачевський), священник Успенської церкви в Одесі, якого у тому ж році було засуджено на 6 місяців ув’язнення [49, арк. 331]; отець Ігнатій (І. Бриль) засуджено у 1923 р. за служіння молебна й агітацію в селі Сичавка Одеської області (губернський суд його виправдав) [49, арк. 632, 654]; іподиякон Миколай (М. Стефанов), якого три місяці утримували під слідством в одеській тюрмі [49, арк. 1120]; настоятель Ботанічної церкви отець

Олександр (О. Введенський) заарештовувався ДПУ як “чорносотенний пропагандист та контрреволюціонер” [49, арк. 1174—1175]; диякон Кайзер Євген піддавався арештам як “противник обновленської церкви” та політики вилучення церковних цінностей [46, арк. 424]; священник Іван Бойко кілька разів підпадав під удар Одеського губернського управління надзвичайної комісії (ОГУНК) як “учасник петлюрівської організації та змовник” [49, арк. 1316], а у священника с. Біцилове М. Зеленьова під час розкуркулювання відібрали будинок, майно і змусили жебракувати [229, с. 130].

Поряд з кампанією зі звинувачення місцевого духовенства в усіх гріхах, які тільки могли надумати та сфабрикувати слідчі ДПУ, вище політичне керівництво поставило на карту долю екзархату Православної церкви як у центрі, так і в єпархіях. Дослідник В. Войналович звертає увагу на те, що спецслужби успадкували саме ленінську установку: чим більшу кількість представників реакційного духовенства вдасться розстріляти, тим краще [244, с. 42; 306, с. 192]. Навесні 1922 р. у Москві і Петрограді були заарештовані майже всі члени Священного Синоду (СС) і Вищої Церковної Ради Російської православної церкви (РПЦ), декілька десятків священників, благочинних тощо. Вироки були жахливими: 11 — засуджено до розстрілу, 27 — до різних термінів ув’язнення, 14 — виправдано [244, с. 42]. Серед заарештованих був патріарх Тихон та інші митрополити.

Не забарилися репресивні дії й на Україні. Спочатку в поле зору ДПУ потрапив екзарх України митрополит Михаїл, якого заарештували в лютому 1923 р., а згодом інші архієреї — архієпископи Вінницький Інокентій, Чернігівський Пахомій, Вінницький і Житомирський Філарет [244, с. 46]. На півдні республіки у 1923 р. був заарештований за “контрреволюційну діяльність” єпископ Тихон (Русинов) [49, арк. 29]. Постановою Особливої наради (ОН) при НКВС СРСР від 21 травня 1926 р. був засуджений до ув’язнення архієпископ Одеський і Херсонський Прокопій (Титов). Згодом, за рішенням того ж позасудового органу від 14 грудня 1931 р., він був засланий у виправно-трудоий табір (ВТТ) до Казахстану на 3 роки [244, с. 46]. У липні 1927 р., під час конфіскації церковних

цінностей, комісар з церковних справ Сокальський зірвав хрест з архімандрита Геннадія (Ребези) і відправив до в'язниці, де святого отця піддавали жорстоким тортурам протягом трьох місяців [208].

Отже, на початку 1930-х років майже все духовенство, від архієреїв до сільських пастирів, тією чи іншою мірою, відчуло на собі силовий тиск радянської влади та її каральних органів. Кожен з них розумів усю серйозність свого становища в атеїзованій державі, усвідомлював, наскільки цілеспрямованою є політика більшовиків, які не зупинялися у досягненні поставленої мети.

Сценаристи антицерковної політики користувалися різноманітним інструментарієм середньовіччя, дотримуючись перш за все, принципу “розділяй і володарюй!”. У арсеналі спецслужб знаходились методи від арештів і розстрілів представників духовенства до зіткнення різних конфесій і нацьковування течій та відгалужень у рамках самого православ'я. Не гребували й підбурюванням до протистояння поміж церквами та їхніми релігійними громадами.

“Реформаційні постанови” керівництва ДПУ-НКВС призвели до розколу в православ'ї на вірних старим канонам “тихонівців”*, народжених революцією “живістів”** (“живоцерковців”), “обновленців”***, свого роду пристосуванців до

---

* “Тихонівці” — прихильники і послідовники патріарха РПЦ Тихона, які відстоювали збереження традиційних дореволюційних позицій та перебували в опозиції до комуністичного радянського режиму. Очолювані в Україні митрополитом Київським Володимиром (Богоявленським), згодом, митрополитом Антонієм (Храпивницьким) та архієпископом Михаїлом (Єрмаковим), продовжували курс на збереження канонічної єдності з Московським патріархатом, негативно ставились до автокефалії.

** “Живісти” — (“Жива Церква”) один з напрямків обновленського руху в православ'ї 20-х рр. ХХ ст. За підтримки радянської влади позиціонували себе як альтернатива патріарху Тихону, засуджували УАПЦ, ініціювали введення жонатого єпископату, григоріанського календаря, переглянули православні догмати, канони й обряди. В Україні не мала значного впливу і підтримки духовенства та віруючих.

*** “Обновленці” — (“синодальники”) очолювана протоієреєм О. Введенським опозиція дореволюційній РПЦ, виступали проти авторитарного управління патріарха та за оновлення вищого церковного управління.

радянського режиму, та прихильників української автокефалії. Усі вони без винятку, як і інші конфесії та “малі церкви”, зазнали нищівного удару з боку радянських спецслужб. Проблеми антицерковної політики, внутрішньої конфесійної боротьби 20—30-х рр. ХХ ст. знайшли відображення у ґрунтовних працях українських і зарубіжних істориків українського православ'я [219; 220—221; 271; 281—283; 361; 363; 396—398], тому не будемо детально зупинятися на цих питаннях.

Однак, повертаючись до наслідків боротьби, зазначимо, що в результаті провокацій з боку влади та її карально-силових органів, заснованих на протиставленні організаційно-оформленого і політично-спрямованого духовенства Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), з одного боку, та духовенства, що належало до РПЦ патріаршої орієнтації, з іншого, різко зменшилася в республіці кількість кліру і парафій “автокефалістів”. Так, за даними дослідника В. Войналовича, жертвами терору стали 30 єпископів, понад 2 тис. священників та велика кількість віруючих [244, с. 48]. Відбулося також і різке зменшення осередків УАПЦ. Якщо у 1926 р. в 26 округах України нараховувалось 1040 парафій (В. Пащенко вважає більш ймовірною цифрою — 1100 парафій [361, с. 29, 85]), у тому числі на півдні республіки їх було 8 (в Одеській і Миколаївській — по 4 парафії) [186, с. 904], то вже на грудень 1930 р. (в рамках УПЦ) залишилося лише 7 єпархій, 200 парафій, а на південних теренах України їх взагалі не було [186, с. 907; 371, с. 126].

На думку В. Пащенко, саме з квітня 1925 р. розпочинається наступ на РПЦ тихонівської орієнтації. Імпульс дало рішення пленуму ЦК КП(б)У, яке доручило керівництву ДПУ республіки “прощупати настрої тихонівського духовенства”. Відтак, сфальсифіковані “документи і факти” масово надходили до обласних та республіканського партійних комітетів. І вже в січні 1926 р. ЦК КП(б)У знало, “що лінія поведінки тихонівців характеризується активною антирадянською агітацією у монархічному напрямку” [361, с. 73—74].

Зрозуміти атмосферу, в якій проявлялася та “антирадянська агітація” на Півдні України, допомагають архівно-слідчі справи судових процесів, інсценізованих

органами ДПУ-НКВС на початку 30-х років. Особливого значення, (з певною часткою обережності стосовно правдивості їхнього походження), набувають зафіксовані у протоколах допитів свідчення заарештованих священнослужителів. Так, за протоколами допиту одеських священників Віктора Чемени (березень-квітень 1931 р.), Василя Ширяєва (лютий-березень 1931 р.), Володимира Шаворського (серпень 1931 р.), Миколи Мочульського (березень 1931 р.) та інших, простежується підкинута Одеським губернським ДПУ версія про “існування” в Одесі та в межах губернії “контрреволюційної тихонівської організації” на чолі з архієпископом Анатолієм (Грисюком), членом Московського Синоду, секретарем архієпископа священником Олександром Любимським та архімандритом Геннадієм (Ребезою). Ця організація нібито породжувала антирадянський дух у прихожан і провокувала їх на активні масові виступи проти радянської влади, як це особливо яскраво виявилось в Одесі у 1925 р. в Успенській церкві та в 1926 р. у Олексіївській церкві. Члени антирадянської організації, ніби “становили більшість у причті^{*}” і разом з масою віруючих організували антирадянську демонстрацію до виконкому з метою висунути ряд категоричних вимог. В середині самої церкви віруючі схопили представника влади Сокальського і перекинули його через огорожу. По тому “організація влаштувала урочисте богослужіння, яке мало відкритий характер радіння з приводу того, що, мовляв, вдалося відстояти православ’я” [49, арк. 412]. Цей Сокальський, як видно з матеріалів слідчої справи, був явним провокатором, та ще й прибув до храму з нарядом міліції. Про фабрикацію справи свідчить і те, що слідчі так нашвидкуруч намагалися “зліпити” справу на тихонівське крило духовенства, що навіть не визначили ані точної дати заснування цієї “організації”, ані її організаторів. Одні підслідні вказували на утворення організації у 1925–26 роках, інші — у 1923 р., ще дехто — аж у 1919 р. Як би там не було, “караючий меч пролетаріату” був уже занесений і справа чекала свого довершення...

---

* Застаріла назва православних церковнослужителів, релігійної громади.

Той самий меч був занесений і над “Живою церквою”. До “контрреволюційної групи одеських обновленських священників” Одеське ДПУ зарахувало протоієрея Михайла Користіна, який “після оприлюднення свого толерантного ставлення до радянської влади на Московському Соборі 1923 р.” [49, арк. 813, 816] був призначений головою Губернського комітету “Живої Церкви”, а також протоієрея Михайла Покровського, священника Івана Григор’єва та інших. На нашу думку, слідчі, що вели справи 20–30-х років, не розумілися на міжконфесійних справах, вже не кажучи про релігійно-канонічні суперечки та поміжцерковні дискусії, оскільки заарештовували усіх підряд, незалежно від релігійної приналежності, а в процесі дізнань (скоріше — вибивань зізнань) вже з’ясовувалося, до якої орієнтації відносився той чи інший священнослужитель.

Одеське губернське ДПУ зіткнуло ієреїв “тихонівської орієнтації” на чолі з “йонівцями” (від імені проповідника Іони Атаманського) та представників обновленства. З автобіографічних даних протоієрея Користіна, датованих 22 лютого 1931 р., фіксуємо, що в 20-ті роки точилася запекла боротьба між цими релігійними групами (знов таки, не без провокацій ДПУ). Так, представники “йонівців” з віруючими “прийшли до Архієрейської церкви (вул. Короленка, 7) з намірами вбити єретика Користіна”, якого у ворожому таборі називали “комуністом, сексотом, чекістом на утриманні ДПУ” (останнє звинувачення яскраво пояснює додаток до протоколу Політбюро ЦК КП(б)У від 25 лютого 1926 р., в якому йшлося про виділення коштів для фінансування ДПУ, утримання інформаторів, агентів з метою “ретельної роботи серед духовенства” [199, с. 49—50], тобто розкладання церкви з середини). А “тихонівець”, протоієрей Олександр Введенський заявив, що “коли радянська влада впаде, таких, як протоієреї Григор’єв і Користін будуть вішати на електричних стовпах” [49, арк. 816]. На допиті протоієрей Користін клявся: “За своїми внутрішніми переконаннями у ставленні до Радянської влади і до моєї дорогої Батьківщини, я є відвертим прибічником існуючого ладу і ганьблю будь-яке намагання зруйнувати цей лад... Будучи християнським пастирем, я всю свою енергію й діяльність спрямовував і спрямовую на основі Декрету про відокремлення церкви від держави, на

збереження релігії і церкви в рамках законного їх існування. Я всіляко бажаю перемоги СРСР над усіма ворогами й шкідниками...” [49, арк. 816]. Навіть протоієрей Покровський, колишній полковий священик, нагороджений за відданість царю в імперіалістичну війну орденами Анни III і II ступенів, наперсним хрестом на Георгіївській стрічці, став у 20-ті роки “прогресистом”. “До ворогів Радянської влади я себе не відношу, — заявляв клірик, — оскільки ця ж влада, коли я ставав на громадянський трудовий шлях, у важкі хвилини життя протягувала мені шматок хліба” [49, арк. 933].

Як тільки не показували “обновленці” свою відданість владі, остання не поставилася до них поблажливо і, трохи згодом, піддала репресіям, включивши їх до загальних антицерковних процесів 30-х років. Середина 20-х рр. стала апогеєм для обновленського руху. Та вже наприкінці 20-х — на початку 30-х інтерес до політизованої та ідеологічно синкретичної церкви згасає. Простий віруючий людина Півдня України зміг зберегти відданість традиційній “тихонівській” Православній церкві. Та й влада, втративши будь-яке бажання підтримувати різні конфесії, почала дедалі частіше зараховувати і тих і інших до надуманих “контрреволюційних організацій церковників”.

1929—1930 рр. стали часом активного втілення в життя чергової кампанії проти церкви в УСРР. Конституційні вимоги (Основного закону 1929 р.), постанови, положення й інструкції перетворилися у нормативну базу для небаченого в історії варварського наступу на матеріальні та культові засади релігії — храми, собори, монастирі й церкви з їх службовим та господарським майном, молитовні будинки, дзвіниці з дзвонами тощо.

Ослаблена кампанією з вилучення культового золота, срібла й коштовностей, принижена брутальним втручанням держави й розхитана спровокованими спецслужбами міжконфесійними чварами, Православна церква тепер позбавлялася головного — місця богослужіння. У неї відбирали й руйнували храми (у кращому випадку передавали на різні господарські та культурні потреби). Під приводом нестачі металу для проведення соціалістичної індустріалізації (на думку О. Ярославського (Губельмана), яку він висловив на сторінках “Правди” в січні

1930 р., переплавлені “дзвони можуть дати понад 300 тис. тонн цінних кольорових металів”), а також для отримання коштів на культурно-соціальні потреби знімали дзвони й переплавляли їх. Не інакше, як глузом над церквою сприймалися звинувачення у тому, що дзвони порушують спокій людей та їх конституційне право на відпочинок.

Загалом цю підступну кампанію за сценарієм ДПУ-НКВС було організовано таким чином, щоб ініціаторами закриття храмів та зняття дзвонів були, начебто, прозрілі від релігійного “опіуму” трудящі маси — робітники й селяни, тобто широкий загал свідомих громадян. Ідеологом же цього антицерковного випадку знову був незмінний богоборець О. Ярославський. Саме його слова стали безпосереднім закликком до антицерковних планів, реалізація яких покладалася не тільки на безвірників, а й на самі маси робітників і селян. Відтак почалося масове засудження “церковників, попів-мироїдів, кликуш” з офіційних трибун, у робітничих колективах заводів і фабрик, державних установах, вузівських аудиторіях тощо.

Особливої уваги заслуговує питання про настрої населення у зв’язку з проведенням “антидзвонивої кампанії” та політики, спрямованої на закриття церков. Маємо на увазі саме народні маси, які, за словами Ярославського, мали зробити безбожні висновки. Тривалий час в історичній літературі (особливо доперестроєвського періоду) переважала думка про одностайність атеїстичного радянського суспільства в процесі реалізації закриття церков, монастирів, каплиць тощо. Однак, оперуючи документами, що знаходились за дверима недосяжних спецховищ, приходимо до інших висновків. Свідченням цього може бути “Спецзведення Одеського окружного відділу ДПУ окружному комітету КП(б)У про настрої населення міста Одеси у зв’язку з проведенням кампанії зняття дзвонів і закриття церков”, яке було направлене начальником окружного відділу ДПУ Ємельяновим на ім’я секретаря обласного партійного комітету Мусульбаса [98, арк. 109—117]. Аналіз цього таємного документа показує, що не такою вже й одноголосною і мовчазною була та маса трудящих. Агенти ДПУ, присутні на зборах, мітингах та й просто серед невеликих груп неорганізованого населення,

збирали інформацію і накопичували її для інформування партійних органів (трохи згодом вона стане приводом до арештів за антирадянську агітацію тощо). На підприємствах міста — на заводах ім. Жовтневої революції, ім. Марті, ім. Леніна, ім. Калініна, ім. Старостіна, ім. Петровського, на заводі “Більшовик” та на Джутовій фабриці, відбувалися організовані адміністрацією збори, мітинги тощо задля збирання підписів під заявами про закриття церков та зняття дзвонів.

Уважний розгляд джерела дає можливість виділити кілька груп населення та їх ставлення до дій чиновників. Так, побожні робітники й робітниці відверто та категорично висловлюються проти організованої владою кампанії щодо церкви. Їх заяви зводилися до висловлювань на зразок: “Якщо люди хочуть вірити в Бога, їм ніхто не повинен заважати... Хіба закриттям церков та зняттям дзвонів вони вб’ють релігію, нічого подібного, тільки ще більше будуть вірити в Бога”, “Хай спробують закрити Олексіївську церкву, палки й каміння підуть в хід”, “Ми, старі робітниці, — заявила ткаля заводу ім. Старостіна Марія Красова, — усі повинні взятися дружно і відстояти, щоб не чіпали наших церков”. А колишній регент Троїцької церкви Іван Простинецький вказав на безперспективність хибної політики влади: “Такими заходами вони тільки укріплять віруючих... Насиллям з релігією вони нічого не зроблять. Хто захоче молитися, той буде це робити і без дзвонів”[98, арк. 109].

Значну соціальну групу становили ті трудящі, хто співчував віруючим і солідаризувався з ними. У розмові трьох робітників заводу ім. Леніна агент ДПУ зафіксував узагальнюючу думку більшості співчуваючих. “Ми церкви не відкривали, — сказав робітник Дмитренко своїм колегам по цеху Діденку та Пилоносу, — ми їх і не будемо закривати... Беруть підписи для закриття церков серед комуністів та євреїв – їх більшість, і, звичайно, це питання пройде, а яке вони мають до цієї справи відношення, це повинно стосуватися тільки безпартійних... Ми нічого не маємо проти закриття церков, але цей процес повинен проходити правильно” [98, арк. 110]. Серед неорганізованого населення також помічалось підвищене невдоволення, причому, масового характеру. Так, у трамваї сорокалітня жінка заявила: “Все у нас робиться насильно, візьміть... тепер ніяких релігійних

свят... У ці дні змушують працювати даремно, у найближчий час збираються зняти дзвони з церков і взагалі їх закрити, перетворивши у клуби усі церкви та молитовні будинки... Такі заходи Радянської влади викликають дуже велике невдоволення серед населення і я впевнена, що зняти дзвони їм не вдасться, тому що трудящі вийдуть протестувати проти такого насильства, і якщо не підуть назустріч — можливий бунт”[98, арк. 114—115]. Дивним для агента, що збирав інформацію, було те, що ніхто із пасажирів не захищав ідеї закриття церков і зняття дзвонів.

Інтелігенція також не залишалася поза увагою органів ДПУ. Лікарі, інженери, викладачі навчальних закладів, професура й аспіранти сприймали дії влади як “акт насилля” над віруючими. Дуже сміливим, як для того часу, було висловлювання професора Інституту народної освіти (ІНО) Сапельнікова: “Комуністи заявляють, що вони релігії не чіпають. Радянський уряд приймає юридичну позицію і буцімто не проти релігії, однак, це тільки єзуїтський викрут з тією лише різницею, що єзуїти відверто заявляли про свою нещирість, а Радянський уряд із закриттям церков спритно умиває руки, заявляючи, що не ми насилуємо релігію, — саме населення цього вимагає... Ну, а як народ цього вимагає, ми добре знаємо...”[98, арк. 117].

Зрозуміло, що ідеологічні перекручення стосовно “загальнонародної ініціативи” у вирішенні питання про долю церков та дзвонів були потрібні владі, щоб приховати справжнє неприйняття населенням богоборчого режиму.

Не тільки в містах, а й на селі, серед бідняків та середняків, спостерігалось поважне ставлення до духовенства, траплялися навіть випадки відмови деяких представників комітетів незаможних селян виселяти священнослужителів. Так, у Петроверовці Одеського округу у списку куркулів та “позбавленців”, яких передбачалося відправити на заслання, значився “піп” П. Топузів. На чергових зборах комітету незаможних селян (КНС) і бідноти з цього приводу виступив член комітету К. Демченко, після чого було ухвалено резолюцію про виселення усіх визначених осіб, за винятком названого священника [99, арк. 180].

У цілому ж, ставлення партноменклатури та радянських функціонерів до духовенства було переважно негативним і відверто ворожим. Приналежність до

духовного стану (а графа щодо визначення соціального походження була обов'язковою для будь-якої анкети), особливо у 30-ті роки, ставала обтяжливою обставиною і каралася зарахуванням людини до табору контрреволюціонерів, арештом, звільненням з роботи, виключенням з партії чи комсомолу, позбавленням соціальних прав тощо. Наприклад, у 1930 р. партколегією Миколаївської окружної контрольної комісії та окружним ДПУ розглядалася справа члена ВКП(б), директора Миколаївського театру ім. Миколи Скрипника П. Петрова-Непомнящого тільки за те, що він підтримував стосунки з батьком, священником церкви в Олешках, і під час партійної “чистки” приховав цей факт біографії [192, с. 82—84]. Така ж доля спіткала й директора школи міста Миколаєва О. Гашиньку, члена КП(б)У з 1926 р., яку комісія партійного контролю при ЦК ВКП(б) в Одеській області виключила з партії й зняла з роботи “за дворушництво”, бо та не поривала з батьком, який був дияконом, а сама вона закінчила єпархіальне училище [99, арк. 46].

Загальне ставлення державно-політичного керівництва до Православної церкви знайшло свій вияв у ході вилучення дзвонів та закриття церков. У результаті, було завдано удару по культових спорудах — святинях православ'я, що призвело до безвідвортної втрати їхньої духовної та історико-архітектурної цінності. Вже наприкінці 1932 р. в Україні було закрито і знищено понад 1000 храмів [261, с. 276]. На Одещині протягом 30-х років припинили свою духовну діяльність десятки соборів, сотні церковних і культових споруд. Серед них — зруйновані безбожниками церкви: Воскресенська, Свято-Троїцька, Срітенська, Різдво-Богородицька, Покровська та інші. Серед перших була закрита й розібрана до підвалин старовинна портова церква Св. Миколи Чудотворця [133, 3 декаб.]. Цей храм довгі роки милував око внизу бульварних сходів і особливо виділявся серед інших. Тут лунало проникливе слово популярного серед моряків, вантажників, докерів та й усіх одеситів протоієрея Іони Атаманського. Був зруйнований єдиний в Одесі (власне, як і на всьому півдні) старообрядницький храм з золотими банями, що знаходився на вул. Преображенській, якому було понад 100 років. Пограбовано мініатюрний іконостас, старовинного письма ікони,

восьмиконечні хрести, чудової художньої роботи запрестольний лик Божої Матері з немовлям.

У 1936 р. варварський режим знищив Спасо-Преображенський кафедральний собор, а з його матеріалів було збудовано середню школу № 121. Закладено цей храм ще у XVIII ст. і доведено до кінця архітектором Фрапполі у 1824 р. за губернаторства А.-Е. Рішельє. Обряд освячення собору відбувся 25 травня 1829 р. У 1837 р. було збудовано дзвіницю, а в 1848 — добудовано середню частину храму, яка й з'єднала храм із дзвіницею. Красу Спасо-Преображенського собору описав очевидець: “З середини собор вражав простором, достатком світла, обштукатуреними під білий мармур колонами з ліпною роботою угорі, з позолотою. Купол всередині був блакитний з величним золотим сяйвом. Величезні люстри, кришталеві підвіски, що горіли під вогнем запалених свічок, підлога із плит світлого мармуру — все це вражало своєю величчю. Дзвін же було вилито у XIX ст. із гармат, захоплених під Варною, і в 1829 р. подаровано місту Одесі” [141, 16 мая]. Під час руйнування собору більшовики знищили й споганили гробниці колишніх архієпископів Херсонсько-Одеської єпархії преосвящених — Інокентія, Дмитрія та інших [133, 15 декаб.].

У 30-ті роки і в інших південних областях України проходило богоборче дійство. Свого роду змагання з метою викорінення “осередків релігійного одурманення народу” розповсюдилося на Миколаївщині та Херсонщині. Першість у цьому тримав Херсон, який став першим містом без жодної церкви [361, с. 129]. В Очакові на місці кафедрального собору Святої Трійці, “де люди відкривали свою душу перед Всевишнім”, обладнали складське приміщення [133, 2 декаб.].

У приміщеннях храмів, молитовних будинків, відібраних у віруючих або закритих для богослужінь, влаштовували музеї, школи, клуби, сільські будинки, склади та господарські майстерні, зсипні пункти для зерна тощо. Наприклад, церква Різдва Христового, що знаходилася при 1-й міській лікарні в Одесі, спочатку була перетворена на клуб, а пізніше — в лікарняну канцелярію [133, 3 декаб.], Свято-Покровську церкву у с. Стрюкове Березівського району закрили і, знищивши усе начиння й іконостас, перетворили в зерносховище [34, арк. 3]. Під

музей було передано Адміральський собор у Миколаєві, така ж доля спіткала й Катерининський собор у Херсоні [361, с. 132]. Попри все, для парафіян цього собору подібне “вирішення” проблеми було кращим, аніж бачити його зруйнованим чи знищеним та усвідомлювати гіркоту безповоротної втрати.

Під час “вирішального штурму”, на думку авторів дослідження “Сталінізм в Україні: 20—30-ті роки”, в республіці ліквідували приблизно 75—80% наявних церков [261, с. 278]. У деяких областях Півдня України, як, наприклад, у Миколаївській, на початку 40-х років не залишилося жодної діючої православної церкви [372, с. 127], в Херсоні на 1 жовтня 1937 р. залишилось тільки дві церкви: Кладовищенська (Цвинтарна) і Грецька, але згодом було закрито і її (йдеться про останню) [184, с. 348]. В Одеській області напередодні Великої Вітчизняної війни існувало лише 9 церков, а в Одесі — тільки одна [106, арк. 36].

Отже, посилений наступ “по-більшовицьки” на Православну церкву в загальносоюзному і республіканському масштабах, мав чітко сплановані напрямки. Православ’я, як і інші конфесії, було позбавлене матеріальної основи — культових споруд, церковно-релігійних і обрядових речей та сакральних цінностей. Один із цих напрямків був пов’язаний з духовенством, яке всілякими способами принижувалося, притискувалося і витіснялось державою та її ідеологічними інститутами з суспільного життя. Фізичне знищення колишніх архієреїв, протоієреїв та інших служителів культу стало необхідним завершальним актом кривавої драми, сценарій якої писався у Кремлі. Переважна більшість колишніх пастирів вже не займалася проповіданням “Слова Божого” — хтось працював у сільському господарстві чи промисловості, хтось був безробітним чи на утриманні родичів. Однак репресивно-каральна система контролювала будь-який крок “класового ворога” й вичікувала принагідної можливості розправитися з ним.

Сучасні дослідники обстоюють думку, що в першій половині 30-х рр. (принаймні до 1934 року) надзвичайні репресивні заходи щодо духовенства вщухли. Для цього беруться за приклад рішення листопадового (1934 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) і подаються тлумачення такого затишшя, як щось подібне на перегрупування сил, удосконалення репресивного механізму, політичного та

юридичного обґрунтування подальших репресій [244, с. 49] тощо. В. Пашенко вважає, що й голод 1932–1933 рр. певною мірою вплинув на спад хвилі судових процесів проти церковнослужителів [361, с. 61].

Проте, погоджуючись з такими аргументами, зауважимо, що відправною точкою і, по суті, санкцією на каральні акції ДПУ-НКВС республіки була постанова “Про релігійні об’єднання”, ухвалена президією ВЦВК навесні 1929 р. [261, с. 180], яка доповнювала статті 8 та 67 п. “д” Конституції УСРР того ж року і законодавчо забороняла будь-яку релігійну пропаганду, примушуючи духовенство відправляти обряди тільки в тій релігійній громаді, де воно зареєстроване. Поза межами храмів виконувати свою пастирську службу вони не могли, а отже, задовольняти релігійні потреби віруючих громадян у приході — єдине, що залишалося служителям культу. Будь-якою діяльністю, окрім зазначеного, вони не мали права займатися. Таким чином, над духовно-релігійним та церковним-конфесійним життям нависла загроза суспільного одержавлення та всеосяжного контролю, яка, на нашу думку, й призвела до початку масового гоніння на віруючих і духовенство.

Отже, зупинимось докладніше на невідомих донедавна фактах терору 30-х років на Півдні України. Саме на початку 1931 р. репресіям за статтею 54 КК (“антирадянська діяльність і агітація”) стали підлягати і священники, оскільки проповіді за межами церков визнавалися кримінальним злочином. А нещодавно відкриті архіви УСБУ дають можливість збагнути масштаби і, певною мірою, розглянути методи репресивної політики стосовно такої соціальної групи як віруючі та духовенство.

У січні-лютому 1931 р. Одеським оперативним сектором (ООС) ДПУ була “викрита” “Одеська контрреволюційна церковна організація” (“ОКРЦО”). За сфабрикованими звинуваченнями було заарештовано 24 особи, з них — 22 православні священнослужителі*. Як свідчать архівні документи, головним

---

* Короткі біографічні дані на усіх репресованих за архівно-слідчою справою 16327-п подаємо у Додатку Б. *Мартиролог*.

мотивом звинувачення стало поширене на той час формулювання: “антирадянська діяльність і антирадянська агітація” (ст.ст. 54-10 та 54-11 КК УСРР). Наскільки ґрунтовно підходив слідчий (оперуповноважений Глебов) до розкручування справи “розгалуженої і численної”, а головне, “небезпечної” організації, свідчить той факт, що сама справа за обсягом становить 5 томів (загалом 1367 аркушів!). Обвинувачення інкримінувало такий злочин “найбільш активним антирадянським елементам м. Одеси, відомим своєю монархічною діяльністю за царизму, які особливо яскраво відзначилися в роки громадянської війни своєю безпосередньою особистою участю у справі підготовки збройної боротьби з радянськими військами” [49, арк. 975]. Упереджене слідство всіляко намагалося “довести”, що організація мала давні корені і попередню контрреволюційну історію. Формування першої “ОКРЦО” відбувалося в період “повного розпалу контрреволюції у зв’язку з вилученням церковних цінностей та протидії Радянській владі” [49, арк. 406], отже в 1921—1922 роках. Відбувалося це становлення на пастирських зборах, які проходили в місті незаконно. Окрім банального звинувачення в “організації та керівництві всіма антирадянськими виступами, наявними в Одесі” в зазначений період, слідство нічого конкретного не могло висунути обвинуваченим. Душею “ОКРЦО” ніби був засновник і керівник “Союзу парафіяльних Рад усіх церков міста Одеси” — Олександр Любимський, який “згуртовував” біля себе багатьох з настоятелів одеських церков: отців Стефана Лобачевського, Платона Лук’янова, Олександра Поповича, Митрофана Попова, Миколая Стоянова, Олександра Луценка, Михайла Муретова, Володимира Шаворського та інших. До організації були зараховані особи не тільки з церковного середовища, а й миряни. До речі, слідчий так “підігнав” факти, що всі обвинувачені були заздалегідь визнані “контрою”. Боротьба ніби почалася ще в 1919 р., у період найбільш гострого і відкритого політичного протистояння антирадянськи налаштованого одеського духовенства й велася всілякими заходами, починаючи з проповідей у храмах та статей у пресі — і до організації власними силами “священних загонів” для боротьби з червоними військами. У перших лавах цієї боротьби ніби перебували митрополит Платон (“втік з білими за кордон” — звучало як обтяжливе

обвинувачення) та його найближчі політичні однодумці з духовенства: Введенський, Лисак, Любимський, Лук'янов, Шаворський і Попов. За сценарієм, великому контрреволюційному піднесенню сприяла серія політичних проповідей, що прокотилася по церквах, та вплив значної кількості священників з різних місць України, зокрема з Києва. Єпархіальний будинок нібито був штабом боротьби з більшовиками, який і організував ряд хресних ходів углиб єпархії, збираючи тисячі богомольців. Хресні ходи мали ворожий, антирадянський характер, і призначення їх полягало в тому, щоб на селі, як і в місті, сколихнути всіх на боротьбу з радянською владою. Однак, діяльність першої “ОКРЦО” швидко занепала. Як пояснює один із обвинувачених Муретов, “у місті почалися репресії, що спричинило самоліквідацію організації” [49, арк. 408]. І хоча організація своє існування припинила, “проте контрреволюція не зникла” — робить висновок фабрикатор справи.

Організаційне оформлення так званої “Другої КРЦО” на півдні (переважно в Одесі), за свідченням звинуваченого Віктора Чемени, фігури не останньої у “викритті” контрреволюційної церковної організації, почалося з кінця 1923 р. Чемена багато свідчить про своїх колег по віровченню, вірогідніше, не з власного бажання, а, скоріше, під тиском слідчого*.

У грудні 1925 р. “організація була вже в усій своїй силі”. З усієї маси одеського духовенства, що нараховувало лише у самому місті понад 100 осіб, почалося відокремлення ворожих і найбільш активних антирадянських елементів, які дуже швидко оформилися в організацію із 20-ти з лишком осіб. Ця група, “говорить” Чемена, становила основу нової контрреволюційної організації. До її списку було внесено близько 30 священників тихонівської орієнтації. Керівними особами, які становили виконавчий орган організації, за задумом слідчого, були О. Любимський, О. Введенський, П. Лук'янов, С. Лобачевський, Ф. Флоря,

---

* Про фальсифікацію матеріалів слідчої справи свідчить, наприклад, продуманий фабрикаторами сценарій — так все складно і логічно, як “по написаному!”. Зізнання Чемени надруковано на друкарській машинці, водночас, інші протоколи написано “від руки”, особисті підписи слідчого та звинуваченого на протоколах допитів і зізнання відсутні.

О. Луценко. Сходина відбувалися конспіративно, переважно на квартирах священників, які жили на окраїнах міста. Протоколи не велися. Листування здійснювалось лише з рук в руки, а “проповіді виголошувалися таким чином, щоб у певні форми вмістити антирадянський зміст, що повинно було гарантувати особисту недоторканність священника”. Декрет про відокремлення церкви від держави, який надавав першій легальні можливості існування, “ОКРЦО” використовувала для підсилення своєї боротьби. Прикладами такої боротьби називаються вже наведені раніше масові виступи проти радянської влади в Одесі у 1925 р. в Успенській церкві та у 1926 р. в Олексіївській церкві. І хоча конкретних причин цих виступів з матеріалів слідства не дізнатися, вірогідніше за все, “антирадянські демонстрації” були спричинені втручанням адміністративного відділу Одеського окружного виконкому в питання церковного самоуправління.

Організація начебто, мала розгалужену систему зв'язку з мирянами за допомогою осередків у верхньому храмі Успенського собору, Ботанічній, Слобідській, Портовій церквах, та при церкві міського кладовища. Осередки контактів з селом, “на думку” Чемени, треба шукати(!) у колі благочинних, які живуть на селі й тісно пов'язані з містом. Особлива роль відводилася налагодженню зв'язків з “військово-офіцерською контрреволюційною організацією” через колишніх царських військових священників Кристальова, Покровського і Крігсмана (останній був також білогвардійським денікінським офіцером), а також псаломщиків Решетинського (Хресто-Воздвиженська церква), Семенця (Петро-Павлівська церква) та Курбета (на старому цвинтарі).

Фабрикатор сценарію про “ОЦКРЦО” намагався довести, що її лідери прагнули утворення єдиного фронту усіх існуючих в радянських умовах релігійних напрямків. З цією метою, ще з 1925 р. було здійснено спробу об'єднання з “обновленцями”, хоча відкритих публічних нарад організація не проводила. “Обновленці” зі своїми церковно-суспільними реформами вичерпали свій потенціал і, врешті-решт, злилися з тихонівцями.

Окремим питанням у слідчій справі було ставлення архієпископа Анатолія (Грисюка), члена Синоду РПЦ, до організації. Знаючи про існування “ОКРЦО”,

навіть узгоджуючи свої рішення з інтересами і вимогами організації, архієпископ не займав у ній головуючого становища.

Пояснюючи, в чому полягала непримиренність і твердість “Одеської контрреволюційної організації” в боротьбі з радянською владою, Чемена “наголошував”: “Єдино — надіями на зміну влади. Ці надії були сильними у всіх, як у поводитирів, так і в рядових членів. Раніше, до 1928 р. мало говорилося про інтервенцію, як про насильницький спосіб повалення радянської влади — більше говорилося про різні зрушення у надрах партії більшовиків, про нахили, виправлення політики, про можливість внутрішнього переродження” [49, арк. 417].

Матеріали слідсправи № 6948 про “Одеську КРЦО” свідчать, що саме “зізнання” Чемени повністю лягли в основу обвинувального висновку, що, за іронією долі, аж ніяк не допомогло самому “автору”. З усього видно — не він був автором сценарію. На сам кінець, “реакційний видатний монархіст” священник Віктор Чемена (згадали його брошуру, видрук з нагоди 300-річчя царювання династії Романових “Три століття слави Росії під скіпетром дому Романових”) був засуджений на 5 років таборів.

Свою участь в організації “визнали” священники Гірманов, Користін, Крижановський, Кристальов, Мочульський, Лук’янов, Любимський, Стоянов, Флоря, Федоров та ін. Однак, ніхто з обвинувачених не доповнив свідчень Чемени конкретними прикладами антирадянщини. Висловлювалися лише обережні засуджувальні думки, шкодування з приводу арештів серед духовенства, додавалися психологічні та філософські тлумачення своїх та інших вчинків. Така лінія поведінки є цілком природною для приниженого радянською владою духовенства.

Керівник організації (обраний фабрикаторами справи), колишній професор богослов’я Олександр Введенський, не визнав себе винним разом із десятьма своїми колегами. Упродовж року його тримали в одиночній камері, змусивши сидіти на стільці, 13 діб не давали спати, нарешті, заарештували дружину і тримали її три тижні під вартою. Однак він не здавався. Його статті, надруковані ще в громадянську війну в газеті “Родная страна”, були обтяжливими обставинами

обвинувачення. Наприклад, у статті “Церква і більшовики” він писав: “Все мовчки підкорилося більшовикам... Пристосовуючись до їх мови, моралі, понять... Та іншого виходу, власне, й не було. За найменший спротив зараз же відправляли на “Алмаз”, де без будь-якого суду і слідства розстрілювали, топили або спалювали у печі. Звідти, кажуть, ніхто не повертався. Однак, якщо хто й повертався, то або увесь сивий, або зворушений до божевілля. І через страх перед “Алмазом” все підкорялося більшовикам... І тільки церква, одна церква не підкорялася силі і волі більшовиків” (РС № 41 від 21.03.1918 р.). Вірогідно, що ці слова і пояснюють мотивацію слідчих, чому саме Введенському “випало” бути керівником контрреволюційної організації.

Проте, через багато років його погляди змінилися. Вважаємо за доцільне навести слова пастиря на допитах 1931 р.: “Я правдиво й чесно заявив, що до організації я не належу, що у списках її не значиться мого імені і що я цілком невинний у зведеному на мене злочині... Можливо, це наклеп, обмова, донос на одеське духовенство. І це швидше за все так, тому що серед нашої братії нема цього контрреволюційного руху. Духовенство затуркане, загнане, залякане, позбавлене сили, ваги, ініціативи. Де ж йому тут контрреволюцією займатися...” [49, арк. 1176].

Колишній священик Успенської церкви м. Одеси Стефан Лобачевський на допиті 5 серпня 1931 р., відкидаючи звинувачення в контрреволюційній діяльності, вдається до філософських роздумів: “Я ставлю собі питання: Чи я контрреволюціонер? І впевнено відповідаю — Ні, тому що я нічого не роблю ворожого стосовно до радянської влади. Якщо ж стояти на тій точці зору, що піп обманює народ, проповідує віру в Бога, якого нема, і релігію, якої не повинно бути, що будь-який піп — контрреволюціонер, то тоді, звичайно, мене зарахують до контрреволюціонерів. Я в усьому підкорююсь радянській владі, однак у питаннях віри мої погляди розбігаються з поглядами радянської влади і це мені дозволено “Декретом про свободу совісті”. У цьому я не бачу злочину і тому не вважаю себе контрреволюціонером. Ще раз наголошую на тому, що я ні до якої

контрреволюційної організації чи групи ніколи не належав і про існування такої нічого не знаю” [49, арк. 332].

Характерною нормою, скоріше нормативно-правовою закономірністю, яка спостерігається в матеріалах політичних процесів 30-х рр. над духівництвом, є шаблонна схема досудового процесу. На першому ж допиті обвинувачуваний категорично заперечував свою причетність до злочину або провину, потім йшла впевнена фраза слідчого на зразок “Ви брешете, Ви викриті матеріалами справи” або “свідченнями свідків”, “пропоную дати щиросердечні зізнання” — і поведінка обвинуваченого змінювалася кардинально. Наступна фраза нещасної людини ставала “зізнанням у злочині”, панічним каяттям тощо. Цілком очевидно, що оперуповноважені заради “розкручування” справи проявляли відверту жорстокість, фізичне побиття, погрози та знущання. Звичайно, це не знаходило відбиття у протоколах допитів того часу.

Лише за протоколами кінця 50-х років стало відомо, яким чином фабрикувалися справи “контрреволюціонерів”. Із спогадів священника церкви на 3-му цвинтарі м. Одеси І. Крижанівського від 21 жовтня 1958 р. дізнаємося про жахливі страждання, які довелося пережити людям: “Я 2 березня 1931 р. був заарештований. 10 місяців перебував під слідством. Будучи морально і фізично пригнічений, я 6 місяців знаходився у важкому хворобливому стані й не міг давати свідчень. Потім, після застосування до мене фізичних заходів з боку слідчого Глебова, я змушений був під диктовку писати вигадані показання про свою, нібито антирадянську діяльність і приналежність до контрреволюційної церковної організації, якої в дійсності ніколи не було. Я оббрехав себе та інших осіб із числа колишніх служителів культу... Я кричав, плакав, благав його знищити протокол, але він цього не зробив.

Під час досудового слідства я сидів на стільці протягом трьох днів, не встаючи з місця, біля мене стояв вартовий. Я намагався причесати волосся, за що вартовий вдарив мене прикладом в плече і голову, мені стало погано, потемніло в очах...” [49, арк. 1026, 1065].

У листі до Голови Верховного Суду СРСР від 2 квітня 1957 р. “учасник ЦКРО” Є. Крігсман (колишній псаломщик Сретинської церкви) писав: “Як на слідстві (на початку 1931 р.) я не визнав себе винним, так і зараз, відбувши давно свою міру покарання, вважаю себе несправедливо обвинуваченим і несправедливо засудженим органами ДПУ м. Одеси. Обвинувачення проти мене були побудовані на даних, отриманих від деяких священників за допомогою фізичних репресій (не давали спати), про що мені стало відомо від авторів уже в таборі... Зараз, наближаючись до кінця життя і підводячи підсумки – я не можу спокійно вмерти з усвідомленням, що мене хтось обмовив, а державна влада, не перевіривши факти, визнала мене винним — ворогом народу. Я хочу реабілітації!” [49, арк. 1025].

“Технології” фабрикації справи, що застосовувались працівниками спецслужб, проявляються і в протоколі допиту священника церкви на Старому кладовищі М. Муретова від 20 червня 1958 р.: “Я заявив, що у них немає ніяких доказів про мою контрреволюційну діяльність. Потім слідчий Глебов порадив мені зізнатися і за це обіцяв “свободу”. Я ж заявив, що свободу брехнею купувати не хочу! Мені заборонили побачення з рідними. Під час мого перебування у одиночці, до мене періодично підсаджували невідомих осіб, щоб в'яснити мої думки...” [49, арк. 1066].

З часом постраждалі від репресій сприймали себе у вирі тих подій, у яких жили, як по жертви переможців у політичній боротьбі. У грудні 1957 р. В. Дубієвич, колишній священник Михайлівської церкви в Одесі, згадував: “З приводу висунутих нам обвинувачень: усі ми вважали, що живемо у такий час, коли потрібно було нас ліквідувати як клас і тому нас обвинуватили в тому, що ми є учасниками контрреволюційної організації... Я нікуди не звертався зі скаргами, тому що вважав, що засудили мене та інших священників за політичними мотивами... Міра покарання говорить сама за себе. Якби дійсно існувала серед нас антирадянська організація, то нам би не дали такий маленький термін, по 3 роки таборів” [49, арк. 1073].

Наскільки б не був продуманим сценарій слідчих про “контрреволюційну церковну організацію” в Одесі, проте навіть дилетанту зрозуміло, якими нитками

“шиті” ті справи. Скрізь у свідченнях репресованих присутня невизначеність на зразок: “напевно”, “пригадується мені”, “у 1928 р. чи в 1929 р.”, “коли був у нього на квартирі, чи в день його іменин, чи в їх парафіяльне свято, точно не пам’ятаю”, “такий то, а ім’я та по-батькові й де живе — не знаю, знає той-то...”.

Часто-густо в “свідченнях” одних обвинувачуваних на інших повторювалися неточні варіанти, шаблонні звороти, ухилення від конкретики й обтічні пояснення. Наприклад, М. Користін у намові на Крігсмана, Кристальова та інших свідчив: “Вони здійснювали особливий контрреволюційний вплив на маси через свого приятеля Івана Івановича, прізвища його не знаю, який одного разу, зі своєю антирадянською ретельністю дійшов до того, що в огорожі архієрейської церкви (вул. Софіївська, 7) був заарештований представником ДПУ”. І далі вказує, що “таких фактів контрреволюційної діяльності В. Кристальова, Е. Крігсмана я міг би навести більше, якби мав можливість пригадати й уточнити їх, однак і вище наведеного цілком достатньо, щоб проілюструвати існування контрреволюційної групи...” [49, арк. 874].

Слідчі підсовували фіктивні “компрометуючі” матеріали обвинуваченим, оперуючи тим, що “такий-то вже зізнався і черга за тобою”, змушували їх підписувати сфальшовані протоколи, давати потрібні слідству зізнання або свідчення. Подібне траплялося й зі священником Дубієвичем, який згадував у 1957 р.: “Слідчий Глебов показав надруковані на друкарській машинці свідчення священника Лук’янова Платона про те, що ніби в моїй квартирі збиралися учасники контрреволюційної організації. Я просив пред’явити мені справжні свідчення Лук’янова за його підписом і провести очну ставку. Однак Глебов мені в цьому відмовив” [49, арк. 1072]. Аналогічне підтвердження знаходимо у спогадах від 1958 р. отця Олександра Введенського: “Підпис на паперах від 5 березня 1931 р. мій, а самі зізнання, тобто почерк, яким вони написані, не мій, і наскільки я пам’ятаю, таких свідчень я не давав...” [49, арк. 1176].

Зазвичай фабрикація протоколів допитів священників, як власне, й інших категорій репресованих, лежала в основі робочого ритму конкретних виконавців масових репресій: вдень складалися надумані, так звані “трафаретні” протоколи

допитів звинувачених, а вночі, застосовуючи фізичні засоби впливу, перетворюючи допит на процес примусу, знущань та перекручень, домагалися зізнань та підписів арештованих.

Від перших арештів священиків у січні-березні 1931 р. слідство тривало до осені. Близько дев'яти місяців знадобилося спецслужбам щоби “викрити” “попів-контрреволюціонерів”. І впродовж цього часу їх піддавали моральному і фізичному пресингу, погрожували розстрілом, застосовували катування, арешти родичів, вислання дітей тощо.

Обвинувальний висновок по слідстві № 6948/1981 “Про Одеську церковну контрреволюційну організацію” містив 33 аркуші. Слідство в клопотанні перед судтрійкою при колегії ДПУ для Введенського та Любимського вимагало застосувати вищу міру покарання — розстріл, 22 звинувачених засуджували до різних термінів ув'язнення за статтями 54-2 і 54-11 (Гіркманов та Ширяєв за ст. 54-12) КК УРСР: на десять років концтаборів – Крігсмана, Лук'янова та Кринова, на 7 років — Луценка й Ширяєва. На 5 років передбачали засудити Флорю, Чемену, Дубієвича, Федорова, Мочульського, Бриля, Користіна, Кристальова, Лобачевського, до 3 років — Муретова, Буділовського і Гіркманова. Решті “контрі в рясі” визначалося заслання до Північного краю на терміни від 3 до 5 років. “Завершену справу” було направлено на розгляд і затвердження Особливої наради при колегії Об'єднаного державного політичного управління (ОН при колегії ОДПУ). Проте, надуманість і фабрикація обвинувачення були настільки очевидними, що для переважної більшості священиків вирок, винесений вищою інстанцією, був значно пом'якшений.

За постановою ОН при колегії ОДПУ від 3 листопада 1931 р. священики Введенський, Любимський, Дубієвич, Крижановський, Крігсман, Буділовський, Користін, Бриль, Флоря, Чемена та Мочульський були засуджені на три роки концентраційних таборів; Лобачевський, Лук'янов, Муретов, Луценко, Александров, Матвеєвич, Кринов, Кристальов, Стоянов, Федоров і Покровський етапом через пересильні пункти ОДПУ (ПП ОДПУ) відправлялися на три роки

заслання до Казахстану [49, арк. 1008]. Ширяєву та Гірканову, які проходили за ст. 54-12 КК УРСР, дали по три роки умовно й відпустили.

Аналізуючи матеріали цієї справи, не знаходимо бодай натяку на якусь чітко визначену класифікацію ступеня провини людей, що проходили по справі. Аж ніяк не простежується юридично-процесуальна мотивація визначення термінів покарання того чи іншого ув'язненого, позаяк усі вони були невинними (і саме це фабрикатори знали краще, ніж будь-хто!), а різницю становили лише соціальне походження, вік, освіта, посада, яку обіймали священники у духовній ієрархії, ставлення до радянської влади після перевороту 1917 р. тощо.

На початку 1931 р. ОДПУ сфабрикувало справу “Істинно-православної церкви” (“ІПЦ”), діяльність якої, нібито, розповсюджувалася не тільки на територію СРСР, а й через контакти з колишніми білогвардійськими колами, виходила за кордон. Одеська філія цієї організації начебто охоплювала Зинов'євську (Єлисаветградську), Олександрівську, Миколаївську, Херсонську та Полтавську групи. На чолі південної організації “ІПЦ” ніби стояв священник Г. Селецький, який розповсюджував заборонену релігійну літературу (зокрема — “Заповіт” В. Зеленцова, “Послання Антонія Храповицького”), а також був пов'язаний з московським та ленінградським центрами “ІПЦ”. Іншому “керівнику” філії ігумену В. Юрченку інкримінувалося проведення таємних молитовних зборів, згуртовування “націоналістичного елемента” тощо. До сфабрикованої справи “ІПЦ” було залучено 136 громадян, в тому числі 2 єпископи, 52 священники, 6 псаломщиків, 19 ченців. Усі вони отримали тривалі терміни покарання у ВТТ [243, с. 78—80].

У продовж 1931—1933 рр. в Херсонській області на основі агентурних матеріалів по розробці “Чорні павуки” Одеського обласного відділу ДПУ було заарештовано 10 активних членів “ультра-православних антисергіївських опозиціонерів” [398, с. 324].

21 січня 1935 р. постановою “Про обрання запобіжних заходів” оперуповноваженим Одеського облуправління НКДБ Поскрипкою та з санкції прокурора Одеської облпрокуратури Кузоваткіна, від того ж числа, за ст. 54-10 КК

УРСР було заарештовано Л. Салькова, Ф. Поспелова, В. Іванова, Г. Балухатіна і С. Коха. Лише останній не був пов'язаний з церковно-християнським культом. Їм інкримінувалися “злочинні дії, які проявлялися у створенні церковної контрреволюційної групи (ЦКРГ) ІПЦ і проведенні антирадянської агітації” [53, арк. 1—33]. Власне кажучи, сценарій був достатньо типовим для сфабрикованих справ 30-х років.

“Організатором” контрреволюційного угруповання вважався Л. Сальков, монах-пілігрим, який “ставив за мету боротьбу з радянською владою”. Заарештовані утримувались в Одеській промисловій колонії. Слідство тривало майже 10 місяців. Численні протоколи допитів свідчать про намагання каральної машини УНКВС будь-яким чином добути хоча б мізерну інформацію про нелояльність людини до радянської системи. Ніби під час зборів (які часто проходили на квартирі у С. Коха) під керівництвом “учителя Салькова” проводилася контрреволюційна агітація, що зводилася до тези: “Радянська влада – це влада від антихриста, послана народові як покарання, а віруючим необхідно боротися проти неї”. У матеріалах слідства також фігурують звинувачення в тому, що “Сальков пропагував ідею хрестового походу з боку капіталістичних держав проти СРСР і заявляв, що тоді, коли всі віруючі згуртуються в групи “ІПЦ”, такий похід буде реалізовано” [53, арк. 66].

Будучи немолодою людиною (на момент арешту йому було 60 років), Леонід Сальков кинув сміливий виклик тоталітарній системі. На допиті 19 січня 1935 р. він відкрито висловив своє негативне ставлення до радянської влади. А остання вже раніше двічі застосовувала до нього методи “соціалістичного захисту”. Ще у 1927 р. Л. Салькова було заарештовано Абхазьким ДПУ та засуджено на 3 роки на Соловки, а в 1930 році заслано на 3 роки до Вологодської області.

До того часу на духовній стежині він познайомився зі священником Іоною Атаманським, від якого отримав благословення стати монахом. Потому роздав майно церкві та людям і, як сам розповідав, “пішов проповідувати слово боже”. Цей подвиг монаха-проповідника, “странника”, він виконав до кінця. За десять років свого мандрювання світом Л. Сальков побував у чернечих обителях, жив на

Афонському подвір'ї в Константинополі. Висловлював серед одновірців відверті погляди на зразок таких: "...до ідеології радянської влади я ставлюсь, як до дискримінаційної...", "...християни мають вболівати за чистоту православ'я, радянській владі довіряти не можуть і не повинні, бо усі заходи цієї влади, як продукт людського розуму, зникнуть" [53, арк. 46, 48]. З огляду на те, які дійсно суспільно-політичні зміни відбулися наприкінці минулого століття, через 70 років після сказаного релігійним філософом, сучасна громада Одещини має ще усвідомити наскільки далекоглядною та мудрою була ця людина!

Усюди, де проповідував цей духівник, залишалися добрі спогади про нього та його погляди (вони й дотепер існують) у багатьох послідовників. Поміж них Л. Сальков був визнаний як "старший брат", "духовний наставник", "учитель". Своєю обізнаністю у церковно-релігійних питаннях (не маючи духовного сану!), світоглядними принципами, інтелігентністю та шляхетними вчинками він здобув популярність серед різних категорій суспільства. Серед його прихильників були вчені, культурні діячі, військові чини: професор Московської консерваторії за класом фортеп'яно В. Зирін, колишній генерал царської армії І. Остославський, професор-офтальмолог В. Філатов та інші. З останнім, відомим вченим, інтелігентом і громадянином, Л. Сальков обговорював неодноразово сутність спиритизму та ставлення Церкви до цього явища.

Справу "групи Салькова" було направлено до ОН при НКВС СРСР з клопотанням про ув'язнення у концентраційний табір терміном на 5 років. Постановою особливої наради від 13 вересня 1935 р. Л. Салькова засудили на 5 років таборів і відправили до Карагандинського табору, В. Іванова та Г. Балахутіна на 3 роки (з відбуванням терміну в Біломорському таборі), а С. Коха та Ф. Поспелова відправили до Казахстану на 3 роки заслання [53, арк. 204—207].

У тому ж році хвиля репресій проти духовенства пронеслася й у селах Одещини, охопивши переважно північні райони: Ананьївський, Балтський, Бірзульський (зараз — Котовський) та Кодимський. У травні 1935 р. за вироком спецколегії головсуду АМСРР було засуджено 11 православних кліриків, переважно священиків та районних благочинних. Святих отців Є. Латула,

І. Новицького (як організаторів) та інших було визнано винними в тому, що вони “організувалися в контрреволюційну групу, проводили нелегальні збори на квартирах, висловлювали невдоволення радянською владою, розповідали анекдоти, агітували колгоспників проти закриття церков”[46, арк. 91]. Слідчі РВ НКВС змусили (маючи неабиякий досвід!) священника села Качурівка Ананьївського району Є. Латула “визнати себе винним” у зв’язках з керівниками петлюрівсько-повстанської організації Орловським та Обжилянком у 1919—1921 роках. Священик села Немирівське Балтського району І. Новицький також “зізнався” у зв’язках з бандами Лиха та Левченка під час громадянської війни, а благочинний Кодимського району І. Марцишевський нібито виголошував у проповідях заклики на підтримку П. Скоропадського та надавав допомогу гетьманським каральним загонам.

Поряд з явною фабрикацією звинувачень, в архівно-слідчій справі № 28851 виразно простежується фізичний тиск, шантаж та залякування обвинувачуваних з метою вибити зізнання про участь у контрреволюційній організації та проведенні антирадянської агітації. Навіть священник О. Молчановський із с. Байтали зізнався, що “залякував людей, які хотіли вступити до колгоспу, пеклом” [46, арк. 93].

Вирок був безапеляційним — Є. Латул та І. Новицький засуджені за ст.ст. 54-10 ч.2, 54-11, 54-13, 54-25 КК УСРР до ВМП, однак судколегія з розгляду карних справ Верховного Суду (ВС) УСРР від 5 червня 1935 р. замінила розстріл десятьма роками позбавлення волі в таборах. За вище згаданими статтями КК УСРР по вісім років отримали священники: О. Молчановський, О. Меримерін і Н. Никитенко, по шість років — священник села Французьке Кодимського району Л. Парабін, а також благочинний К. Марцишевський і священник села Писарівка Кодимського району В. Корчевський. Родичів — сільського вчителя П. Марцишевського і священника с. Любомирівки Бірзульського повіту Я. Марцишевського засудили до 5 років, а колишнього монаха київського монастиря І. Нечипоренка — до 3 років ВТТ [46, арк. 89—93].

Усі засуджені, згідно з п.п. “а”, “б”, “в” статті 29 КК УСРР, були позбавлені волі з наступною поразкою у правах на 5 років і з конфіскацією майна, що їм особисто належало.

Тотальний терор у першій половині 30-х рр. хоч і набув масового характеру, супроводжувався насильницькими методами з боку спецслужб, проте, на щастя, не закінчувався системними політичними вбивствами. Десятки православних священнослужителів, псаломщиків, ченців, просто віруючих людей і на Півдні України було заарештовано та засуджено. Удар по Православній церкві, завданий органами атеїстичної пропаганди в попередні роки, довершували поширені повсюди політичні репресії, для яких характерною ознакою була спланована технологія розправи над віруючою людиною: приниження особистості через суспільне шельмування, наруга над людською гідністю і, насамкінець, — злам духу через фізичні тортури. Поки що смертних вироків судові органи не виносили, хоча жертви першої хвилі репресій, як видно з наведених вище сфабрикованих процесів, вже встигли відчутти на собі “каральний меч диктатури пролетаріату”.

Наскільки цей час відрізнявся від другої половини 30-х рр., свідчить запропонована *табл. 2.1*, що ілюструє репресивну картину за роками й вирокami. Вона підготовлена на основі різноманітних документів із архівно-слідчих справ фонду “П” архіву УСБУ в Одеській області, які стали базою для порівняльного аналізу й укладеного нами мартирологу (див. *Додаток Б. Мартиролог*).

Таблиця 2.1

**Кількість
репресованих православних священнослужителів
у 30-ті — 1-й пол. 40-х рр. ХХ ст.
(за роками і за вирокom)**

Вирок	1931—1935	1936—1940	1941—1945	Разом
ВМП (розстріляні)	—	51	—	51

Засуджені до таборів	25	11	24	60
Засуджені до заслання	16	5	–	21
Разом*	41	67	24	132

Як видно, у першій половині 30-х років майже третина православного духовенства Одесько-Миколаївської єпархії була засуджена до таборів і заслання до Сибіру, Казахстану й інших віддалених регіонів. Основний удар органів ДПУ-НКВС завдався по парафіяльному кліру, який мав безпосередні контакти з релігійними громадами і здійснював прямий вплив на населення. У ці роки, як свідчить *табл. 2.2*, було репресовано 27 священників, дияконів та псаломщиків, двоє ченців та двоє релігійних чиновників, решта — невизначеного духовного звання (бо в анкетних даних слідчі зазвичай фіксували їх як “церковників”).

Масові арешти духовенства і “розстрільні вироки” припадають на другу половину 30-х рр., на пік репресій в СРСР, що здійснювались у період 1937—1938 рр.

Таблиця 2.2

**Кількість
репресованих представників православного кліру
(за духовним званням)**

Духовне звання	1931—1935	1936—1940	1941—1945	Разом
Архієреї (митрополити, єпископи)	–	3	–	3

* Необхідно також взяти до уваги, що кожний четвертий зі зазначеної загальної кількості в *табл. 2.1* підпадав під кількаразовий пресинг спецслужб: із 132 репресованих, 23 — засуджувалися двічі, а 6 — тричі.

Протоіереї, священники, диякони, псаломщики	27	42	20	89
Монахи (ченці, черниці)	2	10	4	16
Релігійні чиновники	2	3	–	5
Не визначено	10	9	–	19

В цей час спецслужби отримали дозвіл на спрощений порядок ведення слідства і суду, що сприяло примітивізації як слідчих дій, так і фабрикації інформації у процесі розробки сценарію справи того чи іншого підслідного. Необмежені масштаби репресій, ошаленілий темп здійснення арештів, виголошення смертоносних вироків, “встановлені згори” та визначені для кожного обласного управління НКВС ліміти проведення репресій, закріплене у законодавчому порядку нехтування основними загальноприйнятими для усього світу нормами і правами людини, поряд з низьким освітнім рівнем працівників органів НКВС, бажанням вислужитися перед партійним та відомчим начальством, кар’єризм тощо — усе це створювало сприятливі умови для суцільної фальсифікації та вигадок на усіх етапах ведення слідства. Оперативні накази НКВС у цей час вимагали якомога швидше провадити слідство у справах і ставили перед обласними управліннями конкретні й нереально стислі терміни.

Кінець 30-х в СРСР і республіці проходив під прапором боротьби проти “фашистських контрреволюційних організацій”. Оскільки, як правило, керівництво обласних управлінь НКВС (південні також не були винятком), слідчі та оперуповноважені районних і міських відділень НКВС прив’язували сфабриковані звинувачення до загальнодержавних каральних кампаній, з новою силою почалося добивання носіїв “релігійної пропаганди”.

На цей раз слідчі органи обласних управлінь та районних відділень НКВС спершу вдарили по архієрейству, мотивуючи це тим, що саме верхівка православ’я є “вкрай небезпечною” для радянської влади в умовах розповсюдження фашизму в

Європі. 10 серпня 1936 р. на підставі постанови начальника 8-го відділення СПВ* міста Києва за “антирадянську діяльність” і “зв’язок із Папою Римським” Одеське управління НКВС заарештувало і 13 серпня направило до Києва предстоятеля Одеської єпархії (1928—1936 рр.) митрополита Анатолія (Грисюка). Згідно з обвинувальним вироком за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР митрополит був визнаний винним у тому, що “вів переговори про встановлення антирадянського блоку на основі унії, шляхом возз’єднання православної і католицької церков, з підкоренням православної церкви Папі Римському..., у повсякденній своїй діяльності вів антирадянську агітацію у формі контрреволюційних висловлювань...”.

Під час слідства винним архіерей себе не визнав. Постановою ОН при НКВС СРСР від 21 січня 1937 р. митрополита Анатолія було ув’язнено у ВТТ на 5 років. Через рік після засудження він помер у таборі від тяжкої і виснажливої праці.

Наприкінці 1936-го управлінням НКВС в Одеській області був заарештований і звинувачений у “проведенні антирадянської агітації, підтримці зв’язків із реакційним духовенством, яке відбувало покарання в таборах” архімандрит Геннадій (Ребеза) [46, т. 6, арк. 13—15]. Особливою нарадою при НКВС СРСР “за контрреволюційну діяльність” 13 липня 1937 р. він був засланий до Казахстану на 5 років, а у листопаді звинувачений в “контрреволюційній діяльності в таборі” і в грудні 1937 р. — розстріляний.

Постановою трійки УНКВС в Одеській області від 20 вересня 1937 р. був репресований також митрополит Одеський і Херсонський Костянтин (Спаський) [46, т. 6, арк. 41]. Як видно з матеріалів справи, його звинуватили в тому, що “підтримував систематичні зв’язки з терористами К., Ф.-А. (так написано в матеріалах слідства. — М.М.), приймав у себе засланих білоемігрантами до СРСР кур’єрів, і сприяв їх діяльності”. Хоча надумані звинувачення митрополит відкинув, ці “контрреволюційні дії” члени судової трійки кваліфікували за ст. 20-54-8 КК УРСР як страшний злочин. На його підставі 74-річного митрополита

---

* Секретно-політичний відділ.

засудили на 10 років виправно-трудоxв таборів. За цією ж постановою була репресована і його дружина — Олександра Костянтинівна.

У 1937 р. управлінням НКВС в Одеській області були заарештовані за сфабрикованими обвинуваченнями окремі клірики: священник В. Лук'янов за “проведення антирадянської агітації”, якого 5 грудня 1937 р. “трійкою” УНКВС Одеської області було засуджено до ВМП [46, т. 6, арк. 13]; священник Савранської церкви А. Охрiмович за “контрреволюційну церковну агітацію, спрямовану на підрих усіх заходів радянської влади на селі”. Постановою судтрійки при УНКВС в Одеській області від 26 вересня 1937 р. засуджений на 10 років ВТТ [39, арк. 23—24]; священник І. Пещанський за “розповсюдження провокаційних чуток про сталінську конституцію і заклик віруючих до вільної демонстрації...” Був 27 грудня 1937 р. заарештований і наступного ж дня постановою “трійки” при УНКВС в Одеській області засуджений до ВМП [46, т. 6, арк. 32—33]; священник Д. Якубович за “ведення контрреволюційної агітації” 27 грудня 1937 р. був заарештований, засуджений і розстріляний в той самий день (!) [46, т. 6, арк. 45]; священник М. Попов за “антирадянську агітацію проти виборів у СРСР, розповсюдження серед віруючих провокаційних чуток про закриття церков...” 28 грудня 1937 р. був заарештований і постановою “трійки” при УНКВС в Одеській області від 29 грудня 1937 р. розстріляний [44, арк. 371].

У квітні 1938 р. постановою “трійки” при УНКВС в Одеській області було заарештовано 29 духовних осіб за звинуваченням у приналежності до “контрреволюційної фашистської церковної організації” (“КРФЦО”)*, до якої були завербовані митрополитами Спаським, Грисюком і священниками Лобачевським, Користіним, Введенським, Любимським, Лабунським, Жосаном, Петраке і Зебрiним. Усі без винятку звинувачувалися слідством також у “проведенні антирадянської повстанської агітації та шпигунської діяльності” [49, арк. 1316]. За постановою трійки при УНКВС в Одеській області від 20 квітня 1938 р. (за ст.ст.

---

* Біографічні дані священнослужителів, які були заарештовані за цією справою, подано автором у Додатку Б. (див. *Мартиролог*).

54-6, 54-10 ч. 1, 54-11 КК УРСР) були розстріляні православні клірики, серед них: єпископ Тихон (Русинов), протоієреї Г. Іващенко, Н. Блошенко, В. Ширяєв, священники І. Бойко, М. Горбунов, Л. Гінкулов, Ф. Гіркканов, І. Охлоповський, П. Жуковський, Ф. Зебрин, І. Загоровський, диякони А. Ємельянов, С. Лабунський, А. Литвиненко, псаломщик А. Романенко та інші. Окремо до цієї ж організації був зарахований і розстріляний 31 березня 1938 р. священник А. Кринов [49, т. 5, арк. 6—23].

Матеріалами перевірки, проведеної через протест військового прокурора Одеського військового округу від 7 серпня 1959 р., було спростовано обвинувачення на усіх 29 репресованих кліриків з висновком: “за відсутністю в їх діях складу злочину”. У процесі розгляду справи від 1938 р. було встановлено, що “підставою до арешту представників духовенства стали довідки, підготовлені (читай: підступно видумані, сфабриковані. — *М.М.*) колишніми працівниками відділу УНКВС в Одеській області Машковським, Калюжним та іншими... Однак, на підставі яких саме даних зазначені довідки було складено, не вказується і з матеріалів справи не видно”.

Між іншим, перевіркою встановлено також, що слідчих, які інсценували і “вели” цю справу, “за грубі порушення соціалістичної законності, фальсифікацію карних справ і застосування незаконних методів ведення слідства засуджено”.

Обвинувачення усіх репресованих, як видно з поглибленого ознайомлення з шістьма томами архівно-слідчої справи, базуються на “визнанні” ними ж своєї провини, на “викритті” заарештованими один одного і т.п. У справі всі свідчення — неконкретні, суперечливі і жодними об’єктивними даними по справі не підтверджуються. Наприклад, обвинувачення Блошенка, Охлоповського, Гінкулова, Малого, Іващенка та інших, у тому, що вони були завербовані до “КРФЦО” митрополитом Спаським, є непереконливими, оскільки останній, у приналежності до “контрреволюційної організації” та в “проведенні шпигунської роботи” взагалі не звинувачувався. Не відповідають дійсності й обвинувачення священників Жуковського, Бойка, Литвиненка, Чалого в тому, що їх усіх завербував до “організації” митрополит Анатолій (Грисюк). Останнього ж було заарештовано

ще в 1937 р. і постановою ОН при НКВС СРСР засуджено за “антирадянську агітацію” до 5 років ВТТ. У свідченнях митрополита взагалі ані слова не йшлося про Жуковського та інших і “антирадянську агітацію”, митрополит їх не завербовував, бо особисто їх не знав.

Відвертим доказом фальсифікації справи є й згадувані у “свідченнях” Лабунського та інших засуджених так звані члени контрреволюційної організації — Долинський, Ротарь, Сурмалі й інші. Останнім доля дійсно усміхнулась. На той час їх обійшла страшна хвиля. Вони ніколи не піддавались репресіям і за справою 1938 р. навіть не допитувались. А в основу обвинувачень О. Кринова слідчі поклали лише його власні свідчення, що ніякими іншими доказами не підтверджувалися. Обвинувачення у шпигунстві також розбилися вщент довідкою про відсутність будь-яких агентурних матеріалів на 26 звинувачених у шпигунській діяльності священнослужителів, яку було надіслано від 16 липня 1958 р. Центральним державним особливим архівом ГАУ МВС СРСР.

Аналогічна “КРФЦО” була “викрита” у травні 1938 р. Каральні органи за три тижні (ще на початку 30-х слідство тривало кілька місяців!) розправилися з організацією, яка начебто ставила на меті повалення радянської влади насильницьким шляхом у період інтервенції та відновлення (!?) держави фашистського типу. Дивно, що таку мету за сценарієм слідчих-фабрикаторів, ставили перед собою саме семеро священників, більшості з яких на момент арешту було за 60 років!

Для здійснення своєї мети “КРФЦО” ніби створювала низові осередки у місті Одесі та й в Одеській області з вороже налаштованих проти радянської влади людей, через яких посилено проводила контрреволюційну повстанську агітацію, дискредитувала заходи партії та радянської влади, встановлювала зв'язки з подібними організаціями в інших містах. “КРФЦО” проводила шпигунську роботу: “керівництво організації встановило зв'язок із закордонною білогвардійською

організацією “Русский общевоинский союз” (РОВС)* через представника братства “Русской правды”, який приїздив до Одеси на іноземному пароплаві...” [44, арк. 268].

Більшість із ув’язнених і заарештованих за цією справою вже піддавалися репресіям як учасники контрреволюційних організацій з боку влади у 20—30-ті роки. Так, “колишній піп Ф. Деньга служив автокефальній церкві і був членом СВУ”; церковник А. Андріанов “у минулому був членом “Союзу руського народу”, служив у Денікіна писарем ротної канцелярії і був заарештований ВНК ще у 1921 р. (перебував під слідством 28 місяців!)”; служитель культу М. Рожновський, за спротив владі під час хлібозаготівель заарештовувався ДПУ в 1933 р. (півтора місяці був під слідством); священник П. Івлієв у 1920—1924 рр. заарештовувався органами ДПУ “за контрреволюційну діяльність”. Усі обвинувачені “мали зв’язки” з керівниками попередньо викритої “КРФЦО”, очолюваної Лабунським, Гіркановим, Кайзером та іншими. Це давало можливість слідчим “показати й обґрунтувати” організаційну розгалуженість, численність та ідеологічну спрямованість релігійних контрреволюціонерів Одещини.

30 травня 1938 р., о 24 годині, Ф. Деньга, О. Андріанов, М. Рожновський, П. Івлієв, Д. Папе, І. Сорокін і К. Жиров за постановою “трійки” при УНКВС в Одеській області були розстріляні [44, арк. 270—271].

Як і в попередніх випадках, у 50-ті роки, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 серпня 1955 р., проведено додаткову перевірку матеріалів слідства № 133832, за якою були репресовані представники духовенства — Ф. Деньга та інші. 30 вересня 1958 р. ВТ ОдВО констатував, що “свідчення обвинувачуваних та свідків не викликають довіри, не перевірялися слідством, ніяких конкретних фактів про антирадянську діяльність не містять, вони просто придумані...”. Визначення було коротким і по-юридичному сухим: “Постанову

---

*“Русский общевоинский союз” (РОВС) — Російський загальновійськовий союз, найчисельніша російська емігрантська організація правого спрямування, утворена у вересні 1924 р. за наказом генерал-лейтенанта П. Врангеля. Мала свої відділи в 6 країнах світу і нараховувала близько 30 тис. членів.

трійки при УНКВС в Одеській області від 6 травня 1938 р. стосовно 7 осіб скасувати і справу відносно кожного припинити за відсутністю складу злочину”. Фабрикатори справ — Калюжний і Мошковський за порушення соціалістичної законності, фальсифікацію обвинувальних вироків і застосування незаконних методів слідства були засуджені, перший — до ВМП, а другий — до 10 років позбавлення волі в ВТТ.

Не оминула жахлива доля й інші регіони півдня республіки. Наприклад, у Херсоні на вересень 1937 р. усе духовенство, за винятком отця-протоієрея Гошкевича та Нікольського, було заарештоване і кинуте до в’язниці. У 1939 р. тих священників, кого не встигли вислати на північ, було відпущено, але до служіння в церкві вони пристати вже не могли за відсутністю церков [184, с. 348].

Трагедія духовенства, хоч і меншою мірою, тривала і в наступні роки, до самого початку війни. Терор проти свободи совісті, проти носіїв християнської моральності й любові до ближнього на півдні республіки, як і по всій Україні, мав масштабні наслідки для православ’я. У 30-ті роки лише на Одещині було репресовано 108 служителів культу, з них 51 — розстріляно, 36 — засуджено до таборів і 21 — відправлено на заслання. Саме на період “великого терору” припадають усі смертні вирокі і майже 80% розстріляних від загальної кількості репресованих у 30-ті роки. Загалом, за нашими підрахунками, від сталінських репресивних заходів 30—40-х років в області постраждало 132 представники православ’я, з них більшість становили священнослужителі (див. *табл. 2.1*). Репресіям були піддані 3 архієреї, 89 кліриків, 16 осіб чернечого стану, 5 релігійних чиновників, решта — не визначено (див. *табл. 2.2*). Половина з кліриків мали вищу та середню духовну освіту, решта — або не мали освіти, або не визначено, через неграмотність слідчих, які не могли чи не бажали розбиратися в освітньому стані підслідних. Як показує аналіз анкетних даних репресованих, 50% з них за віком мали від 50-ти до 70-ти років, тобто знаходилися у зрілому пастирському віці. Значна частка інформації про репресованих увійшла до укладеного нами Мартирологу, який, на жаль, не є остаточними. Дослідження цієї проблеми продовжуватиметься, а цифрові дані уточнюватимуться.

2.2. Православне духовенство на Ізмаїльщині в умовах радянізації (червень 1940 р. — червень 1941 р.)

28 червня 1940 р. після ультиматуму сталінського уряду Румунія “погодилася передати” Бессарабію, яку й було включено до складу СРСР. Бажання певної частини населення, переважно батраків, збіднілих селян та частини інтелігенції, яка плекала надії на реалізацію соціалістичних ідеалів на південно-бессарабських теренах, здійснилися. Проте, основна маса населення не мала реальної картини про страшні наслідки богоборчої політики атеїстів-більшовиків в СРСР: закриті й зруйновані храми, арештоване духовенство, наступальну антирелігійну пропаганду тощо.

Що радянська влада принесла православним Південної Бессарабії? Чи була вона толерантнішою у питаннях свободи совісті та віросповідання від румунської? Чи передбачала існування культів і кліру?...

Вивчення означеної проблеми ускладнене тим, що переважна частина документальної бази безповоротно втрачена (швидше знищена (!) в пожарищах та хаосі Другої світової війни), або й досі залишається утаємниченою у відомчих архівосховищах. Відтак, глибокий аналіз політики радянського уряду і правлячої партії щодо церкви, умов існування православного духовенства та релігійних громад в хронологічних межах лише одного року передвоєнної радянізації Південної Бессарабії* зробити досить складно.

Наперед підкреслимо, що доля християнських пастирів у Південній Бессарабії, як і храмів Божих, була безнадійною. Наразі, щоби зрозуміти соціальний трагізм, у середовищі якого довелося існувати місцевому православ'ю в досліджуваному регіоні, вважаємо за необхідне проілюструвати репресивну сутність “нової влади”, яка не змінила свого диктаторського субстрату і богоборництва у новоприєднаних землях. Радянська влада залишилася відданою підступній традиції, якою

---

* Тобто Ізмаїльської області, яка була утворена після входження Бессарабії до СРСР влітку 1940 р. й існувала до 1954 р.

користувалася у повсякденній практиці 20–30-х років на теренах республік СРСР і в Південній Україні. Політика органів держбезпеки щодо православного кліру вирізнялася зневажливим ставленням до права людини на свободу віросповідання тощо.

Тоталітарно-репресивна система з її карально-атеїстичними методами розпочала підступну боротьбу з православними священиками та іншими служителями культу вже з червня 1940 р., тобто зразу ж після вступу радянських військ у приєднані землі. Радянські спецслужби (перш за все — НКВС) обрали духовенство регіону об'єктом нищівного удару, оскільки саме душпаستори були носіями іншої, не марксистської ідеології й моралі. А відтак, апріорі ворожої, бо до того обслуговували румунську владу протягом значного відрізка часу (з 1918 р. до літа 40-го року).

Отже, в приєднаних землях було використано найвірніший і вже неодноразово перевірений спосіб — звинувачення у “фашистській діяльності”, “шпигунстві”, “контрреволюції”, “антирадянській діяльності” тощо. Священики та їхні сім'ї, диякони, кантори й інші православні церковнослужителі, чернецтво, обвинувачувалися у тому, що за румунського володарювання Бессарабією “були активними членами румунських контрреволюційних партій” — “кузистів”*, “цараністів”**, а також “жоржистів”*** і “Фронт національного відродження”****.

---

* “Кузисти” — члени румунської національно-християнської партії, заснованої в 1890-ті роки професором юридичного факультету Яського університету О. Кузом. Належала до розряду право-націоналістичних організацій. Відстоювала гасло “Король, Христос і нація”.

** “Цараністи” — члени румунської націонал-цараністської партії, утвореної у 1926 р. В основі програми була ідея побудови селянської держави. Ліве крило партії разом з комуністами утворювало антифашистський фронт, а праві сприяли приходу фашистів до влади у Румунії.

*** “Жоржисти” — члени ліберальної партії Румунії, утвореної у 1930 р. після відокремлення від націонал-ліберальної партії групи на чолі з Г. Братіану. У внутрішній політиці її прихильники дотримувалися лінії на створення фашистської корпоративної держави. Церкві приділялась роль духовного апологета сильної мілітаризованої держави.

**** “Фронт національного відродження” — єдина дозволена профашистська організація в Румунії, утворена за указом короля Кароля II після розпуску і заборони усіх політичних партій у

Клірики, як члени цих організацій, ніби “пропагували серед прихожан Придунайського краю неприйняття комуністичних ідей, закликали у проповідях до єврейських погромів і до вигнання євреїв з Бессарабії, наводили приклади з румунської преси про голод та стан релігії в СРСР” тощо.

Чи не найпершим за хронологією був зорганізований груповий процес над членами Румунської націонал-християнської партії (“кузистами”) [56, арк. 5—178]. Ізмаїльський повітовий комітет партії, за сценарієм фабрикаторів, був створений у вересні 1937 року Авакумом Руссу. Його заступником ніби був священник сільської церкви села Нерушай (зараз — Одеської області), професор Ізмаїльської духовної семінарії отець Георгій Мунтяну. У архівно-слідчих документах зустрічається неодноразова зміна слідчими справжнього прізвища священника (на Мунтянов, Мунтян). Членом повітового комітету організації був і священник Дмитрівської церкви Андрій Сильвестрович.

Із слідчих матеріалів, основний зміст яких був вибитий силою та тортурами і пред’явлений як “свідчення” самих обвинувачених, стає відомо — в організації Ізмаїльського повіту на грудень 1937 року налічувалося 910 членів. Молодіжну організацію — так званих “ланчієрів”, у повіті очолював Іван Георгіу [339, с. 47]. У січні 1938 року партія прийшла до влади, однак, вже у лютому була розпущена.

За цими ж мотивами, а саме через “перебування упродовж кількох місяців членом партії “кузистів”, опергрупою УДБ НКВС в липні 1940 р., разом з багатьма представниками бессарабської інтелігенції: вчителем початкової школи І. Георгіу (молдаванин), С. Георгієвим (болгарин) та іншими, був заарештований і священник отець Георгій (Мунтяну), молдаванин за національністю і підданий Румунії.

Усі без винятку заарештовані звинувачувалися за ст. 54-13 КК УРСР в тому, що “провадили політику реакційної буржуазії, спрямовану проти інтересів робітників та селян” [56, арк. 7]. Як бачимо, спрацювала традиційна більшовицька теза, побудована на класовому протиставленні інтелігенції та духовенства як носіїв

грудні 1938 р. Деякі представники Румунської православної церкви в Бессарабії були активними членами ФНВ.

буржуазної ідеології, з одного боку, і пролетаризованих верств суспільства, з іншого.

Жахливі технології слідства, а саме безперервні допити, побиття, психологічний тиск і звинувачення тривали близько трьох місяців і закінчились постановою про направлення справи на розгляд воєнного трибуналу. Обвинувальний висновок від 28 вересня 1940 р., оснований саме на оцінках партійної діяльності підслідних, фактично повторював звинувачення, за якими так звані “кузисти” були заарештовані. Рішення ж було прийнято майже через рік після арешту, в переддень жахливої війни. 3 червня 1941 року особлива нарада при Наркоматі внутрішніх справ СРСР постановила ув’язнити у виправно-трудова табори священика Георгія Мунтяну, разом з іншими членами організації, на 8 років. Перебуваючи вже в Унженському таборі (Горьківська область, зараз — Нижегородська область Російської Федерації) у 1944 році за “контрреволюційну діяльність у таборі” він отримав новий термін ув’язнення — 10 років ВТТ, і лише в 1953 році, після смерті “батька усіх народів”, був звільнений та відправлений на заслання до Красноярського краю (Російська Федерація) [56, арк. 79—80]. Лише 12 січня 1990 року священика реабілітовано за відсутністю в його справі складу злочину.

Арешти священиків, як нібито колишніх членів партії “кузистів”, здійснювалися радянською владою і в 1941 році, буквально за кілька місяців до розпалу радянсько-німецької війни. Одним із прикладів розправи над духовенством є справа Афанасія Кострицького [51, арк. 1—71], священика села Хаджи-Курда Суворовського району Ізмаїльської області (колишнє село Камишовка, а зараз — село Камишове Ізмаїльського району Одеської області).

28 квітня 1941 року отець Афанасій був заарештований управлінням НКВС в Ізмаїльській області. Звинувачення підпадали під статті 54-10 ч. 1 та 54-13 КК УРСР, які тлумачилися слідством та судовими органами у 30-ті роки однозначно як “розстрільні”. Суть сфабрикованої справи полягала в наступному: ніби у 1937 році о. Афанасій, як син священика, “увійшов до складу місцевої організації контрреволюційної фашистської партії “кузистів” в селі Хаджи-Курда..., будучи

активним членом організації, проводив контрреволюційну пропаганду в церкві та агітацію проти Радянського Союзу, а саме: перед закінченням служби в церкві, прославляв патріарха Мирона та закликав повсякчасно підтримувати релігію, працювати на користь держави і церкви, по відношенню до комуністів намагався вести розмову проти революційно налаштованих осіб села. При цьому пояснював, що “комуністи, які межують з Бессарабією, в Бога не вірять, церква там державою не підтримується, і тому з ними також необхідно вести боротьбу” [51, арк. 18, 20, 25, 27]. Після встановлення радянської влади священик ніби проводив антирадянську роботу, спрямовану на зрив заходів партії та уряду на селі, підбурював сільських жінок до відкритого виступу проти членів сільради з метою їх усунення, висловлював побажання поразки СРСР у можливій війні з Німеччиною [51, арк. 69—70].

На допитах (29 і 30 квітня, а також 9 травня 1941 р.) священика А. Кострицького слідчі змусили “визнати”, що у 30-ті роки він належав до румунської партії “кузистів”, при їхній владі був примарем села, в одній з церковних проповідей наголошував, що “радянська влада не визнає релігії, радянська влада це — влада безбожників” [51, арк. 27].

Стрімке просування румунсько-німецьких військ у глиб радянської території приводило до здачі населених пунктів ворогові. З цієї причини рішення трибуналів переважно зводилися до самосуду, а часом й самі рішення були відсутні. Так, за одним із списків, з 27 червня до 3 липня 1941 р. в тюрмі Ізмаїла було розстріляно 13 осіб (між датою арешту і датою розстрілу було 2-3 дні), з них двоє — розстріляні без судових рішень*. Проте, на початку війни разом з десятками ізмаїльських політв'язнів А. Кострицького відправили у глиб країни до Свердловської області (тюрма № 2 поблизу селища Нижня Тура) [51, арк. 71]. У обвинувальному висновку, який датований 15 січня 1942 р., слідчий НКВС пропонував розстріляти “попа-кузіста”. Проте ОН при НКВС СРСР 12 березня

* Список громадян, розстріляних органами НКВС у в'язницях міст Києва та Ізмаїла на початку Великої Вітчизняної війни подано у публікації І. Бухаревої і П. Кулаковського (див.: З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2003. — №1 (20). — С. 438—439).

1942 р. постановила ув'язнити А. Кострицького і направити до виправно-трудова таборів на 10 років. Термін ув'язнення він відбував у Івдельському таборі НКВС в Свердловській області.

Мета репресій та характерна для неї соціальна направленість, що простежується у підступній боротьбі спецслужб СРСР з релігією у регіоні знаходить відображення в навмисному ідеологічному спрямуванні допитів підслідних, що здійснювалося самими ж “гебешниками”. Переважно усі протоколи допитів священиків, як свідчать архівно-слідчі справи, перенасичені шаблонними “філософськими роздумами” слідчих, що видавалося за “чистої води” відверті зізнання самих же “ворогів народу”. Основним завданням у технології репресій, яке ставилось перед слідчим і зазвичай надавало йому можливості, як фабрикатору справи, застосувати “запобіжні заходи” щодо священика як ворога і контрреволюціонера, було знайти “крамолу”, змусивши (частіше силою) приреченого “зізнатися” в ідейному неприйнятті факту встановлення радянської влади в Бессарабії. Так, на допиті 30 квітня 1941 р., колишній прот А. Кострицький “визнав”, що “за своїми політичними переконаннями” він є монархістом, а його, так би мовити, ідейні погляди базуються на наступних міркуваннях: монархічний лад тієї чи іншої держави обумовлює привілейоване становище церкви і духовенства; за такого устрою останні мають легальну можливість розповсюджувати серед різних верств населення свій вплив та релігійні прагнення. Нарешті, зізнання у тому, що перебування в рядах партії цілком і повністю пояснювалося погодженням з її програмою, де визначалися ідейні засади на зразок зміцнення королівсько-монархічного ладу в Румунії, становища церкви в країні, боротьба з євреями, як противниками християнської релігії тощо, закінчувалося висновком — “Повинен визнати, що маючи такі політичні переконання, я встановлення радянської влади в Бессарабії зустрів вороже” [51, арк. 26—27]. Останнього достатньо було для завершення справи про “успішне викриття” контрреволюційної фашистської організації та для звітування перед вищестоящим начальством, яке, власне, й ініціювало “зачистку” Бессарабського краю від “буржуазно-поміщицького та церковного елементу”.

Місцеві органи НКВС новоутвореної Ізмаїльської області інспірували справи і проти іншої політичної організації, у складі якої ніби були викриті священники та православні активісти. Ворожою радянській системі (завдяки спецслужбам!) була визнана селянська “цараністська” партія. Паралельно з процесом в Ізмаїлі над “кузистами” у липні 1940 року в Болградському районі було розпочато процес над “цараністами” [47]. Партія націонал-цараністів перебувала при владі в Румунії з 1926 року. У Болграді ж комітет цієї партії був організований ще у 1925 році вчителем математики міської гімназії Х. Христофоровим.

З 6 липня по 1 серпня 1940 року оперативною групою Болградського управління НКВС УРСР були заарештовані й зазнали жахливих репресій 12 румунськопідданих, членів колишнього міського комітету партії “цараністів”. Серед них були не тільки члени християнських релігійних общин, прихожани Болградських православних храмів — землевласники, адвокати, вчителі гімназій, а також представники православного кліру та церковні активісти. Поряд із О. Гладковим, Б. Камбуровим, Х. Христофоровим, М. Княжевичем, П. Фрунзе та іншими, заарештували і регента церковного хору Василя Агуру. Національна приналежність обвинувачених не була ключовою причиною формули звинувачень, оскільки за національністю вони були неоднорідними (серед репресованих значилися болгари, молдавани, серб і росіянин). Ймовірніше фабрикацію справи та їхній арешт спричинила та обставина, що усіх підслідних об’єднувала палка прихильність до давньої християнської віри.

Усіх без винятку заарештованих слідство обвинуватило за статтями 54-11, 54-13 КК УРСР у шаблонних “гріхах”, а саме у тому, що вони “перебуваючи на службі у буржуазного уряду, всіляко пригнічували робітників та селян Бессарабії, входили до складу міського комітету буржуазної націонал-цараністської партії, провадили активну боротьбу з пролетарським революційним рухом і комуністичною партією, розповсюджували наклепницькі вигадки щодо нібито поганого життя в СРСР” [47, арк. 308]. Остаточне рішення у справі було прийнято лише через шість місяців після арешту. За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 5 червня 1941 р. В. Агуру, як і всіх дванадцять православних, за груповим звинуваченням

засудили до 8 років виправно-трудоуних таборів [335, с. 876]. Засуджені відбували термін ув'язнення в різних віддалених місцях: Карагандинському (Казахська СРСР), Північно-Східному, Інтинському та Воркутинському (Комі АРСР) таборах НКВС. У 1948 році Агура, Дімов та Каракулаков були направлені на спецпоселення до Красноярського краю. Реабілітація, яка повернула чесні імена В. Агурі та В. Желязкову відбулася 26 січня 1959 року. Решту репресованих було реабілітовано 22 лютого 1960 року.

Репресивні дії проти священиків ніби за колишню приналежність до партії “цараністів” не припинялися також і в умовах воєнного часу. Вони здійснювались органами “радянської інквізиції” вже безпосередньо в умовах розпочатої війни, саме за кілька днів після 22 червня 1941 р. Абсолют беззаконня яке утверджували спецслужби СРСР на початку війни ілюструє трагічна доля Пилипа Белінського [45], священика села Борисівка Татарбунарського району Ізмаїльської області (зараз — Одеської). На четвертий день після початку війни його було заарештовано опергрупою Татарбунарського райвідділу НКВС Ізмаїльської області за звинуваченням, яке підпадало під ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР. У зв'язку з наближенням фронту отця Пилипа вислали до Східного Сибіру, і утримували в Томській тюрмі № 3. Слідча справа, як і на багатьох інших в'язнів, етапованих вглиб країни, була втрачена (а можливо, її й взагалі не існувало) і слідство розпочалося тільки в січні 1942 р. безпосередньо у таборі. Спершу на священика завели тюремну справу, потім змусили написати власноручні наклепи та зізнання і на їхній основі сфабрикували нову слідчу справу.

Така ситуація на початку війни у червні-липні 1941 р. була типовою для тисяч заарештованих, яких після розгортання воєнних дій поспіхом відправляли у різні віддалені райони країни — до ГУЛАГу. Про це свідчить довідка, складена у травні 1942 р. і яка містить посилення на загальносоюзний відомчий наказ: “Слідча справа та інші компрометуючі матеріали на Белінського до цього часу в УНКВС по лінії ІСВ* не надійшли та невідомо, де вони знаходяться...”

---

* Ймовірно, йдеться про інформаційно-слідчий відділ.

Керуючись наказом НКВС СРСР та прокурора СРСР № 00286/12-сс від 8 лютого 1942 року, на підставі особистої тюремної справи, поновити на Белінського слідчу справу та заново провести розслідування” [45, арк. 28].

Слідство проводили співробітники слідчої групи НКВС УРСР, евакуйовані разом із заарештованими. Результат їхньої “роботи” не змусив на себе довго чекати. Його було викладено в обвинувальному висновку, затвердженому 23 жовтня 1942 року: “До встановлення радянської влади в Бессарабії священник Белінський брав активну участь у діяльності націонал-цараністської партії Румунії... Окрім того, будучи служителем релігійного культу, виховував населення в дусі відданості румунському буржуазному уряду, захищав румунські закони, які були спрямовані на придушення демократичних свобод трудящих, а також у національні, історичні та королівські дні, під час богослужінь вихваляв румунського короля та його міністрів” [45, арк. 29]. За таке “злодійство” слідчі НКВС вважали за необхідне застосувати до підслідного “вищу міру соціалістичного захисту” — розстріл. Проте 5 грудня 1942 року ОН при НКВС СРСР ухвалила “ув’язнити Белінського і відправити до виправно-трудових таборів на 8 років” [45, арк. 41]. Відбував покарання колишній священник у таборах НКВС Новосибірської області та Красноярського краю. Після закінчення терміну ув’язнення П. Белінський мешкав на засланні у Красноярському краї*.

На тлі численних справ репресованих священників, виділяється справа Антона Вустяна, приходського священника села Матроска Ізмаїльського району [48]. Спочатку, до жовтня 1940 р., він служив священником у Ізмаїлі, а згодом, після закриття радянською владою його церкви, не маючи можливості продовжувати пастирське служіння, переїхав до села. 26 червня 1941 року його, без пред’явлення будь-якого звинувачення, було заарештовано Саратовським РВ НКВС Ізмаїльської області і етапом направлено до Вологодської області. Однак його справу, як і справи багатьох інших, було втрачено, а в жовтні 1941 року слідство поновили її уже в стінах вологодської тюрми № 1.

* У 1956 році був звільнений, отримав паспорт “без зняття судимості”, а реабілітований був лише 18 травня 1959 р.

Рішення по справі “попа Вустяна” затягувалося і було прийнято лише через півтора роки після його арешту. Очевидно, давалися знаки загальні труднощі та невдачі РСЧА на радянсько-німецькому фронті. 10 жовтня 1942 року особлива нарада при НКВС СРСР постановила ув’язнити його у ВТТ на 10 років. Спершу його направили до Ухтинського табору, а 25 квітня 1944 р., через важку форму дистрофії, звільнили. Повернувшись на волю, А. Вустян служив священиком у місті Бельці (Республіка Молдова), проте, і в подальші роки органи МДБ до нього були немилосердними*.

У переважній більшості наведених “обвинувачень” і, за передбачуваним радянською репресивною системою логічним наслідком, жорстоких переслідувань священнослужителів простежується ціла низка фактів, які чітко вибудовуються у певну систему покарань за погляди і колишню пастирсько-релігійну діяльність, яка здійснювалась репресованими за часів приналежності цих земель до іншої держави — Румунії. За релігійне волевиявлення, за право на свободу совісті віруючі люди каралися вже в іншій державі і в інший історичний час. Власне, для радянської репресивної системи таке положення було цілком природною юридичною нормою,

---

* У 1949 р. все почалось знову. 12 травня Вустяна було заарештовано відділом “О” МДБ МРСР за звинуваченням за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР. Формула звинувачення під час арешту та в обвинувальному висновку, складеному через кілька днів (18 травня), повністю повторювала звинувачення, вигадані вологодськими слідчими. За таким “документом” 18 червня 1949 року особлива нарада при МДБ СРСР ухвалила: А. Вустяна “за приналежність до контрреволюційної організації” вислати на безстрокове поселення. Священик відбував покарання в Красноярському краї. Завдяки його численним зверненням до вищих інстанцій справу було переглянуто і 6 березня 1954 року судова колегія з кримінальних справ Верховного суду СРСР прийняла ухвалу про припинення справи від 1949 року. У документі зазначалося: “Згідно з указом президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 року в заслання на спецпоселення можуть направлятися особи, яких звільнено з таборів після завершення Вітчизняної війни. Вустян же звільнений з табору під час війни в 1944 році. Тому він повторно в 1949 році був направлений у заслання на спецпоселення незаконно”. Після звільнення Вустян продовжував домагатися повної реабілітації. 30 травня 1960 року його таки було реабілітовано за справою 1941 р., а 29 листопада 1991 р. — за справою 1949 року.

у тому числі й стосовно громадян, які були підданими іноземних держав. Серед репресованих священнослужителів на теренах Бессарабії були й піддані Румунії.

Окрему групу репресованих на початку 40-х років становлять священнослужителі які, не знайшовши для свого внутрішнього, глибоко побожного світу, місця в радянському суспільстві і усвідомлюючи не тільки безперспективність, а й цілковиту небезпечність церковної й пастирської служби після входження Південної Бессарабії до СРСР, намагалися виїхати до Румунії. Як свідчать матеріали справ, особливо в період з червня 1940-го до червня 1941 року, таких бажаючих були десятки. Так, у грудні 1940 року на Ізмаїльщині було заарештовано двох колишніх священиків, які “советами” були позбавлені своїх парафій, не могли влаштуватися на роботу, не мали засобів до життя і тому намагались оформити документи на виїзд до Румунії, де проживали їхні родичі [50, арк. 1, 15, 22, 90]. 23 грудня Ізмаїльський РВ НКВС заарештував Василя Миколайовича Спанакі [50, арк. 8], колишнього священика села Менжир Кахульського повіту (зараз — Республіка Молдова). А через кілька днів, наприкінці грудня, Болградський районний відділ НКВС заарештував Христофора Петровича Бейлікчі (іноді у документах слідсправи записувалося — Бейдікчі) румунського підданого, колишнього священика села Куза-Воде (у радянський час — с. Нові Каплани) Кахульського повіту [50, арк. 9]. Спершу на священиків завели окремі справи, однак постановою від 17 березня 1941 року справи об’єднали і обох звинуватили за ст. 54-10 КК УРСР. Провина полягала у тому, що вони, нібито, прибувши до Ізмаїлу, “спільно проводили антирадянську агітацію, спрямовану на розповсюдження емігрантських настроїв серед населення, на підрич і дискредитацію заходів партії і радянського уряду”, а точніше — за “ініціативу і організацію надсилання колективної телеграми на адресу радянського уряду і румунського консульства з клопотанням про виїзд до Румунії” [50, арк. 1, 24]. Таких бажаючих емігрувати з радянської Бессарабії до Румунії, за свідченням заарештованого Спанакі, було близько 90 осіб. Переважну більшість становили етнічні румуни та молдавани, хоч були також серби, болгари і українці. Значну частку з них становили колишні священики Ізмаїльщини та Аккерманщини (зараз

— Білгород-Дністровський район Одеської області.). Окрім уже згаданих Василя Спанакі і Христофора Бейлікчі, виїхати за Дунай хотіли Теодор Думбраве, брати Давид та Костянтин Манолеску, Іон Якобан, Василь Градинару, Феодосій Богач, Василь Бондаренко, Михайло Михайлович та інші. Мотивація та причини еміграції різнилися і знаходили відображення у спектрі: від бажання з'єднатися з сім'ями до втечі від розправи та репресій тощо.

Однак основною, на нашу думку, була відсутність перспектив пастирського служіння в умовах панування комуністичної ідеології й атеїзованого буття радянського суспільства. Звичайно ж, позаяк, влада не могла дозволити, щоб із першої в світі соціалістичної держави виїжджали люди, не згодні із соціально-політичним ладом, через небажання його сприйняти тощо, і тому й фабрикувалися справи про антирадянську діяльність та агітацію.

Обвинувальний висновок у справі В. Спанакі та Х. Бейлікчі ухвалено і підписано 27 березня 1941 р., вже за десять днів після їхнього об'єднання в одну справу. До самого початку війни рішення по даній справі не було прийнято. Влітку їх етапували до Уралу, в село Нова Тура Свердловської області, де майже рік, піддаючи фізичним і психологічним стражданням, змушували їх чекати на “вирішення” подальшої долі. 6 травня 1942 року особлива нарада при НКВС СРСР винесла постанову про ув'язнення В. Спанакі і Х. Бейлікчі у виправно-трудовах таборах на 10 років кожного [50, арк. 107—108]. Відбуваючи термін ув'язнення, 3 жовтня 1943 р. колишній священник Бейлікчі помер у Східно-Уральському ВТТ, а подальша доля отця Василія Спанакі, на жаль невідома. Реабілітовано їх обох 10 травня 1989 року.

Переслідування радянською владою і органами НКВС представників православного кліру на території Південної Бессарабії, щойно приєднаної до СРСР, далеко не поодинокі. Як не були поодинокими репресивні заходи щодо південнобессарабських селян, інтелігенції та інших верств суспільства, які завинили лише тим, що мешкали до приходу радянської влади в іншому суспільно-політичному та релігійному соціумі.

Репресивні механізми НКВС впродовж тільки одного року (з літа 1940 р. по літо 1941 р.) сильно вдарили по православної громаді регіону і вцілому привели до жахливих наслідків у суспільстві*. Церкви без кліру закривалися, парафії переставали виконувати своє призначення, релігійні служби дедалі ставали великою рідкістю. Віруючі цього регіону, залякані атеїстичним наступом сталінської системи та арештами церковнослужителів напередодні війни 1941—1945 рр., приховували свої релігійні уподобання, утаємничували факти богослужінь і виношували надію на покращення релігійної ситуації.

Поряд з тим, терор проти віруючих та духовенства відігравав вирішальну роль у визначенні морально-релігійних пріоритетів побожних селян, інтелігенції та інших представників громадянського суспільства південних теренів Бессарабії після повернення туди румунської цивільної та церковної влади вже в ході військової агресії Румунії, очолюваної маршалом І. Антонеску проти Радянського Союзу.

* * *

Дослідження державно-церковних відносин у правовому полі радянської держави упродовж двох передвоєнних десятиліть на прикладі Півдня України підводить дисертанта до цілком логічних висновків.

1. Перший удар більшовицької влади по Православній церкві на Півдні УСРР був нанесений у 20-ті роки. Він супроводжувався комплексним і тотальним знищенням економічних, духовно-матеріальних і пастирсько-архієрейських основ найчисельнішої і найвпливовішої конфесії. Прелюдією до антицерковної вакханалії став, “підготовлений” у притаманній більшовизму цинічній формі, голод 1921—1922 рр., в процесі якого було вилучено й знищено церковні коштовності. Водночас, розпочаті під цю кампанію судові процеси і репресії проти духовенства

---

* Механізм і наслідки репресій більш просторо показано у нашій науково-публіцистичній статті в 3 томі “Одесского мартиролога” та інших публікаціях з цієї проблематики. Ці та інші дані, звичайно ж, увійшли до статистичних зведень у *табл. 2.1 і 2.2*, а також відображені в матеріалах *Додатку Б. Мартиролог*.

мали політичний характер, в результаті яких лише на Одещині було репресовано 37 представників православного кліру, з них 28 священників. Виконуючи вказівки Кремля з приводу вирішення долі екзархату Православної церкви, місцеві каральні органи за “контрреволюційну діяльність” заарештували у 1923—1927 рр. єпископа Тихона (Русинова), єпископа Одеського і Херсонського Прокопія (Титова), архімандрита Геннадія (Ребезу).

2. Ідеологи антицерковної політики, керівництво ДПУ-НКВС, користуючись середньовічним інструментарієм від арештів і розстрілів представників духовенства до зіткнення і нацькування конфесій, течій та відгалужень у рамках самого православ'я, призвели у 20-х рр. до внутрішньо-конфесійного розколу на вірних старим канонам “тихонівців”, народжених революцією “живістів” (“живоцерковців”), пристосуванців до радянського режиму “обновленців” та прихильників УАПЦ. Проте нищівного удару на Півдні України з боку радянських спецслужб зазнали національноспрямовані “автокефалісти”. У 1926 р. в регіоні було тільки 8 парафій УАПЦ, а наприкінці 1930 р. не залишилося жодної.

3. Посилений наступ на півдні республіки проти церкви як інституту громадянського суспільства, радянський тоталітарний режим здійснив упродовж 30-х років. Шляхом закриття храмів, руйнування культових споруд, нищення церковно-релігійних речей і цінностей православ'я було позбавлене матеріальної і духовної основи. Якщо загалом у республіці наприкінці 30-х рр. було ліквідовано 75-80% наявних церков, то на Півдні України цей показник становив майже 100%. В Одеській області напередодні війни існувало лише 9 діючих храмів (в Одесі — 1), в Херсоні — 2, а в Миколаївській області не залишилося жодної діючої православної церкви.

4. Порушення чинного законодавства, антицерковна пропаганда, залякування, шантаж, репресії, порушення і позбавлення громадянських прав та свободи совісті, мали жахливі наслідки для православного життя на Півдні України. У першій половині 30-х рр. майже третина православного духовенства Одесько-Миколаївської єпархії була засуджена до таборів і заслання. Основний удар органів ДПУ-НКВС завдався по парафіяльному кліру, який мав безпосередній вплив на

релігійні громади. Репресивно-каральні “технології” другої половини 30-х років, основані на фабрикації справ в дусі “фашистських церковних організацій”, привели до масштабних політичних процесів і системного фізичного вбивства православного кліру. У 30-ті рр. лише на Одещині було репресовано 108 осіб, з них: розстріляно — 51 служителя культу, 36 — засуджено до таборів і 21 — відправлено на заслання. Саме на період “великого терору” припадають усі смертні вироки і майже 80% розстріляних від загальної кількості репресованих священнослужителів у 30-ті роки.

5. Під тиском атеїстично-репресивної системи у процесі радянзації Південної Бессарабії (Ізмаїльської області) місцеве православ'я зазнало за досить короткий час (впродовж літа 1940 р. — літа 1941 р.) значних внутрішніх трансформацій. Намагаючись змінити юридичний статус церкви і витіснити з суспільного життя донедавна (за румунського володарювання) впливову релігію, підмінити її комуністичною ідеологією, влада застосувала раніше “перевірені” методи антицерковної політики. У краї були звинувачені у “фашистській діяльності”, “шпигунстві”, “контрреволюції”, “антирадянській діяльності”, причетності до румунських політичних партій (“кузістів”, “цараністів”, “жоржистів”, “ФНВ”) і репресовані майже усі священно- та церковнослужителі. Особливу групу репресованих становили клірики, які через відсутність перспектив пастирського служіння в умовах панування комуністичної ідеології в радянському суспільстві, намагалися виїхати до Румунії. Упродовж передвоєнного року церкви закривались і руйнувались, скоротилася кількість парафій, монастирі і чернецтво були доведені до жалюгідного стану. Таким чином було заподіяно невіправних збитків основним набуткам місцевих православних релігійних громад, які вдалося уберегти всупереч державно-церковній політиці румунізації 20—30-х років.

РОЗДІЛ 3
ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ
ПІД РУМУНСЬКОЮ ВЛАДОЮ
(кінець 1930-х — 1944 рр.)

3.1. Православ'я в умовах румунського адміністрування у передвоєнні роки
(кінець 1930-х — червень 1940 р.)

З часів першої світової війни і до червня 1940 р., населена переважно православними християнами, південна частина Бессарабії перебувала у складі Румунії. Загальна площа цієї території становила близько 14,5 тис. км². На теренах Аккерманського* та Ізмаїльського повітів українці та росіяни разом становили відповідно 39% і 34,7% від всього населення [325, с. 37]. У абсолютному вираженні в південнобессарабських повітах мешкало разом 232,5 тис. українців і росіян, з них у Аккерманському повіті — 143,5 тис. і майже 89 тис. осіб у Ізмаїльському.

Загалом же напередодні Другої світової війни на теренах поміж Дунаєм і Дністром мешкало біля 624 тис. осіб. Інші дані, які наводив свого часу історик А. Жуковський, свідчать про те, що на визначених землях проживало 650 тисяч осіб [268, с. 83]. На противагу дослідникам, архівні джерела, що зберігаються у ДАОО (а саме, документи Фонду “Ізмаїльський обком КП(б)У”) за 1941 рік подають, на нашу думку, значно завищену кількість населення Ізмаїльської області — на межі 800 тис. мешканців [145, арк. 50]. Стосовно населення і його національного складу зазначається в таємній примітці, що більшість жителів області становлять українці (понад 300 тис. осіб) і росіяни (до 200 тис. осіб),

---

* Четатя-Албе — зараз місто Білгород-Дністровський Одеської області. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9 серпня 1944 р. м. Аккерман було перейменовано і названо — Білгород-Дністровський. За румунського володарювання у 1918—1940 рр. місто називалося Cetății-Albe — Четатя-Албе (з рум. “Біла фортеця”).

причому переважна більшість українців і росіян мешкала у великих містах: Ізмаїлі, Аккермані, Кілії, а також у Бородінському, Старокозацькому, Татарбунарському, Суворовському, Лиманському районах. У Болградському і Ново-Іванівському районах проживали здебільшого болгари у суміші з молдаванами. Етнічна палітра південнобессарабського краю мала такий вигляд: понад 140 тис. болгар, понад 60 тис. молдаван, біля 5,2 тис. гагаузів, понад 5,7 тис. євреїв та близько 11 тис. представників інших національностей. Переважна більшість з них добре володіли російською, українською і румунською мовами.

Проте, навіть враховуючи неточності підрахунків, очевидні розбіжності, які передусім можна пояснити невизначеністю самого населення щодо їх національної приналежності, підкреслимо — українці становили понад третину населення Південної Бессарабії. Разом з росіянами, болгарами та представниками інших балканських народів чисельність слов'ян наближалася до 65–67% мешканців [224, с. 74—75]. Поряд з тим, кишинівський історик П. Шорніков, залишаючись дещо на проросійських великодержавницьких позиціях і цілком заперечуючи факт переважної частки українців у регіоні, стверджує, що в Ізмаїльському повіті саме “росіяни та інші слов'яни становили близько 70% населення” [419, с. 159]. На нашу думку, суттєвим і передусім важливішим є те, що значуща слов'янська частка головним чином саме і визначала специфіку релігійного життя краю. Оскільки, за винятком невеликої групи циган, німців, татар та євреїв, які незначною мірою лише репрезентували конфесійно-етнічне розмаїття, переважна більшість населення була споконвічно віровідданою православ'ю та його відгалуженням, що, зрештою, підкреслювало неодмінне формування умов для загострення міжконфесійних суперечностей і, на їхній основі, соціально-політичного та міжнаціонального протистояння в інкорпорованих румунами землях.

Втім, ще з початку 20-х років ХХ ст. у Південній Бессарабії доволі гостро стояла проблема духовно-релігійної юрисдикції православних парафій. Оскільки Православна церква та її ієрархи здавна користувалися значним впливом на суспільство, румунська влада також намагалася через церковно-адміністративні структури виправдати й зміцнити свою присутність у Бессарабії та завдяки

румунізаторській політиці серед православного населення закріпитися на перспективу. Впродовж усього періоду 20—30-х років ХХ ст. йшла непримиренна боротьба Священного синоду Румунської автокефальної православної церкви (далі — РАПЦ) за кількісний проширок представників південно-бессарабського православного кліру з метою їх відокремлення від митрополії Російської православної церкви. Остання, до інкорпорації Румунією земель Бессарабії (в січні 1918 року), нараховувала три єпархії (Кишинівську, Хотинську та Болградсько-Ізмаїльську), до яких входили 1084 парафій, 27 монастирів, 7 чернечих скитів та 3 духовні семінарії [419, с. 159].

Синод, румунські клірики та місцева адміністрація у передвоєнне десятиліття намагалися обмежити в церковному житті півдня Бессарабії функціонування церковнослов'янської, російської та української мов. Такі заходи здійснювалися, перш за все, шляхом заборони викладання в семінаріях та духовних училищах, вилучення із публічно-церковного вжитку богослужбних стародавніх книг та через заборону священикам читати проповіді тощо.

Наступним кроком румунської патріархії у підкоренні бессарабської церкви та в активному проведенні румунізації православного життя стало впровадження у жовтні 1924 року церковного календаря, виправленого відповідно до Григоріанського. Цей факт став головною причиною подальшого багаторічного і затяжного конфлікту між духовенством та православною віруючою громадою, який тягнувся до самого розпалу Другої світової війни. Часто конфлікт переростав у селянські бунти та масові заворушення.

У 1930-ті роки існування Російської православної церкви в Придунайському краї підкріплювалося багатонаціональним рухом, у якому брали участь усі, хто був проти румунізації, у тому числі росіяни, українці, болгари й навіть русифіковані молдавани. П. Шорніков, розкриваючи причини загострення соціально-релігійної ситуації в краї, наводить заяву одного з лідерів російського національно-релігійного руху в Бессарабії Г. Цамуталі, який, визначаючи відмінності між Руською і Румунською помісними церквами, між іншим, заявив:

“1. Ми здійснюємо богослужіння слов'янською мовою, тобто нашою національною церковною мовою, що є відмінною не за суттю, а лише за формою.

2. Ми користуємося у церкві старим календарем. Однак ми вважаємо, що разом з Румунською Церквою ми сповідуємо ту ж Східну Православну Віру. Тому ми просимо Румунську Церкву прийняти нас до свого канонічного преклоніння, звичайно, за умови збереження вказаних особливостей, з яких випливають, без сумніву, наступні права:

1. Мати свої окремі церковні Общини, в яких служба проводилась би слов'янською мовою і за старим календарем;

2. Обирати членів кліру, що дозволяється Церковними канонами і що наявне в деяких Православних Східних Церквах...” [419, с. 164].

Звичайно ж, румунські ортодокси не збиралися відступати від своєї мети. Останнім аргументом патріархату Румунської православної церкви у канонічній дискусії було цькування тих представників кліру, які залишалися прихильниками старого стилю. Політична поліція постійно вимагала від церковних архієреїв сприяння у нагляді за населенням і приборканні “вилазок з метою русифікації”. У жовтні 1937 року були засуджені за відправи богослужінь за старим стилем (попри сувору заборону керівництва єпископії) православні священники Борис Бінецький, Дмитро Стецкевич та інші. Через кілька місяців сігуранца звинуватила у проведенні “панславістської” пропаганди серед населення групу жінок — прихожанок храмів де служили ці священники.

Наприкінці 30-х років ХХ ст. єпископію Cetății-Albe — Ismail (далі — Четатя-Албе — Ізмаїл) очолював ревний прихильник румунізації християнського життя в Бессарабському краї єпископ Діонісій, якого з 19 вересня 1941 року замінив єпископ Полікарп. Водночас на чолі Румунської автокефальної православної церкви, Священного синоду перебував патріарх Никодим.

З точки зору церковно-адміністративного підпорядкування, бессарабські землі входили до єпархії Четатя-Албе — Ізмаїл з численними парафіями, що розташовувалися у трьох повітах (жудецах). Кожний повіт поділявся на округи.

Разом у межах всієї єпархії налічувалося 10 округів — у Ізмаїльському і Кахульському по 3 і в Четатя-Албському — 4.

Наприкінці 30-х років ХХ ст., за даними єпархіального секретаріату, який надіслав інформацію відповідно до запиту Міністерства освіти, культів і мистецтв (далі — МОКМ) Румунії, у повітах: Ізмаїл, Кахул (зараз — Республіка Молдова) та Четатя-Албе налічувалося 220 парафій з православними храмами в містах і сільських общинах (комунах) [151, арк. 40—46]. Серед названих повітів найчисельнішим був Четатя-Албський (Білгород-Дністровський), який налічував 86 парафій. У Ізмаїльському та Кахульському діяло відповідно 70 і 64 православних осередки.

Оскільки саме українці, росіяни та болгари мешкали переважно в Ізмаїльському та Четатя-Албському повітах, — а це 156 православних парафій (понад 70%), — то етноконфесійний чинник у стосунках місцевої православної громади з румунською владою та Священним Синодом Румунської православної церкви був, на нашу думку, поза яким сумнівом визначальним. Звичайно ж, така ситуація зберігалася у передвоєнні роки і до самого приходу радянської влади влітку 1940 р. на ці землі і продовжувалася упродовж усього періоду румунської окупації, до літа 1944 року.

Національно-релігійну проблему в даному регіоні не можна розглядати інакше, позаяк під кутом мовної політики румунської влади щодо інших православних, тобто місцевого населення (окрім, можливо, молдавського). Саме проблема мовного плюралізму у церковному богослужінні румунами категорично заперечувалася, як, власне, і в інших царинах життя.

Румунська православна церква як невід’ємна духовна інституція румунської держави, перебуваючи на бессарабських теренах, керувалася новою конституцією Румунії, де у 94 Артикулі, в категоричній формі наголошувалось: “Румунська мова є офіційною мовою в Державі”. Виходячи з цього, командування корпусу 3-ї румунської армії, що розквартирувалася також і на теренах Південної Бессарабії, користуючись неабиякою підтримкою Ради міністрів та патріарха РАПЦ, своїм розпорядженням № 13 від 13 лютого 1938 р. забороняло усім військовослужбовцям

публічно розмовляти іноземною мовою під час служби, за винятком випадків, дозволених законом чи регламентом. Церква тут вбачала й свою важливу роль та завдання. Так, єпископ Діонісій у своїй резиденції в Ізмаїлі 6 квітня 1938 року видав “Обіжник усім протопопам парафій, монастирів, каплиць, церков єпископії і кафедральних міста Ізмаїла” [152, арк. 109], в якому визначив у межах “національних кордонів” ряд жорстких вимог. Суть їх зводилася до наступного. По-перше, усі служби (акафісти*, поліхронії** тощо), що мали відбуватися в церквах та каплицях офіційних чи приватних, повинні були виконуватися лише румунською мовою. Клірики мали піклуватися, щоб усі написи російськими буквами із зовнішніх та внутрішніх церковних стін й інших об’єктів культури були замінені румунською мовою. По-друге, використання іншої мови в святих службах дозволялося лише тільки тоді, коли запрошені до храму прихожани не знають румунської. По-третє, за спільним бажанням архієпископа Кишинівського та командування 3-ї армії, розквартированої в Бессарабії, заборонялося вживати будь-яку іншу мову, крім румунської, в молитовних будинках, визнаних законом. Окрім того, на різних зборах сектантів: штундо-баптистів, баптистів, адвентистів, молоканів та інших всі проповідники та слухачі мали користуватися виключно румунською мовою, як у живій формі, так і на письмі. По-четверте, за умови, коли протопопи чи парафія матимуть потребу у проведенні будь-якої конференції чи диспуту з сектантами російською чи слов’янською мовами, потрібно заздалегідь просити уповноваженого від єпископа з зазначенням особи місіонера, місця, дати і часу, щоб потім отримати на те дозвіл. І, накінець, вимагалось від кліру єпархії не підтримувати розмови по-слов’янськи в парафіях ні на вулицях, ані на базарах, а лише користуватися румунською мовою. Усі церковнослужителі повинні були терміново виконати зазначене вище, щоб уникнути судових санкцій для непокірних. Такий “драконівський” циркуляр і переслідування жандармами та

---

* Акафісти — церковні піснеспіви на честь християнських святих. Наприклад, на честь Спасителя, Божої Матері та інших. Під час акафісту сидіти в храмі забороняється.

** Поліхронії — довготривалі церковні молитви.

поліцією “релігійних традиціоналістів” викликали невдоволення серед слов’янського населення Південної Бессарабії, особливо там, де воно компактно проживало. Почалося масове звернення з різного роду петиціями і проханнями до місцевих та єпархіальних архієреїв з боку поодиноких та колективних захисників місцевого православ’я. Тут доречно навести показовий приклад — лист, підписаний Георгієм Чернявським від імені мешканців комуни Кара-Мехмет (зараз — с. Вишневе Одеської області) і датований 18 квітня 1938 р., до отця Федора, священника церкви Св. Іоанна Богослова*.

У ньому, між іншим, говорилося: “За розпорядженням уряду, по всій Румунії, у православних церквах, служба Божа повинна здійснюватися виключно тільки румунською мовою, однак, навіть зараз, усі старожили до сих пір не навчилися говорити по-румунськи. Ці старожили-українці перестали ходити до православної церкви, адже вони розуміють службу Божу в церкві виключно тільки церковнослов’янською...”

Уся служба, — пояснює далі Георгій Чернявський, мені знайома церковнослов’янською, а румунською — зовсім нічого не зрозуміло; немає в мені того почуття, того ревного ставлення, яке було до сих пір, я не можу славити Господа Бога тими молитвами, тією хвалою, якою я висловлювався зрозумілою мені мовою...” [152, арк. 117].

Не тільки законопослушні православні віруючі, а й представники “малих” церков**, особливо баптисти та старообрядці, не бажали визнавати ніяких обмежень румунської влади і продовжували серед населення, що компактно мешкало в краї, релігійну пропаганду свого віровчення та проводили церковні богослужіння російською-українською мовами (в документах вони не зрідка ототожнювалися).

---

* Текст-оригінал (див. документ № 17) повністю наведений у монографії автора: *Михайлуца М. І. Релігійна політика румунської окупаційної влади у Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-х — 1944 рр.)*. — Одеса : “Ортімум”, 2006. — С. 221—222.

** У румунських офіційних та церковних документах їх називали “сектантами”. Щодо нашого визначення суті цієї категорії див. теоретико-методологічний нарис *Розділу 1*.

Стурбований невиконанням височайшого розпорядження єпископ Діонісій надіслав звернення до підлеглих священнослужителів, у якому акцентував увагу на наступному: “Останнім часом отримуємо скарги від кліру, що баптисти, на протипагу всім урядовим розпорядженням і настановам, користуються і сьогодні під час публічних релігійних служб тільки російською мовою...”. У зв’язку з цим, керуючись зверненням міністра з питань культів і мистецтв за № 16507 від 9 квітня 1938 р. на адресу голови баптистських громад у Кишиневі, екзарх закликав усіх священників ознайомитись з копією міністерського листа, що додавалася разом з іншими документами. Однак, основною вимогою єпископа Діонісія було “заборонити сектам здійснювати релігійну службу, як і проповідання, російською мовою. Або ж дозволити у православних парафіях з компактним населенням, яке приналежне до національних меншин, російської чи болгарської, відправляти богослужіння хоча б однієї частини релігійної служби слов’янською мовою” [152, арк. 119].

Такий підхід ієрарха мав під собою вагомі підстави. Щоб запобігти впливу сектантів на віруючих через мовленнєву духовну практику, серед деяких місцевих православних кліриків виникали пропозиції до екзарха про надання мові “меншин”(!) (йдеться про слов’янські мови) офіційного характеру в богослужіннях. Наприклад, лист за № 810/938 від протопопа 3-го округу Ізмаїльського повіту та звернення № 58/938 пароха церкви Святої Матері Мироносиці в Ізмаїлі пропонували саме такий підхід до вирішення справи задля збереження православних парафій від відтоку віруючих та “зараження сектантством” [152, арк. 119 зв.].

Релігійна напруга у краї змусила церковних ієрархів Бессарабії послабити румунізаторський тиск на слов’янське населення і шукати шляхів вирішення мовного питання в церковних богослужіннях. Вже 3 червня 1938 р. єпископія видала розпорядження, яким доводила до відома кліру те, що попередній циркуляр Священного синоду за № 2833 від 18 травня того ж року зазнав деяких суттєвих змін.

Суть їх полягала у тому, щоб у селах з переважаючим румунським населенням церковні служби відправлялися тільки румунською мовою, а в населених пунктах зі слов'янською популяцією чи з переважаючою часткою слов'ян більша частина служби у церквах мала проводитись румунською, і лише дозволялося по одній ектенії* і по одній молитві — слов'янською мовою [153, арк. 1]. З цією метою місцевим протопопам було надіслано таблицю з етнічною та релігійною класифікацією парафій.

Румунська церковна ієрархія та Дирекція культів МОКМ налякані відтоком віруючого населення від одержавленої й унітарної румунської церкви до різних (часто неконтрольованих) сект, змушені були таки йти на поступки, хоч і не втрачали надії на широку і повсюдну румунізацію.

Вдаючись до систематичних перевірок, церковна влада єпископії Четатя-Албе – Ізмаїл у такий спосіб підтримувала стабільне і покірне становище підлеглих парафій усіх без винятку південнобессарабських округ. Інспекторським перевіркам піддавались питання як суто адміністративно-церковного життя парафій, так і культурно-релігійного.

У першу чергу єпископські чиновники мали з'ясувати наступне: — як ставилися до своїх пастирських обов'язків священники та інший церковний клір; — в якій мірі задовольнялися церковнослужителями духовні потреби парафіян; — чи існували будь-які розбіжності у церковних службах та поміж священниками в храмах; — чи була наявною у парафіях уніфікація богослужінь відповідно до загальноприйнятих норм тощо.

Значна увага також приділялась внутрішньому та зовнішньому станові культових споруд, вчасному їх ремонту, забезпеченню необхідними для діяльності богослужбними книгами, церковними речами та ритуальним посудом. Наприклад, протопоп 1-го округу Ізмаїльського повіту В. Беров після досконалого інспектування упродовж серпня 1939 р. — лютого 1940 р. сільських парафій

---

* Ектенії — молитвословія, які протяжно промовляє диякон чи священник від лица усіх віруючих про всі людські потреби у тимчасовому і вічному житті.

Чишма-Вирунта* та Дермендере** констатував, що “службу в цих селах проводять у церковках стареньких, але тримають у чистоті й порядку. Храми обладнані й забезпечені всім необхідним для церковного богослужіння.

Стосунки між кліром добрі, як і поміж парафіями. Клір відповідально виконує свої обов’язки стосовно церкви і самих парафіян, завдяки чому спостерігається мир і спокій у селах. У культурно-духовній царині населення вельми благочестиве завдяки тому, що настоятелі храмів священники — Ілля Зубко та Андрій Куликовський, разом з дияконами А. Агурою і В. Мар’яном, багато працюють над тим, щоби людські душі перейнялися євангельським ідеалом” [154, арк. 7—9].

Зазвичай така ситуація повною мірою задовольняла керівництво єпископії, тільки б не було проявів релігійного сепаратизму, сектантства чи славізму. Останнє вважалось також негативним явищем, оскільки підтримувалось православними ієрархами Російської православної церкви з Радянського Союзу. Глибокі корені православ’я, принесеного українським та російським населенням, були пророчені в бессарабських землях ще з кінця XVIII ст. — поч. XIX ст., і викоринити їх румунській владі було доволі складно.

Безперечно, що одним з основних чинників, який сприяв духовному протистоянню насильницькій румунізації, був тісний зв’язок місцевих осередків православ’я з провідними духовними центрами Російської православної церкви через книжність та духовну літературу. Боже слово, викладене у святих писаннях, було багатовіковим надбанням православних храмів цього регіону. Кожний церковний осередок мав десятки старовинних духовних книг, різних видань Біблії, збірок літургій тощо.

---

* Село Чишма-Вирунта (або Чишмяца-Веруте) засноване болгарськими колоністами-переселенцями на початку XIX ст. на місці колишнього татарського стану “Вибілений фонтан”. З 1947 року — с. Криничне Болградського району.

** Село Дермендере засноване колишніми запорозькими козаками та українськими селянами-втікачами у 1817 році. З 1947 року — с. Каланчак Ізмаїльської області (з 1954 р. — Ізмаїльського району Одеської області).

Наскільки міцною була духовна основа служителів культу, свідчить наявність ритуальних книжок, написаних слов'янською мовою в ізмаїльських храмах: церкві Святого Дмитрія та соборі Святого Миколая. Так, в інвентарному списку бібліотеки церкви Святого Дмитрія на початку 1941 р. єпархіальною інспекцією було виявлено 67 назв книжок духовного змісту [162, арк. 4—5 зв.]. Серед них значилися: 2 примірники “Октоїха” 1845 р., “Треби” 1813 р., “Апостол” 1891 р., “Пантікослов” 1813 р., “Мінеї 12 місяців” 1834 р., чотири примірники “Псалтиря” 60-80-х років ХІХ ст., чотири великих і три малих “Літургії”, акафісти Святих: Варвари, Іоанна Хрестителя, Матері Божої, Матері Божої Казанської, Іоанна Богослова, Симеона, Матері Божої Скорботної Радості, Пророка Іллі, Матері Божої “Неопалима купина”, Марії Магдалини, Господа Ісуса Христа, Миколая, Святої Богородиці, Серафима Саровського, Кирила і Мефодія та інших.

Як правило, ця духовно-культува література була видана типографіями Києво-Печерської та Почаївської лавр у дореволюційний період. Духовно-пастирський фонд бібліотеки собору Святого Миколая в Ізмаїлі нараховував 36 найменувань книг, загальною кількістю 69 томів. Більшість богословських книжок вийшла друком у типографіях Священного синоду в Москві, Санкт-Петербурзі та Києво-Печерській лаврі понад сто років тому [162, арк. 7—7 зв.].

Іншим напрямком боротьби Румунської православної церкви за збереження впливу на місцеве населення був альянс з мілітаризованою організацією — “Straga Tării” (“Стража Церій” — “Охорона Держави”). Ця націоналістична організація була молодіжною за своїм складом. Тому керівництво єпископії Четатя-Албе — Ізмаїл свою активність спрямовувало безпосередньо на виховання молоді в організаціях т.зв. “легіону стражів” (ще зустрічається “легіону охорони”, “стражерів”). У межах Румунії командування загонами “Стража Церій” здійснював Т. Сидоровічі, а обов’язки начальника штаба виконував майор В. Гаврилеску.

Напередодні розпалу війни в Європі румунська пропаганда спрямовувалась на виховання молоді в націоналістичному дусі, на втілення в життя ідеї створення Великої Румунії (за аналогією з “Великою Німеччиною”), зміцненні та розширенні її кордонів за Дунай і аж до Дніпра. І румунська церква з представниками

місцевого парафіяльного кліру мала стати “духовним поводитирем на цьому шляху”. Доказом такого державно-церковного альянсу є активне листування командування легіону з керівництвом єпископії в Південній Бессарабії. У середині травня 1939 р. до резиденції єпископа Діонісія було направлено листа з Бухареста, в якому повідомлялося про бажання керівництва “Straga Tării” мати в кожному повітовому центрі по одному священику-сповіднику “легіону охорони”. Вимагалось терміново, вже до 25 травня, подати рекомендації на осіб, які передбачалися на ці посади, а з 1 червня ці священики мали вже провести церковну службу у легіонах. Пропонувалося призначати виключно гідних духівників і тільки почесним способом. Останні ж, виконуючи пастирську місію, повинні були “провадити морально-релігійне виховання і служити на посадах божественних і на церемоніях в рамках легіону” [156, арк. 1].

Про активність священиків у лавах “стражів” свідчать документи, листи та похвальні рекомендації командирів “легіонів охорони”. Яскравим прикладом пропаганди священного союзу церкви і військових організацій з метою виховання румунської молоді є лист від 18 грудня 1939 року до єпископа Четатя-Албе — Ізмаїл, підписаний комендантом “легіону охорони” Четатя-Албе А. Василеску [155, арк. 40—40 зв.]. У ньому, з властивим для того часу пропагандистським замилюванням, ішлося про діяльність священика кафедрального собору м. Четатя-Албе отця Петра. Преот, як стає зрозуміло з листа, “активно сприяв справі виховання місцевої молоді в “легіонах охорони”: дописував у міську пресу на релігійні теми, організував у легіоні духовний куточок і читання релігійно-морального курсу у школі військової підготовки в селі Кароліно-Бугаз”. За цю діяльність “служник віри і зброї” був нагороджений відзнакою — хрестом “Заслужений страж”.

На землях Південної Бессарабії превалюючим напрямком ідеологічних зусиль румунської влади та її апологетів від церкви було піклування про виховання молоді, з якою пов’язувалося майбутнє Румунської держави. Важливим для розуміння спільної державно-релігійної політики є листування Священного синоду і міністерське управління культів з приводу молодіжної політики. У лютому

1940 р. патріарх Никодим направив листа єпископу Четатя-Албе — Ізмаїл Діонісію з закликом до священнослужителів поглибити “виховання молоді у дусі твердості румунської нації” [160, арк. 2]. Румунський патріарх зазначав, що покликання церкви та її відповідальність у справі виховання молоді у лавах “стражів” через ієрархів та священників дуже велика. “Недостатньо, щоб людина отримувала через шкільні настанови багато науково-теоретичної інформації без того, щоб їй не було надано тієї релігійно-моральної основи, так необхідної у житті”, — писав патріарх Никодим. У своїх повчаннях румунський патріарх звертав увагу духовенства на те, що “серед злободенних їхніх пастирських обов’язків є піклування про молодь в організації охорони, бо вона є саме тією організацією, яка легко та надійно організовує молодь, і панотцю нічого не залишається, як збирати добрі плоди” [161, арк. 3].

За вказівками вищого духовного пастиря Румунії священник, на період активності у “стражі”, повинен речно і цілісно оберігати костюм (облачення) священника і носити на грудях відзнаку охорони (відзнакою “стражів” був залізний гостроконечний хрест з орлом).

Румунська влада та вище духовне керівництво РАПЦ чудово усвідомлювали, що саме через простого служителя культу — священника, як безпосереднього носія і пропагандиста румунської монархічності та християнізму, можна впливати на віруючих та співчуваючих православним християнам бессарабців. Архієреї єпископії Четатя-Албе — Ізмаїл робили все можливе, аби заохотити представників духівництва в їхній місіонерській та пастирській діяльності. Серед форм відзнаки “відданих справі Христовій” кліриків були нагороди у вигляді грошових премій, грамот, коштовностей і різноманітних подарунків тощо. Окрім матеріальних та моральних заохочень, клірикам надавалися також і духовні титули та звання, які були своєрідним ступенем у кар’єрному просуванні сходишками церковної “табелі про ранги”. Так, у грудні 1939 р. було нагороджено 19 кліриків, а 3 січня 1940 р. архієпископ Діонісій поставив свій підпис під списком для нагород ще на 12 осіб духовного звання. Напередодні пасхалій 1940 р. відзначено 87 протопопів та членів єпархіальної ради, з них 8 — святими іконами, 6 — посохом, 9 — званням

“Почесний протоієрей”, 22 нагороджено визолоченими хрестами, 23 — кулонами, 48 — благословенням і грамотами архієпископа [155, арк. 1—48]. 16 травня того ж року заохочень удостоєно ще 65 представників духовенства та причту, переважно цінними подарунками та грошовими преміями у розмірі від 50 до 500 лей, а 45 кліриків отримали грамоти, священицькі посади, наперсні визолочені хрести тощо [157, арк. 1—11]. З часом ці віддані патріархії Румунської православної церкви клірики стануть основою місіонерських груп, що направлятимуться за Дністер, у “Трансністрію”.

Отже, підводячи підсумки нарису про християнське життя і політику румунізації православ'я у Південній Бессарабії напередодні Другої світової війни, можемо виділити ряд характерних моментів. По-перше, влада і румунська церква викорінювали споконвічні духовні традиції слов'янського населення, намагаючись підпорядкувати собі все релігійне і світське його життя. По-друге, румуни виключали право місцевого населення на віросповідання та богослужіння рідною мовою. По-третє, спрямовуючи керівництво місцевої єпархії на виховання молоді у дусі “румунського патріотизму”, влада робила це через мілітаризовані та націоналістичні організації, до яких активно залучала парафіяльне православне духовенство. Певна частка слов'янського населення краю була на сполох і відкрито протистояла викоріненню батьківських традицій віри та обрядів. Основна ж маса православних, здебільшого сприймаючи таку ситуацію як “волю Господню”, перебувала у пасивному і умиротвореному стані, відвідувала храми, слухала церковні богослужіння румунською, однак, в побутовому житті продовжувала зберігати традиції і канони православ'я, які були роками укорінені в цих землях.

3.2. Політика румунської церковної адміністрації щодо Православної церкви у період 1941—1944 рр.

Зважаючи на те, яку політику проводила радянська влада щодо Православної церкви та її громад у Придунайському краї (в Ізмаїльській області) впродовж 1940—1941 р., поновлення румунської присутності після подій 22 червня 1941 року у межиріччі Дунаю і Дністра проходило прискореними темпами і, звичайно ж, сприяло активному відновленню там церковної юрисдикції та діяльності клерикальних органів Румунської православної церкви.

Уже 1 вересня 1941 р. був скликаний єпархіальний консиліум єпископії Четатя-Албе — Ізмаїл. До його складу увійшли румунські архієреї, їхні референти та священники — Т. Думбраве, М. Мадан, В. Костянтинов і секретар єпархії протодиякон І. Белодяну. Відбулися й зміни у керівництві єпархією, про що було заявлено з самого початку роботи консиліуму. У зв'язку з тим, що наприкінці 1940 р. колишній єпископ Діонісій (Ерхан) вийшов на пенсію, місце шефа єпархії залишалось певний час вакантним. Румунський Священний синод, опікуючись відродженням Православної церкви в Бессарабії, призначив до наступних виборів на посаду намісника єпархії єпископа Полікарпа (Марушку). Значимість і важливість румунських інтересів у провінції підкреслює той факт, що духовний контроль і нагляд за справами відновлення православ'я румунського зразка в регіоні поклав на себе безпосередньо патріарх Никодим. Окрім того, на чолі єпархіального управління, відповідно до статуту 121 Статуту Румунської православної церкви, міністр Р. Росетті призначив патріаршим представником у Південній Бессарабії досвідченого клірика Т. Думбраве, наділивши його широкими повноваженнями [158, арк. 7 зв].

Конкретний факт повернення раніше втрачених земель мілітарним способом румунські клірики вважали “Божим даром” і славили румунську армію. “Через рік після національної жалоби (так румуни стосовно Південної Бессарабії характеризували радянський період з літа 1940 р. до літа 1941 р. — *М.М.*) —

відзначалося у протоколі засідання єпархіяльної ради, — за бажанням Всевишнього було анульовано несправедливість, допущену минулим роком...” [158, арк. 7].

Жодного критичного слова не закидалося на адресу агресивної політики румунського керівництва на чолі з маршалом-кондукатором Й. Антонеску. Натомість, роль Румунської православної церкви визначалася як духовного провідника тієї ж політики. А те, що війна за безпосередньої участі сотень тисяч православних румунів несла смерті таким же сотням тисяч людей, у тому числі єдиновірцям, що саме Церква в цій війні виконувала не останню роль, не визнавалось ані словом. Співаючи дифірамби королю Михаю I та маршалу Антонеску, церковники підтверджували свою підтримку загарбницьким апетитам їхніх покровителів: “Наші думки з молитвами і смиренною вдячністю спрямовуються Всемогутньому Богу, який вказував шлях і скеровував кроки своїх обранців...”.

Патріарх Румунії Никодим неодноразово наголошував на місіонерській ролі, яку мала виконати керована ним церква, повернувшись знов у Південну Бессарабію і в інші українські землі, у тому числі між Дністром і Південним Бугом. Він підкреслював, що “може статися така необхідність, щоби клір бессарабський взяв посох апостольський і “топтав води” Дністра, щоб принести насіння Євангелія Христового туди, де донедавна зводили царство антихристи” [158, арк. 7].

У такій обстановці єпархіяльне керівництво розпочало організаційні заходи, спрямовані на визначення місця розташування єпархіяльного управління, повернення служителів культу до своїх священницьких обов’язків, збирання інформації з округів про стан місцевих парафій тощо. На шляху до реалізації цих планів румунська церковна адміністрація наштовхнулася на цілу низку проблем. З одного боку, відчувався дефіцит дипломованих канцеляристів, оскільки багато з них не були евакуйовані в 1940 році до Румунії і залишилися на території, контрольованій радянською владою, а з поверненням румунів їх не мали права приймати на роботу до єпархіяльного управління без спеціальної перевірки румунськими органами служби безпеки. Траплялися випадки, коли деяких

функціонерів дозволялося тимчасово брати на роботу, за умови негайного повідомлення у місцеві органи сігуранци задля перевірки. Так, були прийняті на єпархіальну службу (з поденною платою по 200 лей* кожному) колишні працівники О. Опацький, Д. Давид, Д. Галюров, З. Каймакан та інші. Дехто з довоєнних функціонерів, наприклад, О. Драчинський та П. Філатов, були заарештовані органами НКВС і вислані з Південної Бессарабії. Часто єпархіальне керівництво клопотало перед поліцейськими органами і брало участь у якомога скорішому вирішенні питань про повернення таких священнослужителів до пастирської діяльності. У тих випадках, коли колишні штатні священики єпископії проходили перевірку спецслужбами через те, що вони не виїжджали з Бессарабії під час приходу більшовиків улітку 1940 р., їхні місця тимчасово займали інші клірики. Так, протопопії Четатя-Албе і Кахула, які раніше очолювали А. Остапов та Х. Фотеску, на момент перевірки мали тимчасових кліриків [158, арк. 8].

Налагодження роботи канцелярії єпископії уповільнювала також відсутність власних транспортних засобів, заради виправлення ситуації керівництво вживало термінових заходів для їх придбання, як, власне, і необхідних канцелярських речей. Цими питаннями опікувався секретар єпархіальної ради, а за відбудову єпископського палацу відповідав економ єпископії архімандрит Савватій (Зубов). Через те, що єпископська резиденція була в зруйнованому стані і вимагала значних фінансових витрат на ремонт (особливо закупівлю необхідного металу), консилиум єпархії на початку вересня 1941 року ухвалив рішення про тимчасову передачу єпископу Полікарпу будинку директора духовної семінарії в Ізмаїлі, який добре зберігся і був дуже зручним для користування.

Наразі, виявилися недоліки слабкої організації та виконавчої дисципліни на місцях. Лише кілька місцевих протопопів (серед них протоієрей Михайло Гущук) надіслали звіти про релігійну ситуацію, стан церков та клір у парафіях і округах. До тих пастирів, які не виконували необхідних настанов, керівництво єпископії застосовувало жорсткі методи: їх терміново запрошували на засідання

* На початку війни 1941—1945 рр. співвідношення 1 румунської леї до 1 радянського рубля становило — 6:1.

єпархіального управління, заслуховували звіти, надсилали телеграфом накази керівництва і обіжники стосовно невідкладних заходів тощо.

19 вересня 1941 р., відкриваючи закрите засідання єпархіальної ради, головуєчий на ній єпископ Полікарп зачитав резолюцію патріарха Никодима на адресу дирекції культів МОКМ про призначення його тимчасовим керівником єпархії Четатя-Албе — Ізмаїл [158, арк. 1]. У своєму зверненні до ієреїв єпископ наголосив на потребі “інтенсивно працювати до повного відродження віри прадідів, жадібніше, аніж безвірники, запалювати іскру в душах і серцях людських”. Аби націлити духовенство на амвон священницької служби, єпископ пригадав також і пророчі слова апостола Павла: “Золота і срібла вам не принесуть, а принесуть тепло любові моєї до всіх і бажання відвертого миру, взаєморозуміння і співробітництва”.

Єпископ Полікарп завірив присутніх делегатів єпархіальних зборів про те, що він “як представник трансільваністів є прихильником конституціоналізму і ніколи не дозволить надто зловживати своїми правами єпископа”, натомість, за будь-якого факту порушення даного ним слова, просив відразу ж нагадувати для виправлення ситуації.

Після закінчення пленарного засідання відбулася робота секцій, на яких розглядалися проблеми, вирішення яких було нагальним і не повинно було затягуватися у часі.

На підсумковому засіданні консилиуму, виходячи зі складних умов єпархії, обговорювався широкий спектр питань. Серед них — прискорення темпів роботи адміністративно-церковної секції під час призначення і переміщення духовенства в межах єпархії, укомплектування функціонерами вільних місць канцелярії єпархії, проведення адміністративної реформи, поліпшення матеріального та економічного стану, затвердження бюджету, налагодження релігійної освіти та виховання молоді тощо.

З осені 1941 р. в єпархії Четатя-Албе — Ізмаїл розпочалося проведення церковно-адміністративної реформи. Вона була викликана утворенням нового повіту — Кілія, з повітовим центром в Кілії-Новій і мала на меті за нових обставин,

викликаних рехристиянізацією в Південній Бессарабії, покращити управління єпархією. Утворювалося 11 протопопій, які через унеможливлення єпархіального кормління, мали утримуватися за рахунок державного бюджету [158, арк. 3]. Питаннями розподілу парафій і перевпорядкуванням їх між протопопами опікувався референт єпархіальної ради під головуванням єпископа Полікарпа.

Обрання протопопів відбувалося за старою довоєнною процедурою, яка передбачала наступне. Представництво ради однієї протопопії складалося з колегії, до якої входили всі священники, а також один кантор і один опікун (ктитор) від усіх парафій. Єпархіальна рада представлялася одним делегатом від протопопії, який призначався консиліумом єпархії із трьох кандидатів, обраних найбільшою кількістю голосів.

Відповідно до організації православної місії було запроваджено поділ єпархії на два місіонерських сектори, які очолювали священники С. Тугий та І. Петрован. Задля роботи у парафіях передбачалися місячні витрати на відрядження в розмірі 5 тис. лей кожному.

У чотирьох повітах для кожного округу протопопів були призначені також по два окружні місіонери: у повіті Ізмаїл — протоієреї Олександр Маковей (м. Ізмаїл) та Іоан Пароческу (м. Рені), у повіті Кілія — протоієреї Євтихій Рудний (м. Кілія-Нова) і Павло Варзару (с. Плахтіївка), у повіті Четатя-Албе — протоієреї Анатолій Курдюмов (с. Турлаки) і Єлисей Заграва (с. Царичанка-Нова), у повіті Кахул — протоієреї Михайло Іспас (с. Колібаші) і Миколай Синевич (с. Борогань). Перелічені церковні функціонери отримували щомісячну платню у розмірі 1000 лей. Їх обов'язком було відвідувати усі без винятку парафії підлеглого округу, допомагати кліру в боротьбі з тими, хто “заблукав” та інспектувати щонайменше двічі на рік викладання релігії в початкових класах [158, арк. 6].

Кожний протопопський підокруг відповідно поділявся на 4-5 культурно-релігійних підокругів, які мали проводити засідання в дні храмових та інших релігійних свят і таким чином зміцнювати віру та оберігати народ від “сектантської омани”.

Культурно-релігійне життя в єпархії, на думку її керівництва, мало розгортатися переважно у сфері шкільної справи. Найголовнішим завданням священників, які зазвичай виконували роль шкільних законовчителів, визначалося “видаляти отруту пропаганди атеїстів і комуністів, яка глибоко проникла в душі молоді”. Священики, спільно з учителями, зобов’язувалися проводити уроки релігії та окремі морально-етичні повчальні заходи для початкових класів сільських шкіл. Нагляд за релігійним навчанням здійснювали безпосередньо місіонери єпархіальні та округів. Робота серед дорослої молоді мала проводитися через будинки культури та сільськими пастирями індивідуально.

Економічне життя парафій і, особливо, матеріальний стан їхніх культових споруд були вкрай складними. Відомо, яким знущенням піддавалося церковне життя і релігія під час комуністичної влади у Бессарабії. Якщо церкви не було знищено вщент, то їх перетворили у клуби або склади, а все начиння і обладнання було понівечене і розкрадене. За свідченням І. Кваші, Г. Коваленко, В. Криворученко, І. Сердюка, В. Шляревича та інших, атеїсти зруйнували в 1940 р. олтарі, дзвіниці з хрестами на банях в сільських храмах — Святого Михаїла (с. Михайлівка Саратського району) та Святої Покрови (с. Акмангит, зараз — Білолісся Татарбунарського району)*. За рік антицерковного наступу радянської влади картина була такою: 2 церкви у селах Плетерешти (зараз — с. Плахтіївка Саратського району) і Успенівка були зруйновані повністю, близько 10 знаходилися в аварійному стані, а переважна більшість зазнали руйнації та пошкоджень і потребували негайного капітального ремонту [158, арк. 3].

Була ще одна причина варварського знищення християнських храмів. Розгортання бойових дій, бомбардування авіації та артобстріли також завдавали великих втрат церковним спорудам. Снаряди не обирали місця попадання. До того ж, церковні дзвіниці, бані, як і переважна більшість храмів, будувалися на узвишші і під час воєнних дій використовувались військовими як пункти спостереження, і

---

* Спогади односельців і родичів дисертанта записані автором і зберігаються у його власному архіві.

через те були об'єктами першочергового обстрілу тією чи іншою стороною, що воювала.

З огляду на необхідність швидкого поновлення релігійного життя, підконтрольного румунській патріархії, гостро постало питання про постачання лісу та будівельних матеріалів, необхідних для відбудови храмів, монастирських подвір'їв тощо. Оскільки приписами румунського уряду усі лісові масиви були підпорядковані державним органам і лише вони мали виключне право розпоряджатися результатами від їх експлуатації, єпархіальна рада шукала можливості для отримання необхідної будівельної деревини. Керівництво єпархії активно добивалося права на вже фасовану деревину, яка зберігалася у лісах, а також на закупівлю лісу на невикористані кошти в сумі 511 тис. лей, що знаходилися в Румунському національному банку.

Проблеми відбудови культових споруд і загалом відродження православ'я у Південній Бессарабії, були безпосередньо пов'язані з фінансовими труднощами єпископії і з обмеженим війною бюджетом, який затвердив єпархіальний консилиум у вересні 1941 р. Лише витрати з бюджету за період з жовтня 1941 р. до квітня 1942 р. становили 12777 тис. лей [157, арк. 4]. З метою виходу з кризової ситуації і покращення фінансового становища було вжито певних термінових заходів, серед яких основне місце, на думку священника-референта В. Костянтинова, приділялося відродженню фабрики церковних свічок, що мала стати надійним джерелом прибутків єпархії. Румунські церковники як, власне й інші, на цьому робили вагомий виторг. Вони збільшили відпускну фабричну ціну до 850 лей за кілограм свічок, а церкви мали продавати ті ж самі свічки віруючим вже за ціною 1200 лей за кг. Тож чистого прибутку з кілограма отримували 350 лей.

Наступним кроком отримання коштів для поповнення єпархіальної казни було відновлення і функціонування єпархіальної типографії. "Література для народу, — часто підкреслювалося у промовах духовного керівництва єпархії, — це пропаганда, яка буде випромінювати світло християнського і румунського вчення до віддалених сіл і хуторів єпархії" [158, арк. 6]. Однак, видрук та, особливо,

розповсюдження духовної літератури мали не тільки укорінювати в народі духовність і релігійну мораль, а, поряд з тим, давати і певні фінансові прибутки. Церковна адміністрація фінансувала, а також, зазвичай, займалася цілеспрямованим поширенням, окрім єпархіального бюлетеня, різноманітної літератури, церковних календарів та листівок для народу.

З ініціативи єпископа Полікарпа, в Ізмаїлі було відроджено єпархіальну крамницю, де продавали віруючим та усім бажаючим, також і школярам, ікони та іконки, хрестики, кадильниці, свічки, ладан та інші церковні речі. Задля цього ініціювали відкриття ательє з виробництва ікон, різноманітного священицького вбрання та культових речей, у яких по сільських церквах відчувалася велика потреба. Також, на думку керівництва єпархії, можна було б внести свою, бессарабську, частку у відродження і обладнання церков у “Трансністрії”, більшість яких були зруйновані або позбавлені власності на культові об’єкти.

Настільки складною, переважно у фінансовому сенсі, була економічна ситуація в єпархії Четатя-Албе — Ізмаїл, що сам єпархіальний архієрей запропонував, аби підлеглий йому клір та інші служителі культу підписались на позику для обладнання церков і надання допомоги державі. Однак, і тут виявилися труднощі, які пояснювалися тим, що більшість кліру, не отримавши ще жодної заробітної платні з часу приходу до пастирської праці, перебували у скрутному економічному становищі і не могли внести й десятої частки від підписки [158, арк. 5]. Такі проблеми виникали час від часу і в подальші місяці.

Загалом для відновлення й утримання церков та православного кліру в них впродовж 1941—1942 років губернаторство Бессарабії і місцеві адміністративні органи витратили 39 млн. лей [139, 7 нояб.].

На листопад-місяць 1942 р. в парафіях Бессарабії нараховувалось 931 діюча церква, в яких пастирськи служили 1145 священиків [139, 7 нояб.]. Взагалі священицький корпус та обслуговуючий церковний персонал у єпископії Четатя-Албе — Ізмаїл (тобто лише на теренах Південної Бессарабії) за нашими підрахунками становив понад 50% від загальної кількості в усій Бессарабії і налічував 610 служителів культу [159, арк. 1—332].

Статистика, що характеризує ситуацію окремо в кожному повіті Південної Бессарабії, запропонована у *табл. 3.1* і має такий вигляд:

Таблиця 3.1

**Кількість
служителів православного культу в повітах Південної Бессарабії
(1941—1944 рр.)**

Повіти	Служителі православного культу				
	Парохи (парафіяльні священники)	Кантори	Проти (священники)	Диякони	Диякони- кантори
Четатя-Албе	79	63	20	2	1
Ізмаїл	66	69	17	8	2
Кахул	88	70	10	1	-
Кілія	64	40	7	1	2
Разом	297	242	54	12	5

Забезпеченість повітів Півдня Бессарабії у 1941—1944 рр. кадрами, необхідними для проведення богослужінь та церковних треб, виглядала наступним чином: у Четатя-Албе — 165 осіб, у Ізмаїльському повіті — 162, у Кахульському повіті — 169 і в Кілійському — 114. Проте, аналізуючи наведену *табл. 3.1*, необхідно враховувати, що лише священники мали право здійснювати релігійний обряд у храмі, а вони становили 57% (351 особа) від усієї кількості кліру в краї. Поряд з тим, порівняння даних першої половини 40-х рр. з попереднім передвоєнним десятиріччям, надає можливість прийти до висновку, що в Південній Бессарабії в умовах війни відбулося суттєве зростання абсолютного числа парафій, хоча співвідношення кількості парафіяльного кліру до кількості населення мало дуже полярні характеристики. Так, в єпархії в 30-х роках нараховувалося 220

парафій, а на початку 40-х їх вже було 297*. Натомість, беручи за відправну точку більш імовірну загальну чисельність населення краю (біля 640 тис. осіб) на початку 1941 р. отримуємо хоча й приблизне, однак, досить ілюстративне співвідношення — у Південній Бессарабії на понад 1000 осіб населення припадав 1 церковнослужитель. Такий стан речей не задовольняв потреби віруючих і змушував єпархіальне керівництво впроваджувати заходи спрямовані на покращення ситуації вже на весні 1943 року.

Основна частка серед кліриків мала документи про відповідну духовну освіту. Переважно, парахи закінчували 8-ми класну семінарію, кантори — школу партесного співу (іноді вживалося — школи канторів, “певчих”), а проти та диякони мали посвідчення про закінчення теологічного ліцею.

У квітні 1943 р. в Ізмаїлі було скликано єпархіальні збори на щорічну сесію [160, арк. 1]. Головуючий на цих зборах єпископ Полікарп, дотримуючись традиційного офіціозу відносно правлячої верхівки Румунської держави, направив вітальні телеграми патріарху РАПЦ Никодиму, маршалу Антонеску, міністру освіти, культів і мистецтв Румунії професору Петровічі, генерал-губернатору Бессарабії Ставрату** та колишньому архієрею єпархії Четатя-Албе — Ізмаїл Діонісію, який, перебував на пенсії та доживав свій вік у Кишиневі.

Серед багатьох питань, які розглядалися на сесії, виділимо, на наш погляд, найважливіші:

- про започаткування 130 священницьких місць у парафіях, виходячи з розрахунку один пастир на 700 православних душ;
- про рекомендації щодо впровадження ритуальних книг для парафій, де вони були відсутні;
- про виділення нових земельних площ під цвинтарі у зв’язку з використанням старих;
- про відродження духовної семінарії в Ізмаїлі;

* Під час визначення цього числа ми відштовхувалися від розрахунку: 1 священник на 1 парафію.

** Наступний після генерал-губернатора К. Войкулеску, очолював губернаторство Бессарабію з квітня 1943 р. до 22.08.1944 р.

– про виділення фінансів на утримання адміністрації протопопій у Тузлах, Тарутіні й Тараклії;

– про необхідність пришвидшення заміщення священицьких вакансій у парафіях тощо.

Церковна комісія запропонувала під час проведення виборів до парафіяльних рад звернути увагу на чистоту і порядність претендентів, бо деякі з них часто не задовольняли вимог християнської моралі.

У полі зору духовенства єпархії була виховна робота з допризовниками, які обов'язково мали відвідувати церковні служби. Аби не тільки молодь, але й інші категорії населення навернути до церкви, деякими церковними функціонерами єпископії вносились досить радикальні пропозиції, на зразок закриття ринків у недільні та святкові дні [160, арк. 6].

Одним з основних аспектів організаційно-церковного єпархіального життя в Південній Бессарабії була місіонерська справа. Виходячи з поставленої мети у справі християнізації та румунізації земель за Дністром, Священний синод Румунської православної церкви активно здійснював надання кадрової допомоги щойно зорганізованій Румунській православної місії в “Трансністрії”. Досвід покірних і слухняних бессарабських священиків, які ревно служили румунському християнству впродовж 20—30-х років ХХ ст., на новоприєднаних землях, так би мовити, мав бути використаним повною мірою. На “прохання населення”, бессарабська єпископія зобов'язала своїх священнослужителів вести служби в церквах Наддністрянщини, особливо на першій порі, коли не вистачало кліру [173, р. 23—24]. Навіть для поліпшення переходу кліриків-місіонерів з Бессарабії до “Трансністрії” губернатор Бессарабії генерал К. Войкулеску* видав письмовий наказ про видачу їм документів терміном до трьох місяців для вільного пересування через кордон [457, р. 114]. Відтак, керівництвом Ізмаїльської єпархії, відповідно до розпорядження патріархії Румунії, за Дністер було направлено десятки представників бессарабського духівництва. Якщо на 1 грудня 1941 р.,

---

* Генерал-губернатор Бессарабії з серпня 1941 р. до квітня 1943 р.

виходячи з таблиці, яку наведено Р. Соловей, серед 14 протопопів, які зголосилися виконувати місіонерські обов'язки, було лише троє вихідців із Ізмаїльської єпархії — Беров Віктор, Бусуйок Віталій та Георгіан Володимир [457, р. 184], то вже через рік, на початку 1943 року, до “Трансністрії” прибули понад 250 священників-місіонерів, 50 ієромонахів і 15 канторів [457, р. 114], серед яких були десятки священнослужителів із Придунав'я.

Лише у січні–лютому 1942 р. до “Трансністрії” вирушили 9 бессарабських кліриків, а до весни число місіонерів вже становило 22 священники [82, арк. 13]. Однак, через те, що провідні місця в центральному керівництві місією займали переважно етнічні румуни, більшість місіонерів-бессарабців отримали “місця кормління” в глибинці провінції, особливо у районних центрах та селах з молдавською популяцією. Серед центрального персоналу місії в Одесі значився лише один представник бессарабського краю — помічник-місіонер М. Пугачов, та ще двоє служили священниками в одеських храмах. Так, при церкві Св. Кирила і Мефодія служив протоієрей Федір Петров, а при Свято-Іллінському кафедральному соборі — протодиякон Василь Стихий. Колишній директор Ізмаїльської духовної семінарії протоієрей Феодосій Богач переїхав до Одеси і керував роботою дворічних семінарських курсів [451, р. 306].

Значна ж частина, а це 18 священнослужителів [173, р. 36—47, 52], були призначені на парафії у південних повітах губернаторства: Одеському, Овідіопільському, Біляївському, Очаківському та Березівському*. Особливі надії

---

* В Очаківському повіті протоієрей Д. Ерхан обіймав посаду субпротоієрея Березанки; у Благові — протоієрей О. Пинтійський; в Іванівці — протоієрей Ф. Каранга; в Овідіопільському повіті — субпротоієрей Овідіополя Ф. Лефтер; у Біляївському соборі очолював кафедру протоієрей П. Бальжарський; у Францфельді — протоієрей Є. Фокша; у Варварівському районі субпротоієреєм був І. Зубко, а йому допомагав протоієрей С. Варзаров; у Березівському повіті — 4 протоієреї: протоієрей повіту, настоятель кафедрального собору В. Бусуйок, субпротоієреї у с. Веселинове — І. Якобан, у с. Мостове — М. Бусуйок, у кафедральному соборі с. Березівка — К. Гінчак; у с. Слободзея-Руська Тираспольського повіту — протоієрей Г. Жерегій; в Ананіївському повіті — протоієрей повіту і настоятель кафедрального собору В. Георгіан; у Голтському повіті — Є. Рудний, субпротоієрей м. Голти та субпротоієрей Любашівки

румунські церковні органи покладали на бессарабських місіонерів у справі витісненні обновленства, “липківщини” та інших релігійних угруповань, оскільки “пастори з Придунав’я вирізнялися побожністю, відмінним знанням російської мови і місцевих звичаїв” [136, 5 нояб.].

Отже, румунська церковна верхівка, як у Бухаресті, так і в глибинці єпископії Четатя-Албе — Ізмаїл, продовжувала спрямовану політику в дусі румунського християнзму. Для останнього було характерним підкорення місцевих парафій Руської православної церкви румунському Патріархату, а зміна церковної юрисдикції мала для православних віруючих ряд негативних наслідків, таких як заборона віросповідання рідною мовою [420], нав’язування румунської мови у богослужіннях, гоніння на церковну практику “за старим стилем”, боротьба з різного роду “малими” церквами та “сектами” тощо. Поряд з тим, виховання молоді відбувалось у руслі викорінення національно-християнської ідентичності та утвердження румунського промонархічного націоналізму, в якому церква відігравала роль основного духовного провідника. Намагаючись на теренах “Трансністрії” насадити аналогічну бессарабській релігійну політику, румунські церковні ієрархи здійснювали вплив на населення за Дністром, перед усе, через короткострокові відрядження разом з румунськими священиками бессарабських місіонерів (які володіли місцевою мовою), надсилання богослужбних книг, предметів церковного культу тощо.

* * *

Політика румунської влади і церковної адміністрації впродовж 30-х — першої половини 40-х рр. XX ст. в інкорпорованих землях Південної Бессарабії

П. Бандуровський; в Очаківському повіті особливо активно і з великим старанням розгортали місіонерську роботу протопоп повіту і настоятель кафедрального собору в Очакові протоієрей О. Маковей, а також субпротоієрей Очаківського району С. Кюбан. (Оригінал документу наведено у монографії автора [339, с. 178—183].

спричинила соціально-релігійні трансформації, характерними ознаками, яких, насамперед, були наступні, що й доведено дослідженням:

1. Намагаючись поширити вплив на південно-бессарабське суспільство, Румунська автокефальна православна церква боролась за вплив на південно-бессарабський православний клір та віруючих з метою відірвати їх від Російської православної церкви. Остання, до інкорпорації Румунією земель Бессарабії (в січні 1918 р.), нараховувала три єпархії (Кишинівську, Хотинську та Болградсько-Ізмаїльську), до яких входило 1084 парафій, 27 монастирів, 7 чернечих скитів та 3 духовні семінарії. Адміністративні спроби обмежити домінування Російської православної церкви, призвели до внутрішніх церковно-канонічних змін та канонічно-юрисдикційного статусу місцевих парафій. Проте, політика, яка реалізовувалася спільними зусиллями румунської влади і церковної ієрархії, супроводжувалася соціально-релігійними викликами та низкою проблем, що були тісно пов'язані з етно-конфесійним розмаїттям краю.

2. Превалювання в Південній Бессарабії слов'янського елемента (із 220 парафій понад 70%, тобто 156 парафій, населяли українці, росіяни та болгари, були зосереджені в Ізмаїльському та Четатя-Албському повітах) відіграло визначальну роль у формуванні етноконфесійної карти регіону, спротиві наступальній румунізаторській клерикально-церковній експансії, збереженні церковнослов'янської мови в богослужіннях та прихильності до “старого стилю” в церковному обряді. Віровідданість давнім традиціям православ'я, прояви релігійного сепаратизму, “сектантства” (особливо баптистів та старообрядців), славізму провокували загострення суперечностей між владою і релігійними громадами.

3. Напередодні Другої світової війни державно-церковний профашистський альянс Румунії використовував місцевий парафіяльний клір як “духовного поводиря” молодіжної мілітаризованої організації — “Straga Tării” (“Стража Церій”). Ця організація в Південній Бессарабії була зорієнтована на виховання молоді в націоналістичному дусі, ідеї створення Великої Румунії (за аналогією з “Великою Німеччиною”), зміцненні та розширенні її кордонів за Дунай тощо.

4. Політика “рехристиянізації” в Південній Бессарабії впродовж 1941—1944 рр., була спрямована на відновлення православ’я у довоєнних церковно-адміністративних формах. Восени 1941 р. у єпископії Четатя-Албе — Ізмаїл було проведено реформу, утворено 11 протопопій, відкрито Ізмаїльську семінарію, на відновлення зруйнованих більшовиками храмів і утримання кліру було витрачено 39 млн. лей. Наприкінці 1942 р. в Бессарабії діяла 931 церква, в парафіях служили 1145 священників. Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що корпус православного кліру на теренах Південної Бессарабії становив понад 50% від загальної кількості в усій Бессарабії і налічував 610 служителів культу. Порівняння даних першої половини 40-х рр. з попереднім передвоєнним десятиріччям, надає можливість прийти до висновку, що в Південній Бессарабії в умовах війни відбулося суттєве зростання абсолютного числа парафій, хоча співвідношення кількості парафіяльного кліру до кількості населення мало дуже полярні характеристики. Так, в єпархії в 30-х роках нараховувалося 220 парафій, а на початку 40-х їх вже було 297 (*Додаток А, табл. 1*). На тисячу мешканців припадав 1 священник. Водночас в українських повітах “Трансністрії” один священник часто задовольняв релігійні потреби десятків тисяч православних.

5. Будучи духовним апологетом режиму І. Антонеску, Румунська православна церква, використовувала південнобессарабських кліриків у місіонерській діяльності за Дністром. Якщо наприкінці 1941 р. серед 14 протопопів, які зголосилися виконувати місіонерські обов’язки, значилось лише троє вихідців із Ізмаїльської єпархії, то вже через рік, на початку 1943 р., до “Трансністрії” прибули понад 250 священників-місіонерів, 50 ієромонахів і 15 канторів, серед яких були десятки священнослужителів із Придунав’я. Лише навесні 1942 р. до “Трансністрії” вирушили 22 бессарабських клірики. Їхнє володіння місцевими мовами й традиціями сприяло відродженню християнства, хоча й не було позбавлене румунського забарвлення.

РОЗДІЛ 4
ПОЛІТИКА РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ
У РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ В ГУБЕРНАТОРСТВІ “ТРАНСНІСТРІЯ”
(осінь 1941 р. — весна 1944 р.)

4.1. Особливості діяльності Румунської православної місії в “Транснїстрії”

Упродовж червня-жовтня 1941 р., у розпал війни, розпочатої Німеччиною та її спільниками-союзниками проти СРСР, українські землі поміж Дністром і Південним Бугом опинилися під румунами. Після штучного поділу окупантами на окремі адміністративні одиниці, ця територія отримала назву губернаторство “Транснїстрія”*. До його складу було включено південно-західні українські землі, а саме — південні райони Вінницької області, західні райони Миколаївської області та вся Одеська, у тодішніх її адміністративних кордонах, а також лівобережні райони Молдавської РСР. За визначенням В. Щетнікова, західні кордони губернаторства проходили по умовній лінії Могилів-Подільський—Бар—Жмеринка [425, с. 825]. Кордони ж уздовж Дністра і Південного Бугу визначались демаркаційними лініями з “власне Румунією” та, відповідно, з німецькою зоною. Формально до складу Румунії “Транснїстрія” не входила, як це було з іншими територіями, окупованими румунською армією — Бессарабією і Буковиною. За угодою**, підписаною представниками німецького і румунського командування від 30 серпня 1941 р., Румунія одержала німецький мандат на проведення тимчасової

---

* Румунський гідротопонім “Transnistria” тотожний з українським — “Задністрянщина”.

** У румунській історіографії (Соловей Р., Петку А., Єнаке Ж. та ін.) прийнято вважати початком румунського адміністрування означеними землями декрет № 1 генерала Антонеску від 19 серпня 1941 р., започаткованого листуванням між Гітлером і Антонеску від 14 та 17 серпня 1941 р. і затвердженого під час двосторонніх румунсько-німецьких переговорів 30 серпня того ж року в Тігіні (зараз — м. Бендери, Республіка Молдова).

“адміністрації та економічної експлуатації”. Задля керівництва і координації діяльності окупаційної адміністрації і влади при Кабінеті міністрів Румунії було створено “Воєнно-цивільний кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини і Трансністрії”.

Визначаючи початок змін у релігійній царині цієї, так званої румунської провінції, зазначимо, що вони почалися з безпосередньої організації та діяльності своєрідного релігійного представництва Румунської православної церкви (*Biserica ortodoxă Română*) в губернаторстві — “Румунської православної місії в Трансністрії” (*Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria*, далі — РПМ або Місія).

Спершу в захоплених землях проблемами релігії опікувалася дирекція культур, однак з часом підконтрольними цій дирекції залишилися лише ті, що стосувалися національних меншин. Решта, особливо питання зі сфери релігійних інтересів, перейшли до Місії. Архівні документи про діяльність цього церковного органу і сучасна історіографія датують початок діяльності РПМ від 15 серпня 1941 р. [173, р. 22; 451, р. 289; 457, р. 114]. Очолити Місію було доручено старцю одного з монастирів, архімандриту Юлію (Скрібану), колишньому професорові факультету православної теології Бухарестського університету. На початку Місія розташовувалась у самому центрі Тирасполя, на розі колишніх вулиць Покровської і Комуністичної. Напередодні свого переїзду до місця призначення архімандрит делегував до Придністров'я місіонера з Кишинівської єпархії, священника Теодора Рудієва, якому й належали перші місіонерські ініціативи та заходи. Вже 15 вересня 1941 р. він супроводжував архімандрита Антіма (Ніку), який, отримавши призначення на посаду вікарія, також прибув до Тирасполя. Місія була прикомандирована до штабу румунської армії, а в духовній юрисдикції знаходилася під зверхністю Священного синоду РАПЦ.

Поступово, через утворення канцелярії, організацію протоієрейств та субпротоієрейств у повітах та районах, Місія розширювала свої церковні повноваження і права. До складу центрального керівництва Румунської православної місії в “Трансністрії” увійшли: архімандрит Юлій (Скрібан), шеф місії; архімандрит Антім (Ніка) обіймав посаду вікарія; секретар Василій Паша;

функціонер ієромонах Несторіан; архімандрит Флор (Лавру), диякон; інтендант архієпископського палацу протоієрей Інокентій Кожокару; камерист Ієремія Гавриїл та інші.

До кінця 1941 р., попри великі труднощі, було зорганізовано основу церковного керівництва і в повітах губернаторства: 13 повітових протоієрейств й одне в Одеському муніципалітеті та призначено 63 районних субпротоієреїв [173, р. 30].

У жовтні 1942 р. керівництво Місії перебалося з Тирасполя до Одеси, — міста з дуже давніми православними християнськими традиціями, колись величними соборами, церквами і монастирськими храмами. Проте, як видно зі звітів, що направлялися до Священного Синоду, добре налагоджена організаційно-церковна справа, поміж самого керівництва Місії і обслуговуючого її персоналу, швидко була затьмарена багатьма проблемами.

Історик і журналіст А. Даллін підкреслює, що архімандрит Юлій, посідаючи місце головного адміністратора Одеської єпархії, був людиною дуже відомою серед румунських релігійних і світських кіл. Однак, на думку багатьох його сучасників, він зовсім не знався на справах слов'янських [435, р. 161]. Швидше за все духовно-організаційна орієнтація виключно на молдавське (румунське) населення у підлеглий провінції і принципове непорозуміння з представниками місцевого духовенства, яке представляло переважно Російську православну церкву та інші конфесії (“живісти”, “липківці” тощо), стали причиною заміни керівника Місії.

Архімандрит Юлій (Скрібан) перебував на посаді шефа Місії до 16 листопада 1942 р. У грудні того ж року, через названі вище причини, а також і внаслідок публічного скандалу, який, імовірно, був викликаний значними фінансовими та організаційними прорахунками з боку керівництва РПМ, до “Трансністрії” було направлено нового шефа, який мав стати гарантом церковної стабільності і свободи віросповідання. З цього приводу зазначимо, що історик А. Даллін висловлюється більш конкретно і вважає, що причиною відставки архімандрита Юлія була корупція [435, р. 161—164].

Новим архіпастирем губернаторства став досвідчений і авторитетний колишній єпископ Хотина і митрополит Буковини Віссаріон (Пуя). Його призначення не було випадковим, оскільки вирішального значення у цій справі набув той факт, що митрополит, очолюючи архіпасторію в Хотині, був дуже добре знайомий з проблемами цієї української території, яка перебувала під впливами комуністичних ідей і славізму. До того ж, він уболівав і переживав за долю церкви в СРСР. Митрополит Віссаріон у 1939 р. навіть надіслав відкритого листа Й. Сталіну, в якому висловлював протест з приводу переслідування духовенства в Радянському Союзі.

Напередодні приїзду новопризначеного шефа Місії до Одеси, газета “Молва” від 2 грудня 1942 р. позитивно репрезентувала митрополита Віссаріона. “Владика, — писалося в рубриці “Життя в Трансністрії”, — до призначення його митрополитом Буковини, був єпископом Білецьким (зараз — м. Бельці, Республіка Молдова) і Хотинським, де проявив себе вищою мірою енергійним, працездатним, чудовим духовним керівником і адміністратором. Необхідно відзначити, що Владика Віссаріон закінчив Київську духовну академію і вільно володіє російською мовою...”.

Перебуваючи на посаді адміністратора єпархії, до складу якої входили також Хотинський і Сорокський повіти, митрополит Віссаріон невпинно, особистим прикладом та за підтримки членів єпархіальної ради, благочинних і настоятелів парафій підняв релігійно-моральний рівень православних християн довіреної йому єпархії. Усе це стало можливим завдяки правильній постановці церковних служб, організації недільних післяобідніх релігійно-етичних читань, бесід тощо. Наполегливістю митрополита в парафіях єпархії, де він був архіпастирем, було вибудовано і відреставровано багато храмів, шкіл і житлових приміщень для причтів. Однією з найважливіших заслуг Владики стала побудова Кафедрального собору, митрополичих палат і споруд духовної консисторії в м. Бельці.

“Як духовенство, так і віруючі християни міста Одеси і всієї Трансністрії, — писала одна з російськомовних газет Одеси, — вітають приїзд Владики і мають надію, що Владика своєю церковною службою, чудовими проповідями, енергією і

любов'ю до страждальців зробить все від нього залежне, щоби зміцнити у пасомих любов до Бога і ближнього. А особистим прикладом і мудрим керівництвом Владика поставить підлеглих йому пастирів на висоту їх духовного покликання..." [133, 2 декаб.].

6 грудня 1942 р. митрополит Віссаріон прибув до Одеси. Преса "Транснїстрії" багато уваги приділяла пропаганді цього факту. Десятки фотографій і газетних статей фіксували урочисту зустріч митрополита на Одеському залізничному вокзалі і процесію, яка направлялася до місця служіння митрополита — кафедрального собору Св. Іллі. Призначення головою Румунської православної місії в "Транснїстрії" Віссаріона (Пую) порівнювалося з великою місією християнізації Російської імперії, яку проводив у XVIII ст. в Києві, Полтаві і Одесі архіпастир єпархії Херсонської губернії, румун за національністю, митрополит Гавриїл (Бенулеску).

У церемонії зустрічі митрополита брав участь не тільки численний повітовий клір, серед якого було багато румунських місіонерів та місцевого духівництва: протоієреї — Константинеску (з Дубосар), Кошеряну (з Ананьєва), Филимон (з Рибниці), Кройтору (з Тульчина), Гросу (з Балти), Підгурський (з Голти), Попович (з Овідіюполя), протосінгел Митрофан, архімандрит Антоній, ієромонах Мельник та інші [133, 8 декаб.], а й багатолюдна православна маса, переважно старі люди, жінки та діти. Присутніми також були представники цивільних властей та військові чини румунської армії, співав спеціально привезений до Одеси військовий хор. Водночас, архімандритом Антімом (Нікою) за участю кліру було проведено богослужіння і зачитано грамоту патріарха Никодима, погоджену з маршалом І. Антонеску, про призначення митрополита Віссаріона на посаду шефа РПМ в "Транснїстрії". До речі, те, що грамота і саме звернення новопризначеного митрополита до християнського населення краю були виголошені російською мовою, свідчило про певні зміни в політиці "рехристиянізації". Румунізаторська діяльність попередника Віссаріона архімандрита Юлія (Скрібана) з її прорахунками і хибами відходила в минуле. Наставав час зближення зі слов'янським православним населенням. Недаремно, через кілька днів після

прибуття до Одеси, під час знайомства з місцевим духовенством і старостами церков, висловлюючи думку з приводу свого служіння як єпископа Христової церкви в умовах воєнного лихоліття, митрополит наголосив на історії братської взаємодопомоги між Румунською православною і Руською православною церквами минулих століть. “Мені, як єпископу, — підкреслив Владика, — є однаково близькими і дорогими усі діти Православної церкви, усіх їх я повинен вести до спасіння...” [133, 12 декаб.].

З перших днів своєї архіпастирської служби митрополит Віссаріон цікавився потребами місцевого церковного життя, докладно розпитував клір, намагаючись охопити різні сторони церковної діяльності: богослужбову, просвітницьку, благодійну, громадську, культурну та побутову. При цьому він закликав усіх бути енергійними і ревними служителями церкви, щоб відродити духовне життя пастви. Вже 25 грудня, звертаючись до православних з приводу Різдва Христового, Віссаріон у архіпастирському посланні зазначав: “Хай послужать християнські ідеї зміцненню в нас віри в Господа нашого Ісуса Христа і зміцненню братства між молдаванами, росіянами і українцями, братства, необхідного для спільного блага всього християнського населення Трансністрії. Хай житимуть ці народи і в майбутньому у мирі, братській християнській любові, як і в минулому!” [133, 25 декаб.].

Рівно за місяць після призначення до Одеси, митрополит Віссаріон направив рапорт до Румунської патріархії і Священного синоду за № 1 від 5 січня 1943 року “Про релігійну ситуацію в губернаторстві Трансністрія” [451, р. 292—298]. З огляду на те, що цього часу було досить, аби зрозуміти ситуацію і зробити певні висновки, Віссаріон зауважив у документі, що будь-яка діяльність Місії, чи то культурна, чи релігійна, щоб розраховувати на успіх, повинна спиратися на продуманий і добре складений план, матеріальні засоби та старанних його виконавців, які бажають плідно працювати. Без цих елементів місіонерська праця стане незрозумілою та запізнілою в часі і матиме облудний та небажаний результат. Саме у цьому рапорті митрополит висловив сміливі зауваження щодо роботи свого попередника. У чому ж, виявляється, були прорахунки діяльності

Місії, очолюваної архімандритом Юлієм Скрібаном? По-перше, на момент переїзду з Тирасполя до Одеси, Місія фактично існувала вже рік, проте не існувало ні плану, ні організованої канцелярії, ані здібного і добре відселекційованого персоналу, як, власне, скільки-небудь помітної місіонерської діяльності. Напроти, констатував митрополит, діяльність Місії була скомпрометована. До грудня 1942 р. навіть не підібрали жодної пристойної квартири для розміщення канцелярії Місії та її керівництва, вся нерухомість, у тому числі й церковна, була у зруйнованому стані, як після війни. Хоча, як зауважує митрополит Віссаріон, деякі споруди можна було своєчасно ремонтувати, враховуючи ту матеріальну допомогу й засоби, надані з великою щедрістю та прихильністю з боку чиновників та керівництва місцевої влади.

За результатами розслідування, яке проводилося слідчими органами “губернаторства Трансністрія” стосовно діяльності Місії впродовж першого року, були викриті зловживання, винними в яких виявилися: колишній шеф РПМ, його секретар і колишній касир (останній також займав посаду секретаря протопопії м. Тирасполя) [457, р. 116—117]. На рапорті, поданому з приводу цього, маршал-кондукатор І. Антонеску написав наступну резолюцію: “Допитати архімандрита Скрібана. Щоб повернули усі суми і речі, відібрані безпідставно, хто б то не був. Хто не поверне за 10 днів, той буде відправлений у табір на 2 роки обґрунтовано. Випадок повинен бути доведений до відома Й.В.П.С. Патріарха і до Синоду через Міністерство національної культури” [457, р. 117].

Попри ці та інші проблеми, Місія, очолювана Віссаріоном, розпочала реалізовувати його реформаторську програму. Митрополичі наміри були підтримані двома вікаріями, трьома помічниками, органами інспекції, канцелярським персоналом, протоієреями і субпротоієреями, радою місіонерів.

Оскільки губернаторство за територією і чисельністю населення було досить великим і, до того ж, специфічним у конфесійному плані, його було поділено (суто за географічним принципом) на три вікаріати: Одеський, Балтський і Тульчинський [88, арк. 198]. Віддалений від столиці губернаторства і від резиденції РПМ, вікаріат Тульчинський (повіти Тульчин, Могилів та Ямпіль) з 1

липня 1943 р. очолив досвідчений функціонер Г. Харгел [70, арк. 19]. Така реорганізація передбачала зміцнення релігійних установ у центрі та на периферії і, разом з тим, полегшувала безпосередню діяльність керівництва РПМ та нагляд за кліром. До того ж, Одеська примарія виділила церковні справи з-під юрисдикції дирекції культури і шкільництва, утворивши окрему дирекцію, яка займалась релігійними питаннями.

Наступним кроком стало налагодження роботи канцелярії. Виявлені недоліки усувалися разом з її некомпетентними функціонерами. Було приведено до ладу житлові приміщення старої резиденції митрополита Одеси, яка знаходилася у руїнах як, власне, і церкви міста. Тут необхідно сказати, що архієрейський будинок в Одесі, колишня резиденція митрополита Гавриїла (Бенулеску), засновника й ієрарха Херсонської єпархії (з 1794 р.), була майже повністю знищена. Більшовики зруйнували каплицю, розділивши перекриттями партер і поверхи. Збереглася лише незначна частина споруди, оскільки в ній за радянської влади був клуб, а згодом, санаторій для дітей, хворих на рахіт. Споруда знаходилася у жахливому стані і нагадувала суцільну руїну. Однак, у двомісячний термін керівництво Місії за участю інвентарної дирекції Одеської примарії знайшло собі притулок у відремонтованому колишньому єпархіальному палаці, на розі вул. Жуковського, 38 і Олександрівського проспекту. Там і була розташована резиденція голови Місії і канцелярія.

Рішенням румунської церковної адміністрації, до закінчення ремонту кафедрального собору Успіння Пресвятої Богородиці [122, арк. 3], митрополит Віссаріон тимчасово служив у соборі Св. Іллі, на території колишнього монастиря.

За місяць по призначенню, Віссаріоном і його помічниками було проведено повну атестацію працівників Місії разом з усіма священиками 22 церков міста Одеси, здійснено відбір монахів у тих монастирях, які давали надію на міцне монастирське життя. Було відкрито кілька культурних осередків і їдалень для службовців Місії, а фінансовими органами цивільного губернаторства налагоджено контроль за бюджетом і порядком витрат РПМ за попередні роки та на майбутнє. Поза увагою також не залишилися питання проведення благодійних акцій серед

православного населення в період Різдвяних свят тощо. Митрополит користувався великою повагою і значною популярністю серед простого люду, особливо серед людей похилого віку, бідних і дітей. У своїх спогадах від 5 січня 1943 року він розповідає про те, що під час служби у храмі на міському цвинтарі Одеси натовп людей ледве не вивихнув йому руку, бажаючи поцілувати правицю; і так людська хвиля несла його, доки не виручили клірики, що встигли на підмогу. Навіть діти у великий мороз, попри його прохання, аби не застудилися, не залишали церковного подвір'я, стояли на снігу на вулиці перед церквою до того часу, доки митрополит не пішов.

Незважаючи на велику зайнятість архієрейськими справами, митрополит Віссаріон знаходив час для здійснення канонічних візитів у віддалені від Одеси повіти губернаторства. Не стільки інспектування пастирської діяльності керівників протоієрейств, скільки безпосереднє спілкування з віруючими, турбота про їхнє становище, спонукали архієрея на такі поїздки. Так, за програмою візиту до повітів Ямпіль та Могилів 21—22 вересня 1943 р., митрополит Віссаріон відвідав більше десятка православних парафій, зустрівся не тільки з духовенством, а й з багатотисячною паствою [70, арк. 309]. За час свого правління — з 16 листопада 1942 р. і до самого подання у відставку (14 грудня 1943 р.) — він ретельно впроваджував християнство в підлеглих йому землях [451, р. 290], хоча доля від нього у повоєнні роки відвернулася*.

---

* У серпні 1944 р. митрополит Віссаріон, будучи делегованим патріархією до Хорватії для висвячення єпископа Сарасво, залишив Румунію. Він вже ніколи не повертатиметься до Румунії, якийсь час перебуватиме в Австрії (у Відні), а згодом, після довгих митарств, перебереться до монастиря Лонато в Італії. “Народним трибуналом” вже престалінського режиму в Бухаресті від 21 лютого 1946 р. його було зараховано до розряду “військових злочинців”, “звинувачено” та засуджено (заочно) до страти “за причетність до фашистів-легіонерів, за намагання приєднати Румунську православну церкву до католицизму” тощо. Не без участі НКДБ та сігуранци ім'я митрополита, як і він сам, було піддане гонінням та забуттю. Довгі роки митрополит спростовував обвинувачення на свою адресу, посилаючись на надіслані свого часу ним листи на ім'я патріарха Никодима та до Священного Синоду Румунської православної церкви. Лише у 1990 році його було реабілітовано.

Наприкінці діяльності Місії (з грудня 1943 р. до березня 1944 р.) її останнім шефом призначили колишнього вікарія за часів митрополита Віссаріона Антіма (Ніку). Переважна більшість істориків і біографів митрополита, вважають, що саме 35-річний архімандрит, переслідуючи свого попередника, і спричинив усунення Віссаріона (Пую). З усього, що відомо про цей факт, є те, що вікарій Місії — архімандрит Антім, репрезентував крайні румунізаторські ідеї щодо “рехристиянізації Трансністрії” і, маючи підтримку у губернатора професора Г. Алексяну, на противагу Віссаріону, який, нібито, представляв “надзвичайно проросійські” [435, р. 160—164] погляди у методах навернення до християнства населення провінції, таки добився відкликання Віссаріона до Бухареста. Однак, досить парадоксальний вигляд має ситуація вже у повоєнний час, коли войовничий місіонер Антім (Ніка), залишившись у Румунії, співпрацював з комуністичним режимом і помер аж у 1994 році, а “опальний” митрополит Віссаріон (Пую) був змушений перебувати в еміграції!

Ретроспектива діяльності РПМ у “Трансністрії” була б не повною без окреслення сутності та особливостей румунського християнізму, без визначення мети, яку ставила правляча воєнна верхівка і патріархія Румунії, надсилаючи до підконтрольних земель православну місію.

Режим І. Антонеску (а сам режим визнавав себе християнським) і його політика накладали відбиток на всю організацію релігійного життя в губернаторстві. Проте сама політика союзника Німеччини у релігійній сфері характеризувалася досить значними церковно-регламентуючими суперечностями і перекосами. З одного боку, констатуючи, що “населення між Дністром і Південним Бугом було спалюване більшовицьким безбожництвом і позбавлене християнської віри” [158, арк. 1], І. Антонеску в перші дні воєнної кампанії проти СРСР наголошує на повторному відкритті церков у захоплених землях. А вже згадуваним декретом від 19 серпня 1941 р. священники зобов’язуються “навертати до християнства народи Трансністрії”. Патріархія РАПЦ також не залишалася осторонь планів кондукатора. Заздалегідь, ще до повного захоплення території і

визначення її кордонів, патріарх Никодим зустрічався з Антонеску з приводу узгодження питань “рехристиянізації теренів за Дністром”.

З іншого боку, спочатку війна проти СРСР розглядалась як жорстока боротьба між християнством і більшовицьким язичництвом, між добром і злом, між Ісусом Христом і сатаною тощо. У директивах для фронту 5 вересня 1941 р. І. Антонеску підкреслював: “необхідно, аби всі розуміли, що це не є битва зі слов’янами...” [431, р. 7]. У продовження фрази напрошується основне питання, тобто питання про причини війни. На думку історика Ж. Анчела головна з них — “румунська юдофобія”. Військово-політична ідеологія режиму Антонеску, сформована під впливом нацистської расової нетерпимості, базувалась на постулаті, що слов’яни стали жертвами євреїв, які православних слов’ян кидали на війну проти румунської християнської армії. Звідси й румунська ортодоксія, відповідно, вибудовувала свою стратегію щодо православних у захоплених землях, як, власне, і до євреїв. Розуміючи, що проблема дослідження взаємовідносин румунської церкви і єврейського населення в “Трансністрії” є досить серйозною, болючою і потребує окремого вивчення, ми спеціально її не піднімаємо, оскільки маємо інше завдання.

Отже, румунські екуменічні кола виходили спочатку з тези, про те, що українці, росіяни та інші слов’яни є народами спорідненої віри. Але ця релігійна теза пізніше стала в суперечливу позицію до офіційної політики, яка стверджувала расистську ідеологію. Заступник голови Ради міністрів Румунії і міністр закордонних справ М. Антонеску заявляв, що знищення комунізму і слов’янства необхідне, оскільки вони створюють загрозу Європі і несуть загрозу вівтарям, власності, сім’ям і нашій вірі*. З цієї причини, як власне це було в Південній Бессарабії, румуни поставили за мету перебрати на себе роль екзархату Російської православної церкви, яка відігравала в цих землях провідну функцію багатовікового церковно-релігійного чинника. Підкоривши собі усі місцеві православні парафії, вони намагалися монополізувати духовне правління у краї.

---

* Уривок виступу М. Антонеску з приводу політичного статусу окупованих українських земель у Бухаресті 16 червня 1942 р. наводить О. Новосьолов на сторінках Юго-Запад. Одессика : истор.-краевед. науч. альманах. — Вип. 6. — Одесса : “Optimum”, 2008 — С. 151—152.

Якщо на початку війни йшлося про обіцянки щодо надання права населенню на відправлення культу рідною мовою, то з часом уже наголошувалося на “рехристиянізації” та вихованні населення у румунському християнському дусі, а ще далі, реалізовувалася програма повного церковно-релігійного підпорядкування місцевого кліру і віруючих Румунській Патріархії і Синоду. Про існування осередків українських церков взагалі не йшлося. Навіть тоді, коли німці, на перших порах, дивилися крізь пальці на спроби українських сил відродити свою національну церкву в західних та центральних українських областях, румуни виступали проти утворення та існування в “Трансїстрії” українських церков. У одному з письмових урядових обіжників, направлених у повіти (у даному випадку маємо документ, який було отримано префектурою Голти) й датованому 15 лютого 1942 р. та адресованому безпосередньо префектам, містилися “важливі інструкції”, в яких зверталась увага на те, що керівництво на місцях має рішуче діяти проти “будь-якої національної української тенденції” [80, арк. 21]. Як маршал Антонеску наказував висилати з губернаторства “українських шовіністів” та усіх, хто якимось чином підтримує український націоналізм [82, арк. 6], так і губернатор Г. Алексяну продовжував ту саму політику, спрямовану проти українськості місцевих церков та парафій. 4 березня 1942 р. він видав таємне розпорядження префектам про ліквідацію будь-якої діяльності, навіть культурної, яка б тяжіла до відродження незалежної України [82, арк. 27]. Результатом такої релігійної політики, що виходила з далекоглядних анексіоністських планів Румунії на ці землі, мав стати перехід українського населення, як і інших народів, що населяли губернаторство, під омофор Румунської православної церкви з її патріархом і Священним Синодом. Подібна моноцерковність була б ідеальним результатом для обслуговуючої режим маршала Антонеску духовної інституції. Однак такі підходи не знаходили значної кількості прихильників серед місцевого духовенства і, особливо, серед інших віруючих верств, які не сприймали місіонерства румунського зразка. Детальніше про етноконфесійні та інші процеси у губернаторстві йтиметься окремо в цьому розділі.

Отже, діяльність Місії виявилася цілком спрямованою на уніфікацію релігійного життя у підкорених місцевих парафіях з принципами, які були основою державно-церковних стосунків у самій (Țară) Румунії. Вона проводила цю уніфікацію, з одного боку, через призначення на церковно-адміністративні посади своїх adeptів, виключно румунів, рідше молдаван, і, за невеликим винятком, румунізованих росіян, українців, болгар, надісланих з підрумунських єпархій Бессарабії, Хотина та інших, про що свідчать архівні джерела [81, арк. 50; 82 арк. 13], а з іншого, — через впровадження румунської мови в усіх підлеглих парафіях не тільки у богослужіннях, а й у позацерковному житті, через здійснення прорумунської християнської пропаганди за допомогою преси та інших засобів інформації (радіо, клуби), багатолюдних благодійних акцій, виховання школярів та університетської молоді традиційними настановами в дусі румунського монархічного православ'я тощо.

Ще на одній особливості уніфікації того часу — промонархічності румунського православ'я (як, між іншим, і дореволюційного російського) — варто, на нашу думку, зупинитися більш детально.

Безпосередньо у самій Румунії Православна церква була чи не єдиним духовним стовпом королівського трону. Тому промонархічні ідеї відкрито проповідувались із церковних амвонів та кафедр архієрейських соборів не тільки Бессарабії і Буковини, а й у межах всієї “Трансністрії”. Навіть духовні книжки, які виходили з друку (обов'язково з дозволу цензури) у типографії “Одеської газети” на замовлення РПМ, виправлялися у тих місцях, де йшлося про молитви на честь румунського королівського дому, уряду, патріарха та Священного Синоду, а також румунського воїнства. Так, у “Законі Божому”, виданому російською мовою в Одесі у 1942 р., в Частині першій “Молитви” надруковано наступне (подаємо мовою оригіналу):

“Спаси, Господи, и помилуй Благочестивого Короля нашего Михаила I всея Румынии и Матери Его, благочестивейшую Королеву Елену и весь Королевский Дом, Правительствующий Сансклит, военачальники и градоначальники, и все

Христолюбивое воинство, огради миром державу Их, и покори под нозе Их всякого врага и супостата...” [180, с. 14].

Не обійшлося також і без окремих молитов за екзархів, духовенство та інших представників кліру, які, з Божого благословення, мали ревно впроваджувати румунізацію серед трансністрійського населення. У тому ж таки виданні читаємо:

“Спаси, Господи, и помилуй Святейшие Вселенские патриархи, и святейшего Никодима, Патриарха всея Румынии, преосвященного Митрополита нашего Виссариона, преосвященные митрополиты, архиепископы и епископы православные, иереи же и диаконы, и весь причет церковный, яже поставил еси пасти словесное Твое стадо, и молитвами их помилуй и спаси мя грешного” [180, арк. 15].

Проте, для переважної більшості місцевого населення губернаторства, вже вихованого у постреволуційні часи на антисамодержавних комуністичних ідеях, така пропаганда румунського православного образу життя (з монархічним відтінком) була неприйнятна і тому не знайшла багато прихильників. Нових тенденцій особливо не сприймали представники радянської інтелігенції та молоді, яким на загал були властиві індивідуалізм, пасивність, конформізм, брак волі, відсутність власної позиції та соціального солідаризму тощо.

Зі сказаним тісно пов’язана ще одна особливість, що була характерною для умов, у яких діяла РПМ. Це була суспільна диференційованість. Вона визначала своєрідність, а також критичне і неоднозначне ставлення різних верств до румунської християнізації. Місіонерська верхівка, хоч і усвідомлювала конфесійну неоднорідність, проте повною мірою дієво вплинути на неї і, понад усе, використати усі ці соціальні страти на користь укорінення румунського православ’я, за весь недовгий період свого існування, так і не змогла. Наприклад, протоієрей Березовського повіту Віталій Бусуйок у межах свого протоієрейства розділяв громаду на кілька груп: “Палкі прихильники віри праведної, переважно люди у зрілому віці; байдужі, які не цікавляться релігійним життям, і вороги віри та приятелі комуністів”. І далі він продовжує “Молодь дуже віддалена від проблем релігії. Однак частина її бажає вивчати істини віри і молитов...” [173, р. 52—53].

У напрямку виховання молоді виникала також парадоксальна ситуація, спричинена, передусім, відсутністю достатньої кількості священників та катехізерів. Тому викладання “Закону Божого” здійснювали вчителі, які ще рік-два до того були завзятими пропагандистами атеїзму і переконували дітей у тому, що релігія — це “опіум для народу”. Така ситуація вкрай нівелювала потуги місії у справі прищеплення християнської моралі дітям. До того ж, спочатку сільське населення, завдяки відбудові й освяченню храмів, хрещенню нехрещених, критиці антицерковної політики комуністичної влади та іншому, спершу сприймало християнізацію позитивно. З часом, коли румунська адміністрація стала силоміць виганяти селян на обов’язкові роботи у поле навіть у недільні дні, основна опора християнізації була втрачена. Селянство швидко зрозуміло, що “нова” румунська влада лицемірна й нещира у своїх намірах відродити православ’я і нагадує реанімовану радянську систему.

Значним прорахунком місіонерської акції у “Трансністрії” була відсутність єдності у підходах до політики християнізації між шефами Місії, які часто змінювали одне одного і тим породжували нестабільність і чутки серед пастви, та керівництвом цивільної адміністрації й церковної влади в губернаторстві. Про чинник, пов’язаний з різними особистісними підходами керівників Місії до своєї ролі в духовному житті губернаторства вже йшлося, а ось про суперечності між митрополитом Віссаріоном і губернатором Г. Алексяну також необхідно сказати. Вочевидь, бажання Віссаріона проводити певною мірою самостійну і більш реалістичну релігійну політику було не до вподоби румунізаторській політиці Алексяну. Віссаріон наполягав на тісній співпраці РПМ з місцевим населенням, а також на тісних стосунках румунського і місцевого духовенства. Відповідно до свого духовного архієрейського положення, які він займав, митрополит часом не сприймав активної румунізації в складній ситуації в межах губернаторства і не бажав використовувати в цьому процесі церкву. Визначаючи роль румунської церковної Місії, митрополит Віссаріон підкреслював “особливе значення духовних змін у провінції, що мають принести церкві румунській гідну заслугу” і, поряд з тим, він наголошував, що “румуни в акції релігійного спасіння російського

(слов'янського) населення, глибоко замученого більшовицьким режимом”, повинні принести, у першу чергу “підтримку місцевому християнству і усьому Сходу” [451, р. 303]. Навіть на відміну від більшості його ієрархії та кліру, він схвалював церковнослов'янську літургію й треби, натомість, несхвально ставився до румунських проповідей, літургій і обрядів, які насильно впроваджувалися його попередниками.

Отже, особливості діяльності Румунської православної місії визначалися загарбницькими планами офіційного Бухареста, який вимагав від духовного керівництва РАПЦ активної участі у повторній християнізації приєднаних територій. Хоча реалізація цієї політики була у цілковитій залежності від поглядів на місіонерську суть християнізації того чи іншого архієрея, який очолював Місію, та об'єктивних обставин воєнного часу, однак, певні позитивні зрушення за два з половиною роки у релігійному відродженні у межиріччі Дністра і Південного Бугу відбулися. Були відбудовані десятки православних храмів і молитовних будинків, відродилися християнські традиції хрещення, вінчання тощо, які поколіннями не підтримувалися через богоборчу політику більшовиків, християнська мораль, виховання дітей та молоді отримали новий поштовх. Підтвердженням цього є десятки оповідей респондентів — мешканців сіл Вінницької, Миколаївської та Одеської областей, які на момент війни і в період окупації перебували в цій місцевості. Спогади інтерв'ююваних автором людей і констатація окремих фактів безпосередніми очевидцями подій допомагають наблизитися до реконструкції подій, порівняти політику радянської і румунської влади стосовно ставлення до храмів, церкви, священників тощо. Так, в оповіданні Мотрі Миколаївни Матвійчук спостерігається протиставлення радянської влади і румунських місіонерів, наслідки для православних селян від релігійної політики румунів: “Церква Святої Покрови (Покровська) у селі Гнилякове (тепер — с. Дачне) існує вже 254 роки. Церква була напівзруйнована після Жовтневої революції. Все що було в церкві знищили, а церкву перетворили на клуб, потім на склад, у 1936 р. з церкви було скинуто дзвін... У 1942 р., коли були румуни, церкву відновили силами місцевих умільців. Усі чоловіки працювали на відновлені церкви. Місцеві художники

відновили іконостас, малювали ікони... У 1942 р. церква стала працювати. В ній відбувалися богослужіння, в храмі служив місцевий священик отець Михаїл. Румуни і жителі села готувалися до релігійних свят (прибирали подвір'я, білили домівки)... Бідним людям і сиротам Церква допомагала хлібом. Румуни дуже строго відносились до навчання. Усі діти, які були переростки, і ті, що мали шкільний вік, сіли за парти, вчилися читати, писати. Урок починався з “Отче наш” на румунській мові...”*.

Про хрещення населення на окупованих землях румунськими місіонерами описується в сюжеті Олександри Володимирівни Панченко, яка поряд з констатацією того, що “сприйняття відродження православної віри серед населення було різним, і частіше ворожим”, все ж визнає, що в роки війни було відбудовано в їхньому селі церкву Олександра Невського, яка діє й до сьогодні, а “священик, який прийшов разом з військами з Румунії, в перші дні зібрав маленьких дітей та охрестив їх”**. Благодійні акції, які проводили румунські і місцеві священнослужителі, їхня добродійність серед населення у вигляді “роздавання бідним і сиротам подаяння на церкву й з панахид”***, навіть за умови моноцерковності і нетерпимості до місцевого українського кліру, власне, давали людям надію на виживання у жахливих умовах війни.

---

* Інтерв'ю М. М. Матвійчук (1927 р.н., мешкає в с. Дачне Біляївського району Одеської області) записано 17.03.06 і зберігається в особистому архіві автора.

** Інтерв'ю О. В. Панченко (1921 р.н., мешкає в с. Яськи Біляївського району Одеської області) записано 7.04.06 і зберігається в особистому архіві автора.

*** Інтерв'ю В. М. Романюк (1923 р.н.) і Г. С. Довженко (1921 р.н.) мешкають в м. Біляївці Одеської області, записано 12.04.06 і зберігається в особистому архіві автора.

4.2. Відбудова православних культових споруд та функціонування монастирів

Першочерговим завданням РПМ від самого початку її функціонування вважалося відновлення та налагодження діяльності церковних споруд на всій території “Трансністрії”. Без цього румунські ортодокси не бачили перспективи позитивних змін у духовному житті окупованих територій, а значить, і підтримки самої румунської влади з боку місцевого набожного люду. У першому звіті про діяльність Місії від 31 грудня 1941 р., перший її шеф, архімандрит Юлій (Скрібан), підкреслював: “Переважає більшість місцевого населення спокійні і віруючі. Зусилля більшовиків зробити з них атеїстів були даремними. Церкви, що знаходилися між Дністром і Бугом, були спалені, а частина була зруйнована чи перетворена на клуби і магазини... Спроби більшовиків вбити віру народу не виправдалися. Релігійна сутність народу залишилася непорушною. Характерний сучасний феномен у Трансністрії — триумфальне повернення народу до віри. Повсюдно відновлюють церкви і освячують сплюндровані вівтарі. Ікони і хоругви, приховані колись з турботою, стоять зараз на почесних місцях...” [173, р. 22—23].

Ситуація з церковно-культовими спорудами була невідрадною. Результатом злочинних дій більшовицького режиму проти церкви у 20–30-ті роки ХХ ст. стали сотні знищених або “перепрофільованих” святинь. Приклади страшних наслідків богоборчої політики у межах Південної України наводить у своїх працях В. Пащенко [361—364].

До встановлення радянської влади в регіоні на початку ХХ ст., за даними Р. Соловей, функціонувало 1017 церков і молитовних будинків, 13 монастирів і скитів. Християнську віру проповідувало 890 священників і 384 ченців і черниць [457, р. 113—114]. А на 16 жовтня 1941 р., з приходом румунської окупаційної адміністрації, в Одесі, наприклад, функціонувала лише одна церква на другому міському цвинтарі, в якій душпастирем був отець Василій (Брага). У межах всієї Одеської області, за інформацією, поданою у 1944 р. секретарем Одеського обкому КП(б)У Сосновським на обласній нараді відділу агітації і

пропаганди, напередодні війни було 9 церков [106, арк. 36]. Для порівняння зазначимо, що у передреволюційні роки в місті діяло понад 60 православних храмів, церков та каплиць [173, р. 50]. До революції 1917 р. у Голтському повіті існувало 52 церкви з 70 священнослужителями. За роки більшовицького господарювання було закрито 36 храмів, 15 — знищено повністю і один зруйновано частково [83, арк. 18–18 зв.]. У результаті атеїстичного наступу в межах повіту не залишилося жодної діючої церкви, про що свідчить *табл. 4.1*:

Таблиця 4.1

**Відомості
про стан церков та церковної інфраструктури
в Голтському повіті**

Наявність і стан церковних споруд	До революції 1917 р.	За радянської влади (до 1941 р.)	За румунської окупації
Існувало діючих церков	52	—	—
Кількість священників	70	—	—
Закрито, зруйновано (використано не за духовним призначенням)	—	36	—
Зруйновано повністю	—	16	—
Відремонтовано і використовувалось за призначенням	—	—	40 ¹
Знаходилось у стані реконструкції	—	—	29
Парафії без місця богослужіння	—	—	4
Кількість священників у повіті	—	—	25 ²

Примітки:

¹ З них 10 використовувалися як молитовні будинки.

² З них 12 прибульців-місіонерів і 13 місцевих кліриків.

Парафіяльних бібліотек	–	–	3
Церковних ательє, свічкових фабрик	–	–	3
Парафіяльних конок (транспорт)	–	–	29

Румунська православна місія, щойно організувавшись, серед інших нагальних питань першочерговими визначила наступні:

- інспектування стану парафіяльних церков та монастирів у повітах провінції;
- складання повного реєстру культових споруд у межах провінції;
- інвентаризація церковних та монастирських будівель, майна та власності релігійних громад;
- повернення всього відібраного більшовицькою владою майна і власності, які належали єпархіям та церквам у межах “Трансністрії”;
- відкриття й освячення діючих та відремонтованих церков тощо.

Інспектування показало, що у повітах провінції, особливо населених українцями, виникла гостра потреба у культових спорудах і церковнослужителях: священників, дияконів та канторів. В Ананьївському повіті залишилося 25 діючих церков, з яких 15 збереглися з дореволюційних часів, 10 були відкриті у школах та інших публічних місцях, [173, р. 54] близько 10 храмів ремонтувалися, а 8 парафій не мали приміщень взагалі. У густо заселеному Голтському повіті діючими виявилися тільки 32 церкви [173, р. 55]. На 94 парафії у Ямпільському повіті припадало лише 15 діючих храмів, решта були зруйновані чи спаплюжені [173, р. 60].

Найгірша ситуація виявилася навесні 1942 р. в Очаківському, Балтському та Березівському повітах, де діяло лише по кілька храмів. Так, субпротоієрей Савранської волості у Балтському повіті о. Арсеній (Арвентьєв) під час інспектування 11 парафій району констатував, що лише 4 церкви знаходяться в стадії реставрації та відбудови, решта були зруйновані і потребували значних асигнувань [173, р. 55].

На перших порах, окрім бажання швидкого проведення інвентаризації церков, інспектування повітів та визначення загального релігійного настрою на периферії провінції, Місія не мала достатніх фінансових та матеріально-транспортних можливостей для проведення цієї роботи. У звіті з Тирасполя до Бухареста, датованому 31 грудня 1941 р., архімандрит Юлій (Скрібан) нарікав: “Ми усвідомлюємо, що в наш неспокійний час фінансові проблеми вирішуються нелегко, однак змушені констатувати той факт, що без засобів пересування нам важко виконувати свою Місію.

Тим часом, коли районним адміністраціям виділяються кошти на різного роду автотранспорт, у нас для потреб церкви немає навіть віслюка у візку, щоб їздити по 13 повітах, інспектувати й освячувати церкви. У зв’язку з цим Румунська православна місія не в змозі виконати своє призначення у пропагуванні релігії серед народу” [173, р. 29].

Спершу набагато активнішими у зборі інформації про релігійний стан з підлеглих їм місцевостей були повітові префектури. Вони мали більше можливостей, регламентованих розпорядженнями губернатора, аніж духовенство та релігійні чиновники. Яскравим прикладом бажання глибоко проникнути у духовний соціум окупованих територій є лист префекта Голтського повіту від 22 липня 1942 р. [81, арк. 3]. Він вимагав від претур і примарій, а також від протоієрейства скласти і найближчим часом надіслати до префектури добре задокументовану, підтверджену і докладну інформацію. Необхідно було негайно висвітлити у звітах ситуацію з церковними спорудами, вказати їх місце знаходження, чи є священики, у якому стані знаходиться церква і чи потрібен терміновий ремонт, скільки церков взагалі потрібно у районі тощо. Вимагалось зазначити, чи є у районі чиновники або якісь відповідальні особи, котрі не надають жодної допомоги церкві. Особливою вимогою, необхідною для розуміння морально-релігійного духу в провінції, була інформація про результати боротьби радянської влади проти релігії: які існували можливості сповідувати і проповідувати релігійний культ за радянської влади, чи були секти у тому чи іншому селі і які стосунки вони мали з попередньою владою. Не менш

актуальними для румунів були питання розповсюдження атеїзму та ступінь його проникнення у народну свідомість, наявність різних атеїстичних інституцій тощо. Очевидно, виходячи з перспектив подальшої християнізації окупованих територій, ця акція мала з'ясувати те, чи має молодь до 30 років якісь поняття про віру в бога і як молодь сприймає ту релігійну пропаганду, яку доносить румунська Місія до народу.

З приходом нового керівництва РПМ (з листопада 1942 р.) активізувалася робота у напрямку обліку та інвентаризації церков. Особисто митрополитом Віссаріоном направлялися до повітових протоієрейств інструктивні листи на зразок того, який було надіслано 9 липня 1943 р. до повіту Голта [88, арк. 59–59 зв.]. Шеф Місії просив терміново надіслати дані на 43 церковні споруди, що розташовувалися у повіті. До списку на подання інформації, окрім повітового міста Голта, входили також і волості: Криве Озеро, Доманівка, Врадіївка і Любашівка. Задля визначення повної картини релігійної ситуації в регіоні, потрібно було вказати наступне: коли засновано храм, яка його структура, коли, ким і яким чином було його освячено, коли було утворено парафіяльну раду, скільки членів входить до неї, яке призначення мала культова споруда за більшовицької влади, якщо її не було зруйновано (тобто, яким чином використовувалась), яким майном церква володіє (якщо таке було), чи є при храмі церковний хор тощо.

Загалом інспектування і зібрана з місць інформація показали невтішну картину. У межах провінції 363 церковні споруди виявилися закритими або використовувалися не за призначенням, 269 були зруйновані частково, а 258 — знищені повністю (*Додаток А, табл. 5.*). Виходячи з того числа церков, які існували у регіоні до революції 1917 р., можемо стверджувати, що кожний другий православний храм був повністю зруйнований антицерковними заходами комуністичної влади і не міг виконувати основної функції — надання можливості відправляти релігійні обряди та сприяти задоволенню духовних потреб народу. У таких умовах розпочалася робота з відновлення позицій православ'я у “Трансністрії” і повернення населення до віри Христової.

Частина православного люду, яка відчувала потребу в духовному очищенні від атеїстичної скверни та общинно-комуністичного ідеологічного пресу, стала ініціатором відбудови та реконструкції соборів у містах і містечках Наддністрянщини, сільських парафіяльних церков, молитовних будинків. Усюди, з ініціативи парафіян, активістів релігійних громад скликалися збори, обиралися церковні комітети, створювалися громадські фонди для відбудови храмів тощо. За документами районних претур усіх повітів “Трансністрії” [77, арк. 25—27, 31; 78, арк. 3], куди надходила інформація від земельних громад, як правило, церковні комітети налічували не більше трьох осіб, обраних з місцевого населення. Проте, місцеві органи румунської влади тримали під контролем утворення цих комітетів, їх склад та діяльність. Особливо ретельно цей контроль здійснювався стосовно релігійних настроїв, грошових внесків на відбудову храмів та різного роду благодійні акції тощо. Так, претор Олександрфельдського району Очаківського повіту розіслав підлеглим примарам наказ № 799 від 3 травня 1943 р. про необхідність створення у кожному селі відповідних церковних комітетів [78, арк. 3].

Місіонерська політика румунів у “Трансністрії” співпадала у багатьох напрямках з бажанням місцевого населення краю до відродження споконвічної дідівської віри. Самі члени громад надавали широку матеріальну і моральну підтримку церкви, наскільки їм дозволяло матеріальне становище в умовах воєнного та підкупаційного життя. По селах організовувалось збирання грошей на відбудову чи реконструкцію церков. Загальні збори релігійних громад за підтримки єпархіального та місцевого релігійного чиновництва, представників місії і румунської окупаційної адміністрації ухвалювали рішення про відбудову тієї чи іншої церковної споруди, способи фінансування цього процесу тощо. У звітах священнослужителів знаходимо досить інформації про активність прихожан у відновленні сільських церков. Так, у звіті священника Свято-Покровської церкви с. Боково о. Іоанна (Козловського) за березень 1943 року відзначалося: “Провів 5 проповідей у церкві, які дали можливість відвідувати храм Божий, особливо молоді. Не тільки проповіді допомагають, а й певне значення мають читання

“Життя святих”. Народ з великою щирістю жертвує частку на відбудову і впорядкування храму” [90, арк. 67].

Ще взимку, коли турбот у сільського населення було значно менше, по селах та присілках проводилися сходи-збори, люди радилися і створювали комітети, які мали заздалегідь збирати матеріальні засоби та кошти для ремонту старих церков і тих, що були зруйновані, щоб у такий спосіб не гаяти часу, із настанням літа була можливість розпочати ремонтні та будівельні роботи. Про це турбувалися як керівництво Місії, так і прості люди, бажання яких у відродженні світлої християнської віри співпадало.

У містах деякі ремонтні роботи в церквах не зупинялися навіть взимку, про що йшлося у звіті Місії за перший квартал 1942 р. за підписом архимандрита Антіма (Ніки). У листопаді 1941 р. в Одесі здійснювалися богослужіння у Кафедральному соборі Св. Іллі і 4 церквах: Воздвиження і Різдва Христового на Слобідці, у церкві на Новому цвинтарі та в Казанській церкві на Пересипі. До кінця 1941 р., як писала “Одеська газета”, передбачалося збагатити місто ще 10-12 новими храмами [137, 30 нояб.]. Серед них, у першу чергу, планувалося відкрити церкви: Григорія Богослова (на вул. Старопортофранківській), Усіх Скорбот Радощів (Стурдзівська община на розі вул. Базарної і Белінського), храму біля будинку Праці на Пересипі, колишньої полкової церкви у Дюківському саду, Благовіщенської церкви на Хутірській, церкви на 16 станції Великого фонтану, нижнього храму Успенської церкви (на вул. Михая І, зараз — Преображенська), Української церкви (на вул. А. Гітлера, 55, зараз — Катерининська), вірменської церкви та католицького костьолу. За зиму 1942 року вже було відреставровано і діяло 15 церков [173, р. 34].

Вже через рік після адміністрування окупованими землями, маючи велике бажання увічнити плоди своєї місіонерської діяльності, Місія ухвалила рішення створити єдиний фотоальбом про діяльність у “Трансністрії”. Вікарій Місії архимандрит Антім (Ніка) видав розпорядження № 6808 від 9 жовтня 1942 р. для підлеглих повітових протоієреїв, в якому просив священників надіслати фотографії відбудованих церков, релігійних будинків, осередків культури та різних святкових

процесій, заходів тощо [113, арк. 35]. До того ж, на майбутнє клір мав взяти до уваги, що будь-яку церкву, яка буде відбудована, потрібно сфотографувати як до початку будівельних робіт так і після їх закінчення.

У справі відбудови храмів плідний організаційний та духовний внесок зробили самі священники-місіонери та місцевий клір. Спілкуючись із селянами, часто пересуваючись пішки селами парафії, пастирі підтримували бажання парафіян якнайшвидше відбудовувати святі будівлі. З вересня 1941 р. розпочав відновлювальні роботи в Ананіївському соборі Покрови Пресвятої Богородиці протоієрей Григорій Гончаров [35, арк. 2, 6, 24]. З особливим усвідомленням своєї справи працював о. Філіп (Руснак). Раніше у районі на 32 парафії налічувалося 5 діючих церков. Після призначення його на посаду субпротоієрея Томашпільського району, завдяки його старанням було організовано ремонт 22 церков [173, р. 60]. Відкривши Свято-Покровський храм у с. Стрюкове Березівського повіту і, водночас, здійснюючи церковні треби, священник Іоан Боев на кінець 1942 р. вибудував новий іконостас [34, арк. 4].

У перший рік діяльності Місії в “Трансністрі” було відкрито й освячено понад 500 церков [454, р. 116]. Тільки в муніципії Одеси впродовж одного року (1941—1942 рр.) було відремонтовано і відкрито для церковних служб 22 церкви і 3 монастирі. На ремонт православних соборів міста примарія виділила для Місії одноразовий кредит на суму 17000 RKKS* і 10 т металу для покрівлі [454, р. 116]. І в південно-західних повітах губернаторства також спостерігалась підтримка православ'я з боку муніципальної влади. За матеріалами Могилівської повітової префектури, на відбудову, реконструкцію та ремонт храмів і релігійних споруд лише в Шаргородському районі на 19 січня 1944 р. було виділено загалом 280 тис. RKKS [65, арк. 33].

Окрім безпосередньої організаційно-церковної діяльності, Місія і її центральне керівництво в Одесі досить активно займалося організаційно-технічними, архітектурно-будівельними та іншими питаннями. Листування з

* 1 окупаційна рейхсмарка (1 RKKS) — дорівнювала 60 румунським леям і 10 радянським рублям. У 1943 р. курс RKKS до лея становив 1:10–12.

урядовими і фінансовими установами, господарськими та приватними фірмами і підприємствами потребувало часу і копіткої праці. Часто цьому сприяв особистий авторитет керівника Місії, особливо тоді, коли її очолював митрополит Віссаріон. У справах фонду Румунської православної місії знаходимо різноманітні документи про організацію реставраційних та будівельних робіт на культових спорудах. 16 березня 1943 р. за № 3770 керівництво РПМ ухвалило рішення задовольнити прохання голови Ради (комітету) з опіки людей похилого віку і вдівців і овдовілих представників кліру м. Одеси протоієрея о. Федора (Петрова), надати грошову допомогу. Підтвердженням виділення 2000 RKK\$ на реконструкцію церкви на території однойменного притулку є квитанція від 12 квітня 1943 р. [122, арк. 6].

Водночас румунська влада ставила за мету відновити знищений у 1936 р. більшовиками Спасо-Преображенський кафедральний собор. Для реалізації цього проекту губернатор “Трансністрії” Г. Алексяну навіть проголосив конкурс серед архітекторів Румунії. У газеті “Одеса” у травні 1942 р. було розміщено статтю, в якій йшлося про те, що міський примар Пинтя, намагаючись відновити історичну справедливість, пропонував розібрати будівлю школи № 121, яка була збудована з каменю знищеного Кафедрального собору й повернути його людям та Церкві. “Церква Христова не може бути знищеною, а шкільна справа не постраждає, якщо будівля буде передана під Божий дім”, — писала газета [141, 16 мая].

Однак, за перший рік свого перебування у “Трансністрії” Місія не змогла виправдати покладених на неї румунською патріархією надій. Саме таку думку через місяць після приїзду до Одеси висловив новопризначений шеф РПМ митрополит Віссаріон у рапорті № 1 від 5 січня 1943 року, який майже цілком наводить румунський дослідник А. Петку [451, р. 292].

Значні зрушення в організації Місією відбудови храмів почалися саме з призначенням митрополита Віссаріона. Були підібрані і протягом двох місяців відремонтовані будівлі під канцелярію Місії, місця проживання функціонерів, культурний осередок для священників, а з часом, і митрополича резиденція. За сприяння інвентарної дирекції Одеської примарії було повністю обладнано

резиденцію і бюро Місії меблями та усім необхідним із залишків квартир, зруйнованих війною.

За митрополичим наглядом відбувалась організація, реконструкція і відкриття соборів, церков, типографії та інших об'єктів культово-господарської інфраструктури. Невпинно здійснювався розподіл фінансування, пошук грошей на реставраційні роботи і контроль за їх використанням. 10 червня 1943 р. митрополит Віссаріон надіслав листа до Комітету з відбудови церкви Св. Марії Матері Божої, майбутнього кафедрального собору (на вул. Короля Михая, 70), в якому повідомляв, що для цього уряд “Трансністрії” відкрив рахунок на суму 336075 РККС. Для реставрації храму, на закупівлю необхідних будівельних матеріалів і оплату праці працівникам виділено аванс 25000 РККС від 21 квітня того ж року і в сумі 30000 РККС від 8 червня, всього — 55000 РККС [122, арк. 3].

Шеф Місії безпосередньо піклувався про закупівлю, забезпечення та постачання будівельних матеріалів, які направлялися для ремонту об'єктів культу. Задля швидшого просування справи митрополит Віссаріон часто використовував свій впливовий авторитет духовного пастиря провінції, особисто втручався у хід справ. Так, 1 липня 1943 р. він написав листа на ім'я генерала Н. фон Берга, в якому говорилося: “Пане генерале фон Берг Н., інспектор з економічних питань нашої місії направляєтся нами на цегельну фабрику № 3, що знаходиться на вул. Табірній 5, для замовлення 20 тис. шт. цегли, необхідної для відбудови Успенської церкви в Одесі, майбутнього кафедрального собору” [122, арк. 74]. Через кілька днів на рахунок фабрики було перераховано 3 тис. РККС [122, арк. 72—73].

Не лишалися поза увагою Місії укладання контрактів на ремонт та будівництво об'єктів релігійного культу, а також і оплати праці будівельників та будівельних організацій. Розуміючи необхідність проведення широкої християнської пропаганди, Місія, в першу чергу, організувала ремонт канцелярії і друкарні, про що було укладено контракт з приватною конторою “Рембуд”. На виконання робіт, відповідно до актів, Місія постійно відраховувала певні суми грошей. Так, лише у червні 1943 р. було перераховано 14815 РККС. Загальна ж

сума асигнувань, виділених на ремонт типографії (по Олександрівському проспекту, 6), становила майже 100 тис. РККС [122, арк. 161, 175—175 зв.].

Часто відновлення того чи іншого храму підносилося в румунській і російськомовній пресі, як здобуток румунської зброї, що зробила можливим повернення християнських традицій на ці землі. Стаття, опублікована у газеті “Молва”, розповідала про те, що найближчим часом при Одеському училищі мореплавання (на вул. Канатній) буде відкрито церкву Св. Миколи Чудотворця, на ремонт якої міським головою було виділено 2 тис. марок. Настоятелем цієї церкви Місія призначила протоієрея отця Миколая (Добровольського), законовчителя училища. Наведений та інші факти стали можливими, — цілеспрямовано підкреслювалося газетою, — завдяки “румунським воїнам-хрестоносцям, які принесли позбавлення від більшовицького ярма, і тому повсюди стали відкриватися храми” [133, 3 декаб.].

У процесі відновлення діяльності храмів значні труднощі ставали на перешкоді Місії і православних парафіян. З одного боку, пришвидшеними темпами проходило відновлення божих храмів, які було закрито радянським режимом, але не зруйновано. Мали своє майбутнє й ті церкви, які були піддані частковій руйнації атеїстами (лише бані та дзвіниці), а нижня частина храмів використовувалась не за духовним призначенням, а під господарські чи культурні потреби. Проте велику частку культових споруд становили саме ті, що були вщент знищені за радянської влади. Відбудова їх потребувала багато часу, зусиль та праці. Не поодинокими були випадки, коли у пресі друкувалися звернення православних городян про їхній обов’язок відновити той чи інший храм — церкву, каплицю чи молитовний дім. Так, на сторінках “Молви”, “Одеси”, “Бугу” та інших газет знаходимо замітки про хід відбудови кафедрального собору Святої Трійці в місті Очаків, церков Миколи Чудотворця, Святої Покрови на Олександрівському проспекті, Різдва Богородиці і старообрядницького храму Покрови Пресвятої Богородиці, Святої Марії Магдалини, приходського храму при 1-й міській лікарні в Одесі, церков у Ананьєві, Врадіївці, Гросуловці, Северинівці, Маяках [133, 2—3, 5, 18 декаб.; 136, 9 янв.; 141, 8, 10 мая, 3 июля; 142, 7 июля; 140, 5 янв., 30 апр.]. Зазвичай румунська

влада використовувала такі приклади позитивних зрушень з пропагандистською метою. Навесні 1942 р., газета “Одеса” писала: “У столиці Трансністрії вже відкрито 18 церков і ще 3 були готові до освячення. Відновлення закритих, пограбованих і зруйнованих більшовиками одеських церков стало можливим унаслідок роботи, яку проводить Православна Місія в Одесі” [141, 8 мая].

У глибинці ж єпархії весь тягар відбудови храмів лягав на парафіян, які мешкали на тій території, де знаходилася церква, а також жителів прилеглих присілків, хуторів тощо. Так, для обговорення питання про будівництво нової церкви у селі Журавка Олександрфельдського району було скликано майже все населення Журавки, а також прилеглих Марківки та Дмитрівки [79, арк. 25]. Вже на 1 березня 1943 р. лише православні жителі села Дмитрівка на святу справу зібрали 7530 марок [75, арк. 407]. Жителям Врадіївки Голтського повіту і настоятелю сільської церкви необхідно було внести в касу примарії 1646 марок за проведений впродовж квітня-травня 1943 р. будівельним відділом примарії ремонт [85, арк. 7]. Ця сума містила витрати на матеріали, робочу силу і транспорт. Не тільки різноманітні фінансові труднощі населення провінційних містечок і сіл ускладнювали багатотрудну справу відродження церков. Для проведення будівельних і реставраційних робіт не вистачало необхідного будівельного матеріалу, вапна, цементу, лісу та заліза для покрівлі.

Окремим сегментом релігійного життя “Трансністрії” був безпосередній ритуал освячення храмів, молитовних будинків, кладовищ тощо. Румунські ієреї намагалися очистити від нечистого духу ті церковні будівлі, які були сплюндровані безбожниками. Освячення храмів відбувалося за спрощеною формою, так званим малим освяченням, тобто безпосередньо самим парафіяльним священиком. І таке було доволі поширеним явищем. Ця первинна форма освячення застосовувалася у перші місяці діяльності Місії, коли священики лише ставали до своєї пастирської служби, і тоді, коли храми відкривалися після незначного ремонту. Проте з часом, особливо з осені 1942 р., будь-які храми на території “Трансністрії” освячувалися, як правило, за певним сценарієм, розробленим і направленим до церковної адміністрації повітів та районів: протоієрейств і субпротоієрейств. Ілюстративним

та типовим є протокол-звіт про освячення церкви у містечку Врадіївка повіту Голта, який ми наведемо нижче [83, арк. 32—32 зв.].

Напередодні освячення церкви було відправлено вечірню задля благословення хлібів. Службу проводили невеликим собором, який складався з трьох священників. На ранок, 6 вересня, весь майдан перед базарчиком був заповнений людом у святковому вбранні. Румунські прапори було видно повсюди — на церкві, на хресті, на молдавському культурному осередку “Петру Мовіле”^{*} та на інших установах. Перед входом до двору комуни здіймалася велична тріумфальна арка, прикрашена квітами і прапорами. Довгоочікувану процесію гостей під час святкового проходження до храму мали супроводжувати 12 вершників. О 9 годині ранку святкова процесія разом з субпрефектом Урсу, претором району Врадіївка Порчіусом, представниками префектури Голти у супроводі численних військових і цивільних гостей направились головною вулицею до церкви. У воротах храму єпітроп^{**} церкви Св. Параскеви зустрів усіх традиційним хлібом-сіллю.

Служба освячення розпочалася після закінчення малого кроплення на дворі церкви субпротоіереєм отцем Борисом. Він закликав усіх присутніх уславити короля Румунії Михая I, маршала Й. Антонеску, патріарха Румунії Никодима, губернатора “Трансністрії” проф. Г. Алексяну, шефа РПМ у “Трансністрії” архімандрита Юлія (Скрібана) та інших.

У виступі священника зазначалося, що церква була відреставрована за сприяння і за підтримки духовного і цивільного керівництва району, а головне “завдяки вірі і жертвам парафіян на вшанування перемоги Христа над ворогами церкви і для служіння душевного нужденним у вірі цієї Богом збереженої парафії”. Акт освячення було підписано офіційними представниками духовенства та представниками румунської влади, після чого передано до гробниці під святий стіл. На завершення відбулося освячення вбрання та інших культових об’єктів (іконостасу, дзвіниці тощо). Свята літургія відбувалася за участю 7 священників на

^{*} Київський митрополит Петро Могила, мав валаські корені, румуни вважали його своїм національно-релігійним діячем і тому називали культурні осередки в “Трансністрії” його іменем.

^{**} У Православній церкві опікун, піклувальник, церковний староста, або ктитор.

чолі з субпротоіереєм району, а також церковного хору, який співав румунською і російською мовами. Після літургії весь клір та віруючі вийшли на вулицю перед церквою, де й було завершено освячення церкви Св. Параскеви. Ритуал освячення храму закінчився гімном, промовами та привітаннями від гостей, висловлюванням вдячності парафіянам.

Після обіду відбулося відкриття осередку культури “Петра Могили” в залі бібліотеки, який був святково прикрашений килимами, вишивками тощо. Після нетривалої офіційної служби й освячення цей культурний центр перетворився у концертну залу з цікавою артистичною програмою. Так званий “камін культури” мав “слугувати вихованню молоді на шляху до нової Європи” [83, 32—32 зв.].

Аналогічне освячення церкви і відкриття осередку культури “Митрополит Ніфон”^{*} собором православного кліру субпротоіерейства (з 5 священників) відбулося 1 листопада 1942 р. у селі Кумари того ж Голтського повіту [83, арк. 12].

Про відкриття і освячення православних храмів, урочистих подій, яких чекали сотні тисяч людей в містах і селах “Трансністрії”, маємо немало інформації зі шпальт газет, які виходили у межах губернаторства, та чисельних звітів, розлогих протоколів від священників та субпротоіереїв до канцелярії Місії, а також зі спогадів живих свідків і безпосередніх учасників тих історичних подій^{**}.

Були випадки, коли парафія не мала свого духівника, і тоді спільними силами сельчан ремонтувала церкву, зверталася до районних органів влади з проханням освятити храм і надіслати душпастира. Так вчинили церковний староста Ткаченко та інші члени парафіяльної ради Матясівської церкви, надіславши рапорт на ім’я претора Александерфельдської претури від 5 червня 1943 р.

---

* Осередок християнської культури, на зразок радянських хат-читалень, названо на честь румунського митрополита Ніфона.

** Спогади респондентів: Г. В. Макаренка (с. Дальник), М. М. Матвійчук (с. Гнилякове), О. В. Панченка (с. Яски), Г. Г. Бакала, Г. С. Довженка, В. М. Романюк (с. Біляївка), В. І. Руснака (с. Новоукраїнка Роздільнянського району) — жителів Одеської області; В. Т. Звонецького (с. Соколовка Крижопільського району Вінницької обл.) та інших зберігаються у власному архіві автора.

Для участі в урочистостях з приводу освячення храмів від повітової влади були надіслані телеграмні запрошення на ім'я губернатора “Трансністрії”, префектам повітів, офіцерському корпусу гарнізону та тилових частин. З нагоди освячення кафедрального собору в Очакові, призначеного на 27 вересня 1942 р., було направлено телеграми професору Алексяну, префектам Березівки, Одеси та інших населених пунктів [75, арк. 261, 264—265, 271].

Освячення святих місць відбулось у більшості населених пунктів — Балті, Голті, Слободзеї, Рибниці, Моловатій, Овідіюполі, Одесі, Ямполі та інших.

Попри певні позитивні зрушення у фактичному відновленні храмів, все ж дуже гостро відчувався брак різного церковно-культового майна. Спочатку до церков і соборів поверталися церковні раритети з музейних фондів. Кілька десятків цінних старовинних ікон, що знаходились в одеських музеях, були повернуті церквам [141, 8 мая].

Віруючі зносили все, що було збережено майже повністю укомплектовували церкви і забезпечували священика усім необхідним для проведення релігійного обряду. Так, у зверненні старости і членів релігійної громади Ляховича, Березовського і Обуховського до благочинного Голтського повіту, йшлося про майже ідеальні умови для богослужіння. “Отче благочинний, щиро просимо Вас дати нам священика, оскільки наше село В. Мечетня велике та ще є присілки, так що буде понад 1000 дворів, — розповідалося у поданні. Ми, скільки могли, обладнали церкву, тобто молитовний дім. Для служби Божої все у нас є: чаша, діскос, антімінс, окрім кліросних книжок. Немає у нас вбрання для священика, то, може, ви, отець благочинний, допоможете нам порадою, де можна дістати необхідні для богослужіння речі...” [85, арк. 45].

Винятком із загальної ситуації була Івано-Богословська церква с. Акмечетки Доманівського району, забезпечена усім необхідним для богослужбової практики. У інвентарному описі [86, арк. 19—22], складеному протоієреєм Іваном Базилевським від 1 квітня 1943 р., знаходимо, як для того часу, досить багато культового майна, ікон, посуду й іншого обладнання. Сама культова споруда була кам'яною з дахом, покритим залізом, загальною площею забудови 559 м²,

огорожею та чотирма будинками і сараєм на території садиби. Щоправда, два будинки були зайняті жандармерією, а сторожка потребувала ремонту. Внутрішнє вбрання церкви вражало красою дерев'яного іконостасу, кількістю старовинних образів та ікон — 18 великих і 6 малих. Серед іншого необхідного майна: Євангеліє, хрест, кадило, жертвник, два комплекти риз, плащаниця, 2 хоругви, 5 аналоїв, 3 підсвічники, вази водосвятні та для освячення хлібів тощо. Однак більшість приходів не могли похвалитися таким асортиментом культового майна — давалося взнаки радянське богоборництво.

Паралельно з церквами і молитовними будинками почали відбудовуватись і функціонувати монастирські осередки. У перший рік діяльності Місії було відкрито 9 монастирів: Св. Пантелеймона і Св. Марії Магдалини (в Одесі), Св. Антонія (с. Осипівка, поблизу Дубоссар), Св. Трійці (Балта), а також монастирі у Шаргороді (Могилівського повіту), Св. Михаїла Архангела та Св. Adormire (можливо, Св. Успіння) що на Великому Фонтані (околиці Одеси), Св. Флоріана в Бершаді (Балтського повіту) і скит у селі Липецьке (під Рибницею). Чотири останні навесні 1942 року були настільки малочисельними, що виконували лише роль парафіяльних церков.

Загалом у монастирських обителях “Трансністрії” перебувало лише 62 особи, з них — 29 ченців і 33 черниці [173, р. 49]. Переважно з цієї причини існування монастирів ставало дедалі більш проблематичним і, скоріше, формальним. У чотирьох з дев'яти чернечих осередків перебувало по 2-3 особи. Звичайно, такі обставини унеможливлювали будь-які спроби і надії на фізичне і матеріальне відродження монастирів власними чернечими силами. Залишалася лише надія на допомогу місії та місцевої влади.

Найбільш організованим і досить міцним духовним і господарським соціумом був монастир Св. Марії Магдалини в Одесі. Настоятелькою монастиря була Букач Анатолія, духівником — ієромонах Інокентій. У ньому жило майже 40 черниць [173, р. 26].

Митрополит Віссаріон особисто приділяв увагу монастирям та їх діяльності з першого дня свого призначення. 6 грудня 1943 року у супроводі архімандрита

Антіма він відвідав Андріївський і Пантелеймонівський монастирі м. Одеси [133, 15 декаб.]. Останній, завдяки широкій підтримці християнського населення та Одеського муніципалітету, почав відновлюватися з грудня 1941 р., з відбудови нижнього храму. А вже на Різдво Христове відбулося його освячення. Після 20-річної перерви знову під склепіннями засяяли свічки і лампади, пролунали зворушливі молитви віруючих. Каплиця з кожним днем збагачувалась іконами, церковним начинням. У лютому 1942 р. було закінчено будівництво тимчасового іконостасу, а 1 березня відбулося друге освячення каплиці, як Божого храму [141, 14 апр.]. Освячення відбувалося у переповненому людьми храмі, коридорах і на подвір'ї. У соборному служінні з місцевим духовенством освячення проводив благочинний Одеси протоієрей Андрій (Ніков).

Завершальним і, зазвичай, традиційним елементом відбудови і реставрації храмів та монастирів у “Трансїстрії” були трудомісткі і коштовні розписи внутрішніх церковних стін, склепінь, вівтарів. З одного боку, така робота займала багато часу, з іншого, — потребувала значної кількості висококваліфікованих малярів, іконописців і художників. Переважна більшість фахівців-реставраторів були місцевого походження. Так, проект розпису церкви Св. Марії Магдалини та іконостасу в ній запропонував відомий живописець Маняр, який намагався відтворити в ній типаж внутрішнього вбрання петербурзького храму “Спас на крові” [142, 7 юля].

Навесні та влітку 1942 р. бригада одеських художників (Бажій, Синицький, Шелюга та інші) під керівництвом Соколовського працювали над реставрацією храмів у Ананьєві, Гросуловці (тепер — Велика Михайлівка Одеської обл.), Врадіївці (тепер — Миколаївської обл.) та Северинівці (тепер — Одеська обл.).

З перших місяців діяльності і до свого закінчення Місія намагалася вирішити проблеми, пов'язані із забезпеченням церковнопарафіяльних потреб в іконах, вівтарях, свічках і святих писаннях. Спочатку потреби храмів, що почали функціонувати, задовольнялися за рахунок парафій з Бухареста, Ясів, Галаца та інших міст Румунії. РПМ зверталася з проханням до єпископій і негайно отримувала допомогу. Проте таким чином постійно задовольняти зростаючу

потребу у церковних речах було вже неможливо. Для цього, за свідченням архімандрита Антіма, Місія намагалася відкрити майстерні з виробництва церковного начиння, магазини та свічкові фабрики. На конгресі, який відбувся в Одесі 24—25 березня 1942 р., між іншим, розглядалися питання про можливість відкриття фабрики свічок в Одесі [141, 24 мар.], за два місяці потому, на 1-му з'їзді благочинних “Трансністрії” ця проблема також перебувала у колі перспективних справ, як і організація майстерні та магазину з продажу ікон, вбрання і священного посуду [141, 12 мая]. Можливості майстерні при одеському соборі Св. Іллі задовольняли потреби губернаторства до 100 кг свічок на день [138, 17 февр.]. У травні 1942 р., враховуючи гостру потребу церков “Трансністрії” у хоругвах, хрестах, іконах, товариство одеських художників вирішило виготовити спочатку кілька пробних зразків і лише потім перейти до масового випуску [141, 17 мая].

Підтримуючи ініціативу протоієрея Тульчинського повіту про заснування філій-лавок у кожному місті повіту, які будуть займатися реалізацією свічок і церковних речей для віруючих та церков, митрополит Віссаріон 26 липня 1943 р. надіслав листа для всіх священників, у якому радив утворити сховища церковних товарів за рахунок фонду протоієрейств [88, арк. 52]. Для цього потрібно було б встановити контакт з адміністрацією свічкової фабрики і ательє церковних товарів в Одесі та в провінції для постачання товарів, у яких існувала велика потреба. “Цим буде покладено край спекуляції, яка здійснюється церковними товарами”, — підсумовувалося у документі.

У серпні 1943 р. газета “Буг” повідомляла, що в Одесі (на вул. Привозній, 18), відкрито магазин церковного начиння. Там продавалися ікони відомих іконописців Максименка, Міхеєва, Гулинського та інших. “На полицках, — повідомляла газета, старовинні церковні книги, збірки богословського характеру, старообрядницькі образи “стародубського та строганівського письма”, які не потьмяніли від часу і відрізнялися вишуканістю і натхненністю ликів” [142, 31 авг.].

У межах протоієрейства Голтського повіту в 1943 р. обслуговували потреби церковників 2 церковних ательє і 1 фабрика свічок [83, арк. 18—18 зв.]. У

Балтському повіті, саме на території чоловічого монастиря, також була відкрита свічкова фабрика і ательє з продажу церковних предметів [173, р. 55].

Наприкінці 1943 р. тільки в місті Одесі, за даними Р. Соловей, функціонувало відреставрованих 29 церков (за більш реалістичними даними, що походять з ЦДАВО України, діяло 22 [3, арк. 15—17]). У межах Могилівського повіту значилося 116 відреставрованих та реконструйованих культових споруд, 13 були в процесі відбудови [64, арк. 18], в Жугастрівському (Ямпільському) — діяло 69 церков та 20 молитовних будинків [69, арк. 15]. Загалом по всій провінції їх кількість становила 474, ще 118 церков перебували у стадії ремонту, 41 — будувалась, а 258 — були у зруйнованому стані. Діяло також 119 молитовних будинків, 16 — знаходились у процесі будівництва [457, р. 119].

Таким чином, у розпал війни, віруюче населення “Трансністрії” знайшло в собі духовні сили і зробило значні фінансові і матеріальні пожертви на відродження храмів — соборів, церков і монастирів, зруйнованих радянськими богоборцями. Румунська православна місія, сприяючи поширенню православної віри, зробила досить значний крок до надання людям права на реалізацію релігійного волевиявлення. Якщо на момент прибуття до “Трансністрії” румунських архиєреїв і священнослужителів-місіонерів існувало лише кілька десятків церков, то після двох років діяльності Місії було реставровано, відбудовано і відкрито 632 церкви і молитовні будинки, і ще 309 знаходилися в стадії ремонту [457, р. 123].

Отже, проникнення в духовний соціум у захоплених українських землях здійснювалось румунами через регламентацію церковно-релігійного життя чиновницькими розпорядженнями губернаторства “Трансністрія”, і в першу чергу, через активну організацію Румунською православною місією інспектування парафій, обліку та інвентаризації церков у краї. Результати цієї роботи показали жахливу ситуацію, в якій перебували православні храми — половина від дореволюційного числа була зруйнована в ході реалізації антицерковної кампанії радянської влади. Румунська влада та церковна адміністрація на зіставленні політики щодо церкви намагалася отримати ідеологічний зиск, і всілякими

способами використовувала ініціативу православного населення, активістів релігійних громад у процесі фінансування відбудови храмів, популяризувала досягнення у цій справі шляхом церемоній освячень за участю православного загалу. Румунська православна місія, отримуючи економічну вигоду від реалізації церковних товарів, необхідних для богослужінь, відкривала церковні ательє, свічкові заводи і сприяла, поряд з тим, відродженню спаплюжених християнських традицій.

4.3. Етноконфесійна ситуація на теренах між Південним Бугом і Дністром

Період румунського володарювання в українських землях між Південним Бугом і Дністром у національно-релігійній площині позначався досить своєрідними і суперечливими процесами. Позаяк румунська влада у своєму відвертому спрямуванні на повернути місцевий люд у християнство, повністю виключала вільне право більшої частини на відтворення власної церковної традиції і вільний вибір. Основні чинники, які характеризували ставлення румунської окупаційної влади та обслуговуючої її духовної системи — Румунської православної церкви — до українського населення “Трансністрії” у загальних рисах були окреслені у попередніх параграфах. У першу чергу, йдеться про досить широкий релігійний соціум — від глибоко віруючих людей до сектантських відгалужень та відвертого атеїстичного неприйняття і безбожництва. Також важливо звернути увагу і на контрвекторне ставлення Румунської православної місії до церковно-національного питання, вирішення якого здійснювалося не на користь української етнічної групи у краї.

Серед 13 повітів губернаторства “Трансністрія”, саме українськими, за етнічною ознакою було більше десяти, включаючи м. Одесу й Одеський повіт, решту — Рибницький, Тираспольський та Дубоссарський — населяли здебільшого молдавани, хоч велика частка мешканців там припадала на українців та росіян. Українці становили більшість у Балтському, Березівському, Очаківському, Голтському, Могилівському, Тульчинському повітах. В інших повітах український люд мешкав разом з історичними сусідами — росіянами, молдаванами, німцями, поляками, болгарами, євреями. Відповідним чином формувалась і строката конфесійна карта регіону. Природно, що таке релігійне розмаїття на цих теренах виявилось у специфічному ставленні румунської церкви до місцевих парафій і духовенства, яке не було позбавлене виразного національного підтексту. Релігійна політика Бухареста в Бессарабії з її антиукраїнською спрямованістю і румунізаторськими методами особливо проступала на теренах “Трансністрії”.

Як уже констатовалось раніше, своїм першочерговим завданням у релігійній царині румуни вважали відродження християнської віри та відновлення церковного життя у захоплених українських землях, створення умов для функціонування тут РПМ, інспектування парафій у провінціях “Трансністрії” тощо. Реалізація такого плану відбувалась у визначених екзархатом румунської церкви напрямках — налагодження діяльності тимчасових місіонерських груп із Трансільванії, Буковини та Бессарабії, створення та укорінення стабільних постійних місіонерських осередків із прибульців-місіонерів і навернення на службу румунській владі православних священнослужителів із місцевого кліру, який за радянських порядків був відлучений від служіння Церкві. Не остання роль відводилася організації богословської освіти, налагодженню духовного навчання в школах тощо.

Вже з другої половини вересня 1941 р. до “Трансністрії” відрядили групу трансільванських місіонерів на чолі з митрополитом Миколаєм (Загорським), священників із Хушистської єпархії на чолі з єпископом Григорієм та кліриків Кишинівської архієпископії під керівництвом досвідченого місіонера Федора Рудієва. У жовтні Хушистською єпископією направлено ще одну групу, яка складалася з 16 місіонерів, а 20 грудня до “Трансністрії” прибули 55 місіонерів з Кишинівської архієпископії [173, р. 23]. Їм доручалося протягом місяця “поселяти в душах віруючих радість від свята Різдва Христового”. Місіонерами проводилися релігійні служби серед народу, читалися проповіді, проводилися масові хрещення людей, роздавалася духовна література та хрестики. Кульмінаційним моментом у діяльності цих місіонерських груп було освячення храмів, що відроджувалися й відкривалися за сприяння румунів. Вже на кінець грудня 1941 р. в межах губернаторства було освячено 32 старі церкви, відновлювалися й зруйновані храми [173, р. 23]. Однак місіонери проводили свою культурно-релігійну роботу переважно серед молдавського населення, яке самими румунами сприймалося як етнічно-споріднене румунському етносу і мало опікувалися проблемами парафійно-українців.

Підводячи підсумки діяльності Румунської православної місії в “Трансністрії” за 1941 рік, митрофорний архімандрит Юлій (Скрібан), підкреслював, що основна ставка у відродженні православного життя у цьому регіоні робилася саме на роботу місіонерів, які переселилися на постійне проживання й укорінилися тут, у місцевих парафіях. З’їзд благочинних “Трансністрії”, що відбувся під головуванням архімандрита, ухвалив рішення “про залучення до роботи православної місії найбільш досвідчених представників духовенства зі Старого Королівства, особливо з Бессарабії, які володіють російською мовою та знають місцеві звичаї” [141, 12 мая]. На той час із “ґаґа” (з Держави) приїхали до губернаторства 63 священники, 1 диякон та 2 кантори [173, р. 25]. У межах повітів організацією церковної справи займалися 14 протоієреїв (у Одесі та в кожному повіті — по одному). Переважна більшість представників православного кліру (виняток становили лише 16 священників, з яких 14 були повітовими протоієреями), що прибули до “Трансністрії”, утримувалася лише за рахунок прибутку від єпитрахільної* діяльності та не отримувала державної платні. Саме відсутність фінансової підтримки місіонерів з боку уряду І. Антонеску керівництво Місії вважало основною причиною проблем, пов’язаних із повільним розповсюдженням румунського впливу в провінції і формалізацією цього процесу з боку самих же релігійних чиновників

Чи не найпершу місіонерську функцію у просуванні та укоріненні православ’я румунського зразка на теренах між Південним Бугом і Дністром відігравали військові священники. Задовго до прибуття місіонерських груп військові капелани здійснювали обряди хрещення, шлюбні вінчання молодих, поховання померлих переважно серед сільського населення та мешканців зайнятих румунськими військами невеликих міст. Так, влітку 1942 р., в Голтському повіті, у парафії с. Акмечетні, в церкві Іоанна Богослова румунськими військовими священниками було похрещено 6 осіб [82, арк. 25]. В Очакові, в листопаді 1942 р., військовим та

---

* Походить від єпитрахії — грамоти, яка давала право священнику здійснювати богослужіння та виконувати треби. Благодать, яка дозволяє тільки священнику здійснювати таїнства і отримувати пожертви від парафіян.

місцевим духовенством було проведено моління на місці масових убивств християн за часів сталінської репресивної диктатури [133, 2 декаб.]. Вперше з 1935 р. в трьох церквах Ананьєва, які було повторно відкрито одразу ж після приходу румунів і німців, здійснювали масові релігійні треби. Особливо багатолюдними і чисельними у перші тижні після вступу окупаційних військ у місто, були хрещення і вінчання [435, р. 160—164]. Однак, саме через чисельні бажання дотримуватися давніх традицій, а також з інших причин, наприклад, відсутність необхідної кількості священницьких кадрів, обладнання, бланків метричних та інших документів, сплеск популярності релігії серед людей не одразу був підкріплений документально. З часом румунські органи влади та церковні функціонери налагодили реєстрацію громадянських актів. Здебільшого, це спостерігалось у великих містах, переважно, в Одесі. Навіть напередодні звільнення території радянськими військами, ще в березні 1944 року, в місті проводилось перепідтвердження фактів хрещення дітей ще за довоєнного часу. Після проведеної належної перевірки (збирали докази свідків), видавалися офіційні документи про дійсний обряд хрещення у православ'ї тощо. Свідоцтво (або випис) видавалося на гарному поліграфічному матеріалі і передбачало фіксацію в ньому прізвищ свідків, які присягалися за достовірність поданої ними інформації, дати народження і дати та місця (в якій церкві) хрещення дитини. Як правило, місцем хрещення за радянських років була одна-єдина церква в Одесі на 2-му Християнському кладовищі. Кілька цікавих і показових документів з цього приводу наводить відомий одеський колекціонер проф. М. Пойзнер у історичній збірці фотодокументів про Одесу 1941—1944 років [191, с. 250, 264, 280].

Ще однією нагальною проблемою Місії, особливо коли священників-прибульців не вистачало, стало навернення місцевого православного духовенства на підтримку румунського режиму. Значна частина цієї категорії духовенства зверталася з заявами про надання їм права служити Церкві. Вже в перші місяці після окупації отримали священницькі місця в с. Ганське Ананьївського повіту о. Анатолій (Драгомирецький) [36, 9 зв.], у с. Стрюкове Березівського району о. Іоан (Босв) [43, арк. 3—4], о. Георгій (Гончаров) в Ананієві [35, арк. 7].

Типовим, наразі, є рапорт священника О. Маркова на ім'я благочинного Голтського повіту, датований 16 березня 1943 р.: “Маю за честь повідомити Ваше Преосвященство про своє бажання розпочати пастирську діяльність у селі Кримка. Община ж, як видно, також бажає мене, бо прислала своїх представників і просить мене переїхати до них на парафію. Виходячи з цього, я найпокірніше прошу Вас, отче протоіерею, призначити мене в с. Кримку настоятелем Св. Різдово-Богородицької церкви, а також надіслати письмове клопотання його Високопреосвященству митрополиту Трансністрії Віссаріону” [83, арк. 33].

У фонді церковних організацій протоіерея Голтського повіту [83; 85; 88] подібних заяв лише за період з квітня 1942 р. до березня 1943 р. нараховуємо 24, що свідчить про бажання десятків колишніх представників духовенства повернутися до пастирської діяльності та активізацію релігійного життя в цьому регіоні.

Повернення колишніх священнослужителів до своїх рідних парафій спостерігалось в українських повітах “Трансністрії” особливо активно. За даними Місії на березень 1942 р. їх нараховувалося понад 150 пастирів, хоча документально змогли підтвердити своє право на духовну діяльність лише 19 священників, 3 дякони та 8 канторів [173, р. 25; 457, р. 115]. Більшості ж претендентів на поновлення в сані Місія відмовила. Причини відмови були різні: похилий вік, відсутність духовної освіти, недовіра до деяких священників, висвячених за часів більшовицького режиму тощо. Однак, десятки кліриків не змогли отримати парафії не через відсутність освіти чи браку досвіду церковної служби, а, передусім, через відсутність документальних доказів своєї попередньої діяльності на духовній ниві. Під час репресій 30-х років (арештів, тюремних допитів, мордувань, засуджень до таборів та заслань) документи остаточно втрачалися за стінами управлінь НКВС та в сейфах слідчих. Підтверджує сказане автобіографія священника Голтського кафедрального собору о. Василя (Шабарова), яку він особисто подав на розгляд Місії [85, арк. 35—36]. У ній, зокрема, зазначалося: “У 1926 р. Галицьким районним відділом НКВС я був заарештований і 8 місяців утримувався у вологій одиночній камері, а потім був засуджений до 5

років концтаборів на о. Соловки. З 1931 р. був засланий на поселення до Східного Сибіру і звільнився лише в 1936 році. Документи мої, як про освіту, так і про висвячення у диякони та священники відібрані під час арешту 9 травня 1926 р.

Про те, що я не самозванець, а дійсно священник, можуть підтвердити архієпископи Серафим, Іларіон, єпископи Григорій, Іоанн, Антоній Маріупольський, які були зі мною на Соловках. Незалежно від того, я клянуся перед Богом, Євангелієм та Пресвятою Богородицею, що я дійсний священник і хочу служити господу Богу і Церкві” [85, арк. 36].

Утворена в Одесі спеціальна комісія, надаючи або відмовляючи претендентам у праві церковного служіння, використовувалась Місією задля фільтрації місцевого кліру, який був дуже строкатим за своєю національною приналежністю та церковною юрисдикцією. Відсутність відповідних статистичних даних ускладнює точні кількісні характеристики конфесійної карти, однак обриси загальної картини в українських повітах “Трансністрії” відтворити можна. Найбільш чисельною (за визначенням румунів) була група прихильників “Живої Церкви”, яка підтримувалася радянською владою з метою розкольніцької діяльності та перетягування на бік “живістів” священників-“тихонівців”. З часом, і ті й інші потрапили під репресивний удар ДПУ-НКВС і були піддані гонінням. Прихильники “Живої церкви”, пройшовши через каяття та спитимію*, як і “тихонівці” переважно й отримували з рук румунів підтвердження священницького сану й направлялися Місією до сільських приходів.

Неоднозначним було ставлення РПМ до священників виразно українського спрямування — представників Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Представники з ієрархії митрополита В. Липківського разом з іншими “віровідступниками” підпадали під жорсткий тиск, як з боку парафіяльних священників інших конфесій, так і з боку румунської церковної адміністрації Місії. Збільшення кількості парафій українських автокефалістів та їхнього впливу на населення обурювало прихильників румунізації і проявлялося в доносах, скаргах та

---

* Церковне покарання грішників що покаялися; полягає у суворому посту й молитвах.

листах до повітових релігійних чиновників. Прикладом міжконфесійної боротьби є лист протоієрея Кіндрата Мощенка на ім'я благочинного Голтського повіту о. Іоанна від 11 липня 1942 року [81, арк. 16]. Серед іншого, в ньому висловлюється застереження стосовно організації священниками М. Климентієвим та П. Величком приходів УАПЦ в селах Секретарка, Ольвіополь та інших. У таких випадках розгляд справ “липківців” перебував виключно у компетенції Священного Синоду Румунської православної церкви. До того ж, і спецслужби окупаційної влади здійснювали контроль над морально-релігійним станом населення “Трансїстрії” і вдавалися до запобіжних заходів проти розповсюдження українського іредентизму та незалежності (“*independența Ucrainei*”, “*manifesta sentimentul lor național*”) у будь-кому вигляді. Так, серед документів та агентурної інформації, яка надходила до Ямпільського жандармського легіону протягом 1941—1943 рр., знаходимо підтвердження сказаного стосовно українських священників згаданого повіту Іонікія Брицького, Івана Волощука, Василя Корнійка [72, арк. 1, 23, 141, 156, 174, 207, 209].

Така зблідла конфесійна палітра в “Трансїстрії” було наслідком комплексного політичного курсу Бухаресту, який прагнув до абсолютної уніфікації в усіх сферах суспільної життєдіяльності й, зокрема, в релігійній царині як в межах усього губернаторства, так і відповідно до цілковитого унормування з “Țară”.

Подібні факти не залишалися поза увагою української самостійницької преси, яка виходила, звичайно ж, у глибокому підпіллі. Передусім, жорсткій критиці ідеї румунського “післанництва”, методи “поширення православного християнства” в “Трансїстрії” піддавав часопис “Ідея і чин” (її видавав провід ОУН С-Д). Самостійники-державники писали, що румуни “вважають своїм “найбільшим досягненням” повне викорінення в Трансїстрії “липківщини або самосвятів” та створення “єдиної святої православної церкви”, надіславши задля цього “в українські землі так звану “Православну місію”, що охоплює кілька сот румунських ченців та “місіонерів” під проводом україножера “отця” Скрібана, ці “місіонери” ведуть скандальне життя, а при тому, биттям та іншими засобами

фізичного насильства, змушують українців ходити до церкви, хрестити дітей і т.п.” [202, с. 27].

У першому кварталі 1942 р. значно активізувалася діяльність Місії. Церковні чиновники на місцях провели інспекції та обстеження майже кожної парафії та церковної громади. Усі процеси, що відбувалися в повітах, населених переважно українцями, знайшли аналіз у звіті архімандрита Антіма (Ніки) [173, р. 50—61]. Румунська церковна адміністрація зазначала, що українське населення в Балтському, Березівському, Голтському, Могилівському, Тульчинському та Ямпільському повітах з релігійної точки зору можна поділити на кілька категорій: перша — ревні прибічники дійсної віри, люди похилого віку; друга — байдужі, які не цікавляться релігією зовсім і, нарешті, треті — вороги релігії, безбожники, атеїсти та посібники комуністів... Незважаючи на те, що молодь дуже далека від проблем віри, все ж переважна більшість українців тяжіють до релігії.

Попри свідчення румунських релігійних чиновників, що українці дуже релігійні та побожні і з повагою ставляться до Церкви, все ж їх тенденційність та українофобія рельєфно проступають в реальних кроках влади, особливо, коли йдеться про забезпечення українських парафій кадрами духовенства. Незважаючи на те, що в березні 1942 р. кількість церковнослужителів у приходах збільшилась до 285 [173, р. 30, 48] (окремо дані по кожному повіту наведено у *Додатку А, табл. 4*), все ж більшість повітів, особливо українських, залишалися без духовних поводитирів. А якщо взяти до уваги той факт, що із 607 парафій, які існували в “Трансністрії”, лише 62 були населені румунами (тобто — молдаванами), 98 були змішаними і 477 населяли українці, росіяни та болгари [457, р. 117], то спостерігаємо різку кадрову священницьку диспропорцію не на користь слов’янського населення.

Національна і релігійна палітра спостерігається за статистичними даними Фонду протоієрея Голтського повіту за 1942—1943 рр., й ілюструє явну перевагу українців, що підтверджує *табл. 4.2*, укладена на прикладі Врадіївського району [97, арк. 1—10].

Таблиця 4.2

**Національно-церковна ситуація
у Врадіївському районі Голтського повіту
(1942—1943 рр.)**

Населений пункт	Наявність церковної споруди	Дворів	Душ	За національною ознакою
Врадіївка-В і 6 присілків	Церква Св. Прасков'ї відкрита у вересні 1942 р.	1268	4811	3394 укр., 466 молд., 2 нім.
Врадіївка-А і хут. Григорівка	Церква знищена більшовиками	911	3005	2758 укр., 246 рум., 31 нім.
Колендове і 11 присілків	Церква Св. муч. Димитрія	635	2596	укр. і рум. (молд.)
Березки	Церква зруйнована у 1926 р., богослужіння відбувались у клубі	454	1712 (родин)	1693 укр., 19 молд.
Новопавлівка і 16 присілків	Церква відкр. у 1782 р.	769	5036	40 родин рум., решта – укр.
Іванівка і 10 присілків	Церква Іоанна Богослова	837	3882	укр. і 10 родин молд.
Новоолексіївка і 5 присілків	Церква Св. Мойсея, відкр. у жовтні 1942 р.	533	2243	укр. і рум. (молд.)

Однак, українофобські настрої румунів відчувалися в повітах “Трансїстрії”, де компактно проживали українці: там катастрофічно не вистачало людей духовного звання, або їх і взагалі не було. На весь Голтський повіт нараховувалось 8 священнослужителів, семеро з яких прибульці з “ґаґа”, і всі вони зосереджувалися в Любашівській волості [90, арк. 32—33, 49, 51]. В Овідіопольському повіті була така ж кількість кліру (7 священників та один кантор), в Очаківському — 6, у Березівському — лише 4 [173, р. 48]. Не на користь українства склалась ситуація у Веселинівській волості Березівського повіту, де один священник обслуговував 50 сіл [173, р. 30]. Бракувало кліриків і в Савранській

волості Балтського повіту: там на 25 тис. мешканців припадало всього 4 священники [173, р. 55]. За нашими підрахунками, у двох волостях Голтського повіту — Любашівській та Кривоозерській, на 55 тис. православних прихожан* припадало лише 15 священників та 8 канторів [97, арк. 1—17]. Статистичні данні, які слугують глибшою ілюстрацією дійсного обличчя місіонерства румунів, подано у *Додатку А, табл. 4; 6*.

Натомість, парафії з молдавським населенням були укомплектовані священниками повністю. Так, лише у трьох повітах, де мешкало молдавське населення, — Тираспольському, Дубоссарському та Рибницькому, — нараховувалося 103 представники духовенства, — майже третина від усієї кількості служителів культу в 13 провінціях губернаторства “Трансністрія”.

Елементом релігійного життя, що характеризує, з одного боку, специфіку наддністрянського регіону, а з іншого, — підтверджує продовження схожої політики релігійної уніфікації, що і в Південній Бессарабії, є відкрито вороже ставлення Румунської православної місії до різного роду сектантства та релігійних відгалужень і безкомпромісна боротьба з цими явищами. Власне, такий прояв моноцерковності відповідав тоталітарній сутності румунського адміністрування в захопленому регіоні.

Проте до римо-католицької та греко-католицької (уніатської) церков румунська влада була значно толерантнішою, аніж до дрібних та нечисельних груп сектантів, які відособлювалися від панівної релігії і не бажали підкорятися. За свідченням Р. Соловей, у “Трансністрії” налічувалося біля 50 тис. римо- і греко-католиків [457, р. 122], для яких румуни організували Католицьку місію в “Трансністрії” (КМТ) на чолі з монсеньйором Марком Глазером, колишнім священником, вихідцем із німецької колонії з-під Одеси. Для виконання місіонерської ролі сюди було направлено 14 священників із різних місцевостей Румунії, та задіяно незначну кількість священників польської національності, які

---

* Мешканці цих двох волостей населяли 23 села, 50 присілків та хуторів.

мешкали тут до війни. Так, на початку 1942 р. в Одеському костьолі служби відправляли польські ксьондзи о. Халупа і о. Желінські [366, с. 263].

Значну групу віруючих у “Трансністрії” становили також і євангелісти-лютерани (50 тис. осіб), заради яких румунський уряд дозволив прибуття в провінцію 24 священників з Німеччини. Євангелісти та католики, за визначенням уряду “Трансністрії”, виявляли виключну лояльність і виважену поведінку, на відміну від різноманітних християнських відгалужень і сект, діяльність яких категорично заборонялася.

Уже в грудні 1941 р. шеф Місії архіандрит Скрібан акцентував увагу на тому, що “... релігійна жага робить народ довірливим та здатним слухати будь-кого, хто розповідатиме йому про віру. У такій атмосфері можна легко потрапити до секти. Досі ми не знали такої проблеми. Щоб запобігти небезпеці сектантства, необхідно направити в гущу народу якомога більше освічених священників...” [173, р. 27]. У зв’язку з появою сект у “Трансністрії”, архіандрит А. Ніка також наполягав на необхідності місіонерів їздити по селах, де не вистачає священників і почергово вести службу в церквах [173, р. 33]. Деяким панотцям Місії давалося завдання “глибоко” інспектувати терени, які були “вражені” сектами.

Найбільш розповсюдженими в губернаторстві “Трансністрія” церковними відгалуженнями, “малими” релігійними об’єднаннями були євангелісти, адвентисти сьомого дня, баптисти, штундисти, богомольці, драконівці, безпоповці, інокентіївці та ін. Вони зосереджувалися переважно в Ананьївському, Балтському, Голтському, Могилівському та Тульчинському повітах.

За нашими підрахунками, в 1942–1943 рр. у Любашівській та Кривоозерській волостях Голтського повіту разом мешкало понад 50 тис. українців, 3916 молдаван (румунів), 153 німці та представники інших національностей: з них переважну більшість становили православні люди. Поміж вказаного населення були також 341 католик, 143 баптисти, 102 євангелісти і 3 штундисти [97, арк. 1–17] (див. *Додаток А, табл. 2, 3*). Усі разом вони набирали біля 2% від православного населення зазначених волостей.

У межах протоієрейства Тульчинського повіту ситуація щодо незначних конфесійних об'єднань (румуні визначали їх як сектантів) складалась наступним чином: євангельських християн нараховувалось 255 осіб, адвентистів сьомого дня — 42, баптистів — 11, штундистів — 9 [173, р. 33]. У селах повіту Нова Гора (216 осіб) та Руська Чернашівка (300 осіб) зосереджувалися старообрядці-липовани (безпоповці). А в сусідньому Могилівському повіті в лютому 1944 р. серед понад 300 тис. мешканців, православні становили 261854 особи, тобто близько 87% [63, арк. 5, 6]. Решту складали греко-католики — 11758 осіб, католики — 5709 осіб, липовани — 3228, євангелісти — 86, лютерани — 59, сектанти — лише 241 чол. Окремою графою чиновниками префектури виділялися іудеї, цей етнос фіксували, розділяючи як місцевих жителів, так і депортованих з румунських територій — відповідно 8139 і 9338 осіб [63, арк. 6].

У матеріалах примарії с. Маринівки Доманівської волості в списку “сектантів-євангелістів” на 15 липня 1943 р. фіксувалось 102 особи [93, арк. 13–18].

Хоча тенденція до збільшення кількості різноманітних “сект”, як видно з наведеного, не була явно прогресуючою, румунська влада і, особливо, церковно-адміністративна ієрархія, були стурбовані відтоком парафіян від ортодоксальної церкви (часто через відсутність душпастирів). 24 березня 1942 р. в Одесі відбувся церковний конгрес, у якому взяли участь 180 представників православного кліру. Особливо жваво його учасники обговорювали організаційно-адміністративні питання, що стосувалися активізації церковного життя в “Трансністрії” на основі румунської церковної організації, а також засобів боротьби з “сектантством” [141, 24 марта]. Священики Светлов, Флоря, Буденко висловлювали свої міркування з приводу недопущення появи “сектантів”, викорінення й обмеження їх діяльності та впливу в межах православних парафій. Згодом навчальними планами 4-місячних курсів з підготовки кадрів Православної церкви виділялося на викриття “сектантства” по 2 години на тиждень [83, арк. 58].

Серед ревних захисників ортодоксального православ'я у субпротоієрействі Тульчинського повіту був протоієрей Федір Кукульський, направлений туди постановою губернатора “Трансністрії” від 1 січня 1942 року в числі 23

священиків-місіонерів [81, арк. 36]. Преот проводив активну притисектантську роботу серед своїх прихожан та населення повіту. У листі до шефа місії РАПЦ в “Трансністрії” він писав: “Після розмов із більшістю з них (з представниками “малих церков” — *М.М.*) я дійшов висновку: якби повсюди розподілити старанних та дбайливих священиків, то усіх сектантів буде легко навернути на шлях істини, особливо зараз, поки вони ще не зорганізовані” [173, р. 59]. У Балті осередком боротьби за повернення баптистів та інших іновірців до лона православ’я був монастир Святої Трійці, який вже за румунського володарювання відродив і згодом очолив ігумен Зосима (Черкез).

Однак румунська влада та православна місія в “Трансністрії”, маючи лише тимчасові права на адміністрування цими землями, не виявили бодай видимості толерантного ставлення до “малих церков” і видали закон за № 927 від 30 грудня 1942 року [457, р. 183]. Він передбачав ліквідацію всіх “сект” та заборонив утворення нових релігійних об’єднань. Уся власність та майно “сект” конфісковувались, а тих, хто приховував їхнє місцезнаходження, заарештовували й ув’язнювали у табори на термін від 1 до 3 років [457, р. 122]. Попри навіть такі репресивні заходи з боку румунської влади і спецслужб, викоринити “сектантство” у повітовій глибинці повністю не вдалося, хоча кількість прибічників відходу від ортодоксії чисельно зменшилася. Так, наприкінці 1943 р. — на початку 1944 р. у Голтському повіті нараховувалось: у Врадіївському районі — 15 баптистів, у Доманівському — 51, Кривоозерському — лише 8 [132, арк. 1–1 зв., 2].

Румунські світські й релігійні чиновники не були сповненими поваги і до місцевого населення, яке святкувало релігійні свята за місцевим календарем* (тобто за “старим стилем”). За вже перевіреними та відпрацьованими довоєнними методами на бессарабських теренах єпархіальні функціонери в Буго-Дністровському межиріччі також проводили повне ототожнення термінів відправлення культових свят відповідно до румунського зразка. Спершу ця

---

* Давня місцева традиція православних святкувати Різдво 7 січня. За старим Юліанським календарем свято зміщується на 13 днів порівняно з Григоріанським, який був прийнятий у 1582 р. папою Григорієм XIII і вважається більш точним.

уніфікація проводилася у богослужбних книгах, а з часом отримувала законодавчо-нормативне оформлення.

Відповідно до розпорядження уряду “Трансністрії” за № 7219 від 23 грудня 1941 р., напередодні Різдва Христового церковним керівництвом було прийнято рішення щоби свята Різдва, Нового Року та Хрещення відбувалися за новим, виправленим календарем [173, р. 27]. І хоча допускалося, що населення таки буде святкувати “за старим стилем”, усе ж в армії, у початкових та середніх школах, в установах румунської адміністрації свята мали святкуватися лише за новим календарем. Для цього на кошти, пожертвовані православними, місія випустила російською мовою церковний календар на 1942 р. накладом 10 тис. примірників і розповсюдила його серед місцевого населення. А церковний календар на 1943 рік взагалі був виданий у формі книги-альманаха на 100 сторінок [133, 23 декаб.]. Газети “Християнське Придністров’я” та “Воскресеньє”, що видавалася при монастирі міста Бершадь румунською і російською мовами, стали активними популяризаторами румунського християнського місіонерства та християнської моралі.

Румуни в боротьбі зі “стилізмами” в українських повітах знайшли певну відкриту опозицію в середовищі місцевого духовенства, яке вимагало канонічного підтвердження румунського місіонерства та посередництва в українських землях від Вселенського собору. Так, на церковно-адміністративній конференції кліру Балтського повіту, що відбулася 10 березня 1942 р., під час обговорення питання календаря, один з місцевих священиків, Леонтій Доценко, заявив: “Щоб здійснювати місіонерство, Румунська патріархія мала б отримати пастораль від Константинополя” [173, р. 54]. Такого роду висловлювання місіонери з “Țară” називали образливими для румунської церкви і відповідали гострою критикою не тільки в церквах, а й на шпальтах окупаційних російськомовних газет. Ситуацію змінити було практично неможливо, оскільки всебічний контроль за дотриманням цивільних і духовних законів румунської адміністрації у губернаторстві здійснювала жандармерія. Так, “за пропаганду стилізму на користь старого стилю” під наглядом жандармського легіону міста Ямполья перебували священики Гаврило

Меноревський із Томашполя і Євтимій Петрицький, парох села Горішківки Томашпільського району, разом з єпитропомом церкви Афанасієм Орохнюком та прихильником старого стилю Мефодієм Босим [72, арк. 26, 139, 141]. “Зупинити хитання приспівників і дійсно обмежити їхнє існування в повіті” вимагав від командування жандармського легіону повітовий префект Жугастру полковник С. Георгіаде [72, арк. 137].

Окреслюючи основні особливості релігійної політики в окупованих румунами українських територіях між Дністром і Південним Бугом, визначимо кілька важливих моментів означеної проблеми. По-перше, в захоплених землях румуни встановили жорсткий політичний режим, який у духовно-конфесійній площині, певною мірою, утверджувався завдяки Румунській православної церкви та Місії, що репрезентувала всю церковну владу у губернаторстві “Трансїстрія”. По-друге, РПМ здійснювала в межах митрополії повний контроль над відродженням православного життя, спрямовувала кадрову політику у благочиннях та парафіях, керувала відбудовою та освяченням храмів, монастирів тощо. По-третє, в діяльності Місії превалювала відверта спрямованість на денаціоналізацію православного життя в українських та слов’янських землях Наддністрянщини, викорінення будь-яких самобутніх церковних традицій, що, власне, призвело до зміни етноконфесійної карти, у бік скорочення чисельності парафій української церкви. По-четверте, Румунська православна церква забороняла церковний плюралізм, викорінюючи інші форми релігійного життя, вбачаючи в них небезпеку моноцерковності і загрозу румунській державі. По-п’яте, “конфлікт календарів” був не на користь ані самій румунській ідеї християнізації підконтрольних їм територій, як своєрідному прояву місіонерства, ані місцевим православним людям, які й без того потерпали від жахливої війни.

4.4. Богословська освіта, релігійна пропаганда та виховання

Виходячи з експансіоністських інтересів Бухаресту та місіонерських завдань Румунської православної церкви патріарх Никодим та керівництво РПМ в “Трансїстрії” не останню роль в “Задністрянщині” відводили організації богословської освіти, налагодженню духовного виховання у церквах, школах та релігійній пропаганді у пресі, на радіо тощо.

Відродження християнського життя розпочалося восени 1941 р. з дуже великими труднощами. Окрім причин, які пояснювалися безпосередньою наближеністю фронту і воєнними діями, суцільним безладом, економічною кризою та іншим, існували й суто церковні проблеми. Давалися ознаки результати більшовицького безбожницького погрому православ'я під час 20–30-х рр. ХХ ст. — репресоване православне духовенство, зруйновані культові споруди, закриті духовні навчальні заклади (семінарії та академії), єпархіальні типографії тощо. Оскільки ці питання ґрунтовно досліджувались у працях О. Пашенка [361–363], О. Тригуба [395–396], М. Шитюка [416] та інших авторів, залишається констатувати тільки те, що більшовицька політика у релігійній сфері спричинила різке обмеження впливу церкви в суспільстві, і привела до скорочення кількості представників кліру, не лише через фізичне їх винищення, а й через небажання стероризованих людей обирати гірку долю духівництва.

Проте з початком війни і вже в умовах безпосередньої окупації румунами Півдня України, серед населення збільшується побожність, тяжіння до церкви та до святих писань. Виникає значний дефіцит у носіях духовних знань, грамотних і освічених церковнослужителях, які б могли задовольняти релігійні потреби віруючих громад. Попри труднощі, все ж досить динамічно розвивався процес відродження християнських культових святинь, що також актуалізувало потребу у великій кількості священнослужителів та церковних кліриків.

Як уже зазначалось, на перших порах Румунська православна місія вирішувала проблему нестачі священницьких кадрів шляхом залучення кліриків з

Румунії та Бессарабії. Згодом, після досконалого розгляду і за рішенням створеної при митрополиті Віссаріоні спеціальної комісії, вона надавала пастирський статус і колишнім священнослужителям, які за радянських утисків відійшли від служіння церкві. Однак головним напрямком діяльності Місії в цій справі була організація богословської освіти, яка мала забезпечити кліром місцеві парафії і бути конформованою і слухняною щодо румунської церкви та її політики.

Різноманітні засоби, які попервах використовувала місія (наприклад, відрядження з Румунії, з Бессарабії та Кишинівської єпархії тимчасових місіонерів на кілька місяців) не виправдали надій. Найголовніша біда — вони не розуміли специфіки релігійної ситуації, не зналися на місіонерській справі, не володіли місцевими мовами і не знали особливостей регіону. Використання “старих” дореволюційних та радянізованих священницьких кадрів також не вирішило проблем. Не було також глибокої довіри румунських властей до цих людей.

У своєму звіті від 31 грудня 1941 р. архімандрит Юлій (Скрібан) з болем у серці констатував: “Загальна кількість священників, задіяних у Трансністрії, з мирського кліру і з монахів (набраних із Тага і з місцевих), нараховує 84. Цього, звичайно, дуже мало, порівняно з тим, скільки повинно бути. Перед більшовицькою революцією в Трансністрії у двох єпархіях було 2 тисячі священників. Ми були б раді мати хоча б чверть від цієї кількості, за умови, що священники будуть пасторами, сповненими духу самопожертви, рівної апостольській” [173, р. 27].

Зрештою, місії потрібно було, у першу чергу, виконати, принаймні, два головні завдання: а) підготувати молоду зміну священнослужителів через заснування теологічних факультетів, семінарій, шкіл тощо; б) поставити релігійне виховання молоді в актуальну і загальнонародну площину. Особливо перспективною, враховуючи суспільну стратифікацію губернаторства, була робота з молоддю та дітьми.

Теологічні школи, на думку архімандрита Скрібана, мали готувати елітних священнослужителів не тільки для “Трансністрії”, але й для всієї України [173, р. 28]. За планами місії, навесні 1942 р. у провінції передбачалося відкрити дві

духовні семінарії — у Дубоссарах і Одесі. Однак через фінансові труднощі ці плани неодноразово коригували, а відкриття семінарії у Дубоссарах навіть було перенесено на осінь. Така ж доля спіткала Одеську духовну семінарію.

Разом з тим, у своїй румунізаторській політиці маршал І. Антонеску допускав певні мовні послаблення. Розуміючи, що мова є інструментом проникнення у душі православних, Антонеску, заради спеціальної підготовки священиків для румунізації місцевого населення “Трансністрії”, навіть схилився до переведення навчання на факультеті теології в Чернівецькому університеті на російську та українську мови [454, р. 116].

У березні 1942 р. в Одесі, вперше за 25 років, з ініціативи протопопа Одеси о. Андрія (Нікова), відбувся церковний конгрес. Головував на ньому митрофорний архімандрит Юлій (Скрібан). У конгресі брали участь 180 представників релігійної громадськості губернаторства “Трансністрія”. З огляду на своє місіонерство, румунська адміністрація надавала цій події великого значення і навіть транслювала засідання у неділю, 25 березня 1942 р., на радіо “Молдаванка”. Серед питань організаційно-адміністративних та суто релігійних, дискутувалися проблеми заснування релігійної газети та участі священиків у роботі курсів, організованих на теологічному факультеті в Одесі [204, 24 марта].

7 травня 1942 р. у Тирасполі відбувся 1-й з’їзд благочинних міст і містечок “Трансністрії”, безпосереднє керівництво яким здійснював також голова Місії. У матеріалах з’їзду констатувалося, що за 6 місяців, з часу організації РПМ, тільки в Одесі було відкрито 20 православних храмів, розпочали свою роботу курси для викладачів “Закону Божого” в середніх навчальних закладах та читався курс лекцій з богослов’я для студентів університету [141, 12 мая].

З’їзд благочинних накреслив перспективні плани в царині богословської освіти в краї. Передбачалося відкриття пастирських курсів для осіб, які мали богословську освіту в радянські часи і бажали присвятити себе служінню Церкві, а також духовних училищ в Дубоссарах, Тульчині та Одесі. В Одесі мали відкрити семінарію, для тих, хто закінчив 5 класів, та дворічні богословські курси для тих,

хто мав середню освіту. Значна увага приділялася покращенню викладання “Катехізису” і “Закону Божого” для учнів нижчих та середніх навчальних закладів.

Першою на теренах “Трансністрії” була відкрита семінарія у Дубоссарах. Пояснити це можна тим, що в густозаселеному молдаванами повіті набагато легше було набирати прорумунськи налаштованих юнаків до семінарії, які б могли втілювати в духовній царині задністрянського життя румунізаторську політику І. Антонеску та патріарха Никодима. Очолювана священиком Григорієм Христеску, професором з Бухареста, семінарія у Дубоссарах мала 8 класів і вирізнялася яскраво вираженими румунофільськими традиціями. Усі предмети богословської науки слухачі студіювали виключно румунською мовою. Для забезпечення семінарії “Петру Мовіле” (ім. Петра Могили) підготовленими вступниками з ініціативи префекта повіту Олександра Батку (її сутність було викладено у листі на ім’я митрополита від 18 серпня 1943 р.) пропонувалося заснувати місцевий ліцей-інтернат на 170 вихованців [93, арк. 229]. Місія, разом з відповідними органами влади губернаторства, на капітальний ремонт будівлі і облаштування духовного навчального закладу виділила влітку 1943 р. з губернаторського і приватного фондів 280 тис. RKKS [93, арк. 230]. Загальна сума асигнувань становила 601788 RKKS, а 82 семінаристам було призначено персональні стипендії у розмірі 1100 RKKS [457, р. 119].

Особливого значення румунські власті надавали відкриттю духовної семінарії в Одесі. Призначення митрополита Віссаріона шефом Місії прискорило вирішення справи. До того ж, у цьому питанні активну роль відігравала преса, яка стимулювала формування громадської думки. Газета “Молва” від 3 грудня 1942 р. вперше підняла його на своїх шпальтах, а наприкінці місяця вона ж повідомляла: “У середніх числах січня (йдеться про 1943 р. — М.М.) в Одесі буде відкрито духовну семінарію з місіонерським дворічним курсом навчання”.

З благословення митрополита, на посаду ректора семінарії передбачалося призначити протоієрея Михаїла (Гросу), колишнього благочинного Балтського повіту. З 1 січня 1943 р. оголошувався набір на 100 вакантних місць. Правом вступу до семінарії користувалися особи, які мали середню освіту (10 класів), а

також диякони, псаломщики та шкільні вчителі, які мали досвід практичної роботи. Всім семінаристам пропонувалось безкоштовне житло (гуртожиток), харчування та навчання [133, 30 декаб.]. Однак, сподівання на швидку реалізацію планів не виправдалися. Відкриття семінарії й надалі затягувалося спочатку до 1 лютого, а вже потім і до 1 березня 1943 р.

Випереджаючи події з цього приводу, наприкінці грудня 1942 р. митрополит Віссаріон у своєму архіпастирському зверненні покладав надію на майбутніх християнських пастирів, які “да послужать укріпленню віри в Господа Ісуса Христа і пробуджуватимуть гуманність у суспільному житті” [133, 25 декаб.]. Газети вміщували на своїх шпальтах умови вступу до семінарії, заохочуючи потенційних абітурієнтів безкоштовним навчанням і повним пансіоном [203, 14 янв.]. Під час вступу необхідно було подати наступні документи: акт про народження та хрещення, свідоцтво про освітній ценз, відомості про національність, а також рекомендації від громади або настоятеля парафіяльної церкви про попередню діяльність людини, яка бажає навчатись.

На відміну від повсюдного застосування румунської мови в Дубоссарах, в Одеській семінарії викладання велося російською мовою протягом усіх двох років окупації. Ректором було призначено колишнього ректора Ізмаїльської духовної семінарії протоієрея Феодосія Богача [451, р. 297, 305–306]. Під його духовним керівництвом вже у вересні 1942-го, у рік відкриття семінарії, було підготовлено першу групу кандидатів у священники. Першими випускниками були диякони, псаломщики та сільські вчителі, а також ті, хто володів певною релігійною грамотністю, хто потерпав від більшовицьких гонінь і, через багаторічні страждання за віру, зберіг бажання віддано служити церкві Божій та вірянам.

Результат діяльності семінарій хоч і простежувався “ледве-ледве на перших порах, — як зазначав у річному рапорті у 1943 р. митрополит Віссаріон, — все ж, з часом, був досить вагомим”. Якщо зі встановленням румунської адміністрації в межах “Трансністрії” на понад два мільйони населення було лише 23 священники, то на 1 листопада 1943 р. їх було вже 617 [451, р. 306]. Всього ж місією було мобілізовано на християнізацію провінції 890 священників, з яких лише 265 були

місіонерами з Румунії [457, р. 114, 119]. Переважну більшість духовенства, необхідного для задоволення релігійних потреб православних, було підготовлено в семінаріях, куди, як правило, потрапляли представники місцевого населення. Хоч вони і підпадали під румунізаторські впливи, все ж залишалися носіями української, російської, болгарської, молдавської та інших культур.

Над усе великого значення місія надавала пропаганді православ'я через налагодження духовної освіти населення, особливо шкільної та студентської молоді. Дослідження, проведені наприкінці 1941 р. — початку 1942 р. на предмет релігійного стану населення, за словами архімандрита А. Ніки, який опирався на висновки протоієрея повіту Березівка, показали, що “молодь дуже далека від проблем віри. Однак, частина її має бажання вивчити молитви і пізнати віру. Вона хоче читати релігійну літературу, в якій спростовуються комуністичні теорії. Якщо ці духовні вимоги молоді будуть вчасно задоволені, то можна вважати, що у нас з'явиться нове покоління християн, таких, як їхні батьки” [173, р. 52–53].

Трохи пізніше, вже митрополит Віссаріон, підкреслюючи свої повноваження шефа Місії, звертав увагу на необхідність продовження “духовного перетворення мирян через церкву і школу” [451, р. 297]. Саме початкова школа, на його думку, мала стати осередком цього перетворення. Інформація, яка йшла від кліру, свідчила, що у початковій школі, де навчалися ще атеїстично не заангажовані діти до 14 років, “спостерігалася дивна і вражаюча швидкість, з якою діти оволодівають духовними знаннями та релігійною історією“. Діти ж юнацького віку, відірвані від впливу батьків, “не пізнавши рятівного християнського духу, були глибоко заражені комуністичною скверною атеїста” [451, р. 304]. З цієї причини, Місія приділяла значну увагу організації викладання релігії у школі (по два уроки на тиждень у початкових класах [68, арк. 29]), на виховання, настанови, організацію релігійних хорів та проведення шкільних свят тощо.

У лютому 1942 р. РПМ організувала школи для викладачів “Катехізису” в Тирасполі, Голті та Овідіюполі. Програма цих шкіл передбачала “проведення релігійних конференцій (читання лекцій) для євангелізації і повернення до християнства шкільної та позашкільної молоді” [141, 24 марта]. Часто у цих

школах викладали священники, університетські викладачі, досвідчені вчителі та світські місіонери. Так, у Гросуловці, отець Олександр організував школу для дітей початкових класів, а в Тирасполі ініціатором катехізисної школи був “досвідчений наставник молоді” Максим Пугачов, який проводив публічні лекції по дві години на тиждень [173, р. 53]. У січні 1942 р. у м. Тульчин, священник Кукульський, місіонер з Хотина, організував курси “Катехізису”, які працювали щонеділі та на всі свята [173, р. 58]. До читання лекцій для молоді запрошувалися вчені з вищою богословською освітою навіть із Києва та місцеві священники, які розглядали питання про утворення світу, виникнення і призначення людини, існування душі, почуття релігійності в музиці, Святі Таїнства, реформи календаря тощо. У Могилівському повіті протоієрей С. Василевич і священник Б. Цуркан у початковій школі організували хор церковних співів, а місіонер із Жмеринки отець Андрій провів окремий педагогічний цикл, який увібрав 12 лекцій для майбутніх викладачів “Катехізису”. Розпочалися лекції 28 лютого 1942 р. з дискусії про необхідність викладання основ релігії у школі і тривали на різні релігійні теми впродовж року. Постійно на лекціях були присутніми близько 40 вчителів [173, р. 61]. Іноді деякі школи, з ініціативи прорумунськи налаштованих керівництва і вчителів, “прикріплювалися” до розташованих поряд з ними православних храмів. У такий спосіб приходи підконтрольні румунській церкві ставали безпосередніми провідниками християнської культури і моральності серед дітей. Наприклад, у столиці губернаторства учні школи № 14 відвідували церкву Св. Марії Магдалини, учні медичного ліцею і школи № 23 були парафіянами храму св. Покрови Пресвятої Богородиці (вул. Княжеська, 10) [133, 17 декаб.]. Більшість дітей одеських шкіл № 6 та № 31 відвідували парафіяльні храми. Релігійний аспект виховного процесу тримав під особливим контролем шкільний відділ Дирекції культури муніципалітету, який неодноразово вказував на неприпустимість байдужого ставлення до християнського виховання школярів.

Християнізації школи, яку проводила Місія, певний спротив чинили молоді, атеїстично налаштовані вчителі, вони часто зривали заходи, організовані духовенством. У відповідь на те отці-протоієреї зверталися до шкільної інспекції і

жандармів про вживання необхідних заходів, звільнення з роботи вчителів-атеїстів, закликали до тісної співпраці з церковними установами. Такі приклади були не поодинокі у Ананьєві, Балті та інших населених пунктах.

Позитивним зрушенням у шкільництві заважали також старі, догматичні підходи, носіями яких були румунські або місцеві місіонери, які мали передреволюційну теологічну освіту. Вони обстоювали використання застарілих методик, заснованих переважно на запам'ятовуванні розділів “Біблії” та “Катехісису” малозрозумілою дітям румунською і церковнослов'янською мовами, вдавалися часто до фізичного покарання за погане навчання тощо. Це тільки відштовхувало дітей від релігії.

У полі зору РПМ перебували також і вищі навчальні заклади. Особливо університет в Одесі, яким Місія опікувалась, аби, за висловом митрополита Віссаріона, “обмежити зараження комунізмом” [451, р. 304]. З 1 березня 1942 р. у вузі читалися лекції з богослов'я на всіх факультетах [138, 17 февр.], а згодом, створили кафедру теології, яку упродовж 1942 р. очолював сам архімандрит Юлій (Скрібан). Обґрунтованістю виділялися лекційні курси: “Віра і релігія” (Ю. Скрібана), “Зразки формування релігійної концепції” (А. Харгела) та інші.

Значну роль у пропаганді церковного вчення і виховання релігійних почуттів на лівобережжі Дністра відіграла університетська професура та відомі теологи, які приїздили з метрополії. Вони, поза сумнівом, були основними носіями ідеології румунського місіонерства в університетських аудиторіях, у класах старшокласників та на курсах вчителів, серед робітників та службовців. Недарма Місія не шкодувала для такої справи коштів. Показовим і вагомим аргументом, який підтверджує цю тезу, є економічні звіти Місії за 1942—1943 рр., відомості на видачу винагород зовнішньому штату, за прочитані лекції відрядженим викладачам-місіонерам тощо [114; 116; 117—121]. Між іншим, православна Місія (за резолюцією митрополита Віссаріона) у жовтні 1943 р. ухвалила рішення про заохочення групи інтелігентів, які активно співпрацювали з редакціями християнських журналів, публікували в газетах статті на різноманітні морально-релігійні теми, читали лекції на курсах, в університеті та інститутах. У тому списку

були професори А. Балясний, П. Корчинський, І. Яблоновський, а також письменники і вчителі М. Бялковський, Т. Мельников, М. Чистяков. Сума заохочення розміром 3500 RKK\$ виділялася безпосередньо з бюджетного фонду за артикулом “Propagandă religioasă” [117, арк. 18].

У найкоротший термін була відбудована університетська церква, яку, за підтримки Місії та професури, повністю забезпечили культовими речами, ритуальним посудом та усім необхідним для богослужіння. Університетський храм був найпривабливішим в Одесі, завжди наповненим студентами та віруючими-інтелектуалами.

Водночас, через свою націоналістичну сутність, Румунська православна місія в університеті опиралася переважно на 300 студентів-молдаван, які становили лише п'яту частину всього університетського студентського товариства. Переважну більшість університетського студентства, проте, становили саме українці.

Усвідомлюючи, що підготовка “дійсних трудівників Церкви” вимагає багато часу, місія активно впроваджувала короткострокові курси. Уповодж трьох літніх місяців 1942 р. в Одесі працювали пастирські курси за богословською програмою духовної семінарії [141, 17 мая], а також курси для вчителів. Вони діяли під час літніх канікул, з червня до серпня 1943 р. Запрошені зі всього губернаторства вчителі релігії, співів та румунської мови, загальною кількістю понад 200 осіб, отримали можливість прослухати виступи 76 досвідчених священиків [451, р. 305]. Місія, у такий спосіб, намагалася довести вчителям значення віри і релігійного виховання, а також необхідність “духовного труда в ім'я Христа”.

У Голті, при благочинії, з метою задоволення релігійних потреб православного населення повіту, на початку 1943 р. відкрилися короткострокові курси з підготовки православних священнослужителів, псаломщиків та “катехізерів”. За навчальними планами на програму підготовки священиків протягом 4-х місяців виділялося 816 годин, на підготовку псаломщиків — 2-місячні курси 432 години і для 3-місячної підготовки шкільних викладачів “Закону Божого” — 660 годин [83, арк. 57]. Програми курсів подавали перелік предметів,

якими передбачалося оволодіти майбутнім кадрам Православної церкви: Святе Письмо, Старий та Новий Заповіт, елементи догматики і моральності богослужіння, теоретична і практична літургіка, викриття сектантства, церковнослов'янська мова, церковний спів тощо. Окремого сенсу набувало вивчення не тільки біблійської та церковної, а й румунської світської історії.

Вимоги до кандидатів у священики були доволі прийнятними — необхідно було лише мати освіту не нижче духовного училища, церковно-учительської школи або, на крайній випадок, двокласної школи. Для кандидатів у псаломщики визначався освітній ценз: не менше 3-х класів середньої школи старого типу, а для “катехізерів” — не нижче закінченої середньої школи.

До вступу на курси приймалися також і кандидати з радянською середньою або вищою освітою, щоправда зі складанням особливого іспиту з релігійних предметів та за умови надання релігійною громадою позитивного рекомендаційного посвідчення. Однак, усього цього було замало для присвячення свого життя служінню Церкві. У зверненні до претендентів зазначалося: “Від усіх без винятку вимагається відверте ставлення до релігії, віра в Бога, любов до ближнього і гаряче бажання послужити святій православній церкві. За умови відсутності цього — освіта, навіть і вища, втрачає свою цінність, а за наявності віри — зітруться й недоліки освіти” [83, арк. 60].

Необхідною умовою у пропаганді християнства серед місцевого атеїзованого люду, на думку керівництва Місії, вважалося налагодження видавничої та поліграфічної справи. За короткий термін вона мала надати можливість широкій масі похилого віку людей відродити надію й віру, молодим — ознайомитись із християнською ідеєю і навернути заблудлих на шлях істинний. Разом з тим, розповсюдження різноманітної і доступної для кожного поліграфічної продукції дозволяло надолужити брак священиків та викладачів Катехізису.

За архімандрита Юлія (Скрібана) Місія мала велику потребу в молитовних книгах, церковно-історичній та богословській літературі, особливо російською та українською мовами [173, р. 28]. Бракувало також і релігійних книжок для початкових класів. Щоправда, румунські ортодокси спершу виходили з цієї

ситуації шляхом випуску на благодійні кошти церковних календарів, газет з християнськими рубриками, брошур, карток, листівок тощо*. Накладом у 10 тис. примірників був видрукований і розповсюджений серед місцевого населення російськомовний “Церковный календарь на 1942 год”. При Бершадському монастирі двічі на місяць видавалася румунською і російською мовами християнська газета “Воскресенье” [173, р. 33].

Не дочекавшись підтримки з боку Місії, місцеві протоіереї за власної ініціативи видавали й поширювали серед підвладних парафій різні друковані матеріали. Через брак духовно-повчальної літератури протоіерей Могилівського повіту о. Костянтин (Василович) спільно з префектурою повіту на початку 1942 р. видали невеличку книжечку з молитвами церковнослов'янською мовою [173, р. 61]. Та попит серед населення був настільки великим, що наклад у 5 тис. примірників виявився незначним і не задовольнив потреб усіх віруючих.

Справжнього буму видавнича діяльність Місії досягає за митрополита Віссаріона, який вважав, що найкращим пропагандистом християнства може бути власна типографія. Завдяки старанням протоіерея С. Ватрича, її було таки придбано. Проте, через відсутність потрібної кількості паперу, вона не могла виконувати свого призначення. Лише після того, як митрополит надіслав скаргу до Міністерства національної пропаганди Румунії, Місія одержала 4000 кг паперу [457, р. 118]. За фінансового сприяння Одеської примарії й отриманого паперу було опубліковано значну кількість різноманітної релігійної літератури. Всупереч тому, що типографія запрацювала лише з 1 квітня 1943 р. і постійно відчувала труднощі, пов'язані з нестачею паперу, все ж до листопада 1943 р. її друком вийшли: румунською мовою — журнал “Transnistria creștină” (“Християнська Трансністрія”) (у перший рік №№ 1-4 і в другий рік — №№ 3-4 по 1 тис. примірників); “Cântările bisericesti pentru corurile de la sate” (“Церковні співи для сільських хорів”) — 1 тис. примірників; молитовна книга “Lăudați pe Domnul”

---

* Світлини деяких з них подано у додатках “Фото і таблиці” монографії дисертанта — Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-х — 1944 рр.). — Одеса: “Optimum”, 2006. — 237 с., іл.

(“Хвала Богу”) — 5 тис. примірників; “Viața religioasă în Transnistria” (“Релігійне життя в Трансністрії”) архімандрита Антіма (Ніки) — 1 тис. примірників; історичні книги В. Безвіконного “Viața bisericească a Odesei 1794—1943” (“Церковне життя в Одесі 1794—1943”) і А. Балясного “Ororile bolșevismului” (“Більшовицький жах”) по 1 тис. примірників кожного видання та майже 10 тис. примірників великих і малих молитовних книг. Окрім видань румунською було видруковано значну кількість літератури і російською мовою: 25 тис. книжечок для молитов, “Журнал для детей” (3 тис. прим.), “Журнал для юношества” (3 тис. прим.), “Христос Воскресе”, (№ 1, 43 тис. прим.), “Христианская жизнь”, №№ 1–5, (86 тис. прим.), 20 номерів “Христианского вестника”, загальним накладом 630 тис. примірників тощо [451, р. 306; 457, р. 118]. Був підготовлений настінний “Церковный календарь Транснистрии на 1943 год”. На початку січня 1943 р. він мав з’явитися у продажу як альманах-книга обсягом майже 100 сторінок [139, 23 декаб.]. Тиражем 50 тис. примірників, — повідомляла газета “Буг” від 19 липня 1943 р., — за благословення митрополита Віссаріона готувався до друку збірник “Земне життя Спасителя”.

Наприкінці 1942 р., поки ще РПМ не мала власної типографії, у видавництві “Одесской газеты”*, з дозволу цензури, п’ятитисячним накладом було надруковано “Закон Божий”. Духовна книга обсягом 176 сторінок, складалася з чотирьох частин: молитов, священної історії “Старого Заповіту”, священної історії “Нового Заповіту” і тропарів християнських свят.

Церковна адміністрація в “Трансністрії”, видаючи духовну літературу російською мовою, намагалася дотримуватися старих канонічних норм слов’янських передруків. Так, у редакційному постскрипті до “Молитвослова”*, що вийшов у 1943 р. в Одесі, зазначалось (подаємо мовою оригіналу): “Сия книга перепечатана Православной Румынской Миссией в Транснистрии по

---

* Видавництво знаходилось в Одесі на вул. Пушкінській, 32.

* Один із примірників цієї духовної книги, обсягом 360 сторінок і вартістю 3 RKK\$ за тодішніми цінами, знаходиться у приватній колекції одеського колекціонера проф. М. Пойзнера.

“Молитвослову”, напечатанному в Киеве в 1912 году и согласованному с другими изданиями этой книги, столь полезной для православных христиан” [187, с. 360].

Проте, факти видруків і передруків значними тиражами румуномовної і російськомовної літератури свідчать, з одного боку, про велику потребу населення у християнській літературі, а з іншого, фіксують повне і відверте нехтування Румунською православною місією національними інтересами саме українців, які становили переважну більшість населення губернаторства.

Для того, щоб друкована релігійна література дійшла до читача, при типографії місії функціонував відділ розповсюдження, яким керував священник Т. Герасименко [457, р. 119]. Значна частка книжечок та брошурок релігійного змісту для широкого вжитку передавалася віруючим громадам, вчителям, школам, культурним та іншим установам безкоштовно. Натомість науково-популярна та церковно-історична література реалізовувалась через магазини, книгарні тощо. Траплялися випадки, особливо на перших порах діяльності РПМ, коли канцелярія, за згодою чиновників Місії, надсилала протоієреям повітів листи, якими дозволяла реалізовувати друковану продукцію за певну вартість. Вказуючи загальну суму, яку потрібно було повернути до каси Місії, вона решту отриманих з реалізації грошей дозволяла направляти на потреби місцевого храму чи священнику особисто. Наприклад, виконуючий обов'язки шефа Місії інспектор-місіонер Д. Попович адресував листа 11 вересня 1942 р. за № 5107 протоієрею Голтського повіту, в якому повідомлялося, що Місія видала російською мовою молитовну книжечку для учнів початкових класів і виділила 1000 примірників для повіту по 15 пфенігів за примірник [84, арк. 68]. Далі йшлося про те, що місія дозволяє протоієрейству продати в районах повіту ці брошурки, ціною до 25 пфенігів за кожну. Виходило, що центральне казначейство мало отримати 150 RKKS, а безпосередній розповсюджувач — до 100 марок! Звичайно ж, це не були великі гроші, однак, враховуючи, що друкарня РПМ, як вказувалося вище, видавала російськомовну літературу для масового вжитку багатотисячними накладами, можемо припустити, яким чином утворювалися фінансові потоки Місії і які досить солідні суми привласнювали чиновники-місіонери. Вочевидь, саме про такого роду недоліки,

допущені попереднім шефом РПМ, вказував митрополит Віссаріон у рапорті на ім'я патріарха Никодима від 5 січня 1943 р., про що вже згадувалось.

Якраз у 1943 р., за часів Віссаріона й було кардинально змінено підходи до популяризації православ'я у провінції. Вже у лютому того ж року духовенство округу Криве Озеро Голтського повіту з благодійною метою роздало населенню в рамках діяльності будинку культури близько 5 тис. румуномовних релігійних брошур, 3 тис. хрестиків та 2 тис. маленьких ікон [83, арк. 69]. Однак, немає впевненості у тому, що місцеві жителі за власним бажанням користувалися писаними неслов'янською мовою книжками.

Загальнодоступною для різних верств населення формою отримання релігійної інформації в “Трансністрі” була преса. З метою широкої популяризації християнства і задля пропаганди духовних знань серед жителів окупованих земель Місія організувала роботу цілої низки авторів, які активно співпрацювали в газетних виданнях. Пропагандистське завдання через пресу керівництво місії бачило у висвітленні на її шпальтах релігійних процесів у провінції, у відновленні та діяльності місцевої Православної церкви і, в першу чергу, християнських культових споруд, монастирів, у проведенні наступальної критики більшовицької політики в релігійному питанні тощо.

Серед газет, які репрезентували на своїх шпальтах християнські рубрики та регулярно вміщували статті на релігійну тематику, виділялось близько десятка румунських та місцевих видань. Більшість з них, з огляду на українофобські настрої румунської влади в губернаторстві, були російськомовними. Щоправда, у Голті, наприкінці 1941 р. та протягом трьох місяців потому, до початку 1942 р. виходило кілька номерів україномовної газети Голтського повіту “Прибугські вісті”, однак уже з січня 1943 р. це ж видання було перейменовано в “Прибугские известия”. На шпальтах газети знаходимо статті, які свідчили про надію українців Прибужжя на німецьке та румунське сприяння створенню вільної української держави і налагодженню християнського життя. Газета подавала статті про панахиду по Шевченкові у Голті, яка відбулася 11 березня 1942 р. на вшанування пам'яті великого поета [206, 19 бер.].

В Одесі, центральному місті губернаторства “Трансністрія”, виходило кілька різних за ідеологічною спрямованістю, однак, об’єднаних християнським релігійним духом часописів. Серед них видання: “Молва” (“Molva”) та “Колокол” (“Kolokol”). На думку А. Жуковського, вони були НТСівського напрямку [268, с. 91]. Наприклад, газета “Молва”, за нашими підрахунками, лише у грудні 1942 року надрукувала 43 статті, інформації та об’яви про життя православної громади “Трансністрії”. Її діяльність особливо активізувалася з приїздом до Одеси нового шефа РПМ. На сторінках газети подавалися статті про репресованих більшовиками священників та проведені молебні на вшанування пам’яті загиблих, про культурні, моральні та благодійні акції місіонерів та місцевого духовенства, хроніка подій у релігійному житті.

Наступально-націоналістичною прорумунською спрямованістю виділялася газета “Одеса” (“Odessa”), яка з травня 1942 р. виходила щодня. Це видання мало постійну рубрику “Християнське життя”, яку редагував протоієрей Г. Харгел. Майже в кожному номері газети підкреслювалась значимість румунського релігійного місіонерства. Вишукуючи молдавсько-румунські корені в історії українського православ’я (наприклад: Київський митрополит Петро Могила у XVII ст.; митрополит Бенулеску-Бодоні* у XIX ст.), газета проводила паралелі з християнізацією, яку здійснювала Румунська православна місія.

Часопис “Буг” (“Bug”) — перша вечірня ілюстрована газета і дитячий журнал щотижневого видання — “Детский листок” (“Detschi listok”) задовольняли потреби не тільки дорослого населення губернаторства, а й “давали духовні і християнські настанови” дітям та юнацтву [204, 14 апр.].

Саме через невелику вартість і розбіжність у цінах на дозволені румунами газети, публікації з християнської тематики знаходили свого читача. Наприклад, від 10-15 пфенігів за номер “Детского листка” або газети “Одесса” і до 1 марки за

---

* Митрополит Гавриїл (Бенулеску-Бодоні) (1747–1821) очолював Катеринославську та Київську єпархії, Молдавсько-влахійський екзархат, Кишинівську єпархію. Відомий своєю реформаторською діяльністю в Бессарабії та Молдавії. З його ім’ям пов’язано заснування перших православних храмів у Одесі, у тому числі й Спасо-Преображенського собору.

примірник “Прибугских известий”, який у святкові дні сягав 8 сторінок. Проте, спостерігалось й періодичне збільшення вартості газет: “Одесская газета” у листопаді 1942 р. коштувала 20 пфн., а в різдвяні свята ціна піднімалась до 50 пфн.; в новорічні свята 1943 р. “Молва” подорожчала вдвічі й коштувала 1 марку, що зменшило кількість її читачів.

Аналіз розпоряджень губернатора “Трансністрії” стосовно пропагандистської літератури і газет, різноманітного листування між повітовими примаріями та районними претурами і “Transpress”, відділами преси та редакціями російськомовних газет “Молва”, “Колокол”, “Детский листок”, “Одесская газета”, “Одесса”, а також румунськими — “Curentul”, “Basaul”, “Cuvântul Românesc”, “Glasul Nistrului” з приводу випуску, розповсюдження та продажу накладів номерів газет [66–67; 70; 133–136; 137–140], свідчить про те, що через найпоширені засоби інформації румунський уряд системно здійснювали вплив на віруюче населення краю.

Православна Місія наступально впроваджувала свою роботу через будинки християнської культури, куди, до речі, вхід був вільним. Ці заклади зрумунізованої культури мали власні бібліотеки, читальні, навіть кіноапарати, за допомогою яких знімали документальні фільми. Подібним осередком в Одесі був Будинок Св. Григорія Богослова. Тут виходив релігійно-етичний листок, редагований доктором богослов’я В. Чеменою і протоієреєм Ф. Поповичем [133, 24 декаб.]. На його сторінках у доступній формі викладались основи православної віри, питання моралі, сутність релігійних обрядів тощо. Щонеділі в Будинку християнської культури читалися лекції та проводилися різні християнські культурні заходи [142, 7 авг.].

Митрополит Олтенії Ніфон для бібліотеки префектури Очакова 16 червня 1943 р. подарував один примірник книги “Mergeți și propoveduiți!” (“Ідіть і проповідуйте!”), присвяченої діяльності 103 священнослужителів, направлених з християнською Місією до “Трансністрії” [76, арк. 52; 440, р. 93]. Субпротоієрей району Криве Озеро Г. Іляш у квітні 1943 р. зняв апаратом “Бабі” фільм “Viața, patimile și învierea Mântuitorului” (“Життя, страждання і смерть Спасителя”).

Демонстрація фільму дітям гімназії, початкової школи та дитячих садків у селах району відбулася в Страсну суботу в приміщенні християнського клубу.

Отже, на відміну від німецької зони окупації, де дозволялися лише короткотермінові курси, румунська влада сприяла організації повноцінної духовної освіти майбутніх служителів культу. Особлива увага приділялася релігійному вихованню населення, молоді й дітей. Запроваджувалось викладання Закону Божого в школах і гімназіях, видавалися і розповсюджувались духовні книги, релігійні дитячі журнали тощо. Однак, румунська влада поряд зі створенням умов для підготовки й забезпечення кадрами духовенства новоутворених парафій та відбудованих церков, проводили вигідну їхній помісній церкві румунізаторську пропаганду, нехтуючи національними інтересами місцевого населення. З цієї причини ефективність релігійної пропаганди, яку проводили керівники Румунської православної місії, була не завжди високою, хоча рефлексії віруючих на заходи християнізації мали часом позитивне забарвлення, особливо, коли мова йшла про проведення релігійних свят, обрядів і таїнств. Зрушення на краще в духовному житті православних (хрещення дітей і молоді, ремонт і відкриття храмів, розповсюдження релігійної літератури тощо) сприймалось більшістю як благовоління Боже, хоча в свідомості декого й проступав образ окупантської акції, своєрідного загравання з народом, а не відвертого, щирого й християнського благодіяння. Часом прохолодне ставлення до місіонерських акцій пояснювалося природною настороженістю до чужорідного, нав'язаного, яким, власне, й було румунське релігійне місіонерство. Не останню роль відіграло розповсюдження різноманітних слухів атеїстично налаштованими громадянами про повернення радянської влади і покарання тих, хто відвідував румунські церкви.

4.5. Соціально-економічні аспекти повсякденного життя православного кліру

Щоденне життя кліру в умовах війни, звичайно ж, різко відрізнялося від повсякденного устрою і соціальних норм мирного часу. Воєнний колапс, жорстоке протистояння ідеологічних і духовних систем формували надзвичайно складну ситуацію, в якій кожна соціальна група, включаючи духовенство, виробляла власну стратегію виживання. Зробимо спробу поглянути на цю проблему через призму соціально-економічного чинника, який однаково відігравав не останню роль в житті священників і парафіян та, поза сумнівом, погоджуючись з О. Лисенком, формував певну модель і стиль соціальної поведінки [324, с. 7].

Від самого початку місіонерської діяльності, духовенство зіткнулося з побутовими труднощами, безліччю соціальних проблем, викликаних самими умовами війни. Важко доводилося всім категоріям церковнослужителів — і місцевим, і прибульцям. Утім, місцеві клірики так настраждалися за роки сталінського богоборства, відчувши на собі жахи казематів ДПУ-НКДБ і таборів, що вже навчилися виживати у складних умовах. А ось для місіонерського духовенства з Румунії, Бессарабії та інших регіонів, де церква і її пастирі були “одержавлені” і мали привілейоване становище, воєнна скрута стала важким випробовуванням. Недарма архімандрит Ю. Скрібан скаржився, що “місіонери з Țară, будучи не готовими до такої пастирської служби, часто поверталися до своїх єпархій”. І тут проблема полягала не тільки у незнанні місцевої мови чи місцевих традицій, хоч і цей чинник через його значення не варто відкидати. Перш за все, причина була у несприйнятті “надухмяненими, одягненими у різнокольорове священне вбрання, лаковані туфлі та м’які шляпи” [435, р. 163] румунськими місіонерами злидених умов життя. У віддалених і “забутих Богом” парафіях відсутність елементарних умов життя, бідність а, часом, відверта ворожість до духовного сану, з боку атеїстично налаштованого населення ставали на заваді діяльності навіть найбільш оптимістичних кліриків.

Разючий контраст між соціальним статусом і матеріальним станом духовенства в Румунії, з одного боку, і в окупованих українських землях Наддністрянщини, з іншого, стояв на перешкоді так званому міграційному місіонерству, про що йшлося у попередніх параграфах. Певна частина священників, які приїхали з бажанням співпрацювати з Місією, повернулися до Румунії або до тих місць, звідки були направлені патріархією. Так, п'ятеро з 24 священників Рибницького повіту згодом від'їхали назад до Румунії [457, р. 121]. Тимчасово виїхав до “Тарґа” і не повернувся до парафіян священник села Чаусове Голтського повіту о. Єпіфаній [83, арк. 29]. Зафіксовано й інші подібні випадки.

З часом, усвідомлюючи свої прорахунки, РПМ вдалася до використання місцевого кліру та активістів релігійних громад задля укорінення православ'я румунського зразка. Однак, навіть позбавлені всього як “вороги народу”, священники місцевого походження, були набагато жертівнішими, ніж місіонери-прибульці. За своїм духовним статусом і церковною ієрархією, значимістю і роллю місцеве духовенство “Трансністрії” поділялося на кілька надто різних категорій. Перша, вбирала в себе бідну й понівечену довгими роками гонінь, групу священників. Їх висвячення в духовний сан відбулося ще до більшовицької революції і на час війни переважна більшість з них мали похилий вік. Навіть з цієї причини вони не мали достатніх сил, щоб бути активними провідниками румунського релігійного місіонерства, та й самі румуни нехтували ними. До іншої групи належали священники з псаломщиків (канторів), духовних вчителів і просто віруючих, які отримали сан, закінчивши пастирські курси. Ці клірики були активними співробітниками Місії в глибинці губернаторства, часто заради відродження самої ідеї віри, аніж задля якоїсь матеріальної вигоди. Останнє суттєво відрізняло цю категорію від місіонерів-прибульців.

Заробітна платня представників кліру в повітах і районах була диференційованою. Можна констатувати її розбіжність у широкому діапазоні. Розміри заробітної платні залежали від духовного сану та клерикальних функцій, які виконувала та чи інша духовна особа. Якщо заробітна плата простого клірика — священника чи протоієрея (настоятеля храму) коливалася від 180 RKK\$ (марок) у

провінції і до 200 марок у кафедральному соборі, то платня митрополита, який очолював РПМ у “Трансністрії”, була у кілька разів вищою. Наприклад, оплата праці митрополита Віссаріона за вересень 1943 р. становила 59540 лей (близько 856 RKKS) [120, арк. 4—5]. Щомісячний кошторис за вересень, листопад та грудень того ж року, який виділяла Місія на утримання кафедрального собору Св. Іллі і на виплату заробітної плати її духовному та технічному персоналу коливався в межах 3000-3300 RKKS [85, арк. 7—8, 18] (майже 210 тис. лей). Порівняно з цією, на наш погляд, незначною сумою, вищий духовний керівник “Трансністрії” — митрополит — отримував щомісяця фінансову винагороду за свою духовну, організаторську та місіонерську працю у вигляді $\frac{1}{4}$ від місячного фінансування усього духовного центру і $\frac{1}{10}$ від загальної місячної суми, виділеної на виплату усьому персоналу Місії. Щомісячне утримання центрального і розширеного персоналу, включаючи і священників-місіонерів протоієрейств, обходилося румунській казні наприкінці 1943 року в понад 780 тис. лей [120, арк. 8].

Суттєво меншими були оклади представників нижчих щаблів духовної “табелі про ранги”. Будь-хто із претендентів, зарахованих Місією до штату протоієреєм церкви, отримував 180 марок, субпротоієрей у храмі (другий священник) — 100 марок [85, арк. 19]. Протоієреї у кафедральному соборі, а також протодиякони та ієромонахи, які прибули до “Трансністрії” з Румунії, отримували по 200 марок, ієродиякони та ієромонахи місцевого походження — 150 марок, іподиякони — 100 марок, кантори з чернечого стану — 150 марок, а співаки-миряни — 100. Заробітна платня проскурників, причетників та церковних служок становила не більше 50 марок.

Диференціація посадових окладів, як бачимо з відомостей на винагороду [116—118; 121—122], простежується і в рамках одного духовного сану, особливо, серед представників священницького звання. Як правило, місцеві священники — співробітники РПМ, були в гіршому становищі, ніж священники-місіонери з Румунії, які користувалися певними пільгами і отримували зарплатню на 20–30 RKKS більше [115, арк. 6]. Останні якраз і створювали економічні проблеми фінансовим органам “Трансністрії” і самому управлінню Місії. Більшість

із них, маючи у надлишку значні суми трансністрійських марок, зверталися індивідуально до управління губернаторства з проханням обміну їх на леї, мотивуючи це необхідністю здійснювати розрахунки з державою. Оскільки заробітна плата виплачувалась лише в RKKS, а обмін на леї був регламентований румунським урядом на рівні 50% квоти для усіх службовців “Трансністрії”, то зазвичай, такі факти залишалися поза увагою. Разом з тим, на думку інспектора-місіонера Дм. Поповича та директора канцелярії Місії К. Флореску, такі прояви були небажаними для самих місіонерів та інших кліриків, оскільки “могли призвести до зменшення ставок оплати праці духовенства в “Трансністрії”, яке врешті-решт і залишиться у збитках” [84, арк. 39]. Тому 26 серпня 1942 р. у листі до всіх без винятку священиків повітових протоієрейств було виголошено серйозне застереження і заборона подібних клопотань. Улітку 1943 р. система виплат і підвищення заробітної плати священикам набула повної і чіткої регламентації з боку Місії. Щоб не витрачались зайві гроші і час на приїзд до Одеси з приводу зарплатні, розпорядженням № 8745 від 8 липня 1943 р., [88, арк. 92] передбачалося: 1) зарплатню виплачувати кліру тільки через протоієреїв; 2) лише протоієрей або його представник матимуть право подавати заяву на підвищення зарплати представникам повітового кліру; 3) підвищення зарплати відбуватиметься лише раз на місяць, у визначений термін; 4) губернаторство призупинило практику виплати зарплатні в леях, доки всі священики, псаломщики та функціонери не вкажуть, на які адреси в Румунії мають направлятися кошти. За цим розпорядженням, до 20 липня того ж року, кожний зі священиків мав виконати вказівки “згори”, а той, хто зволікатиме, буде викреслений з відомості на зарплату. Таким чином, керівництво місії намагалося зменшити марні й невиправдані видатки.

Місія також контролювала закупівлю товарів, необхідних для церковних потреб і релігійного життя “Трансністрії”. Деякі місцеві парафії робили спроби обміняти марки на леї і купувати товари поза межами провінції, що для Місії економічно було не вигідним. Так, клопотання священиків парафій Гвоздьовка I та Гвоздьовка II про обмін 4000 марок, які передбачалися на закупівлю специфічних церковних товарів у Румунії, секретаріат відхилив, запропонувавши надати чітке

обґрунтування потреб парохів і вказав на необхідність купувати все потрібне в одеських ательє за марки [87, арк. 43].

Духовенство в губернаторстві жило не дуже бідно. Як бачимо, у деякого були й надлишки грошей. Порівняно з посадовими окладами в галузях промисловості, сільському господарстві, або порівняно з іншими суспільними верствами, наприклад, інтелігенцією, православні церковнослужителі отримували платню на 30-40% більше. Для ілюстрації запропонуємо своєрідну сітку окладів у 1942 р. в Одесі, яка переконливо це підтверджує. Заробітна платня міського лікаря становила 150 РККС, медичної сестри і перукаря — 50 марок, конюха — 60 марок, повара — 75 марок, а модистки і прибиральниці отримували, відповідно, по 40 марок [141, 19 мая].

Варто звернути увагу на розміри платні шефа Місії та кліриків-місіонерів, щоб зрозуміти, яку значимість для Румунської Патріархії і уряду Антонеску мало якнайшвидше укорінення православ'я румунського зразка в окупованих українських землях.

Проте грошову винагороду від румунського уряду отримували не всі представники кліру “Трансїстрії”. Такої “благодаті” не були удостоєні навіть ті, хто пройшов відбір через комісію і був зарахований до штату РПМ. Усі місцеві священики, які, на думку комісії, могли стати в нагоді Місії, були не оплачуваними державою і утримувалися за рахунок єпитрахильних прибутків, плати за проведення церковних треб тощо. Відчуваючи нужденне існування цієї категорії священиків, керівництво Місії неодноразово висловлювало думку про необхідність “дещо зробити для покращення життя священикам, які в минулому так багато потерпали від більшовицького режиму” [173, р. 26].

Разом з тим митрополит Віссаріон у своєму наказі від 2 березня 1943 р. за № 3055 ще раз звернув увагу кліру на відносно високі ціни єпитрахіля, висловивши думку про те, що священики могли б приймати лише і абсолютно добровільні пожертви віруючих [87, арк. 53]. Однак, щоби звести кінці з кінцями, парафіяльні священики змушені були встановлювати завищені суми за деякі послуги населенню. Траплялися випадки, коли непорядні священики-місіонери

наживалися на релігійних почуттях, на вірі населення, а іноді й на горі людському. У Кривоозерському районі сільський священик відмовлявся відправити поховання померлої жінки, доки йому не заплатили 15 RKKS, до того ж, він самостійно встановлював плату-таксу за релігійні треби [82, арк. 31].

У таких випадках до попів-здірників застосовувалися різні методи покарання — від повернення на попереднє місце в Румунію до позбавлення сану.

Клірики, які працювали в центральній адміністрації Місії (вул. Жуковського, 38), на відміну від сільських парафіяльних, мали можливість час від часу поліпшувати свій матеріальний стан за рахунок отримання надбавок до посадових окладів. Як правило, напередодні великих релігійних свят (Різдво, Великдень та інші), персонал Місії отримував матеріальну винагороду у розмірі 50% від штатного розпису, тобто плати (кормління). У жовтні-листопаді 1943 р. деякі представники Місії отримали надану допомогу в сумі 782,5 RKKS, додатково до персональних ставок кормління [115, арк. 24]. Наказом на грошову виплату № 685 від 31 грудня 1943 р. штатному персоналу Місії було надано матеріальну допомогу у розмірі 3300 RKKS для організації різного роду конференцій, доповідей та інших заходів під час свята Різдва Христового [115, арк. 18].

Відчуваючи гостру потребу у фінансах, Місія, однак, здійснювала, хоч і незначну, допомогу священикам на їх оздоровлення. Оскільки, за характеристикою архімандрита Юлія (Скрібана), “переважна більшість представників кліру, були людьми похилого віку” [173, р. 25], то, звичайно ж, вони потребували певної опіки, лікування здоров’я та підтримки нормального фізичного стану. Як правило, клопотання представників духовенства перед відрядженням їх до канцелярії Місії мали розглядатися благочинними повітів, а вже потім, з відповідною резолюцією, направлятися на ім’я шефа РПМ. Саме у такому порядку діяв священик містечка Врадіївка о. Миколай (Стояновський) в липні 1943 р. [88, арк. 19], який просив благочинного Голтського повіту й митрополита Віссаріона про одномісячну відпустку для лікування та відпочинку. Відповідно до рішення № 106/1943 про надання місцевому персоналу Місії можливості скористатися правом на оздоровлення й лікування, фінансовим відділом канцелярії виділялися суми у 50%

від посадових окладів кліриків. У серпні 1943 р. на такі потреби було асигновано 812 марок [117, арк. 1].

Зі значними труднощами в організації побуту зустрічалися місцеві священнослужителі. Як правило, призначені Румунською православною місією священники, кантори та інші представники парафіяльного персоналу страждали від відсутності житла, майна та реманенту для ведення господарства. Ці проблеми зумовлювалися антирелігійними процесами передвоєнних років, коли радянська влада повністю націоналізувала церковну землю, власність і необхідне для існування служителів культу майно. Вилучене у церкви передавалося радянським державним та громадським установам. З окупацією румунами територій, гостро постали юридичні аспекти повернення цієї власності єпархіям, церквам та релігійним громадам. Румунська влада прийняла декрет за № 9 від 15 липня 1943 р. про повернення майна, землі і нерухомої власності тощо. Аналогічним розпорядженням губернатора Алексяну за № 138 передбачалося повернення власності старим власникам, тобто і церкві також.

Органи окупаційної влади на місцях не завжди поспішали виконувати приписи цього декрету. Затягувалися рішення про передачу будинків, садиб та присадибних ділянок священникам парафій. Унаслідок такого ставлення та у зв'язку з відсутністю житла та землі, до духовних ієреїв “Трансністрії” надходили десятки заяв, листів-звернень та прохань з благанням надати допомогу. Лист, який надіслав субпротоієрей району Криве Озеро Голтського повіту о. Георгій (Іляш) до протоієрея Голти, — дуже характерна ілюстрація й свідчення складності соціально-економічної ситуації, яка склалася на кінець 1942 р. у віддалених повітах. У листі протопопа розповідалось: “На весь район не маю книг і культурних об’єктів. Місцевий клір неоплачений. Усі церкви мали раніше парафіяльні земельні наділи у межах 70–120 га. Цей рік і минулий парафіям не було дано землі. Необхідним є звернення Місії до уряду, щоб він перейнявся цією проблемою і повернув ці землі церквам [89, арк. 39].

У багатьох документах порушуються характерні для цього регіону житлові та майнові проблеми: про передачу священнику Лаврову церковного будинку, якому

було понад 200 років, у селі Катеринівка [85, арк. 22]; про закріплення городу за псаломщиком церкви с. Ново-Павлівка Врадіївського району Григорієм Крижанівським у зв'язку з переходом його в інше село [88, арк. 27] та інші.

Староста села Мала Мечетня неодноразово виявляв турботу про передачу хатини, відібраної у “розкуркуленого” колишнього батюшки М. Кліментєвича “в часи розгрому церков і репресій святих отців” на користь нового священика. Ще у 1931 р. радянські органи передали будинок пастиря у користування сільській школі. Однак і влітку 1943 р., відповідно до наказу претури Кривого Озера школа перебувала у власності губернаторства і не могла бути використана якимось іншим чином, окрім навчального закладу [83, арк. 2]. Відсутність житла змусила священика-місіонера цього села Федора Сухацького звернутися з письмовим “прошенієм” від 18 червня 1943 р. до благочинного церков Голтського повіту про передачу йому зазначеного будинку. У випадку, якщо це буде неможливо зробити, священик просив Місію перевести його на інше пастирське місце [83, арк. 4]. Упродовж кількомісячного листування і тяганини справа так і не була зрушена з місця. Бюрократичні перешкоди і злиденні умови існування змушували отця Федора до пошуку кращого варіанту облаштування його священицького життя. У черговому рапорті від 29 вересня 1943 р. на ім'я благочинного священик знову підтверджує своє бажання переходу до іншої парафії через матеріальні труднощі. “Зважаючи на безвідповідальне ставлення парафіян, — скаржився священик, — я до цього часу живу не в квартирі, а в сараї, палива не дають, а коштів для купівлі нема. Прошу Вас перевести мене в с. Луканівку, де релігійна громада обіцяє забезпечити мене квартирою і паливом...” [85, арк. 15]. Попри різні негаразди справа переходу до іншого села була вирішена позитивно.

Через катастрофічну нестачу священиків такі випадки були досить поширеним явищем. Міцні релігійні громади у селах з великою кількістю населення (від двох до десяти тисяч осіб) могли без великих витрат забезпечити відбудову або ремонт православних культових споруд, їх внутрішнє облаштування та ще й надати можливість кліру безбідного існування. Саме так вирішила проблему релігійна

група с. Чаусове у травні 1942 р., яка відтворила Христовоздвиженську церкву, задалегідь відремонтувала дім і садибу для майбутнього священика [85, арк. 34].

Переважно такі організовані релігійні мікросоціуми і перетягували до себе, в першу чергу, священиків та допоміжний церковний персонал. З іншого боку, адміністрація Місії, як у центрі так і в повітах, була також зацікавлена у якомога швидшому призначенні священиків у надійні парафії, аби якнайшвидше включити їх до процесу християнізації по-румунськи. Існує ще одна обставина, яка особливо не афішувалась, але в якій була зацікавлена Місія — збільшення фінансових потоків і відрахунків на користь румунської церкви та збирання пожертв до різноманітних благодійних фондів тощо.

Однак, і бажання людей вирватися зі злиденності та повернутися до служіння священиком чи дияконом є цілком зрозумілим, і водночас, показовою характеристикою процесу відродження православ'я у “Трансністрії”. Очевидно, в умовах скрути й злиднів, ставши до престолу, сотні людей намагалися вижити шляхом поновлення у духовному сані, який давав би надію на покращення життя. У звіті архімандрита А. Ніки за січень-березень 1942 р. зазначалося, що більшість із 285 зареєстрованих у “Трансністрії” священнослужителів “...були знайдені і з великою турботою відібрані тут...” [173, р. 30], тобто вони були місцевими.

Особливо багато бажаючих повернутися до пастирської діяльності спостерігаємо серед нижчого прошарку кліру: сільських священиків та псаломщиків. За наведеними Р. Соловей даними, у січні 1943 р. серед задіяних місією 461 священика 196 були місцевими, а з 253 псаломщиків лише 16 приїхали з Румунії [457, р. 119]. Призначення на “нове місце кормління” просив у архімандрита Юлія (Скрібана) колишній псаломщик з Мостовського району Г. Коваленко у листі від 9 вересня 1942 р. [85, арк. 17]. У проханні, надісланому до Одеси 25 травня 1943 р. Іваном Яровим, колишнім губернським секретарем і псаломщиком, окрім релігійних, чітко простежуються мотиви економічні. “Зараз учитель церковнопарафіяльної школи, без засобів до існування, — писала 68-річна людина, — прошу надати місце псаломщика у с. Катеринівці, Голтського повіту” [115, арк. 56—57]. Бажання “послужити Церкві і Богу” у будь-якій парафії

повіту висловив у своєму листі до Віссаріона колишній псаломщик, а в радянські часи автомеханік і шофер, Байда Анатолій [115, арк. 55—55 зв.]. Судячи із резолюцій шефа Місії митрополита Віссаріона, у той же день доля цих людей була вирішена позитивно.

Після призначення митрополита Віссаріона, систематично здійснювався контроль за моральним обличчям підпорядкованих священиків. Будь-який клірик, місіонер чи місцевий, мав задовольняти вимоги, які було накреслено румунськими ієрархами: “Послужити гарну службу румунській церкві, яка однією з перших зробить свій внесок у акцію релігійного спасіння місцевого населення, дасть підтримку не тільки місцевому православ’ю, а й усьому Сходу” [451, р. 303].

Непристойна поведінка церковнослужителів мала наслідком жорстку критику і покарання з боку керівництва Місії. Остання опиралася на думки релігійних громад, на рекомендації від єпархіальних протоієреїв та субпротоієреїв, характеристики чиновників префектур та примарій у глибинці провінції. Часто негідною поведінкою “славилися” відряджені до “Трансністрії” священики-румуні, які, очевидно через складні воєнні умови, вважали себе поза контролем будь-яких церковних органів. Такі горе-місіонери поводитися нахабно, безвідповідально, бездарно і безкультурно, що провокувало конфліктні ситуації у відносинах з місцевим населенням. В архіві виявлено досить показовий документ — доповідну записку претора району Криве Озеро до префектури Голтського повіту за № 195 від 3 лютого 1942 року [82, арк. 31]. У ній чиновник вважає за потрібне попередити префекта повіту про систематичні скарги сільського населення на священика-місіонера о. Петра (Шкіюпу). З’ясовується, що “душпастир”, не маючи ніяких повноважень, скоїв своєрідний злочин, відібравши у жителів села Романівка плити, казан та інший кухарський інвентар. Окрім того, у скаргах примара с. Криве Озеро та інших сельчан, а також у рапорті старости земельної общини “Агрокультура” І. Чашука від імені її членів йшлося про стурбованість тим, що “священик не поважає святий храм, перетворивши Боже житло на сарай для курей, яких приносять йому в дар віруючі люди” [81, арк. 34—34 зв.]. До того ж, цей румунський місіонер на очах у віруючих вчинив у церкві

сварку з дияконом, не поділивши з ним зібрані у селі Мазуровка калачі (проскури), що викликало у людей одночасно і сміх, і сором за таких священників.

Претор просив відповідним чином відреагувати на негідну поведінку, оскільки “із цього всього випливає, що така духовна діяльність святого отця суперечить моральним правилам і християнським сприйняттям, а також із великим призначенням, задля якого він був посланим сюди” [82, арк. 31].

Непоодинокі випадки негідної поведінки священнослужителів викликали стурбованість у вищестоящих архієреїв. Ті священники, які порушували норми пастирського життя, християнської етики та моралі й не відповідали вимогам місіонерства, позбавлялися права займатися священнодіємством. Шеф Місії Віссаріон протягом 1943 р. селекціонував її центральний (кафедральний), міський (22 одеські церкви) та зовнішній персонал і, виявивши невідповідність вимогам місіонерської справи, відправив назад у Румунію декількох священників [451, с. 293].

Розглядаючи повсякденне життя простого священника сільської парафії та його оточення в “Трансністрії”, зазначимо, що пастирська праця, за умови жертвовного принесення її на користь Церкві і вірним, була дуже насиченою і напруженою.

Спочатку, ставши у нагоді Місії і розпочавши виконання своїх обов’язків, священник розпочинав роботу, спрямовану на співпрацю з церковним комітетом, пошук матеріальних і фінансових можливостей реставрації храму, молебного будинку чи каплички. Паралельно з тим, він мав неодмінно реалізовувати настанови й розпорядження вищих церковних інстанцій: субпротоієрейств, протоієрейств, єпископій, канцелярії Місії, вікаріату та секретаріату митрополита. Проведення щоденних ранішніх і вечірніх богослужінь у храмі потребували особливої уваги до підготовки й виголошення проповідей та звернень до парафіян. “Кожна служба, — акцентував журнал “Transnistria creștina”, — була прикрашена проповіддю. У зв’язку з різноманітністю служб священники кожного разу радять і вчать народ, шукаючи способи, аби спрямувати його на шлях християнського життя. Священники використовують кожний випадок для того, щоб показати велич віри порівняно з невір’ям” [173, р. 52]. Аналізуючи помісячні доповідні записки

священиків, листування тощо, можемо простежити майже помісячно ту роботу, яку виконували священики у своїх парафіях. Для прикладу, священик с. Доманьовка протоієрей І. Сулковський у липні 1943 р. провів 6 повчань на євангельські теми, щонеділі здійснював читання акафіста і релігійні бесіди, а в серпні — 7 проповідей, піснеспівів за участю хорів, бесід, слів та звернень до пастви на різні теми церковної історії: про Іоанна Предтечу, про Олександра Невського та інших святих Православної церкви [91, арк. 2, 4].

Хрещення сотень маленьких дітей, вінчання великої кількості одружених пар, проведення заупокійних служб на могилах, у яких було поховано без християнських молитов тисячі померлих і замучених православних у часи сталінських репресій — стало повсякденною практикою. Такі треби й богослужіння наприкінці 1941 р. відбувалися на могилах і кладовищах майже кожного населеного пункту провінції. Там, де не було священиків, християнські обряди проводили відряджені місіонери разом з представниками місцевих релігійних громад. На весні 1942 р. Румунська православна місія ухвалила рішення про впровадження метричних відомостей для запису (реєстрації) народжень, шлюбів та смертей по всіх приходах “Трансністрії” [141, 12 мая]. До інших обов’язків священників додавалися ще й щомісячні звіти до вищих церковних інстанцій про кількість здійснених хрещень, вінчань, погребінь тощо. Масштаби проведеної повсякденної копіткої роботи пастирів простежуються у десятках подібних документів. Ілюстративним є звіт о. Георгія Базилевського, який в Акмечетській парафії у серпні 1942 р. охрестив 26 осіб, обвінчав — дві пари і провів 6 обрядів погребіння, а у вересні — охрестив 17 осіб і обвінчав 4 пари. Загалом же за півроку ним було проведено 277 хрещень і 20 вінчань [85, арк. 18, 20, 25]. Здійснені заходи мали під собою і матеріальну підоснову, оскільки за проведені обряди священики отримували винагороду грішми чи продуктами. Частина з отриманого віддавали на користь РПМ, Червоного Хреста — решта йшла на утримання родини священика. Часом селяни вороже ставилися до священиків,

через те, що “ті, збираючи “дань” з них, різні харчі, завжди ходили з жандармерією”^{*}.

На початку відродження релігійного життя на теренах Наддністрянщини до повсякденних пастирських обов’язків релігійних чиновників та парафіяльних священників додавалося ще й проведення інспектувань кожної сільської парафії на предмет кількості мешканців, визначення їх віросповідання, чисельності представників кліру, національності, вінчаних та хрещених тощо. Такого роду циркуляр за № 4661 було надіслано першим вікарієм місії Антімом Нікою у серпні 1942 р. усім протоієрействам провінції без винятку [84, арк. 41]. Цим документом священники запрошувалися негайно розпочати облік кожної слов’янської парафії, в якій проживало до 1000 родин і кожного молдавського або змішаного приходу, в якому мешкало біля 500 родин. Окрім того, вимагалось до 1 вересня скласти таблиці, вказавши інформацію про національний склад парафії (російська, румунська, змішана), прізвище й ім’я священника, псаломщика (дяка) та № наказу про його призначення. Необхідно було також направити до Місії таблицю по кожному району, вказуючи вільні парафії та їх національний склад. Симптоматично, що тут румунські релігійні чиновники навіть не передбачали пункту про населення української національності, яке, за невеликим винятком, чисельно переважало у більшості районів губернаторства.

Збирання священниками такої інформації було досить важкою справою, особливо за умови повної відсутності транспортних засобів у районах і повітах, про що вже йшлося. Проте, завдячуючи парафіяльним священникам, які з великою відповідальністю виконували доручену роботу, у фонді РПМ у “Трансністрії” знаходимо деякі дуже докладні матеріали по Любашівському, Криво-Озерському [93, арк. 13—18; 97, арк. 1—9, 11—17] та Доманівському [112, арк. 7, 57] субпротоієрействах.

У переддень свят видавалися розпорядження, циркуляри та надсилалися листи душпастирям з приводу дотримання норм поведінки під час проведення Великого

---

^{*} Із спогадів Матрони Карпівни Подоляк (мешкає в с. Красногірка, Тростянецького району Вінницької області), які зберігаються у власному архіві дисертанта.

Посту, Різдва, Пасхалій та інших свят. Ще на церковному конгресі в Одесі, який було проведено 24 березня 1942 р., протопоп Андрій Ніков, виголошуючи накази ієрархів румунської церкви, звертав увагу священників на необхідність під час посту служити цілодобово, виконуючи свої обов'язки у повному обсязі [141, 24 марта].

Напередодні Пасхальних свят 1943 р. митрополит Віссаріон видав розпорядження, яким чітко визначав поведінку священників у святкові дні [143, 2 апр.]. По-перше, усі священнослужителі повинні були носити відповідний одяг: рясу, каптан тощо. Духовенству категорично заборонялося носити світське вбрання. По-друге, суворо перестерігалось у Великий піст відвідування театрів, кінематографу, ресторанів і будь-яких розважальних установ. Стосовно виявлених порушників цього розпорядження і тих, хто ухилявся від дотримання канонічних правил, після свят передбачалися суворі заходи покарання.

У лютому 1943 р. митрополит Віссаріон направив у повіти короткого, але доволі жорсткого листа, яким вимагав, аби кожен священник в жодному разі не служив у старому стилі, щоб повітові пастирі не здійснювали вінчання, доки ті, хто вінчатиметься, не нададуть доказів про цивільний шлюб у примарії [87, арк. 49]. У цьому простежується альянс влади і церкви, які не могли існувати одна без одної і в усьому доповнювали себе, виправдовуючи державно-релігійну юрисдикцію.

Отже, повсякденне життя кліру в “Трансністрії” було досить специфічним і виокремлювало його в особливу соціальну категорію, яка мала певні обов'язки, права і можливості. Одночасно, існувала диференціація всередині цього мікросоціуму. Певні відмінності спостерігалися у становищі місіонерів-прибульців та місцевих священників. Проте пастирська служба повністю підпорядковувалась керівництву Місії, румунській Патріархії і регламентувалася інструктивними листами та циркулярами архієреїв Румунської православної церкви. Завдячуючи сотням віровідданих місцевих священників, населення окупованих земель наvertsалось до православних християнських традицій.

4.6. Благодійність місіонерів, місцевого духовенства і православних мирян

У результаті заходів уряду СРСР, республіканських і обласних державних та партійних органів продовж літа-осені 1941 р. з Півдня України в радянський тил були поспіхом евакуйовані основні промислові і оборонні об'єкти, обладнання заводів і фабрик, транспорт, сільськогосподарська техніка й реманент, велика рогата худоба, хліб, продукти харчування та інше*. Цивільне населення (за приблизними даними близько 2 млн. 250 тис. осіб [268, с. 83]), яке лишилося на окупованій ворогом території, по суті, було кинуте напризволяще.

Зі встановленням румунської адміністрації в “Трансністрії” і початком “відкритої грабіжницької політики”, економічної експлуатації виробничого та людського потенціалу краю їхнє становище значно погіршилося. З території між Південним Бугом і Дністром “викачували” матеріальні цінності й продовольство, об'єми яких були вражаючими: до липня 1942 р. з Одеси до Румунії було відправлено біля 4 тис. вагонів з “трофейним” майном. Накази і постанови адміністрації губернаторства** стосовно трудової повинності, обкладання

---

* Лише Чорноморський транспортний флот вивіз через Одеський порт понад 200 тис. тонн вантажів, них — понад 45 тис. тонн промислових товарів, біля 40 тис. тонн збіжжя. З Миколаївщини і Херсонщини через Дніпро було вивезено біля 50 тис. тонн вантажів, 25 тис. голів худоби тощо (див.: *Вольський С. А.* Величний подвиг. — К., 1967. — С. 127; *Михайлуца Н. И.* Население Юга Украины фронта и фронтовикам. — Одесса [Б.и.], 2005. — С. 54—55).

** З 26 листопада 1941 р. для всіх мешканців “Трансністрії” впроваджувалась обов'язкова трудова повинність; 14 березня 1942 р. наказом № 55 “трудова громади” обкладалися обов'язковими поставками сільськогосподарської продукції (м'яса, яєць, молока, бринзи, вовни, меду тощо); постановою № 1881 обмежувалося розмелювання зернових (пшениці, кукурудзи та жита); наказом № 88 від 24 вересня 1942 р. в якості воєнної контрибуції для румунських солдат населення зобов'язувалося поставляти теплі речі та інше (див.: ДАОО. — Ф. Р-2353, оп. 1, спр. 10, арк. 23; спр. 3, арк. 12; Молва. — 1942. — 25 декаб.; ДАМО. — Ф. Р-1028, оп. 1, спр. 47, арк. 13).

сільського населення різноманітними податками, поставками продуктів харчування та речей для румунської армії приводили до “неспроможності населення забезпечити себе харчуванням” й існування переважно “за рахунок продажу особистих речей” [133, 1 декаб.]. Поряд з тим, істотно відрізнялося життя румунських чиновників, місцевої інтелігенції, професури, комерсантів, торговців, працівників порту, декількох ремонтних заводів та дрібних підприємств (головним чином харчової промисловості), яких тільки в Одесі було відкрито біля 4,5 тис. [22, арк. 12].

На фоні тогочасних соціальних реалій рельєфно вимальовуються християнські риси добродійства православних священників, побожних благодійників та установ у повітах “Трансністрії”, які поклали на себе функції влади і постали в ролі спасителів десятків тисяч людей, переважно похилого віку і дітей. Не залишалася осторонь від цієї справи й Румунська православна місія. Реалізацію плану відродження християнської віри, відновлення церковного життя вона бачила не тільки в налагодженні діяльності місіонерських груп, організації богословської освіти та морально-релігійного виховання враженого атеїзмом населення, широкій пропаганді християнських цінностей тощо, а ще й у розгортанні благодійних акцій серед населення.

Особлива роль відводилася організації добродійних зусиль, спрямованих на допомогу місцевим парафіям, православному кліру та сім'ям священнослужителів, які постраждали від більшовицького безбожництва 20-х років і сталінських репресій, а також простим вірянам, які потребували соціальної підтримки.

Бажання колишніх церковнослужителів повернутися до своїх парафій часто залишалися без позитивного рішення місії. Так, у березні 1942 р., серед 150 колишніх священників та канторів право на духовну діяльність отримали тільки 30 [173, р. 25; 457, р. 115]. Лише кожний п'ятий зміг реалізувати сподівання на покращення свого буття. Більшості ж претендентів на поновлення в сані Місія відмовила. Причини тут були різні, і про них вже ми говорили. Десятки колишніх служителів культу не змогли офіційно підтвердити свою попередню діяльність на духовній ниві через те, що під час репресій 30-х років їхні документи остаточно

були втрачені за стінами управлінь НКВС та в сейфах слідчих. Підтвердженням сказаних слів є мартиролог більше сотні представників кліру з біографічними матеріалами, зібраними та впорядкованими автором під час роботи в обласній редакційній колегії науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” [335; 339]. Відтак, багато священників і членів їхніх родин, натерпівшись за радянської влади, продовжували переживати соціальні та побутові труднощі.

Організовуючи церковне життя, РПМ застосовувала дієві методи задля морального впливу на місцеве населення особливо на побожну його частину та укорінення свого авторитету. З прибуттям до “Трансністрії” митрополита Віссаріона (Пую) у грудні 1942 р. розпочинаються широкі благодійні акції серед православного населення Одеси та інших провінційних міст губернаторства. Одна з окупаційних газет “Молва” в той час писала: “Після стількох років темряви населення Одеси знов повертається до християнського життя. Сильна духовна особистість митрополита Віссаріона є гарантом того, що християнське життя в “Трансністрії” отримає нове спрямування в дусі істинного православного благочестя” [203, 8 декаб.].

Призначення митрополита Віссаріона головою Румунської православної місії в “Трансністрії” співпало з Різдвяними святами 1942 року. У своєму архіпастирському зверненні до віруючих і священнослужителів він запропонував усім православним християнам “утриматися від придбання коштовностей, здійснення зайвих і не корисних витрат, щоби в ці дні відчувти радість християнську від передачі зекономлених грошей бідним людям...” [133, 18 декаб.].

Центром благодійних акцій став Одеський кафедральний собор Св. Іллі. У його стінах наприкінці 1942 р. було утворено благодійний комітет, очолюваний настоятелем храму о. Іринеєм. Протягом листопада-грудня того ж року до комітету надійшло багато грошових та продуктових пожертв переважно від міських підприємств та установ: від дирекції трамвая — 603 марки, від тютюнової фабрики — 168 РККС (марок), канатного заводу — 42 марки, маслозаводу № 1 — 105 марок, комбікормової фабрики — 100 марок, консервного заводу №1 — 90 марок,

від “Одеської газети” — 62 марки, від окремих громадян — 41 марка. Разом понад 1200 марок [133, 8 декаб.].

Попри складну і досить хитку соціально-економічну ситуацію, в Одесі відкривалися осередки християнського милосердя, соціальні будинки, які не залишалися поза увагою Православної церкви. Так, при церкві св. Георгія функціонував безкоштовний амбулаторій і аптека, в інших 12 церквах діяли кухні для бідних [457, р. 118]. Населення, як тільки могло, офірувало для їдалень організованих при храмах продукти, овочі, м'ясні та ковбасні вироби. Щодня їдальня Свято-Іллінського кафедрального собору роздавала нужденним до 300 обідів.

Такі акції, хоч і не були масовими, проте допомагали багатьом злиденним вижити у важкі часи. Воєнне лихоліття поставило різні категорії населення на межу життя і смерті. Навіть румунськопіддана преса неодноразово визнавала це, посилаючись на донесення з глибинки губернаторства. Так, газета “Молва” наприкінці 1942 року неодноразово писала про складні умови життя в “Трансністрії”, публікувала повідомлення про те, що “трапляються випадки голодної смерті” [133, 1 декаб.].

Окрім релігійно-богословських служб, у дні Різдва Христового Місією за участі місцевого духовенства реалізовувалися культурні та благодійні програми — святкові релігійні збори, духовні концерти та Різдвяні ялинки, обіди для бідних, хворих та безпритульних тощо. За нашими підрахунками, в перший день Різдва Христового в десяти православних храмах Одеси передбачалося запропонувати для бідних людей 835 обідів [133, 24 декаб.]. Упродовж 25–27 грудня проходили Різдвяні ялинки у церквах: Св. Кирила і Мефодія, Успенській церкві, Св. Григорія Богослова, Різдва Богородиці та інших, а також у шпиталях та гуртожитках.

Румунська окупаційна адміністрація за моральної підтримки верхівки церкви, вбиваючи тисячі євреїв і грабуючи завойовані землі, водночас намагалася проявити видимість християнської турботи про підлегле населення, підкреслити свою гуманістичну діяльність під час популістських акцій. Задля цього, у благодійних акціях часто брали участь представники окупаційної влади, військові румунської

армії та духовенство – місіонери та місцевий клір. 25 грудня 1942 року на стадіоні в Олександрівському парку кілька тисяч дітей Одеси отримали подарунки від губернатора “Трансністрії” професора Г. Алексяну. Присутніми на цій акції були також митрополит Віссаріон і генерал Георгіу. Після урочистого молебню біля 1 тис. дітей та їхніх батьків були запрошені на святковий обід, який складався з трьох страв [133, 29 декаб.].

Хоч і з меншими масштабами, приклади християнської доброчинності ставали дедалі поширенішими і в глибинці губернаторства “Трансністрія”. Відвідавши великі села Тульчинського повіту, протоієрей Кукульський (направлений місіонером з Хотинської єпархії) дійшов висновку, що частина населення, особливо сім’ї тих, хто був засланий до Сибіру, живуть дуже бідно. Тому, з його ініціативи, було створено Комітет допомоги бідним. Разом з чиновниками та офіцерами румунського гарнізону, комітет зібрав 1300 RKKK (78 тис. лей). Комітет організував святковий концерт, присвячений Дню 8 березня, під час якого виступив міський хор під диригентським керівництвом проф. Д. Клевчіча. Після урочистостей було зібрано ще 850 RKKK, які передбачалося наприкінці Пасхальних свят разом із зібраними благодійними внесками передати бідним, а також тим, хто потребував негайної соціальної допомоги [173, р. 59]. В Ямпільському повіті благодійними акціями опікувалися священник Георгій Левицький та його дружина. З власної ініціативи, матінка Олександра взялася за доброчинну справу, щоб допомогти тим, хто потребував підтримки у важку хвилину — і на Різдвяні свята зібрані православними пожертви становили суму майже 240 тис. лей, які й були спрямовані на матеріальну підтримку 1 тис. сімей [70, арк. 106].

Щоб надати нового поштовху єпархіальному життю, на теренах Березівського повіту були організовані єпархіальні консиліуми (ради), а для допомоги нужденним — благодійні комітети [173, р. 52]. Майже в усіх селах Кривоозерського округу Голтського повіту в лютому 1943 р. Місія створила кухні та комітети допомоги убогим вдовам священників, крім того, безкоштовно роздано понад 5 тис. іконок, хрестиків та релігійних брошур [83, арк. 69].

Задля збору коштів та продуктів харчування з благодійною метою, представники Місії, повітові субпротоіереї та сільські священики у парафіях під час церковних служб наголошували на необхідності проведення масових заходів до свят, пов'язаних з Різдвом, Новим роком та Хрещенням. Серед парафіян стимулювалися давні православні традиції та звичаї: ходіння зі святою водою, колядування по домівках та інші, за умови, що половина зібраного передавалася б на допомогу бідним, у фонд Червоного Хреста і на облаштування відбудованих церков.

Саме відбудова знищених християнських культових споруд, забезпечення їх необхідним обрядовим начинням, освячення храмів та відновлення церковних служб перебувало в полі зору не тільки Місії, а й місцевого населення, особливо громадських товариств. Наприклад, одеським релігійним товариством “Кирила і Мефодія” для бідних верств населення було зібрано понад 1 тис. марок [141, 5 апр.].

Завдяки піклуванню з боку “Товариства колишніх російських офіцерів”, очолюваного М. Пустовойтовим, за короткий термін вдалося відновити храм Св. Марії Магдалини. На пожертви прихожан з вересня до грудня 1942 р. було відреставровано церкву, організовано хор і притулок для малолітніх сиріт. На відновлення церкви Різдва Христового (при 1-й міській лікарні в Одесі) надійшли пожертви безпосередньо від громадян Дрождевецького, Вержбицького, Білецької у розмірі 150 марок, від працівників лікарні — 60 марок. Деякі прихожани передавали старовинні ікони, килими, різноманітні речі [133, 24 декаб.]. Активна фінансова підтримка цієї справи віруючими мешканцями міста мала свої результати. Вже в травні 1942 року в Одесі було відкрито і освячено 18 церков, і ще в трьох закінчувалися реставраційні та будівельні роботи [204, 8 мая].

Благодійні акції Місія організовувала також і для представників кліру, членів їхніх сімей, які постраждали від сталінського терору в 20–30-ті роки. Так, на Новорічні та Різдвяні свята 1943 р., митрополія в Одесі надала матеріальну і грошову допомогу 51 родині (108 осіб), члени яких були репресовані більшовиками [203, 9 янв.; 451, р. 293]. Тоді ж, з благословення митрополита

Віссаріона, у Трушевському провулку було започатковано притулок для літніх священнослужителів та матінок, дружин репресованих святих отців.

Оскільки румунська влада нехтувала питаннями цілеспрямованого соціального забезпечення то патрунування збіднілих категорій населення брали на себе громадські організації та повітові благочинія. На адресу особливо цих церковних інституцій надходив потік “прошеній” та заяв від членів родин колишніх церковнослужителів, які стали жертвами сталінського терору, про призначення пенсій, видачу продуктових пайок тощо. Повітові церковні ради, розглянувши заяви, переважно виносили рішення на користь прохачів. Таким чином отримала пенсію дружина колишнього священника Ново-Олексіївської церкви о. Федора Селенського, замученого у Врадіївській тюрмі 1933 р. [83, арк. 5], призначено постійні продуктові пайки церковним активістам похилого віку (членам хору) в Голтському повіті [85, арк. 9] та іншим.

Шеф Місії митрополит Віссаріон наприкінці січня 1943 р. надіслав до підвідомчих протоієрейств листа, в якому, між іншим, звертав увагу священників на необхідність “пробудження в пасомих добрих християнських бажань прийти на допомогу хворим, бідним, літнім, сиротам, підтримувати одне одного усіма силами, а також провести підготовчу роботу в парафіях, спрямовану на збирання коштів для ремонту старих та зруйнованих церков, щоб роботи розпочати з настанням літа” [87, арк. 67].

З метою здійснення контролю за фінансами, які надходили до бухгалтерії Місії, митрополит спеціальним листом від 23 березня того ж року, вимагає терміново надіслати всі інкасовані суми, передбачені для Червоного Хреста і Ради опіки. Починаючи з 1 квітня 1943 року, будь-яка сума, що надходила з повітів до Місії мала супроводжуватися листом, де повинна була подаватися наступна вичерпна інформація: назва парафії, сума та частка відрахування: для місії, 10% для парафіяльних потреб, Червоного Хреста, Ради опіки тощо [87, арк. 35].

Очевидна бідність населення в умовах війни не сприяла реалізації планів духовного керівництва Місії. За висловом священника Козловського з села Бикове Голтського повіту, “народ з великим сумлінням жертвує невеличку лепту на

церковні потреби”. Для порівняльної ілюстрації наведемо приклад так званого “тарілочного збору” на користь православної Місії серед парафіян церкви Іоанна Богослова с. Акмечетки того ж повіту. За вісім місяців, з серпня 1942 р. до березня 1943 р. включно, православною громадою села було зібрано лише 88 марок [85, арк. 30]. Улітку пожертви становили 3,5 марки, а в місяці, на які припадали Різдвяні свята й Великдень — по 12–16 марок. І це на 1800 жителів! З іншого боку, знаючи, що ця парафія у документах Доманівської претури проходила як “неблагонадійна” (“сильно налаштована у демократичному дусі, де звикли командувати і вимагати собі покірливості навіть від свого пастиря” [91, арк. 27]), можемо припустити, що люди певною мірою ще й саботували заходи румунських церковних чиновників та ігнорували самого священика. Не даремно саме з цієї парафії часто звільнялися парохі.

Поряд з тим у документах фондів румунських органів влади — префектур і претур, знаходимо факти про те, що місцеві окупаційні органи часом здійснювали тиск на парафіян, з метою змусити їх сплачувати гроші на побудову чи ремонт церков, можливо, й на благодійні заходи. Так, у рапорті старости села Журавка Очаківського повіту на ім’я претора йдеться про те, що начальник Дмитрівського жандармського поста скликав населення сіл Журавки, Марківки та Дмитрівки на збори і зобов’язав кожного господаря здати до 1 березня 1943 р. не менше 50 марок на побудову нової церкви [79, арк. 25]. Таким адміністративно-силовим способом навесні на будівництво зазначеного храму було зібрано 7530 марок [75, арк. 407].

Православна місія опікувалася також дитячими притулками, організованими на кошти християн Наддністрянщини. При православних храмах створювались благодійні фонди, наглядові та опікунські ради, які надавали різноманітну допомогу знедоленим війною дітям. На території церковної садиби храму Всіх Святих в Одесі було створено сирітський дитячий притулок. Цей заклад став можливим з ініціативи о. Григорія (Гдешинського), відомого серед віруючих та інтелігенції міста як великого православного священика-благодійника. Очолюваний ним притулок проіснував до самої осені 1944 року, аж доки Г. Гдешинський не був заарештований органами НКДБ в Одеській області за

ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР і засуджений до 10 років ВТТ за те, що в якості священика, “в період тимчасової окупації Одеси проводив пораженську антирадянську агітацію в церкві” [61, арк. 24].

Улітку 1943 року директор театру Російської драми і комедії Вронський пожертвував 300 марок на користь дітей-сиріт названого притулку, за що адміністрація і сам настоятель храму о. Григорій висловили йому вдячність [201, 26 июня].

Більше року існував дитячий притулок при Стурдзівській громаді. Під заступництвом Православної церкви 30 діточок перебували у будинку для сиріт на добровільні пожертви комерсантів. Згодом цей притулок був під патронатом дружини генерального примара Одеського муніципалітету Лючії Пинті. За її розпорядженням, дитячий будинок отримував щорічно по 500 марок.

Заходи, спрямовані на покращення тяжкого становища найменш захищених соціальних верств, переважно були поширеним явищем у містах губернаторства, ніж в його глибинці. У містах де розвивалась торгівля, кустарне, дрібне та промислове виробництво, церкві легше було отримати допомогу у вигляді коштів та продуктів харчування від громадських організацій і з різних фінансових джерел. Натомість в глибинці “Трансністрії”, у віддалених парафіях, через економічну експлуатацію та “викачування” сировини і продуктів харчування для румунської армії, ситуація в цілому відрізнялась і була критичною, тому допомоги (тим, хто потребував її) від влади чи від церковних адміністрацій не здійснювалося. Виключенням були прості парафіяльні священики, які самі ледве зводили кінці з кінцями, самотужки спасали християнські душі.

У звіті про діяльність Румунської православної місії в “Трансністрії” (за період з грудня 1942 р. по грудень 1943 р.) митрополит Віссаріон висловлював жаль з приводу того, що Місія, знаходячись сама у бідності й злиденності, змушена була, через нестачу матеріальних засобів та коштів, підтримувати лише переважно населення Одеси. Однак, тільки завдячуючи різноманітним благодійним інститутам міста Місія змогла надати допомогу дитячим притулкам, літнім людям, сліпим, бідним тощо [451, р. 309].

Окремим епізодом християнської добротності місцевого духовенства “Трансністрії” став порятунок представників єврейської спільноти від неминучої смерті. Політика окупаційної влади стосовно місцевих і депортованих євреїв перебувала під явним впливом нацистської ідеології. Десятки тисяч євреїв “Трансністрії” знаходилися в нелюдських умовах. Парафіяльні священники, як послідовники Ісуса Христа, свою місіонерську роль бачили у намаганні усілякими способами покращити багатостраждальне життя нації, “призначеної окупантами на знищення” [249, с. 156]. І православні священники, ризикуючи своїм життям заради порятунку душ інших, вдавалися до праведних вчинків. Поширеними були випадки хрещення у православ’я єврейських сімей, поодиноких людей та маленьких дітей з метою збереження їхнього життя. Так, священник Іван Волощук з Ямпільського повіту переховував у себе вдома і намагався легалізувати єврейських жінок, які перебралися з Вінниці з німецької зони окупації — Р. Шапіро і Т. Яблоновську [72, арк. 209]. Взірцем сміливості та високого пастирського служіння є вчинок протоієрея Ісидора Мельниченка з села Мала Тернівка, який, надіславши листа до префектури, клопотав про порятунок єврейської родини Берковичів. У своєму листі він розповідав про те, як за радянської влади у 1940 році таємно, ризикуючи своїм життям, охрестив обрядом православної християнської церкви родину Рувима Берковича (дружину і трьох дітей). Опікуючись долею цих людей, священник просив румунську владу про наступне: “І, на мою думку, Берковичі могли б користуватися правами крижопільських християн, однак місцева влада не погоджується їх прописати і вважає (родину Берковичів. — *М.М.*) на рівні з євреями. Прохання моє про це до претора м. Крижополя не задоволене. Отже, я, як отець своїм духовним чадам, не бажаючи, щоби Берковичі залишили християнство і не потоптали ногами хрестики, які я поклав на їхні шиї, щиро прошу префектуру дати своє розпорядження стосовно прописки Берковичів до християнської громади м. Крижополя й не піддавати їх депортації, якщо вона буде [71, арк. 103—104].

Сотні прикладів такого чесного служіння Богові і християнам не були поодинокими в “Трансністрії”, хоч і залишилися невідомими, через утаємнення

цих фактів від людського загалу та побоювання бути підданими репресіям з боку румунських каральних органів.

Як бачимо, Румунська православна церква, виконуючи ідеологічне замовлення режиму Антонеску, все ж інколи згадувала про одну із заповідей Христа — допомагати ближньому і займалася доброчинністю. Залучаючи до цієї справи парафіяльних священиків і христоролюбивих мирян, Місія організувала і здійснювала на користь місцевого православного населення конче необхідні доброчинні та благодійні акції. Особливого поширення вони набули за митрополита Віссаріона, який вважав, що “завоювання народу починається зі зброї, продовжується поставленою адміністрацією, однак не може бути достатнім і остаточним без завоювання душ...” [451, р. 295].

Сьогодні наші співвітчизники, які пережили підкупаційні часи, згадуючи жахливе воєнне дитинство і юність, часто виділяють у своїй пам’яті світлі фрагменти Різдвяних свят і теплих Пасхалій, які чи не вперше у своєму житті вони відчували за румунської окупації. Такі факти доброчинності й приклади православної традиції знаходимо у спогадах Ю. Рейзмер (м. Ямпіль на Вінниччині), Г. Макаренко (с. Дальник на Одещині), Г. Бакала (м. Біляївка на Одещині) та інших. Так, у своїх споминах 89-річна матінка Юлії Яківна Рейзмер розповіла: “У 1941 р. в Ямполі румуни відновили роботу Миколаївської церкви, яка перед війною використовувалась як склад прикордонних військ. Тут почали правити батюшки Георгій і Борис. Отець Борис навчав хористів; у хорі налічувалось більше 20 чоловіків і жінок. Дуже гарно співали, що аж серце завмирало. Правили порумунськи і церковнослов’янською. Все правилося за новим стилем і свята теж. Релігійні треби: вінчання, хрещення проводили батюшки церковнослов’янською мовою. Пригадую, як у переповненій церкві молоддю і престарілими людьми слухали піснеспіви усю пасхальну ніч до ранку. Вперше у житті я перебувала у такому святковому настрої і вбрані, серед радісних і веселих облич моїх подруг, з якими пішла до храму. Старі люди плакали і дякували Богові за те, що подарував наприкінці життя їм таку Великодню радість. Батюшка охрестивши нас водою, дав нам маленькі пасочки, такі гарні й духмяні, що навіть жаль було їх їсти”.

З огляду на те, як “завойовувала душі” радянська влада у передвоєнні роки, румунське місіонерство таки було людянішим і милосерднішим, хоч і характеризувалось явно вираженим антиукраїнським забарвленням.

* * *

Вивчення релігійної політики румунської окупаційної влади в південно-західних українських землях (губернаторство “Трансністрія”) у 1941—1944 рр. дає підстави здійснити низку узагальнень:

1. Реалізацію планів Бухаресту щодо “рехристиянізації” населення в окупованих землях здійснювала Румунська православна місія, яка монопольно репрезентувала церковну владу. Місіонерські дії керівництва місії були спрямовані на уніфікацію релігійного життя з державно-церковними основами в самій Румунії, повний контроль над відроджуваним місцевим православ'ям у організаційній, кадровій, мовній та фінансовій сферах. Брак адептів румунського християнізму змусили місію використовувати дореволюційні й зрадянзовані священницькі кадри. Наприкінці 1943 р. на понад двомільйонне населення “Трансністрії” припадало 617 священників, з яких 265 були місіонерами з Румунії, решту становили місцеві клірики.

2. Боротьба румунських окупантів з “українською іредентою” виключала можливість створення української церкви у будь-якій формі, і супроводжувалася відсепаруванням духовенства прихильного до УАПЦ, денаціоналізацією православного життя парафій тощо. У 1942 р. лише 30 місцевих священників із 150 змогли повернутися до церковнослужіння. Попри те, що майже 80% парафій “Трансністрії” були заселені українцями та іншими слов'янськими народами, саме українські осередки страждали від відсутності пастирів і були позбавлені права на отримання релігійних послуг. У деяких українських повітах (Голтський, Очаківський, Березівський) нараховувалось по кілька священнослужителів.

3. Результати реституційно-відбудовчої діяльності місії хоча й були вражаючими у кількісному виразі (за два роки відбудовано і відкрито 632 церкви та

молитовні будинки, 309 — знаходилися у стадії ремонту) у порівнянні з довоєнним періодом, однак мали ідеологічний та пропагандистський зиск.

4. Рефлексії стратифікованого населення “Трансністрії” на церковно-релігійні заходи окупаційної влади в екстраординарних умовах війни часом знаходили вияви в активній пристосованській поведінці під час відбудови храмів, масових церковних заходів, молебнів, участі у благодійних акціях тощо. Особливу добродійну соціальну групу в підокупаційному просторі становили ревні прихильники віри, релігійні громади й окремі христолюбиві миряни, переважно похилого віку люди, та своєрідний і диференційований мікросоціум духівництва.

Накінець, результати місіонерської експансії “румунського християнізму” в “Трансністрії” упродовж 1941—1944 рр. були настільки вражаючими, що змусили звернути на себе увагу партійного керівництва після повернення радянської влади і стали об’єктом контрпропагандистських нападок та критики атеїстично-ідеологічних органів.

РОЗДІЛ 5
ПРАВОСЛАВ'Я У ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ
В УМОВАХ ВІДНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ
(весна 1944 р. — осінь 1945 р.)

5.1. Діяльність уповноважених Рад у справах РПЦ при облвиконкомах півдня республіки

З поверненням повесні 1944 р. радянськими військами південних областей республіки стало відновлюватись мирне життя, а разом з ним набирало нового суспільного статусу і церковно-релігійне існування.

У ході війни значна частина православних священнослужителів, монахів, монахинь та побожних мирян проявили себе самовідданими учасниками патріотичного руху, помічниками пораненим і хворим бійцям та командирам Червоної армії, а також дітям-сиротам і сім'ям загиблих. Християни, виховані на біблійних традиціях і засадах моральності, доброти, співчуття та любові до ближнього, особливо до тих, хто страждав, зуміли піднятися над особистими інтересами і образами з боку влади, які остання допускала у передвоєнні роки.

Ще на початку війни більшість православних архієреїв обрали позицію захисту Батьківщини від ворога. У 1942 р., щоби відкрито засвідчити своє ставлення до Вітчизни, війни і до загарбників, екзархат РПЦ навіть підготував книгу, звернення до політичного керівництва держави (насправді колишніх гонителів церкви), пресвітеріанського кола, віруючих, усіх борців з ворогом, а також і до населення, що перебувало на окупованій території. Редакційну колегію книги "Правда о религии в России" очолював митрополит Київський і Галицький Миколай (Ярушевич). На її сторінках, з одного боку, стверджувалася вірність Батьківщині, а з іншого, ілюструвалася патріотична діяльність віруючих і самої церкви. Особливо виділялись промови трьох архієреїв, насамперед, патріаршого

місцєблостителя митрополита Сергія, під час молебню 26 червня 1941 р. в Богоявленському соборі у Москві, слова митрополита Київського Миколая за літургією 3 серпня та митрополита Ленінградського Олексія за літургією 10 серпня 1941 р. У архієрейських промовах наголошувалось передусім на патріотичних почуттях народу, а саме: “До захисту батьківщини кличе віруючих не тільки священний громадянський обов’язок; їх закликає до цього й обов’язок віруючого християнина: Христове вчення вимагає від кожного свого послідовника щирої любові до своєї батьківщини і захисту її від посягань ворога” [371, с. 106].

Влада також шукала підтримки у віруючого населення та сподівалася на пробудження християнських почуттів як впродовж всієї війни, так і особливо наприкінці 1943 року. У пропагандистських заходах серед багатомільйонного населення на окупованих територіях України радянська ідеологічна система вдавалася до контрпропагандистських прийомів з використанням християнської риторики та особливим наголосом на патріотичних почуттях. До цієї справи залучалися навіть відділи пропаганди республіканських партійних та комсомольських органів, партизанських з’єднань, які попри свою атеїстичну гординю не нехтували будь-якими методами для досягнення переможної мети. У розділі “Контрпропаганда” плану групи по роботі серед населення окупованих районів основним напрямком роботи передбачалося: “Поселяти віру в нашу перемогу, кликати народ на смертну боротьбу... Листівки суворо диференційовані. Адресувати їх для окремих груп населення і в окремі області, широко використовуючи народні та історичні мотиви. Видати окремі листівки для селян, молоді, окремо військовослужбовців, а також “Вороги християнської релігії” [28, арк. 6]. У листі від 23 січня 1943 р. до відділу пропаганди ЦК КП(б)У начальник Українського штабу партизанського руху Строкач просив організувати видання листівок для термінового закидання у тил, серед яких було й “Звернення митрополита Київського і Галицького до віруючих Української православної церкви” [28, арк. 32], а в повідомленні від 3 січня 1944 р. поряд з листівкою “За Батьківщину” та ще кількома десятками найменувань значилися — “Божою милістю”, “Браття і сестри по вірі”, “Дорогі браття і сестри, що тимчасово

томляться під п'ятою фашистів, чада нашої спільної матері святої Руської Православної церкви” [29, арк. 55]. У одній з них, адресованій до “Усіх віруючих незалежно від віросповідання і священних культів”, лунав заклик не вірити брехливим слухам про те, що Радянський уряд забороняє та переслідує релігію і священнослужителів, а також молити Бога “за збереження життя синів, батьків і братів Ваших, слов'янських воїнів нашої Великої Соціалістичної Вітчизни, що бореться з варваром усього віруючого людства...” [27, арк. 75].

Поряд з тим, поновлення радянської влади на визволеній від окупантів землі поселяло у православних архієреїв, церковнослужителів та релігійних громад сподівання на довгострокові й толерантні відносини з державою. У зверненнях екзарха України від 7 та 16 квітня 1944 р., смиренного Іоана, митрополита Київського і Галицького “Пастирям і всім вірним Православної української церкви” [73, арк. 2—3], з одного боку, висловлювалась вдячність Червоній армії за її благородну місію визволення мільйонів українців з фашистської неволі, а з іншого, — заклик до “Божого благословення на працю для відродження змученої Батьківщини. Унаслідок героїчних зусиль і загальнонародного подвигу Радянської України, — говорилося у цьому зверненні, — хай знову розквітне і хай буде такою ж прекрасною, якою вона була...”

Початок вигнання румунських та німецьких загарбників з території Півдня України, злам, що настав підчас війни, поставили перед керівництвом СРСР і УРСР завдання не лише відбудувати зруйноване війною господарство, а й відродити позиції довоєнної ідеології, моралі, етичних та побутових норм у суспільстві. Основою цього повоєнного суспільства знову стали, як і в 30-х роках, сувора централізація, уніфікація всіх форм суспільного життя, заідеологізований колективізм, сліпа віра в Сталіна та його оточення, негативне ставлення до Церкви, духовенства та віруючих.

Як центральна, так і республіканська влада, виявляли занепокоєння морально-релігійним станом населення, яке тривалий час перебувало на захопленій ворогом території. Адже під час окупації відновили діяльність різні православні інституції: собори, єпископські кафедри та монастирі, благочинія, релігійні громади. Усе

більше людей, під впливом війни з її трагічними наслідками, приходили до церкви, до віри в Бога. Плекаючи надію на відродження румунською владою церковного життя з її “християнськими порядками”, частина кліру та віруючих на півдні республіки співпрацювала з окупаційною церковною адміністрацією і не вбачала в її діях ніякої ворожості відносно себе.

Після повернення у визволені території радянська влада здійснила низку заходів спрямованих на підкорення Православної церкви та контроль за її життєдіяльністю. Це виявилось у створенні спеціальних органів, які відали релігійними питаннями — Ради у справах Російської православної церкви і Ради у справах культів при РНК СРСР. Сталінське ідеологічне парткерівництво у такий спосіб намагалося закріпити за Православною церквою статус одержавленої духовної інституції, з одного боку, обмежуючи її самостійність, з іншого, понижуючи тим самим інші конфесії.

Реалізація наміченого плану розпочалася з 14 вересня 1943 р., коли РНК СРСР ухвалила постанову за № 1392, якою організувала Раду у справах РПЦ (далі — РСРПЦ, або Рада) [1, оп. 1, арк. 3]. Остання мала здійснювати зв'язок між урядом СРСР та Патріархією, очолюваною патріаршим місцеблюстителем Сергієм (Старогордським), з питань Православної церкви та готувати їх для вирішення в уряді. Окрім того, на РСРПЦ покладался досить широкий перелік обов'язків [169, арк. 11—12], а саме: розроблення проектів законодавчих актів і постанов з питань РПЦ, підготування різноманітних інструкцій та вказівок для їх внесення на розгляд РНК СРСР та їх застосування; здійснення нагляду за правильним виконанням та втіленням у життя на всій території держави законів та постанов РНК, які стосувалися РПЦ; подання до уряду СРСР висновків щодо питань функціонування РПЦ; своєчасне інформування РНК Союзу РСР про стан і діяльність РПЦ у СРСР і на місцях; здійснення загального обліку церков і складання статистичних зведень, що надаються місцевими органами тощо*.

---

* Більш розлого цей документ подає О. Лисенко в монографії — Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. — К. : НАН України, 1998. — С. 58—59.

З усього видно, що прикриваючись конституційною тезою про відокремлення церкви від держави, влада прагнула перетворити РПЦ на вірну служницю більшовицького режиму. Для цього вона призначала своїх уповноважених, які діяли при урядах союзних і автономних республік, крайових та обласних виконкомах. Раду у справах РПЦ при РНК СРСР очолив Г. Карпов, який і формував відповідний штат при облвиконкомах [170, арк. 11—12]. Посилаючись на твердження багатьох відомих істориків РПЦ підкреслимо, що Г. Карпов — високопоставлений, досвідчений співробітник НКВС і ревний гонитель православ'я [255, с. 39—40; 408, с. 44].

В Українській РСР з 15 березня 1944 р. роботу щодо забезпечення контролю за дотриманням законодавства стосовно Православної церкви виконував апарат уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК республіки, на чолі з П. Ходченком*. Існує також версія, основана на заяві самого Ходченка, що він приступив до роботи уповноваженого Ради у справах РПЦ з 8 березня 1944 р. [30, арк. 1].

На теренах південних областей України, в залежності від того, як швидко їх визволяли радянські війська від ворога та налагоджувалась діяльність місцевих органів влади, ставилися питання про організацію роботи уповноважених Ради у справах РПЦ. Вже у другій половині квітня 1944 р. П. Ходченко надав указівки щодо призначення уповноважених в Одеській, Миколаївській і Херсонській областях. На 1 червня 1944 р., посади уповноважених були заповнені лише у 12 областях УРСР, у решті облвиконкомів, у т.ч. і на півдні, їх не було, а відтак, нікому й було реалізовувати необхідні заходи. Уповноважений по республіці пояснював такий стан речей, перш за все, дефіцитом кадрів у щойно звільнених областях і труднощами в підборі на місцях відповідних кандидатур [30, арк. 1].

Оскільки кадрове питання для союзних та республіканських інституцій, які мали контролювати діяльність церкви і релігійних громад, було одним із важливих, тож йому й приділялося багато уваги. У інформзвіті за червень-грудень 1944 р.

---

* Ходченко Павло Семенович (1880—1967) — український письменник і громадський діяч, уповноважений Ради у справах РПЦ при РНК СРСР по Українській РСР у 1944—1949 рр.

Ходченко, говорячи про те, що штат апарату уповноваженого ради в республіці є недостатнім через невизначене фінансування і відсутність бюджету, підкреслив: “Цим питанням необхідно займатися тому, що від ступеня умов, в яких знаходиться уповноважений, залежить успіх роботи” [30, арк. 2—3]. Окрім того, навіть потреби у лікуванні деяких уповноважених були на контролі керівництва і знаходили підтримку органів влади. Так, рішенням Ізмаїльського облвиконкому № 10 від 27 липня 1944 р., у зв’язку з погіршенням стану здоров’я та необхідністю негайного виїзду до Москви для оперування, уповноваженому Ради у справах РПЦ Ваганову Г. О. було видано одноразову допомогу у розмірі 1500 крб. [163, арк. 11].

Зазвичай специфіка роботи вимагала від уповноважених у справах РПЦ при облвиконкомах знання тонкощів церковно-релігійного устрою цієї конфесії, історії церкви та місцевих традицій. Також вони мали володіти певною інформацією щодо етно-релігійної ситуації у регіонах, організаційними здібностями у стосунках з такою своєрідною соціальною групою, як релігійні громади та духовенство, і не в останню чергу, вміти використовувати увесь наявний авторитет у випадках вирішення проблемних питань у стосунках між державними установами і РПЦ. Проте, в залежності від того, як призначені на посади уповноважених партфункціонери справлялися зі своїми обов’язками, відбувалося їх звільнення, заміна чи перехід на іншу роботу. Зняття з посади траплялися досить часто. Для прикладу, упродовж 1944—1945 рр. обов’язки уповноважених виконували: при Одеському облвиконкомі — Ваганов, Розумовський, Забудський, Шаргін; при Херсонському — Коровін, а з 18 серпня 1944 р. — Салмін; при Миколаївському — Жванко, Сазонов, при Ізмаїльському — Ваганов, Петренко. Певно, що навіть на поверхневий розгляд суті справи обласні уповноважені не мали необхідного часу. Давалися ознаки й слабка теоретична база, відсутність професійної підготовки, брак відповідних знань з історії регіону, історії релігії, релігійно-духовної обрядовості, конфесійних особливостей та специфіки міжконфесійних стосунків тощо.

19 травня 1944 р. РНК СРСР ухвалює постанову за № 572 “Про організацію Ради у справах релігійних культів” (далі — РСРК) [7, арк. 4; 21, арк. 2; 170,

арк. 38]. Аналогічна за своєю організаційною структурою та функціями Раді у справах РПЦ, вона мала забезпечити зв'язок між урядом та керівництвом інших релігійних об'єднань: вірмено-григоріанської, старообрядницької, католицької, греко-католицької та лютеранської церков і мусульманського, іудейського, буддійського віросповідань і “малих” церков. Головою ради спочатку було призначено К. Зайцева, а з червня 1944 р. — І. Полянського, якого через місяць замінив К. Пуго. В Україні питання релігійних культів підпорядкувались П. Вільховому. На півдні республіки обласними уповноваженими у справах релігійних культів були: в Миколаївській області — Капорін, Херсонській — Лісеєнков, Одеській — Блінов, Ізмаїльській — Петренко, потім Остапенко, згодом Колосенко.

Обидві Ради стали органічними елементами централізованого державного механізму і діяли у руслі визначеному керівництвом Кремля.

Інститут уповноважених при облвиконкомах мав розглядати різноманітні питання реєстрації церковних громад, вирішувати проблеми та конфліктні ситуації, відкривати новоутворені церковні парафії тощо. Їхня діяльність регламентувалась постановами союзного та республіканських урядів, інструкціями, циркулярними листами та різноманітними нормативними актами. О. Лисенко, полемізуючи з російською дослідницею О. Васильєвою стосовно тези, “що до 1943 р. не було жодної урядової постанови, яка стосувалася б урегулювання церковної діяльності” вважає, що однією з перших серед урядових рішень про релігію та церкву була постанова РНК СРСР № 1325 від 28 листопада 1943 р. “Про порядок відкриття церков” [316, с. 81]. Майже через рік по тому, 19 листопада 1944 р., вийшла постанова РНК СРСР № 1603 “Про порядок відкриття споруд релігійних культів”, яка в тій частині, що стосувалося процедури підготовки та затвердження документів необхідних для відкриття молитовних споруд різноманітних релігійних конфесій, нічим не відрізнялася від попереднього документа.

Окрім згаданих постанов, безпосередньо регулювати процес обліку та реєстрації релігійних громад, відкриття нових приходів тощо, мала інструкція

відносно визначення обов'язків уповноважених Ради у справах РПЦ. Її було ухвалено на засіданні цього органу 5 лютого 1944 р.*

Детальну характеристику цієї інструкції подає у своїй монографії О. Лисенко [316, с. 63—64, 83, 87, 90, 117], тому зупинимось лише на декількох наріжних моментах, що визначали, на нашу думку, основні напрямки роботи цього контролюючого релігійне життя документу. Інструкція мала сім розділів, а також додатки та примітки. Усі вони стосувалися проблем, які влада вважала найбільш нагальними: відкриття церков і молитовних будинків, реєстрації релігійних громад, їхніх органів та служителів культу; розгляд питань щодо порядку обліку церковних будівель і релігійних громад; визначення дій уповноважених з метою реалізації законів та постанов РНК СРСР, що стосувалися РПЦ; ведення обліку, обстеження культових споруд, розгляд скарг і заяв громадян; закриття та ліквідація релігійних громад тощо. Чітка регламентація діяльності уповноважених визначалася вказівками, які охоплювали широкий спектр функцій: від узгодження їх дій з керівними органами влади, утворення різноманітних комісій тощо, до ведення загального і таємного діловодства за встановленою номенклатурою.

Прямий контроль за роботою уповноважених при облвиконкомках здійснював уповноважений Ради у справах РПЦ при РНК Української РСР, перед яким вони періодично звітували. Усі заходи, за участю різноманітних відомств, якщо вони так чи інакше стосувалися РПЦ, мали узгоджуватися заздалегідь з Радою у справах РПЦ.

Керівники різних партійних, державних органів та установ республіки і, особливо, уповноважений Ради у справах РПЦ при РНК УРСР, давали часті вказівки уповноваженим в областях, конкретизували їхні обов'язки тощо. Наприклад, у листі уповноваженого РСРПЦ при РНК УРСР П. Ходченка до уповноваженого Ради при Миколаївському облвиконкомі Ф. Жванка від 13 грудня 1944 р. зверталась увага на нагальні й зловоденні проблеми: “Випадки вчинків з

---

* Інструкцію було прийнято 5 лютого, а не 6-го, як це зазначено у монографії О. Лисенка (див. Лисенко О. Є. Назв. праця. — С. 63, 117).

боку місцевих органів щодо заняття приміщень діючих церков під засипку зерна все ще повторюються, чого припустити ніяк не можна.

Отже, на підставі розпорядження Голови Ради в справах православної церкви при РНК СРСР від 30 листопада 1944 р. за № 167/с, пропоную: надалі вживайте суворих заходів про безумовну заборону подібних вчинків, а в інформзвітах конкретно висвітлюйте, що саме вжито Вами з цього приводу та які наслідки.

Крім того, нагадую, що інформзвіти за IV кв. слід надіслати мені не пізніше 25 грудня 1944 р. У звіті окрім усіх передбачених схемою інструкції відомостей та також і тих, про які зазначено у моєму аналізові Вашого інформзвіту за III кв., необхідно висвітлити ще й такі питання:

1. Про обновленців (там, де вони є). — Чи дійсно релігійні громади, а також і служителі культу є обновленської орієнтації, хто очолює в області обновленські церкви; чи це лише з якихось міркувань релігійні громади і служителі культу називають себе обновленцями; як обновленці ставляться до патріаршої орієнтації і таке ін.

2. У відомостях № 1 та № 2, які додавалися Вами до інформзвіту за III кв. цифрові дані не збігаються з цифровими даними списку обліку церков...

Отже, Вам треба цю розбіжність у своєму списку обліку церков та служителів культу з тими даними, що зазначені у Ваших відомостях №№ 1 і 2 за станом на 1/X-1944 р. уточнити та докладно про це висловити в інформзвіті за IV кв., щоб уже подалі нам не плутатись у цих цифрових даних.

Звичайно, кількість діючих церков буде згодом мінятись в той чи інший бік, — цю зміну обов'язково треба висвітлювати у кварталному інформзвіті — ясно і чітко" [73, арк. 63].

Наведений майже повністю документ дає можливість зрозуміти, наскільки копіткою та напруженою була робота уповноваженого. З іншого ж ракурсу маємо свідчення того, що жоден аспект релігійного життя не залишався поза увагою як центральних керівних органів, так і місцевих функціонерів. Це давало можливість оперативно впливати на ситуацію та виправляти можливі помилки у роботі самих уповноважених.

На практиці союзне та республіканське керівництво ради постійно контролювало виробничу дисципліну та роботу уповноважених, допомагало зорієнтуватися у складних ситуаціях, викривало недоліки та карало за серйозні порушення та недбалість. Переважна частина обласних уповноважених, приставши до роботи, енергійно і відповідально намагалася виконувати свої обов'язки. Для деяких чесність і порядність стали принципом їхньої діяльності у стосунках з такою своєрідною категорією, як клірики та віруючі.

Проте, особисті контакти з духовенством, бажання мирного вирішення спірних питань між місцевими органами влади і релігійними громадами, почасти толерантне, довірливе та поважне ставлення до представників кліру, їх людської гідності та почуттів, знаходило критичні зауваження з боку столичного керівництва. Так, в інформаційному листі за № 115/с від 2 грудня 1944 р. за підписом П. Ходченка акцентувалось увагу на тому, що дехто з уповноважених (у Вінницькій та Кіровоградській областях) “все ще не досить ясно уявляє свої взаємовідносини з церковниками та їх єпархіальними управліннями...”. У провину ставилося, наприклад, те, що уповноважений разом із працівниками єпархіального управління поставив підпис під зверненням до екзарха України з проханням про призначення до області окремого єпископа (що було вкрай не бажаним!); в іншому випадку, у справі з приводу існування церковного будинку, уповноважений направив зацікавленому церковному старості копію листа від уповноваженого у справах РПЦ при РНК УРСР, таким чином розкривши перед “церковником” службові взаємовідносини. “Неправильні і неприпустимі факти поведінки та практики окремих товаришів уповноважених” П. Ходченко пояснює відсутністю ясного розуміння завдань уповноваженими Ради у сфері взаємовідносин радянських органів з церковними установами. Поряд з тим, він вкотре, запропонувавши добре засвоїти положення про Раду та її уповноважених, директивні листи та інструкції, виклав такі вимоги: “Уповноважений Ради, як представник державної влади, не повинен і не може підписувати разом з керівниками церковного центру будь-яких документів і зокрема — до вищих церковних органів.

З усіх питань церковного життя Уповноважений Ради мусить інформувати Уповноваженого Ради у справах православної церкви при РНК УРСР і Раду у справах руської православної церкви при РНК СРСР, а також Обком партії та Облвиконком.

Уповноважений не повинен вести листування з єпархіальним управлінням та іншими церковними центрами. Так само неприпустимо надсилати церковникам копії тих листів, що мають відомчий службовий характер...” [73, арк. 48].

Однак, не тільки за такі огріхи у стосунках з духовенством звинувачували деяких уповноважених, до яких було надто прискіпливе ставлення центральних органів. До голови РСРПЦ при РНК СРСР надходили сигнали, які згодом слугували підставою для цілої низки таємних інструктивних листів, що надсилалися до республіканських і обласних уповноважених. Інформація в них, між іншим, свідчила про те, що в деяких областях країни поведінка уповноважених “не відповідала високому становищу відповідального працівника, поставленого на особливу ділянку роботи. Окремі випадки пияцтва, використання свого службового положення в особистих цілях, зрощування з духовенством і церковниками і навіть хабарництва продовжують мати місце...” [74, арк. 23]. Лише з приводу останнього (йдеться про хабарництво), Радою у справах РПЦ при РНК СРСР направлялися таємні інструктивні листи (наприклад — за № 3, 1944 р.), від уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК УРСР за № 892 від 27 листопада 1944 р. і № 115/с від 2 грудня 1944 р. та інші.

На ім'я уповноваженого при Миколаївському облвиконкомі Жванка лист за № 33 з приводу хабарництва надійшов 18 червня 1944 р. У ньому вимагалось терміново “надіслати відомості про всі випадки, що мали місце..., коли служителі культу, або представники віруючих, намагалися відверто, або якимось виглядом, дати хабара (грішми, речами, поживністю)” [73, арк. 8]. Через відсутність подібних фактів у області уповноважений дає коротку, але тверду відповідь: “На Ваш лист № 33 від 18/VIII.1944 р. повідомляю, що випадків дачі хабарів служителями культів у моїй практиці не було” [73, арк. 9].

Оскільки використати це зло влада так і не змогла, Г. Карпов у листі за № 153 від 22 червня 1945 р. від імені союзної ради знову суворо наголошував на серйозних попередженнях і застереженнях від непристойної поведінки уповноважених. Та хоч Рада ставилась до таких фактів обережно і вважала передчасним називати прізвища уповноважених, на яких “надходили сигнали та матеріали”, пояснюючи це збереженням свого апарату від можливих провокацій з боку церковників, проте головною ідеєю листа було, на нашу думку, інше.

Видимість лібералізації стосунків держави і церкви на завершальному етапі війни створювала в суспільстві певні умови, які знаходили свої прояви у взаємодії та співучасті державних чиновників і релігійних осіб у різноманітних громадських акціях, та навіть у повсякденному житті. Рада намагалася відокремити одне від одного і розвести ці стосунки у різні сегменти громадського життя. Тому, формування образу ворога та вироблення певної недовіри до духовенства, навіть і у такий спосіб, було для контролюючого органу, доволі актуальним. “Рада, — наголошувалося у листі, — вважає за необхідне ще раз попередити усіх Уповноважених, щоб вони у своїх ділових стосунках з духовенством та віруючими не допускали зрощування, були суворо офіційними і не давали ніякого приводу до того, аби себе будь-яким чином скомпрометувати” [74, арк. 18]. Увага уповноважених акцентувалась на тому, що у церковному середовищі, в котрому він працює, завжди знайдуться окремі особи, які “навмисне провокуватимуть уповноваженого, а потім вдадуться до дискредитації шляхом чи розповсюдження відповідних чуток, чи подачі заяви або ще будь-яким чином”.

У лютому 1945 р. в одному з листів на ім'я голови Ради у справах РПЦ при РНК СРСР П. Ходченко повідомляв: “Однак вважаю своїм обов'язком доповісти, що, як правило, жодний новопризначений Уповноважений не лишається без інструктажу. Наприклад, були проінструктовані Касаткін, Петренко, Дубовий, Віденко, Жванко, Ільїн — із нових товаришів, і Шишко, Гречкін, Коровін — із старих (два останніх, звільнені із займаної роботи і замінені більш сильними товаришами; викликаю на інструктаж тов. Ситнікова — із Запоріжжя і тов. Салміна — із Херсона...” [5, арк. 8].

Проте не тільки інструкції, циркуляри, обіжники, різноманітні листи тощо, визначали обов'язки та регламентували організаційні основи діяльності уповноважених. Керівництво апарату Ради у справах РПЦ при РНК СРСР (Г. Карпов) та уповноваженого при РНК Української РСР (П. Ходченко) проводили періодичні загальнореспубліканські та кущові наради, на яких присутність обласних уповноважених була обов'язковою, як і ґрунтовна попередня підготовка до таких заходів. Для неї була характерною чітка продуманість та конкретна спрямованість у питаннях комплексної організації та індивідуальної роботи з уповноваженими, в залежності від політичних вимог. Так, РСРПЦ при РНК СРСР листом за № 98/с від 21 квітня 1945 р. повідомляла П. Ходченка про те, що у Києві 14 та 15 травня планується провести кущову нараду уповноважених при облвиконкомах УРСР [74, арк. 23]. Надіславши план зазначених заходів, П. Ходченко зобов'язав усіх уповноважених прибути до Києва, для реєстрації та отримання квитків на готель. Усі, хто були зазначені у плані наради, повинні були підготувати звіти-доповіді про свою діяльність. Наряду мали проводити Г. Карпов та інші члени союзної ради. Передбачалося заслухати доповіді П. Ходченка та ще семи обласних уповноважених (у тому числі від Херсонського облвиконкому), а також лекції “Міжнародне воєнно-політичне положення СРСР і позиція Ватикану”, “Про православну церкву” Г. Карпова, його ж інструктивну доповідь, провести обговорення проекту інструкції та індивідуальну роботу з уповноваженими тощо.

Через те, що уповноважені РСРПЦ при облвиконкомах сприймалися вищими керівниками як “відповідальні працівники”, то на останніх розповсюджувалися всі відповідні чиновницькі пільги, у тому числі забезпечення житлом, продуктовими пайками тощо. Втім, часто без належного матеріального забезпечення (відсутність телефону, транспортних засобів, секретарів, меблів та пристойних приміщень, навіть одягу тощо) і коштів, уповноважених зобов'язували виконувати колосальну за обсягами роботу не тільки в якості уповноважених у справах РПЦ, а також (через їх приналежність до номенклатури) використовували на різних ділянках господарської та партійно-державної роботи. Керівники облвиконкомів, залучаючи уповноважених до посівних чи збиральних кампаній, хлібо- та м'ясозаготівель,

різноманітних ідеологічних та пропагандистських акцій у районах та селах, направляли їх у відрядження на тривалі терміни.

Про цю практику ставало відомо державному керівництву, яке намагалося директивним чином владнати ситуацію, проте перекладаючи проблеми на місцеві органи влади, “високі” урядовці не забезпечували їх а ні матеріальними, ані фінансовими ресурсами. Наприкінці березня 1945 р. за наказом заступника голови РНК СРСР В. Молотова було розроблено відповідні заходи і телеграмою за № 883/Ш/6503 спрямовано директиву (за його ж підписом) усім головам раднаркомів союзних, автономних республік і обл- (край) виконкомів [10, арк. 16] стосовно визначення статусу, повноважень та умов роботи уповноважених.

Уряд УРСР також тримав під контролем справу забезпечення сприятливих умов роботи уповноважених при обласних виконкомах. Голова РНК УРСР Л. Корнієць 19 квітня 1945 р. видав відповідне розпорядження за № 1273 про організацію умов діяльності уповноважених, яким передбачалося створити належний рівень прийому відвідувачів, забезпечити працівників одягом і харчуванням [316, с. 66].

Та навіть після відповідних втручань головного республіканського урядовця, продовжувалася негативна практика на місцях, коли гострі і нагальні потреби уповноважених у справах РПЦ не зрідка зовсім ігнорувалися виконкомами або їм не приділялося належної уваги. Місцева влада, перевантажена соціально-економічними проблемами, пов’язаними з відбудовними роботами, вважала другорядними справи релігійно-церковні. Отож, від багатьох уповноважених з областей до РСРПЦ при РНК СРСР продовжували й далі надходити запити стосовно роз’яснення їхніх прав і повноважень, нарікання на важкі умови праці, на погане забезпечення промтоварами та продовольством, житлом тощо.

16 травня 1945 р. союзна Рада таємним листом за № 131, підписаним заступником голови Бєлишевим та відповідальним секретарем Анісімовою, ще раз продублювала вимоги, викладені у телеграмі № 883/Ш/6503 від 29 березня 1945 р. [74, 19—19 зв.]. У концентрованому вигляді основні моменти діяльності обласних уповноважених визначалися таким чином:

1. Керівництво уповноваженими покладалося на голів РНК союзних, автономних республік і обл- (край) виконкомів або тільки на їхніх перших заступників;

2. Уповноважені Ради при РНК союзних автономних республік мали забезпечуватися продовольством і промтоварами на рівні з начальниками управлінь, а в обласних чи крайвиконкомах — на рівні з завідувачами відділів;

3. Адміністративно-господарські витрати на утримання апарату уповноваженого (власне — сам уповноважений і секретар) покладалися на місцевий бюджет;

4. Заборонялося переведення уповноважених на іншу роботу без відома Ради у справах РПЦ, як і посилати їх у довготривалі відрядження, що не пов'язані з їх безпосередньою роботою.

Інформацію про те, яким чином керівництво на місцях виконувало вищезгадану директиву, уповноважені зобов'язувалися надіслати Раді до 5 червня 1945 р.

Явна безвідповідальність чиновників місцевого рангу знаходила відбитки у цих сухих за змістом звітах. Так, уповноважений у Миколаївській області Жванко, надіславши листа 6 червня 1945 р. у дві інстанції (заступнику голови РСРПЦ при РНК СРСР Белишеву до Москви та уповноваженому РСРПЦ при РНК УРСР Ходченку до Києва), повідомляв, що телеграма за № 883/Ш/6503 облвиконкомом повністю не виконана. І далі за пунктами пояснює ситуацію:

1. Керівництво моєю роботою поки невизначене.

2. Промтоварів ніяких не одержую. Обіцяють видати на 2-е півріччя. Продовольство одержую за першою категорією.

3. Приміщення, точніше кімната, надана у будинку Облвиконкому розміром 7,5 кв. м. У кімнаті знаходиться невеликий стіл, два стільці і одна шафа.

4. Канцприладдя забезпечений повністю.

5. Відрядження, як і завжди, продовжуються. За 5 міс. 1945 р. був у відрядженнях 82 дні, з них у справах своєї служби був у відрядженні 8 днів” [74, арк. 20].

Подібна практика недооцінки уповноважених, через нерозуміння важливості їх діяльності обласною партноменклатурою, зафіксована і в Ізмаїльській області. Уповноважені при облвиконкомі — у справах РПЦ Петренко та у справах релігійних культів Остапенко змушені були працювати в одній кімнатці, яка знаходилася у церковній сторожці. Останній, не маючи житла і навіть пристойного одягу, ставив питання про переведення його на роботу до іншої області [10, арк. 63—63 зв., 95; 316, с. 66].

Про складні умови, в яких доводилося працювати уповноваженим, свідчить нормований робочий день, що, власне, характеризує всю “сталінську епоху”. В одному з особистих листів до уповноважених при облвиконкомах від 7 грудня 1945 р. П. Ходченко просив підлеглих про те, щоб вони частіше зв’язувалися з ним “... за телефоном № 3-33-82 з 10 год. ранку до 5 год. вечора і з 7 год. вечора до 10 год. ночі” [74, арк. 45]. Як бачимо, навіть після закінчення війни терміни, темпи та бюрократичні вимоги влади до уповноважених не послаблювалися.

Напружених зусиль обласних уповноважених вимагала копітка робота з налагодження обліку та реєстрації православних релігійних громад, кліру та культових споруд.

Зміна вектору релігійної політики сталінського правлячого режиму після 1943 р. щодо православ’я призвела до значних змін у внутрішньому та зовнішньому статусі самої церкви. Зустріч Й. Сталіна й В. Молотова 22 серпня 1943 р.* з церковними ієрархами по суті санкціонувала обрання патріарха, скликання для цього Архієрейського Собору, а також розв’язала назрілі питання підготовки кадрів священнослужителів, видання щомісячного церковного журналу, відкриття нових парафій, звільнення із заслань та таборів архієреїв та духовенства тощо [255, с. 39—40]. Керівництво СРСР, запланувавши проведення Помісного Собору, у такий спосіб намагалося закріпити за Православною церквою роль одержавленої церкви, обмежити її самостійність та завуальовано керувати нею.

---

* За іншими даними, зустріч відбулася у Кремлі 4 вересня 1943 р, скоріш за все, це пояснюється різницею у стилях.

Цілком погоджуємося з тезою О. Лисенка, що цей крок робився для реалізації геополітичної доктрини радянського керівництва напередодні Тегеранської та Ялтинської конференцій, щоб виставити більшовицький режим перед союзниками у вигідному світлі і мати позитивний політичний резонанс [316, с. 178].

Масштаби підготовки до Собору і сама зорганізованість заходів свідчить про те, якого результату чекав радянський уряд від цього церковного форуму. Уповноважені рад при облвиконкомах як елементи централізованого виконавчого механізму на місцях, мусили діяти запрограмовано і в чітко визначених межах. Їх організаційна робота була зорієнтована на підготовці Помісного Собору, який мав відбутися на початку 1945 р.

Заздалегідь, 21 листопада 1944 р., голова союзної Ради Г. Карпов розіслав на місця таємного листа за № 132с, де йшлося про те, що Синоду РПЦ, на його прохання, дозволено скликати Помісний Собор у Москві 22-31 січня 1945 р. [73, арк. 12]. У цьому форумі мали взяти участь управляючі єпархіями і з ними по одному представнику духовенства та віруючих мирян від кожної єпархії відповідно. Напередодні скликання Собору, у листопаді 1944 р., було проведено попередню нараду, яка мала визначити порядок денний та процедуру виборів учасників майбутнього Собору. Уповноважені зобов'язувалися забезпечити єпископу сприяння в отриманні квитків на потяг та пропуск, з урахуванням вчасного прибуття до Москви на попередню нараду; не чинити потім перешкод єпископу в його намаганні зібрати наради благочинних в єпархіях; у січні забезпечити безперешкодний від'їзд єпископа з двома представниками від єпархії тощо. Дату скликання Собору до оприлюднення її в "Журналі Московської патріархії", належало не розголошувати. Уповноважений у справах РПЦ при РНК УРСР П. Ходченко розіслав аналогічні таємні листи по областях. До уповноваженого при Миколаївському облвиконкомі лист надійшов 30 листопада 1944 р. [73, арк. 17]. Текст був аналогічний, водночас, запобігливий контрольний нагляд кураторів передбачав ще й завчасне повідомлення телеграфом про дату призначення єпископом наради благочинних єпархії.

Ближче до дати скликання Собору уповноважений при Миколаївському облвиконкомі Ф. Жванко, надіславши телеграму П. Ходченку (від 9.01.1945 р.), намагався дізнатися про кількість делегатів від Миколаївщини і час від'їзду їх до Москви. Відповідь не забарилася, була досить стислою, і в якійсь мірі різкою. У телеграмі зазначалося: “Передбачається, що поїде управляючий єпархією протоієрей Донат. Коли від'їжджати — про те одержить наказ Донат безпосередньо від Екзарха України. Ви забезпечте Доната бронею на потяг. Більше від вас на Собор ніхто не поїде” [73, арк. 4, 7]. Цей епізод показує, що влада визначала місце церкви в державі, справжніх господарів становища, які зосредили у власних руках усі важелі управління суто церковними справами.

Відкриття Помісного Собору проходило у дусі радянських офіційних традицій поєднаних з церковними урочистостями: молебнем, вітальним зверненням митрополита Олексія, намісника патріаршого престолу до понад 200 учасників і запрошених. Не обійшлося й без виступу куратора РПЦ від радянського уряду Г. Карпова, у якому він висловив подяку за патріотичний внесок церкви у боротьбі з ворогом і захист Вітчизни. Завуальованою під правду, лицемірною і брутално брехливою була інша частина промови голови РСРПЦ. Вона стосувалася демократичних характеристик соціалістичного ладу в СРСР, що, нібито, сприяло встановленню нових взаємовідносин між церквою і державою, дозволило громадянам реалізувати своє конституційне право на свободу совісті й віросповідання.

Відносно взаємин Ради у справах РПЦ і церковних ієрархів Г. Карпов заявив, що жодною мірою не втручаючись у внутрішнє життя церкви, Рада сприяє подальшій нормалізації відносин між церквою і державою, наглядаючи за правильним і своєчасним проведенням у життя законів та постанов уряду, які стосуються РПЦ. У продовження характеристики державно-церковних взаємин, голова Ради наголошував на тому, що саме такі взаємовідносини між радою і патріархією, “безсумнівно сприяли організаційному зміцненню Церкви, і в майбутньому з боку Ради будуть вживатися усі заходи щодо подальшого

подолання різного роду перешкоди на шляху здійснення радянськими громадянами свободи совісті, проголошеної Конституцією” [16, арк. 57—59; 316, с. 179].

Собор ухвалив “Положення про управління Російською Православною церквою”, головні риси, зміст і спрямованість якого, детально проаналізовані у працях О. Лисенка, В. Якуніна та Д. Поспеловського [316, с. 180—185; 369, с. 304; 428, с. 132] і тому не є об’єктом нашого розгляду.

Головне, що нове “Положення”, по суті своїй, вступало у конфлікт з радянським законодавством щодо релігії, яке влада не збиралася на угоду церкві змінювати чи підганяти. Як у центрі, так і на місцях влада не змінювала свого ставлення й до Православної церкви і її духовенства безпосередньо. Навпаки, вона контрнаступала і здійснювала репресивно-пропагандистські заходи.

Під цензорським наглядом державних органів (перш за все, Ради у справах РПЦ) скеровані, виправлені і виписані у “Положенні” нормативи церковного життя далеко не відповідали правовій царині, у якій мали діяти. Це породжувало скептичні оцінки ситуації, яка склалася напередодні та після Помісного Собору.

Далекими від ідеалізації політики, яку проводила сталінська верхівка щодо релігії, були оцінки учасників Собору 1945 р. від єпархій півдня республіки. Показова в цьому сенсі інформація, яку подає уповноважений Ради у справах РПЦ при Херсонському облвиконкомі Салмін. У спілкуванні з Михайлом, єпископом Миколаївським і Херсонським, уповноважений підмітив, що архієрей зауважував стосовно більшої частини учасників Собору про те, що й духовенство і миряни висловлювали певну недовіру, скептицизм та невпевненість у майбутній перспективі потепління державно-церковних стосунків. Вражений розмовою з єпископом уповноважений Салмін занотував, що “такий настрій був превалюючим серед рядового духовенства і мирян. Однак не підлягає сумніву, що і серед вищої ієрархії, добра половина якої пройшла свого часу через горнило урядових репресій, не могло бути повної впевненості в тому, що їх минуле забуте, що в житті церкви відкрита якась “нова сторінка”. Вони, вчорашні землекопи, вигнанці, просто не могли вмістити у своїй свідомості дива такого перетворення...”. Даючи характеристику відлунню рішень Собору у середовищі віруючих єпархіальної

глибинки, уповноважений наголошував: “Ієрархи та інші учасники Собору, що повернулися на місця, не мали в собі тієї необхідної сили, впевненості, тієї глибини переконання, якими обумовлюється взагалі успіх всякого впливу, а тому, вони у своїй після соборній діяльності хоча і служили вдячні молебні, широко оповіщаючи віруючих про обрання патріарха й про інше, але все це відбувалося у них у порядку сухих інформацій та офіційних церемоній, не одухотворених особистою впевненістю й надією на світле майбутнє православної церкви. При цьому на місцях на віруючих охолоджуюче діяло ставлення до релігії представників радянської влади, які твердо стояли і стоять на своєму: “Сталін не переродився, закінчиться війна — закінчатся церкви”. Наприкінці Салмін констатує, що “майже у всіх судженнях про майбутнє церкви скрізь червоною ниткою проходить невпевненість у подальшому її існуванні, яке, на загальну думку, буде обмежене періодом військових подій” [13, арк. 144 зв.—145].

Наведений документ, який не є винятком, з одного боку, дуже влучно і об’єктивно передає поінформованість партноменклатури та держслужбовців щодо “морально-політичного стану населення”, “посилення релігійних впливів та забобонів” тощо, з іншого, — об’єктивно ілюструє справжню ситуацію і настрої населення, які у недалекій історичній перспективі знайдуть реальне підтвердження.

Питання контролю над православними ієрархами, єпархіальним духовенством та мирянами на завершальному етапі війни постало дуже гостро і бачилося, як одне з важливих напрямків політики щодо церкви. Головним інструментом у державно-церковних відносинах був інститут уповноважених Ради у справах РПЦ, який знаходячись поміж державою і церквою, виконував складну, і часом суперечливу роботу з організації і забезпечення різноманітних напрямків життєдіяльності Православної церкви в умовах домінування радянської держави та її інтересів.

5.2. Облік, реєстрація храмів, релігійних громад та духовенства. Релігійні настрої населення Півдня України

Перше, що робили органи НКВС на щойно визволеній території республіки (на них безпосередньо покладалися ці функції), — з'ясовували суспільно-політичну ситуацію, реальний стан справ у економіці, соціальній, культурно-освітній та інших сферах життя. Саме вони готували першу інформацію для партійних структур, які, базуючись на ній, готували відповідні рушення. Рівною мірою це торкалося і релігійних питань. Враховуючи умови, в яких діяли релігійні об'єднання за окупації, керівництво країни цікавило, якою ж була кількість діючих громад, культових споруд, що належали цим конфесіям, монастирів, а відтак і чисельність духовенства, церковного кліру, чернецтва, віруючих тощо. Точної картини стосовно кількісних показників як у країні, так і в регіоні, влада спочатку не мала. Міграція духовенства разом з відступаючими військами окупантів за Дунай до Румунії, і повернення деяких пастирів назад, особливо до Південної Бессарабії та за Дністер, переселення людності з західних українських територій у південні, приховування людьми свого віровизнання і прихильності до тієї чи іншої церкви — все це ускладнювало процес обліку. Передвоєнний погром релігійних об'єднань та репресії духовенства сиділи глибоко в пам'яті вірян Півдня України, які утаємничували свої релігійні уподобання і не розголошували своєї причетності до тієї чи іншої релігійної громади. Збір первинної інформації та облік храмів, приходських громад і священнослужителів покладался на обласних уповноважених РСРПЦ і РСРК.

Оскільки південні області України було визволено з підкупаційного адміністрування в період з березня до квітень 1944 р. (Ізмаїльську область — лише у серпні), а уповноважені тільки-но приступали до своїх обов'язків, то налагодження процесу обліку і реєстрації релігійних громад та духовенства відбувалося зі значним зсувом у часі. 18 і 24 квітня 1944 р. П. Ходченко дав директиви стосовно обліку церков і служителів культу по 7 областях, у тому числі

в Одеській, Миколаївській і, щойно утвореній, Херсонській [30, арк. 1]. Попри те, що вказівки надійшли у квітні, а сам порядок дій був ретельно виписаний в інструкції РСРПЦ для уповноважених при облвиконкомах ще 5 лютого 1944 р., тільки на початок другого півріччя 1944 р. з'явилися кількісні показники поставлених на облік храмів, громад та духовенства Півдня України. Приклад Миколаївської області є досить показовим для розуміння зазначеної ситуації, що склалась у регіоні.

24 квітня 1944 р. заступник голови РНК УРСР Л. Корнієць надіслав таємного листа на ім'я голови Миколаївської облради Борисова, яким зобов'язав не пізніше 15 травня 1944 р. надати уповноваженому в справах РПЦ при РНК УРСР відомості про діючі приходи. Водночас вимагалось подати цифрові відомості про кількість недіючих церков, що не використовували для культурно-господарських потреб і окремо про кількість недіючих церков, що використовувались за цим же призначенням. У додатковій формі необхідно було зазначити: назву населеного пункту, назву церкви, з якого року відкрита, якої орієнтації (патріаршої чи обновленської) та прізвище служителя культу [73, арк. 4—5].

Вочевидь реалізація справи затягувалася безпосередньо обласними та районними виконавчими органами влади. Залишаючись на передвоєнних антирелігійних позиціях, вони не бажали реанімації церковного життя у межах територій їхнього підпорядкування. Лише два місяці по тому, листом за № 138 від 23 червня 1944 р. республіканський уповноважений П. Ходченко запропонував виконкому Миколаївської облради та обласному уповноваженому Ф. Жванку, на підставі інструкції РСРПЦ при РНК СРСР для уповноважених, “розпочати реєстрацію по області церков і молитовних будинків, а також і духівництва, згідно згаданої інструкції з тим, щоб уся ця робота була закінчена до 15 червня ц.р., до того ж, функціонування церков, що були відкриті в період німецьких окупантів (фактично діючі на сьогодні) припиняти не слід” [73, арк. 6]. У межах кожної з областей на півдні республіки таких, “фактично діючих” релігійних установ зі своїми релігійними громадами, було по декілька десятків. З усього видно, влада на місцях, аби не йти врозріз ліберально-лицемірній генеральній лінії державного

керівництва щодо церкви, змушена була визнати (хоч вона цього генетично не бажала робити) вже фактично існуючі та діючі церковні установи, що де-юре були відбудовані, дозволені, освячені і документально оформлені за окупантів.

Поряд із тим, втаємничення підгрифівським способом інструктивних документів та рішень державних органів влади стосовно питань обліку, реєстрації храмів, релігійних громад та духовенства від самого ж духовенства та віруючих, лише підсилювало у людей і без того існуючу недовіру до влади, підозру у підступності намірів, відсутності перспектив для щирих і відвертих державно-церковних стосунків.

Механізм реєстрації передбачав оформлення цілої низки специфічних документів, учасниками якого були як члени релігійних громад та представники духовенства, так і різних державних установ. Тож заходи, які за планами згори передбачалося провести у найкоротший термін, затягувалися і завершилися лише за рік по тому. Документальні джерела, передусім листи від Г. Карпова та П. Ходченка, спрямовані до уповноважених при облвиконкомах, свідчать, нібито, про зацікавленість і наполягання самої влади на прискоренні процесу обліку та реєстрації. Проте, реальний хід подій демонстрував усі найгірші якості системи: надмірний централізм, бюрократизм, паперотворчість, тяганину тощо. Грандіозність планів та нереальність їх виконання у стислі терміни, “шабельний наскок”, “штурмівщина”, пошук “ворогів”, що завадили виконанню планів тощо — все це екстраполювалося на загальнодержавну акцію обліку й реєстрації.

У Херсонській, Миколаївській та Одеській областях впродовж весни-літа 1944 р. проводився переважно збір інформації та облік діючих церков, молитовних будинків, монастирів, а також і не діючих культових споруд РПЦ. Як вже зазначалося, існувало багато причин через які процес обліку затягувався, до яких додавалися ще й специфічні для південних областей. Серед них — літня кампанія зі збирання врожаю, яка відволікала уповноважених та виконавчі органи влади від справ церковного обліку (як це було в Одеській області), відсутність православних архієреїв у областях (єпархіях), переважно єпископів чи їх заступників, які б

документально оформлювали духовенство та клір (таке було притаманним Миколаївській та Херсонській областям) та інші.

Влітку 1944 р., попри зазначені організаційні труднощі, було завершено першу спробу зібрати інформацію про діючі церкви, молитовні будинки, а також недіючі церковні споруди Православної церкви в Одеській області. Станом на 25 липня у межах 39 районів області було взято на облік 219 діючих церков та молитовних будинків і 2 монастирі [110, арк. 8—9]. Недіючих з різних причин храмів залишалося 48, з них 4 не функціонували через те, що були зайняті для господарських та культурних потреб. На відміну від Центральної та Західної України, де масово діяли осередки обновленської, автокефальної та греко-католицької (уніатської) церков, на Одещині усі церкви були виключно патріаршого підпорядкування. Як показує зведена таблиця, упорядкована уповноваженим Ради у справах РПЦ при Одеському облвиконкомі Забудським, за звітний період 1944 р. не було відкрито жодної церкви, як, власне, у межах області на той час не діяло й жодної духовної школи.

Загальна ж картина стосовно обліку культових споруд РПЦ на Півдні України на 1 липня 1944 р. свідчила про те, що у межах трьох областей — Миколаївської, Одеської і Херсонської (за винятком ще не звільненої на той час Ізмаїльської) — існувало 356 релігійних споруд, трохи більше 14%* від загальної кількості взятих на облік у загальнореспубліканському масштабі [11, арк. 12; 110, арк. 8—9]. До того ж, приписом П. Ходченка на полях інформзвіту було помічено, що “деякі уповноважені надали враховані дані з застереженням, наприклад, Херсонський, Одеський — про те, що облік ще не закінчено (не повний)”.

Загалом же на 1 липня 1944 р. у 14 звільнених областях УРСР було враховано 2597 діючих церков та молитовних будинків і 131 — недіюча [30, арк. 18], з них 2533 — патріаршої орієнтації, 98 — обновленської, 97 — автокефальної.

Варто звернути увагу на те, що, відомості у таблицях стосувалися лише храмів, поставлених на облік. А це означало, що на перших порах поза увагою

---

* Підраховано за інформаційними звітами обласних уповноважених вказаних областей.

залишалися десятки діючих і недіючих храмів, про що свідчать відсутні показники по Миколаївській, Херсонській та Ізмаїльській областях. Щоправда, ці культові споруди з кожним щоквартальним інформаційним звітом до РСРПЦ при РНК СРСР фіксувалися вже як такі, що були взяті на облік. Таку динаміку зростання демонструє *табл. 5.1*, укладена за матеріалами обласних уповноважених станом на кінець III-го кварталу 1944 р. [11, арк. 42, 55; 110, арк. 8—9].

Таблиця 5.1

**Кількість культових споруд і монастирів РПЦ
на Півдні Української РСР
(на кінець III кв. 1944 р.)**

Назва областей	Діючі церкви і молитовні будинки	Діючі монастирі		Недіючі церкви
		чоловічі (кількість осіб)	жіночі (кількість осіб)	
Миколаївська	64	–	–	–
Одеська	219	1 (5)	1 (76)	48
Херсонська	95	–	–	–
Ізмаїльська ¹	60	2 (17)	1 (24)	–
Разом на Півдні України	438	3 (22)	2 (100)	48
Разом в УРСР	4656	165	1554	218

Там, де справа обліку і реєстрації церков, молитовних будинків проходила незадовільно, Рада у справах РПЦ при РНК СРСР реагувала блискавично, встановлювала жорстку систему контролю та зобов'язувала негайно виправляти ситуацію. За підстьобуванням з Москви не забарювався тиск і з боку

Примітка:

¹ Дані подаються станом на кінець 1944 року.

республіканського уповноваженого. 23 жовтня 1944 р. Рада у справах РПЦ при РНК СРСР листом за № 2661 висловлювала своє незадоволення становищем у Миколаївській області, в якій “робота проходить дуже мляво, усі строки вже минули”. Надалі Рада встановила майже нереальні терміни: облік церков закінчити до 1 грудня 1944 р., а реєстрацію — до 1 січня 1945 р.

Вже 31 жовтня 1944 року П. Ходченко направив листа за № 76-с до уповноваженого Миколаївського облвиконкому Ф. Жванка. Вважаючи терміни, визначені Радою непорушними, він конкретизував вимоги наступним чином: “Категорично пропоную вжити усіх заходів для того, аби робота Ваша дійсно була закінчена і вчасно, і доброякісно до зазначених чисел. З метою надання роботі та Вашим заходам, у цьому відношенні, певної системності, встановлюю для усіх уповноважених Ради при облвиконкомах календар зведень інформацій для мене щодавно, а саме, кожного 1-10-20 числа листопада-грудня місяця 1944 р.” [73, арк. 30]. Інформація мала надсилатися за встановленою формою і складатися з певних даних (місяць і число, кількість церков на території області, кількість церков, взятих на облік за декаду, кількість зареєстрованих за декаду православних релігійних громад тощо).

Проте, судячи з офіційного листування між Жванком і Ходченком, останній був незадоволений проведеною роботою обласного уповноваженого. З листа П. Ходченка від 9 листопада 1944 р. [73, арк. 34—34 зв.] серед причин того, що “Миколаївщина стоїть на останньому місці”, простежується перш за все слабка організаційна робота персонально уповноваженого Жванка. Республіканський функціонер закидав підлеглому:

— невчасне подання інформаційного звіту за III квартал, що не дало змоги відбити це у республіканському звіті перед РСРПЦ при РНК СРСР;

— звіт був надто стислий і не висвітлював усього стану справ РПЦ на Миколаївщині (у таблицях допускалися неточності, розбіжності або часті вирази на зразок “відомостей нема”);

— у звіті не знайшло відображення ставлення священників та релігійних громад до процесу реєстрації тощо;

— по області “ще й досі не закінчено обліку церков”.

На думку Ходченка, навіть “саму справу реєстрації” уповноважений не зовсім чітко уявляв, не дивлячись на те, що був докладно інструктований. На закінчення, зверталася увага Ф. Жванка на необхідності подбати про те, щоб облік церков було закінчено до 1 грудня 1944 р., а реєстрація — до 1 січня 1945 р., бо “це терміни остаточні і порушувати їх не можна”.

Відповідь уповноваженого при Миколаївському облвиконкомі була хоча й у дусі виправдовування за критику, проте короткою і доволі обґрунтованою. У листі П. Ходченку від 18 грудня 1944 р. повідомлялося, що в області нараховується 66 церков, з яких узято на облік 51, а зареєстровано лише 37 [73, арк. 64]. Для того, щоб завершити облік та реєстрацію до 1 січня 1945 р. уповноваженим було вжито таких заходів: надіслано в райони десятки телеграм і листів, двічі проінформовано голову облвиконкому про те, що кілька районів не передали релігійним громадам церковні будинки, культове майно та матеріали на облік і реєстрацію.

Уповноважений повідомляв про те, що це питання ставилося на нараді секретарів райвиконкомів, однак керівництво Очаківського, Снігурівського, Привільненського, Березнеговатського та інших районів “просто на церковні справи не звертають ніякої уваги”. Такі факти можна розцінювати, як низький рівень виконавчої дисципліни, безвідповідальність чиновників, а також і як спротив місцевих органів влади.

Зі значними труднощами проходив процес обліку і реєстрації в Ізмаїльській області, яка була звільнена наприкінці серпня 1944-го, а уповноваженого Ради у справах РПЦ при облвиконкомі було призначено лише восени. Унаслідок того, що організацією роботи при районних і міських виконавчих комітетах займалися другорядні функціонери, справу реєстрації в останньому кварталі року фактично було зірвано. За висновками уповноваженого Петренка, попри своєчасно проведену інструктивну роботу головою облвиконкому Куликовим, значну кількість реєстраційних матеріалів та документів чиновники оформляли з порушенням викладених в інструкції про реєстрацію вимог, а деякі було повернуто на місця для доопрацювання [12, арк. 115]. З 60 діючих в Ізмаїльській області

православних громад на грудень місяць 1944 р. було зареєстровано лише одну [11, арк. 55]. На початку 1945 р. список діючих церковних громад ще уточнювався. Уповноважений при облвиконкомі надіслав додатковий список діючих і недіючих церков та духовенства у храмах області станом на першу декаду року. У ньому значилися 13 діючих і 4 недіючих церковних громади, переважно у Суворовському районі [6, арк. 5—6].

У квітні 1945 р. результати обліку культових споруд (діючих і недіючих) на Півдні України дають змогу відтворити наступну інформацію в кожній області конкретно: Одеська область — 314 церков (патріарших), недіючих немає; Херсонська — 109 церков (патріарших), 12 — недіючих; Миколаївська — 55 (патріарших), 3 — автокефальні, 25 — недіючих; Ізмаїльська — 60 (патріарших) і 40 — не використовувалися за призначенням [31, арк. 7].

Набагато складніше визначити кількість духовенства на момент завершення війни. Загалом зібрані влітку 1944 р. уповноваженими матеріали, що відносилися до реєстрації православного духовенства та кліру, мали значні пробіли через епізодичність та відсутність системності проведення цієї процедури на місцях. До того ж, існували дані тільки з 14 областей Української РСР, у межах яких зафіксовано, за інформацією П. Ходченка, 2084 священника, 298 дияконів і 771 псаломщик [30, арк. 18].

Сама республіканська влада своїми розпорядженнями створювала місцевим органам влади юридичне поле для відмови в реєстрації і, як наслідок, призводила до затягування кінцевого результату. Так, листом від 23 червня 1944 р. № 139, посилаючись на лист РСРПЦ при РНК СРСР від 14 квітня 1944 р. № 849, П. Ходченко доводив до відома облвиконкомів та уповноважених у справах РПЦ: “У випадку, коли діяльність церковних рад і служителів культу не відповідає вимогам — і інструкції й законодавству про церкву, і вони не зареєстровані, то Вам не слід проводити їхню реєстрацію; зробити їм відмову, запропонувавши громаді обрати інший склад виконавчого органу і запросити іншого служителя культу” [30, арк. 7].

Отож, на практиці, будь-яка зачіпка в середовищі поляризованих релігійних громад могла стати причиною відмови в реєстрації священників, а виходячи з позицій інтересів влади, приводила до відвертого маніпулювання з боку чиновників інтересами церковних громад.

Водночас, і самі представники духовенства не поспішали реєструватися, очевидно, побоюючись тотальних заходів контролю, підступності з боку влади тощо, що неодноразово спостерігалось у 30-х роках. Недовіра до реєстрації проявлялася таким чином, що священники охоче служили у храмах, однак обережно ставились до самої реєстрації. За даними, які наводить О. Лисенко, в Одеській області кількість служителів культу зменшилася з 227 у першому півріччі до 185 на кінець року [316, с. 122]. На думку історика, пояснюється це тим, що в області правило багато “самосвятів” і автокефалістів, які не з’являлися на реєстрацію до Одеської єпархії та уповноваженого Ради РПЦ при облвиконкомі, переїхавши до інших областей.

Слід зазначити, що зменшення кількості церковнослужителів пояснюється іншою причиною, принаймні стосовно півдня республіки — новою хвилею репресій проти духовенства на Одещині у 1944—1945 рр. (див. *Підрозділ 5.4*), яка в часі співпала з процесом реєстрації духовенства. Так, лише у квітні-травні 1944 р. управління НКДБ в Одеській області ліквідувало антирадянську групу з 11 представників Румунської православної місії, які звинувачувалися “у співробітництві з румунськими розвідувальними органами, у наданні допомоги окупаційній владі, у поширенні ненависті до більшовиків” [212, с. 12]. Пізніше, за аналогічними обвинуваченнями заарештували священників, що служили в парафіях Півдня України у 1941—1944 рр.: Ф. Флоря, М. Добровольський, М. Остапчук, О. Арвентьєв, О. Пасічник, Г. Хреновський, Г. Сагайдачний, П. Шкарупін, А. Голоносов, А. Грудко, Г. Гдешинський, псаломщик П. Гдешинський (син Г. Гдешинського), ієромонахи З. Черкез, С. Навалов та інші [333, с. 386—390; 335, с. 870—887].

Наприкінці 1944 р. ставлення державних органів влади до РПЦ, як і до інших релігійних інституцій, регламентувалося у відповідності до постанови № 1643-

486 с. РНК СРСР від 1 грудня 1944 р. [17, арк. 3]. Вважаючи за необхідне дати деякі роз'яснення і практичні вказівки з приводу проведення у життя згаданої постанови, голова Ради у справах РПЦ при РНК СРСР Г. Карпов додатково надіслав листа за № 186-с від 15 грудня 1944 р. головам РНК республік і обл- (край) виконкомів [74, арк. 1—2 зв.]. Аби зрозуміти, на чому влада зосереджувала свою увагу, зупинимося докладніше на основних питаннях релігійного життя, що знайшли відображення в цій постанові та роз'ясненнях Г. Карпова до неї. Однак, спершу маємо визначити причини, які викликали появу цієї постанови.

В усіх областях України спостерігалася негативна практика на зразок:

— закриття культових споруд, що призводило до скорочення загальної кількості храмів і викликало невдоволення віруючих;

— грубого і насильницького вилучення колишніх громадських приміщень, які було зайнято релігійними громадами для культового призначення;

— відхилення клопотань віруючих про відкриття церков без достатніх обґрунтувань (на зразок: “недоцільно”, “церковна споруда зайнята під засипний пункт”, “найближча діюча церква знаходиться в 15-20 км і може обслуговувати релігійні потреби заявників”, “споруда непридатна для моління через технічний стан”);

— зламу та розбирання церковних споруд для використання будівельного матеріалу для різних потреб тощо.

На півдні республіки подібні недоліки також мали місце, що знайшло відбиття в інформації, яка надходила від райвиконкомів на запит уповноважених Ради у справах РПЦ при облвиконкомах. Так, у відомостях про вилучення споруд у релігійних общин по Привольнянському району Миколаївської області за період з травня до листопада 1944 р. зазначається: “Усього громадських споруд, зайнятих під молитовні будинки — 4, вилучено — 1, надано в заміні вилучених — 0, скарг, які надійшли до райвиконкому — 3” [73, арк. 37].

За аналогічний період в Очаківському районі значилося 5 громадських споруд, зайнятих релігійними громадами, з яких дві було вилучено, оскільки до окупації в

цих церквах функціонували клуби, однак, в якості компенсації віруючим не було запропоновано владою нічого [73, арк. 40].

Вцілому в області за період з 1 січня до 1 жовтня 1944 р. із 17 громадських споруд, зайнятих під молитовні будинки, було вилучено дві; віруючі подали одну скаргу на дії місцевих органів влади, яку, до речі, було відхилено [73, арк. 66].

Загалом, порівнюючи дані з південних областей республіки з іншими областями, можна зробити висновок про те, що окрім хіба що Одеської області, кількість фактів вилучення храмів була незначною, про що свідчить *табл. 5.2* [11, арк. 72].

Таблиця 5.2.

**Відомості
про вилучення релігійних споруд**

Назва області	Споруди, зайняті під культові потреби	Вилучено споруд	Надано приміщень замість вилучених	Орендовані приміщення	Розпущені релігійні громади через вилучення культових споруд
Одеська	31	25	11	10	4
Миколаївська	17	2	1	1	–
Херсонська	20	9	4	5	–
Ізмаїльська	–	–	–	–	–
Разом на Півдні УРСР	68	36	16	16	4
Середній показник по республіці ¹	66	34	11	17	17

Примітка:

¹ Середній показник вираховувався нами на основі даних 17 із 24 областей УРСР, з решти областей не надійшло інформації, в тому числі відсутні дані по Ізмаїльській області

У % до загально-республіканського	6%	6%	8%	5%	4%
Разом по УРСР	1124	587	201	292	94

Аналіз наведених статистичних даних вказує на те, що на півдні республіки релігійні потреби населення задовольняло лише 68 православних приходів, тобто 6% від загальної кількості в Україні, що знаходилися у господарських, культосвітніх, оздоровчих та інших приміщеннях. Решта (тобто переважна більшість релігійних громад) діяли безпосередньо в храмових спорудах, які було відбудовано чи реконструйовано ще за румунської окупації. Такий самий відсоток, як видно з наведеної таблиці, становив і показник вилучених культових приміщень. Тоді як середній показник по республіці становив 36 вилучених об'єктів на одну область, на півдні він був втричі меншим. У той час, коли на інших теренах республіки держава повертала все, що до війни належало церкві, то на Півдні України православні набагато м'якше відчувалися наслідки цих заходів.

За тими ж архівними джерелами, лише 4 релігійні громади перестали існувати у регіоні через позбавлення культових приміщень, натомість по республіці в результаті цілеспрямованої і жорсткої політичної лінії постраждало 94 релігійні громади. Про намагання відстояти свої права говорить також і кількість поданих заяв від релігійних громад з метою залишити за ними зайняті приміщення. У порівнянні з іншими областями ця проблема на Півдні УРСР взагалі не стояла так гостро. Якщо скарги й були, то виключно як поодинокі випадки, причому з тенденцією до зменшення. Так, у III кварталі 1944 року серед 335 заяв, що надіслано до уповноваженого РСРПЦ при РНК УРСР П. Ходченка з цього приводу з південних областей надійшло тільки 10 [11, арк. 30—31]. І надалі ситуація змінювалася у позитивний бік. За останні три місяці того ж року зі 185 заяв-скарг у масштабах всієї республіки у зв'язку з вилученням органами влади культових приміщень, частка південних областей становила тільки 4 заяви (від Херсонської — 1 та від Одеської — 3) [30, арк. 46—47]. Така ситуація, скоріше, була

виключенням, аніж правилом в односторонньому протиборстві держави проти Православної церкви.

Та все ж головна причина меншого конфліктогенного потенціалу у сфері державно-релігійних відносин на півдні республіки полягає в тому, що в інших зонах окупації України (наприклад, в Рейхскомісаріаті “Україна”) існували обмежені можливості для ремонту і спорудження нових храмів, тому й релігійні громади займали приміщення шкіл, клубів, складів тощо, які були більш-менш пристосовані для проведення богослужбових відправ. З відновленням радянської влади віруючі були поставлені перед необхідністю повернення цих споруд державі.

Політика ж румунських властей у губернаторстві “Трансністрія” орієнтувалася на підтримку й заохочення православ'я, що створювало незрівнянно кращі умови для функціонування храмів.

Проблемним питанням у стосунках державних органів і церковних громад була присвячена урядова постанова, про яку вже йшла мова вище. По-перше, постановою РНК СРСР (пункт 1) заборонялося закриття зареєстрованих у визначеному порядку православних приходів, які діяли у колишніх церковних спорудах і молитовних будинках, в орендованих віруючими приміщеннях без дозволу Ради у справах РПЦ при РНК СРСР. Це положення стосувалося також і областей, у яких ще не було закінчено реєстрацію діючих церков і молитовних будинків. Без рішення союзної Ради також не могли закриватися і ті церкви та молитовні будинки, які не завершили процедуру реєстрації. Постанова зобов'язувала уповноважених найближчим часом завершити реєстрацію відповідно до вимог інструкції Ради від 5 лютого 1944 р. Уповноважені зобов'язувалися терміново здійснити запобіжні дії, спрямовані на попередження подібних випадків у майбутньому.

По-друге, постанова уряду СРСР (пункт 2) дозволяла РНК союзних республік, обласним та крайовим виконкомам, у випадках необхідності, звільняти приміщення державних і громадських установ, які були зайняті у період окупації під церкви та молитовні будинки. Однак, згідно з інструкцією Ради від 5 лютого 1944 р., релігійним общинам надавався місячний термін для пошуку на правах

оренди інших приміщень. Постанова також зобов'язувала місцеві органи влади дотримуватися інструкції і забороняла вилучати у релігійних громад займані ними приміщення до моменту знаходження нового приміщення. У таких випадках Рада навіть вважала доцільним, аби місцеві радянські органи сприяли релігійним общинам у наданні їм для молитовних цілей інших приміщень. Коли ж державні і громадські установи знаходилися у колишніх церковних спорудах, а в роки окупації були зайняті релігійними общинами, питання про звільнення цих споруд мало вирішуватися виключно за узгодженістю РСРПЦ при РНК СРСР.

По-третє, постанова РНК СРСР (пункт 3) дозволяла союзній Раді задовольняти клопотання значної групи віруючих про відкриття церкви або молитовного будинку, якщо в районі або в місті не було діючих церков або діюча церква знаходилася на значній відстані від місця проживання заявників. Поряд з тим, першочергово повинні були задовольнятися клопотання віруючих про відкриття тих церков, про які не виносилося рішення про закриття, а церковні споруди були вільними і не перебудованими. У разі винесення рішення про відмову віруючим через непридатність церковних споруд необхідно було до рішень додавати ще й акти технічного огляду споруд і документи про відмову віруючих провести необхідний ремонт.

Стосовно порядку та оформлення матеріалів з питань відкриття церков, уповноваженим слід було керуватися постановою РНК СРСР № 1325 від 28 листопада 1943 р.

Нарешті, в документі наголошувалося, що переобладнання церковних споруд для інших цілей (пункт 4), а також будівництво нових молитовних будинків (пункт 6) мало здійснюватися лише з дозволу РСРПЦ при РНК СРСР. Злам та розбирання церковних споруд допускалися постановою союзного уряду (пункт 5) тільки у надзвичайних випадках, за умови загрози обвалу і т.п., розпорядженням обл- (край) виконкому і РНК республіки, за висновком уповноваженого і за наявності технічного акту.

Керуючись пунктами постанови уряду СРСР уповноважені були зобов'язані вжити заходів для запобігання подібних негативних випадків, терміново

втручатися у справи через виконкоми або РНК республік, приймати відповідні рішення, уважно вивчати клопотання віруючих і не відхиляти клопотань без поважних причин, про випадки зламу церковних споруд повідомляти Раду у справах РПЦ при РНК СРСР.

У своєму листі Г. Карпов від імені ради пропонував уповноваженим у їхніх квартальних звітах, окрім питань передбачених і визначених інструкцією Ради, докладно висвітлювати питання практичного впровадження постанови РНК СРСР від 1 грудня 1944 р. та й взагалі давати більш докладну інформацію про стан церковного життя в республіці, області. Водночас, вкотре Рада підкреслювала, що інформаційні доповіді і статистичні звіти є таємними документами.

Попри жорсткі підходи держави, яка не гребувала принципом “батоба і пряника”, використовуючи Раду у справах РПЦ при РНК СРСР як інструмент у досягненні своєї мети, з боку місцевих органів влади допускалися масові порушення постанови РНК СРСР від 1 грудня 1944 р. Так, на початку лютого 1945 р. Ізмаїльський міськвиконком ухвалив рішення № 86 про передачу колишньої грецької церкви по вул. Комерційній, 38 обласному управлінню міліції, зобов’язавши начальника управління розпочати негайний ремонт і перепрофілювання під міліцейський клуб [167, арк. 43]. Вже через п’ять днів клопотання з боку міськвиконкому про передачу церкви затвердив Ізмаїльський облвиконком (№ 64 від 6 лютого 1945 р.) [164, арк. 119]. 7 лютого того ж року своїм рішенням за № 90 міськвиконком дозволив керівництву Ізмаїльського торгового порту розібрати напівзруйновану каплицю, яка знаходилася на його території, поблизу причалу і, ніби, заважала завантажувально-розвантажувальній роботі [167, арк. 48].

Аналогічні порушення, які є прямим свідченням поглиблення протиріччя між державою і церковно-релігійним соціумом, спостерігалися також і на теренах Миколаївської області. Недаремно уповноважений при облвиконкомі майже у кожному щоквартальному інформаційному звіті на адреси Г. Карпова і П. Ходченка звертав увагу керівництва на ігнорування місцевою владою постанови уряду СРСР від 1 грудня 1944 р. Так, лише у II кварталі 1945 р. Ф. Жванком були

зафіксовані неправомірні дії властей. Так, голова виконкому Вознесенської міськради Маслюченко видав розпорядження Вознесенській церковній громаді за 24 години звільнити орендоване у тієї ж міськради приміщення, що використовувалось як молитовний дім, хоча термін оренди ще не закінчився. Голова Явкинської сільради Баштанського району Зайцев запропонував міській церковній громаді упродовж двох діб звільнити клуб, зайнятий нею під молитовний дім. 14 травня 1945 р. заступник голови Тілігуло-Березанського райвиконкому Мазурук заборонив віруючим проводити на цвинтарі молебень, а голова Терновської сільради Жовтневого району Волчо запропонував членам місцевого приходу негайно звільнити сторожку, яка була у її власності [74, арк. 37].

Серед порушень з боку влади виділялися дії, спрямовані на вилучення “громадських споруд”, здебільшого культурно-освітніх закладів. Мотивуючи їх тим, що в районах і містах бракує приміщень для шкіл, клубів, бібліотек та інших соціальних потреб, місцева влада ставила за мету повернення усіх споруд, у яких до війни знаходилися та функціонували ці установи. Насправді ж, більшість вилучених будівель, або тих, в яких знаходилися молитовні будинки на момент закінчення війни, були спроектовані й збудовані як храми, а в період атеїстичного наступу 20–30-х рр. тією ж владою були відібрані у вірян і перебудовані для потреб далеко не культового призначення. В якості прикладу можна навести такий факт. У селі Нечаянне Варварівського району районний прокурор відібрав у громади ключі від молитовного будинку і запропонував за 24 години забрати все церковне майно, мотивуючи вилучення тим, що ніби ця споруда колись була школою. А в с. Нова-Петрівка Ново-Одеського району голова сільради Блакитний повісив на двері церкви свій замок і заборонив богослужіння, пояснюючи, що до 1941 р. у цій будівлі була церква, а потім її переобладнали під сільський клуб. На перебудову церкви під клуб, за словами голови, сільрадою було витрачено понад 100 тис. крб. [74, арк. 51].

На Миколаївщині ситуація з використанням для богослужінь приміщень іншого призначення прослідковується в упорядкованих уповноваженим статистичних даних за III квартал 1945 р. [74, арк. 35]. У межах 19 районів області і

міста Миколаєва на початку липня-місяця під молитовні будинки було зайнято 64 громадські споруди, з яких 58 закладалися з самого початку як храми і використовувалися для релігійних потреб. І лише 2 будівлі упродовж кварталу було вилучено місцевою владою з релігійного вжитку віруючих, натомість їм було запропоновано інші приміщення.

Отже, на півдні місцева влада, перебуваючи в таких же умовах правового поля як і інші регіони республіки, також вдавалася до частих порушень відносно релігійних громад. Однак, не виходячи за рамки характерного типологічного ряду аналогічних випадків по всій УРСР, у даному регіоні клубок проблем, як видно з наведених прикладів, виявився певною мірою менш тугим.

Завдяки набутому досвідові роботи безпосередньо уповноваженими, а під їхнім впливом, також і налагодженій діяльності місцевих органів влади, процес обліку, реєстрації церков, духовенства і релігійних громад у 1945 році здійснювався набагато швидше, аніж у попередньому році. У березні 1945 р. згідно з розпорядженням голови РСРПЦ при РНК СРСР Г. Карпова змінено раніше встановлені терміни і запропоновано уповноваженим на місцях до 1 травня 1945 р. закінчити роботу з уточнення обліку церков і реєстрації релігійних громад та духовенства [4, арк. 1].

Порядок реєстрації релігійних громад РПЦ згідно з інструкцією, про яку вже йшлося, було продумано владою таким чином, щоб контролювати кожен крок віруючих та духовенства. Яку ж процедуру потрібно було пройти для так званої реєстрації? Спершу необхідно було оформити анкету православного священика (чи служителя іншого культу) та разом із заявою, “підписаною не менш як 20-ма особами не позбавленими судом права голосу”, подати до уповноваженого Ради при облвиконкомі (п.п. “б” і “е” §2, розділ I інструкції). Водночас із заявою мали подаватись і списки усіх віруючих даної громади. Згодом, на інструктивній нараді у Києві, яку проводив 14—15 травня 1945 р. голова союзної Ради Г. Карпов, було додано інструкцію, в якій зокрема зазначалося: “§2 пункт “б” — до заяви повинно бути додано поіменний список осіб, які підписали заяву та інших віруючих православного віросповідання, з повними даними про їх громадянство” [5, арк. 4].

Такого роду реєстрація представників кліру, віруючих та лояльних до церкви людей мала також на меті виявити в радянському повоєнному суспільстві масштаби релігійного інакомислення і впливу церкви на населення. Відповідно до цього, вироблялася й тактика атеїстичної пропаганди з боку комуністичної партії та органів влади на місцях (див. *Підрозділ 5.4*).

Наступний етап, регламентований згаданим документом, передбачав надсилання у 3-денний термін уповноваженим у справах РПЦ при облвиконкомі доручення до райвиконкому на укладання договору з релігійною громадою про передачу приміщення та культового майна в користування. І вже райвиконком мусив протягом 7 днів (п.п. “в” і “г” §2, розділ I інструкції) виконати це доручення. У разі явного недотримання райвиконкомами встановлених термінів, що розцінювалося як порушення інструкції, винні у зволіканні справи підлягали покаранню. Про постановку перед облвиконкомом питання щодо покарання мав піклуватися безпосередньо уповноважений у справах РПЦ.

Серед причин уповільненої реєстрації були подвійні стандарти влади, яка, з одного боку, не могла повністю заборонити будь-які релігійні організації в державі, а з іншого — змушена була терпіти їхнє паралельне існування поруч з партійно-ідеологічними органами, намагаючись при цьому здійснювати над ними всебічний контроль. Одним з чинників, який гальмував процес встановлення тотального контролю над церквою стало небажання віруючих підписувати заяви та інші необхідні для позитивного вирішення питання документи; неграмотність членів так званої “двадцятки”, які ставили часто не свої підписи на заяві, що призводило до визнання всього пакету документів недійсним та повернення на повторну реєстрацію. Причиною відмови в реєстрації могла бути також відсутність душпастира чи культової споруди у розпорядженні релігійної громади (за наявності священика), або її незадовільний технічний стан, і навпаки, якщо бракувало будь-якої з умов прописаних процедурою реєстрації. Наведемо лише кілька фактів, зафіксованих у 1945 р. в Миколаївській області. Через відсутність священнослужителів у тимчасово недіючих церквах впродовж року владою затягувалася реєстрація 7 релігійних громад [74, арк. 37]. Неправильно оформлене

клопотання про відкриття молитовного будинку стало причиною зняття з розгляду заяви на реєстрацію віруючих с. Кobleво Тiлiгуло-Березанського району [74, арк. 51]. Договір з громадою с. Ново-Петрівка Ново-Одеського району було розірвано через відсутність у віруючих коштів на ремонт церкви [74, арк. 52].

Серед типових причин, що уповільнювали процес реєстрації релігійних общин та служителів культу були також інші. Не в кожній єпархії були єпископи, або особи, що їх заміщували, обов'язком яких було візувати анкети духовенства, як того вимагала інструкція для уповноважених. Обласним уповноваженим доводилося втрачати багато часу на виготовлення типових договорів, анкет тощо. Реєстрації перешкоджали різноманітні конфлікти між місцевими органами влади і представниками церкви та релігійних громад.

Як і в масштабах усієї України, у південних областях, реєстрація храмів, духовенства та релігійних громад завершилася восени 1945 р. Порівняння абсолютних чисел у вигляді щоквартальних показників кількості зареєстрованих діючих православних храмів (церков, молитовних будинків тощо) у 1945 р. дає можливість простежити сталу закономірність у зростаючій (хоч і незначній) тенденції майже в кожній області впродовж I-го і II-го кварталів відповідно.

Поряд з тим, хоч деінде ще відбувалося уточнення та корегування даних, у III кварталі спостерігаємо цілком стабільну фіксацію показників у південних областях, про що свідчать дані укладеної нами *табл. 5.3*.

Таблиця 5.3

**Кількість зареєстрованих діючих православних храмів
(у 1945 р.)**

Назва області	Щоквартальні показники за 1945 р.		
	за I квартал	за II квартал	за III квартал
Одеська	314	314	317
Миколаївська	55	61	75 ¹

Примітки:

¹ За іншими даними 73 храми.

Херсонська	109	114	114 ²
Ізмаїльська	60	79	79
Разом на півдні УРСР	535	568	585
Разом по УРСР	6067	6133	6232

Аналіз цієї статистики підтверджує, що наприкінці 1945 р. у чотирьох областях регіону разом було 585 церковних споруд, кожна десята з них діюча церква чи молитовний храм, знаходилася на Півдні Української РСР. Із цих областей, як бачимо, лише Одеська виділялася, притаманною тільки їй, насиченістю православними культовими спорудами. Пояснюється така ситуація значними розмірами області у тодішніх адміністративних межах та, поза сумнівом, толерантною релігійною політикою румунських окупантів у губернаторстві “Трансністрія”, у штучно утворених кордонах якого перебувала уся Одещина і де впродовж кількох років спостерігалось масове відродження християнських храмів. До речі, й сам П. Ходченко визнавав, що “ми застали після окупації церкви де-факто відкритими. Тому, не припиняючи їх дії, приступаємо до реєстрації...” [73, арк. 34].

Ці слова спершу були сказані головним куратором РПЦ при РНК УРСР ще у листопаді 1944 р., а вже трохи більше року по тому, 7 грудня 1945 р., в особистому листі за № 163/с, адресованому уповноваженим при облвиконкомах, він підбив підсумок: “В основному по областях Української РСР реєстрацію релігійних громад закінчено. Однак по деяких областях залишаються “хвости” (Одеська, Ізмаїльська, Сумська). Тому пропоную т.т. уповноваженим Ради наступне: там, де ще є ці “хвости”, — слід роботу підтягнути” [74, арк. 44]. І таки підтягували аж до самого початку 1946 р. Проте не тільки у названих П. Ходченком областях залишалися ще не зареєстровані церкви. Доволі розтягнутим у часі цей процес був у Миколаївській області — восени 1945 р. там залишалося ще 22 недіючих

² За іншими даними 110 храмів.

церкви [74, арк. 40]; у Херсонській області на кінець року перебувало 15 заяв релігійних громад на предмет відкриття церков [24, арк. 4], розгляд питань по яких затягувався.

Значно повільніше відбувався процес реєстрації духовенства та інших представників кліру у 1945 р. Динаміка обліку і реєстрації у кількісному виразі була незначною. Про причини, які стримували цей процес, вже дещо говорилося (виїзд кліриків за межі українських земель, репресії, побоювання реєстрації, відмова властей у реєстрації тим чи іншим священикам тощо).

Найчисельнішу групу пастирського корпусу становили священнослужителі Одеської єпархії. На 1 січня 1945 р. в Одеській області налічувалося: 1 єпископ, 177 священиків, 26 дияконів і 101 псаломщик [3, арк. 14]. Управляючим Одеської єпархії був Сергій (Ларін), єпископ Кіровоградський, а в Одеському міському окрузі — благочинний священик В. Шокотько.

Розглядаючи співвідношення кількості церковних осередків (релігійних споруд) і священнослужителів по округах області, спостерігаємо значний дефіцит пастирських кадрів майже в усіх, за винятком Одеської округи, де на 22 релігійні громади припадало 40 священиків, 11 дияконів та 25 псаломщиків (див. *Додаток А, табл. 12*). Укомплектованість пояснюється насиченістю релігійного життя в Одесі як великому єпархіальному центрі. У глибинці ж області бракувало майже 50% душпастирів та іншого кліру. А в Балтській, Кодимській, Котовській, Фрунзенській, Голованівській, Первомайській, Грушківській, Гайворонській та інших округах церкви мали лише третину настоятелів від їх потреби та наявності діючих храмів.

В Ізмаїльській області ситуація з обліком також склалася не на користь віруючих та духовенства. На 60 православних храмів тут нараховувалося 25 священиків, 3 диякони та 35 псаломщиків [2, арк. 108—111].

Порівняльні відомості щодо представників православного кліру (патріаршої орієнтації) по областях Півдня України подає укладена за різними джерелами *табл. 5.4* [2, арк. 108—111; 3, арк. 3; 6, арк. 49; 11, арк. 43, 70; 74, арк. 41; 316, с. 125].

Таблиця 5.4

Відомості про православний клір на Півдні України
(у 1944—1945 рр.)

Назва області	Зареєстровані служителі культу при діючих церквах							
	на III квартал 1944 р.				на II квартал 1945 р.			
	Єпископи	Священики	Диякони	Псаломщики	Єпископи	Священики	Диякони	Псаломщики
Миколаївська	–	53	8	24	–	62	5	29
Одеська ¹	1	227	8	162	1	177	26	101
Херсонська	–	95	5	56	–	91	5	29
Ізмаїльська ²	–	–	–	–	1	25	3	35
Разом на півдні республіки	1	375	21	242	2	355	39	189
По УРСР	10	3528	329	1737	12	4512	354	1837

Таблиця яскраво ілюструє факт безперечного збільшення у 1945 р. майже на третину загальної кількості представників православного кліру у республіці. Однак, у межах південних областей УРСР, не спостерігаємо такого різкого

Примітки:

¹ О. Лисенко наводить інші дані по цій області стосовно II-го кварталу 1945 р.: 1 єпископ, 182 священики, 30 дияконів і 108 псаломщиків (Див.: Лисенко О. Є. Назв. праця. — С. 125). Пояснюється це тим, що дані зафіксовано, очевидно, станом на кінець кварталу, а ми подаємо на початок.

² Дані за III-й квартал 1944 р. відсутні, оскільки область тільки-но була звільнена від окупації.

зростання (Миколаївська обл.) чи навпаки, значного скорочення (Одеська, Херсонська обл.). Водночас, зменшення чисельності зареєстрованих представників кліру у співставленні з показниками 1944 р. в Одеській області, пояснюється, як ми вже зазначали, черговою хвилею репресій стосовно духовенства, еміграцією за кордон, міграцією священнослужителів до інших областей та небажанням реєструватися, через приналежність до груп “самосвятів” (автокефалістів) та уніатів.

Незначна динаміка зростання кліру в 1945 р. в межах Миколаївської області пояснюється прибуттям переселенців, переважно українців із Польщі. Хоч і з великими труднощами спочатку ці люди укорінювалися у міцних християнських громадах Варварівського району. За інформацією уповноваженого Ф. Жванка, разом з переселенцями з Польщі до області у 1945 р. прибули 4 священники. Реєстрація цих громад відбувалася у тому ж порядку та послідовності, як вже існуючих місцевих релігійних громад. Задоволення релігійних потреб цієї категорії віруючих повинно було здійснюватися таким чином, щоб майно церковних приходів, молитовних будинків (іконостаси, кіоти, ікони, хоругви, богослужбових книг і т.п.), привезене з собою, зберігалось доти, доки вони самі його не передадуть до молитовних будинків тих громад, до яких прибули. Заступник уповноваженого РСРПЦ при РНК УРСР Катунін, у листі від 29 березня 1945 р. дав з цього приводу рекомендації: за умови, коли у населеному пункті не було жодної зареєстрованої релігійної громади, місцева влада мала потурбуватися про передачу колишніх недіючих молитовних споруд, якщо вони були і коли цього бажали віруючі переселенці. У випадку відсутності такої споруди, уповноважений при облвиконкомі та місцеві виконавчі органи мали сприяти громаді у підборі та відведенні приміщень, придатних для релігійних служб [74, арк. 11].

Проте, не так безперешкодно і райдужно все відбувалося на місцях, як того бажали високі чиновники. Показовим прикладом напруженості у стосунках між різними суб'єктами реєстраційного процесу є випадок зі священником-переселенцем Гольонком, який прибув разом з іншими до села Шпеєр Веселинівського району. Іерея було зареєстровано, а уповноваженим

рекомендовано зареєструвати його громаду. Відповідно голові Веселинівського райвиконкому дали вказівку про виділення приміщення під молитовний дім, однак громада відмовилася підписувати заяву про реєстрацію молитовного будинку, заявивши: “Якщо Вам потрібно, їдьте і самі реєструйте молитовний дім” [74, арк. 38]. Унаслідок цього священник відмовився служити в приході і наполіг на переведенні до іншого села. Аналогічна ситуація змусила священника з села Ландау Варварівського району переїхати до Миколаєва. Таким чином, згадані переселенські громади не мали зареєстрованих і діючих молитовних будинків. Лише двоє священників були зареєстровані у селах Парутіно Очаківського та Висунь Березнеговатського районів [74, арк. 54].

У процесі реєстрації, безпосередньо з таблиць, укладених уповноваженими Рад у справах РПЦ при облвиконкомах, які вони направляли до центру, вимальовується рельєфна картина про склад, чисельність, стаж та досвід пастирської служби, відповідний рівень освіти священнослужителів тощо. Зацікавленими у такій інформації були й агітаційно-пропагандистські управління ЦК, обласні та районні відділи КП(б)У тощо. Аби протипоставити контрпропагандистський атеїстичний заслін “релігійному мракобісню”, партійні функціонери та місцева влада намагалися добре пізнати свого ідейного супротивника, цікавилися складом духовенства, рівнем його загальної та богословської підготовки, стажем пастирського служіння, а також джерелами поповнення епархій священницькими кадрами тощо. У Херсонській області (Херсонсько-Миколаївська епархія) з 55 священників, на яких знаходимо відомості про освіту, значилися такі дані: 4 — з вищою освітою, 35 — із середньою і 16 з нижчою [24, арк. 3—4]. Досвід зазначеної групи пастирів також дає можливість зробити висновки про усталені й вивірені тяжким життям та часом світоглядні основи православного кліру. Стаж служіння до одного року мали 8 осіб, до п’яти — 29. Враховуючи ці факти, можемо припустити, що 37 осіб священницького звання стали такими, тобто розпочали пастирську діяльність після 1941 р., коли власне і почалася реанімація релігійного життя, підтримана окупаційною владою. До священнодійства приходили не тільки діючі “священники й попи”, а також і

“колишні служителі культу, які працювали до війни у різних громадських установах” [30, арк. 19]. Серед кліриків Херсонщини великою повагою парафіян (навіть прихожан із м. Херсона) користувався парох з Музиківки Херсонського району І. Федоров, колишній робітник “Крекінг-заводу”. А в церкві села Бехтери Голопристанського району здійснював богослужіння колишній секретар комсомольської організації села, якого було висвячено у священницький сан за часів окупації.

Динаміку змін якісного складу зареєстрованого православного духовенства в останні два квартали 1945 р. можемо запропонувати на прикладі Миколаївської області за допомогою *табл. 5.5* [74, арк. 34, 56].

Таблиця 5.5

**Динаміка якісного складу зареєстрованого православного кліру
(1945 р.)**

Зареєстроване духовенство в Миколаївській області															
Квартали 1945 р.	Духовенство	єпископи	священники	диякони	із них з церковним стажем						із них за освітою				
					до 1 року	від 1 до 5 р.	від 5 до 10 р.	від 10 до 20 р.	від 20 до 30 р.	від 30 р. і більше	загальне			богослов.	
											нижча	серед.	вища	серед.	вища
II-й кв.	єпископи	—													
	священники		56		1	24	4	8	11	8	13	11	2	27	3
	диякони			4	1	—	—	3	—	—	3	1	—	—	—

IV-й кв.	єпископи	–													
	священики		62		4	23	3	11	10	11	19	9	1	32	1
	диякони			6	–	3	–	2	1	–	4	2	–	–	

Завдяки простому зіставленню показників на завершальному етапі війни у Миколаївській області спостерігаємо, хоч і не значне (лише на 8 осіб), та все ж, зростання кількості представників кліру. Відбулося воно завдяки шістьом священикам і двом дияконам. Підкреслимо, що зростання священицької групи у IV-му кварталі 1945 р. відбулося переважно за рахунок досвідчених пастирів (6 осіб), тих, хто вже кілька десятків років до того служив віруючим. Пройшовши через табори, переборюючи життєві негаразди, престарілі священики знову поверталися до церковного життя. Своє місце в ньому житті знайшли і троє молодих пастирів, висвячених у сан не більше року до того. Та все ж основу церковно-клерикального корпусу (понад 50% духовенства, видно з наведеної таблиці) становили священнослужителі зі стажем і пастирським досвідом. Освітній рівень духовенства мав деякі ознаки зниження. Майже на половину збільшилася кількість пастирів з нижчою освітою, пов'язана очевидно із загальними освітніми проблемами, викликаними труднощами війни. Кожний третій мав нижчу освіту, переважно ті, хто не мав спеціальної духовної освіти. Натомість, біля половини від загальної кількості священиків і дияконів мали середню (семінарську) богословську освіту і лише одна особа закінчила духовну академію.

Узагальнюючи результати реєстрації церков, релігійних громад та священнослужителів виділимо декілька, на наш погляд, характерних моментів.

По-перше, після звільнення від окупантів території Півдня України, за явної суперечності між законодавчо-правовим полем та ідеологічними установками з'явилося дуже мало нових приходів. За нашими підрахунками, в Херсонській області діяло 114 православних храмів, з яких 111 були відкриті за окупації [6, арк. 49; 24, арк. 4] і лише 3 — відновили свою роботу вже за радянської влади у

1944—1945 роках [6, арк. 50—52]. З цього проступає виразна тенденція, пов'язана з цілеспрямованим створенням перешкод владою на шляху виникнення нових релігійних громад і парафій. Відтак, було взято на облік і зареєстровано переважно ті церкви та громади, які на момент повернення радянської влади вже фактично діяли.

По-друге, собори та сільські церкви, на півдні республіки були погано забезпечені кадрами духівництва, настоятелями церков та іншими служителями культу. Війна з її руйнівним обличчям, відсутність діючих богословських навчальних закладів, а також, безперервні репресії щодо духовенства, попередні та в ході неї, відбилися на скороченні чисельності православного кліру. Через це, страждали релігійні громади, віруюче населення, яке у тоталітарному середовищі не мало можливості реалізувати своє право на свободу совісті. Особливо бракувало священників в Ізмаїльській та Одеській областях, які перебували в зоні румунської окупації протягом 1941—1944 рр. Побоюючись репресій з боку радянських каральних органів, десятки представників духовенства та колишні релігійні чиновники, особливо ті, що співробітничали з Румунською Патріархією у Південній Бессарабії і з Румунською православною місією в “Трансністрії”, емігрували з відступаючими румунськими військами за Дунай. Так, у грудні 1944 р. у списку з 39 православних церков, що були недіючими у межах Ізмаїльської області ще з літа 1944 р., 35 значилися закритими “у зв'язку з тим, що служителі культу втекли до Румунії” [2, арк. 112—113]. В Одеській області діяльність 318 церковних споруд забезпечували тільки 211 священнослужителів [3, арк. 14; 316, с. 125]. Значний відсоток у районах (іноді до 50%) становили диякони та псаломщики, однак вони за канонічними нормами самостійно відправляти богослужіння не могли, а лише мали допомагати архієрею або священнику.

Нарешті, реєстрація виявила і те, що на Півдні УРСР, як і по всій території республіки, влада сприяла встановленню та укоріненню лише однієї, підконтрольної державі конфесії — РПЦ. Усі діючі православні храми у межах південних областей УРСР належали до патріаршої орієнтації, а їх очолювали священнослужителі, затверджені Московською патріархією [35, арк. 7—12; 36,

арк. 1—10; 37, арк. 5—27]. Такої завуальованої, підступної, продуманої до дрібниць і жорстокої боротьби владної системи, як це було в інших регіонах України, проти Української автокефальної церкви (УАПЦ), Української греко-католицької церкви (УГКЦ), “обновленської” та інших конфесійних утворень в Ізмаїльській, Одеській, Херсонській областях не спостерігалось, оскільки не було священників, приходів та віруючих цих релігійних конфесій. А в Миколаївській області на 1 квітня 1945 р. існувало лише три зареєстровані парафії автокефалістів [31, арк. 7; 74, арк. 41], хоча ще у жовтні 1944 р. таких було 10 [316, с. 136]. Не стало ані параха-обновленця, ані тієї однієї “обновленської” культової споруди, яка значилася у межах області і про яку, посилаючись на звіт уповноваженого при облвиконкомі за жовтень 1944 р., згадує О. Лисенко [316, с. 135]. Ідеї автокефалії української церкви та “обновленства” затухали в міру того, як останні їх представники разом з релігійними осередками сходили з конфесійного поля. Місцева ж влада, та й самі уповноважені, побоюючись звинувачень у сприянні релігійній опозиції та “українському церковному націоналізмові”, часто приховували, або подавали “на гору” неточні й далеко не об’єктивні матеріали, звітували про самоліквідацію осередків УАПЦ та регенерацію “обновленців” у лоно патріаршої РПЦ. Шляхом відречення архієреїв від духовних блукань в “обновленстві” автокефалістів та їхній клір перетягували до Московського патріархату. Так, прийшовши з “обновленства”, очолив Одеську єпархію єпископ Сергій (Ларін). Не даремно головний куратор православ’я в Україні неодноразово у звітах до Москви підкреслював, говорячи про конфесійне співвідношення у республіці: “Слід відзначити, що серед цих двох останніх (йдеться про автокефальну і обновленську церкви. — *М.М.*) спостерігається тенденція до об’єднання з патріаршою церквою” [30, арк. 18]. Звичайно, владика не міг бути зовсім відвертим у тому, якими засобами досягалося таке “єднання”.

Функціонування 585 православних культових споруд у містах і селах Півдня України, пастирське служіння в них 355 священників та 228 інших представників кліру (переважно дияконів та псаломщиків) навіть в умовах жорсткого державного контролю сприяло поширенню популярності християнського віровчення,

православного церковного обряду, наверненню десятків тисяч людей до споконвічних духовних традицій. Вищий ступінь релігійності населення, попри тотальний комуно-атеїстичний ідеологічний вплив влади, ставав характерною ознакою поствоєнного часу порівняно з довоєнним минулим.

Наразі, зміни у суспільстві фіксував один з пропагандистських працівників півдня республіки: “У будь-якому районі області, як настає неділя, колгоспники не виходять на роботу, йдуть молитися, і решта їх не цікавить” [105, арк. 36]. А редактор газети “Большевицское знамя” Ліфшиц, здійснивши своєрідний соціальний зріз, акцентував увагу учасників обласної наради, що відбулася 28 жовтня 1944 р., на релігійності і набожності обивателів, які потрапляють до церкви. “Я хочу розповісти, — зазначав він, — що приблизно тижні два тому я зайшов до Собору у будній день і що я там побачив? Собор як собор — бронза, золото, священиків було біля 5-6 чоловік, усі виголені, усі сповнені власної гідності, у ризах, обстановка урочиста. Хто ж там стоїть, у будній день? Від малого до старого — стоять діти, жінки, дружини фронтовиків. Я бачив жінку, яка проводжала чоловіка на фронт і просила у Господа Бога збереження йому життя. Була мати старенька зі своїм сином майором. Як уся ця обстановка діє на людину, яка потрапляє до церкви?!” [106, арк. 163].

Для того, щоб тримати в полі зору розвиток подій, контролювати кількість релігійних осередків та не допускати їх “розповзання”, функціонери Ради у справах РПЦ при облвиконкомах зобов’язувалися систематично збирати інформацію про релігійну ситуацію в областях і спрямовувати її до центру. Відтак, П. Ходченко 18 квітня 1945 р. у таємному листі до обласних уповноважених, нагадуючи про своєчасну відправку інформаційних звітів, окрім того, вимагав подати докладну інформацію про те, як проходить церковне життя [74, арк. 22]. У цьому звіті мали міститись докладні дані про зростання кількості віруючих; хто відвідує церкви; чи збільшуються випадки хрещення, вінчання тощо; що впливає на зростання, чи є зменшення прихильників церкви і т.п. Уповноважені ж, у свою чергу, мали своїх інформаторів серед духовенства, церковних старост та членів релігійних громад. Тож, про посилення впливу Православної церкви можна робити висновки

опосередковано, завдячуючи цілій серії повідомлень самих представників духовенства та церковних чиновників, які в умовах державно-церковного потепління були, по суті, служниками зацікавлених органів (каральних, ідеологічних тощо). Так, довірившись місцевій владі, благочинний Новотроїцького району Херсонської області Буцинський, свідчив: “Після вигнання окупантів з нашої області відвідування віруючими Громовської общини церковних богослужінь і здійснення ними релігійних обрядів значно зросло. Так, у 1943 р. з квітня до жовтня відбулося 44 хрещення, а в 1944 р., за той же період — 87 хрещень, причому у 1943 р. більшість батьків хрестила дітей у віці від 1 до 4 років, а в 1944 р. — від 2-х до 15 років, а то й доросліше. Кількість поховальних обрядів, у порівнянні з 1943 р., зросла у 12 разів” [24, арк. 5, 23]. Священик Донський із села Каланчак, наголошував на тому, що занепаду у церковному житті не спостерігається. Навпаки, відчувається зростання відвідувань храмів та релігійних обрядів. Судячи з кількості фактів сповідань людей у 1945 р., порівняно з попереднім роком, тут також спостерігалось зростання. Лише у “Вербну неділю” і у “Вхід Господній до Єрусалиму” сповідалося майже 500 осіб. За півроку священиком здійснено понад 100 хрещень, переважно підлітків до 14 років. Парох навіть стверджував, що віруючі з сусідніх населених пунктів, які не входили до Каланчацького приходу, зверталися з проханням, аби пастир приїхав і охрестив не одну сотню дітей.

Помітне зростання відправ і треб зафіксовано у приході с. Ново-Збурівка Голопристанського району. Священик Сахаров подавав наступну інформацію: у 1942 р. сповідань було 4 тис., оскільки боялися окупантів; у 1943 р. — 2 тис., у 1944 р. — 1,9 тис., а в 1945 р. — знову спостерігається зростання. Так, тільки за 5 місяців року сповідалося близько 2,5 тис. вірних, до того ж, дуже помітний приріст віруючих серед молоді.

Настоятель церкви с. Великі Копани Цюрупинського району священик Поляков свідчив про збільшення грошових прибутків від частого відвідування церкви мирянами, а також і зростання кількості сповідальників зі 100 у 1944 р. до 1,5 тис. у 1945 р. Примітним для клірика було збільшення числа молодих прихожан

віком від 8 до 25 років — 865 осіб, а старших 40 років — 672 особи. У селі Маячки цього ж району, під час Пасхальних служб до церкви прийшло майже 3 тис. осіб, у 10 разів більше, ніж завжди. У с. Партизани Генічеського району на Пасхалії відвідало церкву багато молоді, багато сповідалося, особливо військові, у тому числі й офіцери Червоної армії, які перед обрядом, за церковними канонами, знімали з себе зброю.

В Одеській області також відчутно зростала динаміка кількості проведених релігійних обрядів для потреб віруючого населення. Якщо в Одесі, за 9 місяців після звільнення від окупантів, відбулося 824 хрещення, то лише у першому кварталі 1945 р. їх вже було здійснено 360. Значно зросла і кількість вінчань та поховань [31, арк. 22]. Влучно відтворив ситуацію в глибинці представник релігійної громади с. Затиштя Ананьївського району М. Бурячок, який у листі до отця благочинного написав: “Віруючий народ жадібно чекає, щоб відкрили церкви і служили в них...” [36, арк. 3].

Упродовж 1945 р. значною мірою збільшилося відвідування віруючими церков та молитовних будинків і в Миколаївській області. Серед відвідувачів храмів до 30% становили діти шкільного віку [23, арк. 65].

“Якщо навіть деякі дані перебільшені попами, то все ж становище залишається явно загрозливим” — підсумовуючи такого роду інформацію зауважував заступник начальника управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У І. Назаренко. Відповідно до “явно загрозливої” релігійної ситуації влада й випрацьовувала контрзаходи щодо церкви, залучаючи до цього підступного удару пропагандистські органи й радянські спецслужби.

Отже, впродовж другої половини 1944 р. і до кінця 1945 р. у Південній Україні було проведено облік та реєстрацію храмів, релігійних громад і духовенства. Однак, безпосередній облік являв собою просту механічну дію, проведenu з певною відповідальністю уповноваженими Ради у справах РПЦ при облвиконкомах разом з органами влади на місцях. Натомість, процес реєстрації церковних осередків, громад та кліру, являв собою складну інтригу, своєрідну комбінацію з прихованими мотивами, яку розігрувала державне керівництво.

Реєстрація як політична технологія, продумана у Кремлі, була політичним інструментом з метою абсорбування небажаних, нелояльних до влади конфесій, а також задля окреслення конфесійної карти в областях України і в цілому в СРСР. Конструюючи нову повоєнну конфесійну субординацію, керівництво країни, з одного боку, забезпечувало оманливий статус “державної” Православній церкві, а з іншого, знищувало ті конфесії, які належали до потенційно опозиційних, нелояльних. Обласні уповноважені в цій справі використовували різноманітні механізми, якими реалізовували політичний курс влади щодо церкви.

5.3. Патріотична діяльність Православної церкви та інших конфесій

Православна церква, як домінуюча серед конфесій досліджуваного регіону, через своїх пастирів і проповідників ще на початку війни неодноразово зверталась до православного люду, а також і до усіх громадян з призовом захистити Вітчизну від загарбників. Навіть у період окупації священнослужителі, залишаючись з прочанами, закликали їх до стійкості, твердості духу і благочестя.

Ілюстративним є архіпастирське звернення до духовенства і віруючих Херсонсько-Миколаївської єпархії архієпископа Херсонського і Миколаївського Антонія від 12 листопада 1942 р.: “Ми повинні піднятися на ноги і приступити до роботи, — говорилося у посланні, — якої так потребує наш благочестивий нарід і матір — церква Православна.

...Зову Вас всіх об’єднатися дружньо, під знаменами матері нашої Церкви, об’єднатися у єдину, дружню, братерську сім’ю, для спасіння та благоустрою свого церковного і громадського життя. Хай кожен з нас прийме на себе обов’язок спасіння не тільки особистого, але й спасіння ближніх, спасіння братів наших...” [73, арк. 1].

А екзарх України митрополит Миколай (Ярушевич) неодноразово звертався до румунських солдатів з проханням припинити пролиття крові єдиновірців [20, арк. 6].

Не перебільшуючи вплив цих звернень на політику властей в окупованих землях, однак вважаємо, що вони, поза сумнівом, мали вплив на морально-політичний стан населення.

І ось настав той довгоочікуваний момент, коли “майже вся Україна очищена від ворога, Пасхальний гімн лунає все сильніше і сама радість Світлого Христового воскресіння переживається нами значно повніше і глибше.

Нині свято Пасхи для нас стало запорукою швидкої і остаточної перемоги над озвірілим ворогом, перемоги світла над темрявою, відкриває шлях до мирного і щасливого життя” [73, арк. 3]. Ці гарні слова було виголошено 16 квітня 1944 р.

смиреним Іоанном, митрополитом Київським і Галицьким у зверненні до пастирів і вірних чад православної української церкви.

Кількома днями раніше митрополит Іоанн з радістю звертався до людей з запитанням: “Чим запалюється наша славна Армія на нечувані подвиги?”

А тим, що ми ведемо священну війну, війну визвольну, найсправедливішу з усіх війн, які будь-коли вело людство...

Дякуйте Господу Богові за дарування такої великої радості Визволення, дякуйте!” [73, арк. 2].

Настав цей день і на Півдні України. З весною прийшло визволення від окупантів. Хвилюючими були зустрічі населення з червоноармійцями в Одесі, Балті, Первомайську, Гайвороні, Грушках, Ананієві, а також у багатьох населених пунктах Миколаївської та Херсонської областей.

28 квітня 1944 р. біля театру Російської драми ім. Іванова в Одесі, напроти Соборної площі, де раніше підносився Спасо-Преображенський кафедральний собор, відбувся міський мітинг, на який зібралися понад 1300 чоловік. Для участі в ньому прибули на запрошення майже 100 фронтовиків — бійців і командирів Червоної армії і ВМФ, воїни “Одеських” дивізій 3-го Українського фронту [26, арк. 61].

Якби відкинути ідеологічний та пропагандистський фон, у якому потопали перенасичені ним партійні звіти і зведення, то з безлічі фактів піднесення з приводу визволення від загарбників, серед знеособленої цифрами маси людей можна було б виділити багато глибоко віруючих, побожних і просто співчуваючих вірі Христовій людей, представників інших конфесій. На жаль, це майже не знайшло відбиття у документах, оскільки не відповідало атеїстичній спрямованості комуністичної ідеології і богоборчій політиці радянської влади.

Факти вшанування своїх визволителів знаходили також відбиток у донесеннях політвідділів військових частин, що звільняли міста і села Півдня України, особливо тих, що відзначились у боях і отримали найменування “Херсонських”, “Миколаївських”, “Одеських”, “Ізмаїльських”. Ось лише один приклад, проте досить показовий для того часу. “Населення визволених районів Одеської області

зустрічає своїх визволителів — бійців і командирів з радістю, намагаючись дати все необхідне для бійців” [175, арк. 56], — зазначалося в короткому донесенні політвідділу 108-ї гвардійської стрілецької дивізії.

Для розуміння морального духу населення наведемо спогади генерал-майора М. Зав'ялова, командира 5-ї гвардійської мотострілецької бригади, яка визволяла Придунайський край. “Мешканці Ізмаїльської області, які три роки чекали повернення нашої армії, з радістю і гостинністю зустрічали своїх визволителів, — писав він. За українським звичаєм, на розгорнутому рушникові підносили хліб-сіль, дарували квіти, обіймали й цілували у запорошені губи воїнів-гвардійців. Вони пригощали фруктами, виноградним вином, частували українським борщем. Ця радісна зустріч запам'яталась мені на все життя” [269, с. 130].

Душевно й по-християнськи тепло, з щирою вдячністю зустрічали на Миколаївщині 248-у стрілецьку дивізію-визволительку, про що стверджував запис у журналі бойових дій дивізії [176, арк. 93—93 зв.].

Кровопротитні бої за визволення південного регіону України, збільшували кількість поранених і хворих бійців та командирів Червоної армії. Поставало питання якнайшвидшої організації прифронтових та евакуаційних шпиталів та забезпечення їх усім необхідним. Справа організації шефської допомоги над цими медичними установами лягала на промислові підприємства, колгоспи, молодіжні організації, значну масу “неорганізованого населення”, як зазначалося в офіційних документах та звітах. Саме в цій патріотичній справі знайшли своє місце православні служителі культу, монахи, віруючі громадяни. Впродовж двох днів з 10 до 13 квітня 1944 р., у визволеній Одесі було організовано 10 евакуаційних шпиталів на 8 тис. ліжок [22, арк. 1]. Майже все майно для шпиталів і харчі для поранених були зібрані населенням Одеси, про що йшлося у звіті начальника воєнного відділу обласного партійного комітету. У цій активній шефській роботі над шпиталями, яку проводили підприємства та різні організації Ленінського району, що розташовувався на Пересипу, брали участь і неорганізовані мешканці — діти, пенсіонери, домогосподарки, священнослужителі, монахи, віруючі та інші. За районом було закріплено 4 шпиталі (№ 32, № 278, № 3238, № 3399), у яких

отримували медичну допомогу воїни-фронтовики. У травні 1944 р. жителі району надали велику допомогу цим лікувальним закладам: побілили стелі, вимили підлоги у палатах, випрарили 750 одиниць білизни, зібрали й передали 1200 подарунків пораненим бійцям і командирам, організували чергування у палатах, читання газет, книг тощо [102, арк. 26—27].

Прихожани Пересипської церкви та домогосподарки на Ярмарковій площі міста Одеси організували продовольчий пункт харчування (їдальню) для ходячих та легко поранених фронтовиків. Лише за період з 2 до 26 травня 1944 р., зі своїх та зібраних прихожанами продуктів, громадянки Саприкіна, Вашестик, Власова, Давиденко та інші приготували та роздали безкоштовно 6912 порцій гарячих обідів та 3077 порцій хліба, а в червні — ще 2,5 тис. порцій [102, арк. 36]. За свою безкорисну роботу християнки отримали не тільки подяку від простих солдат, а також 73 подяки від командування Червоної армії.

Милосердя мирян, священнослужителів, черниць і членів релігійних громад, знайшло своє реальне втілення у різноманітній діяльності в евакуаційних стаціонарних шпиталях. Черниці ж служили сестрами милосердя, збирали продукти харчування тощо. Так, о. Микола (Зимовець), священник с. Велика Олександрівка Скадовського району на Херсонщині влаштував зі своїми прихожанами пересувні пункти харчування на евакопунктах для поранених радянських бійців, а його дружина стала сестрою милосердя. Священик В. Розов разом з прихожанами церкви опікувався двома шпиталями, один з яких було організовано у приході села Мезенівка на території Херсонської єпархії [315, с. 126]. Після звільнення Одеси 10 квітня 1944 р. Свято-Архангело-Михайлівський монастир також розгорнув патріотичну роботу: було налагоджено догляд за пораненими бійцями, черниці займалися прасуванням білизни, шиттям і ремонтом обмундирування, випічкою хліба, збором речей для бійців і коштів на оборону. Монастир також шефствував над пораненими солдатами Лермонтовського шпиталю. В обителі влаштовувалися духовні концерти, збір від яких йшов на користь поранених та у фонд оборони. З фронту воїни писали матінкам зворушливі листи, дякуючи за допомогу. На ім'я монастиря була отримана урядова телеграма з

вдячністю за допомогу фронтовикам, яку не без пропагандистського підтексту було надруковано на шпальтах обласної газети “Большевистское знамя” [200, 16 юня].

Серед “неорганізованих” громадян Херсонської області тільки за 9 квітня 1944 р. (цей день було оголошено “Днем пораненого бійця”) було зібрано для розгорнутих в області військово-польових шпиталів: 15 ліжок, 29 стільців, 12 простирадел і 38 подушок, 570 тарілок, 290 склянок, 626 столового та кухонного приладдя, 897 художніх книжок, 98 олівців, 210 аркушів паперу, 21 картина, 69 патефонів, доміно, шахи, 8,5 тис. шт. пирогів та булочок, 5 тис. штук яєць, 250 кг свіжої риби, 750 кг картоплі, різних круп та борошна — 112 кг, 1 кг вати й 348 перев’язочних бинтів, 40 пачок тютюну, 140 посилок та бандеролей, а ще, безліч інших речей вкрай необхідних пораненим бійцям [149, арк. 8].

Солдати і командири Червоної армії були вдячними людям, які проявляли турботу і увагу до них. Біль і страждання поранених, полегшувалися і частково втамовувалися тією душевною теплотою і постійною допомогою, яка надходила від віруючих православних єпархій. Чи то продуктами харчування, чи пильнуванням біля ліжка важкопораненого, або навіть й теплим словом, підживлювалась надія на життя. Такі настрої та почуття подяки від поранених червоноармійців і медичного персоналу евакуаційного шпиталю № 6073 знаходимо у листі майора А. Михайлова до єпископа Одеського Сергія. Шпиталь був розташований на території Березовського району і благочинний Шеховцов разом з православними, узявши шефство над ним, зібрав і передав на потреби шпиталю 5 тис. крб. і 500 шт. яєць. Із вдячністю до населення офіцер писав: “З Вашою допомогою шпиталь має можливість поліпшити харчування та лікування поранених воїнів...

Просимо Вас і надалі продовжувати розпочату Вами богоугодну справу. З Вашою допомогою ми сподіваємося швидко повернути здоров’я бійцям та офіцерам, які знаходяться у нас на лікуванні” [315, с. 127].

Часто не з ініціативи духовних ієрархів, а з власних душевних поривів сільські священники (“попи”, як часто їх називали в офіційних документах) проводили акції

збирання серед прихожан і передавали одяг, харчі та подарунки для поранених червоноармійців, що лікувалися у шпиталях. Так, сільський священник с. Парутіно Очаківського району, що на Миколаївщині, “проводив у церкві та серед сельчан політінформацію, закликав своїм пастирським словом брати участь у благодійних акціях, а потім, разом із представниками православної громади, відносив до шпиталів зібрані подарунки” [24, арк. 7].

Звільнення населених пунктів Півдня України передувало підготовці до святкування Великодня. Скрізь спостерігалось патріотичне піднесення православних, активізація роботи зі збирання подарунків для поранених і хворих бійців і командирів Червоної армії у лікарнях і шпиталях. І хоч офіційна влада і пов’язувала ці прояви милосердя й допомоги ближньому та страждаючому з загальнодержавними політичними акціями присвяченими 1 травня, все ж маємо змогу навести факти участі у цьому процесі саме віруючих людей. У політінформації Луки, секретаря одного з райкомів КП(б)У Одеси повідомлялося: “Віруючі громадяни м. Одеси через Успенський собор зібрали для подарунків пораненим бійцям і офіцерам Червоної армії 2771 крб., крім грошей зібрано продуктів харчування: борошна, крупів, цукру, паски, печива, фарбованих яєць загальною вагою біля 20 пудів (320 кг). Усі ці продукти направлено у госпіталь при Херсонській лікарні. Крім цього, до шпиталю при Лермонтовському курорті м. Одеси передано білизну, постільні речі, подушки тощо” [102, арк. 69—70].

Проповіді ієреїв Православної церкви, окреслювали не тільки суто теологічну тематику, значну увагу приділяючи питанням перемоги над окупантами, моральним цінностям та прикладам доброчинства християнської душі. У церквах і соборах міст і сіл південних областей лунали пастирські промови, звернення, літургії, проголошувалися здравиці на честь воїнів-визволителів, бійців та командирів Червоної армії. Такі патріотичні прояви народу не ігнорували й державні посадовці. Не приховував задоволення куратор РПЦ в Україні П. Ходченко, констатує в одному з інформаційних звітів від 1 липня 1944 р.: “Із зведень же обласних уповноважених, направлених безпосередньо в Раду видно, що ця патріотична діяльність проведена на місцях вельми не погано” [30, арк. 37].

18 жовтня 1944 р. благочинний 1-го одеського округу міста Одеси, з благословення Преосвященного єпископа Сергія, звернувся до настоятелів православних храмів з пропозицією провести у храмах благодійні духовні концерти для підтримки “Фонду Сталінської перемоги”. Зокрема у зверненні підкреслювалося: “Наближається день 27-ї річниці Великої Жовтневої революції, зі святкуванням якої співпадають славетні перемоги героїчної Червоної армії на всіх фронтах боротьби з ворогом. Російська православна церква повинна відзначити цю дату особливо енергійною патріотичною діяльністю і посилити збір засобів на потреби Батьківщини” [38, арк. 3]. У листі йшлося про те, що духовним концертам повинно передувати відповідне слово протоієрея, а також попередня роз’яснювальна робота. “Члени церковних хорових колективів, як вірні сини своєї Батьківщини, — висловлювалася надія у документі, — відгукнуться на цю святу справу і своєю працею допоможуть церкві внести свою лепту на Вівтар Батьківщини, в часи випробувань, які вона переживає” [38, арк. 3]. Підготовку програми, календаря та самі концерти передбачалося провести саме до 7 листопада 1944 р.

Стилістика документу і його спрямованість не залишають сумнівів у моделі поведінки, яку обрало керівництво РПЦ. Щирі патріотичні й гуманістичні мотиви перепліталися у цьому випадку з демонстративним виявом лояльності до більшовицького режиму. У такому ж алгоритмі прагнули діяти й місцеві парохі. Для прикладу, в селі Ново-Збурівка Голопристанського району Херсонської області священник (прізвище не вказується) на день річниці визволення області від гітлерівців запросивши до церкви учасників громадського мітингу, організованого працівниками райкому партії та райвиконкому “провів там богослужіння з проповіддю і здравицею на честь Червоної Армії та перемоги над німецько-фашистськими загарбниками” [24, арк. 7, 22—23].

Радянська ж бюрократична система, виправдовуючи своє існування, генетично в усьому вбачала свою важливість, значимість та владне право на дозвіл чи заборону будь-яких громадських заходів. Навіть тоді, коли це було в її інтересах, вона не відмовлялася від своїх командних методів. 11 липня 1945 р. член Ради у

справах РПЦ при РНК СРСР І. Іванов (за погоджувальним підписом П. Ходченка) надіслав листа за № 2694 усім уповноваженим у справах Православної церкви при облвиконкомах, в якому повідомляв: “служителів культу, які звертаються до вас за дозволом про організацію духовних концертів у церквах з благодійною метою, вам належить направити до єпископа, який у кожному окремому випадку узгоджує це питання з вами і в залежності від вашого рішення він безпосередньо повідомляє представникам підвідомчого йому духовенства”. І підводячи остаточний підсумок стосовно цього питання представники центру беззаперечно наполягали — “Рада не бачить якої-небудь потреби у проведенні таких концертів особливо в Україні” [4, арк. 6].

Поряд з тим, частина населення — ченці й черниці, представники духовенства, допоміжного церковного персоналу та віруючі, враховуючи довоєнний досвід, хоча й радо вітали звільнення від окупації та активно брали участь у патріотичних рухах, однак насторожено чекали повернення радянської влади. Передвоєнний більшовицький терор давався взнаки.

Однак, православ'я знайшло у собі сили для прощення, вбачаючи своє призначення і спасіння в одностайності та єдності з народом, “у відвертості поведінки Церкви відносно радянського ладу, в чесності у питанні про молитовну та іншу допомогу червоному фронтові” [371, с. 8]. Скрізь, з ініціативи місцевого єпархіального духовенства та представників православних громад, віруючі люди активно підтримували різноманітні народні рухи на допомогу фронту. Поряд з цим вони свідомо включалися в загальнодержавні патріотичні кампанії.

Населення, трудові колективи, громадські об'єднання робили колективні й індивідуальні внески, створювалися різноманітні грошові фонди: “Фонд Перемоги”, “Фонд побудови військової техніки та озброєння”, “Фонд допомоги пораненим”, “Фонд допомоги сім'ям військовослужбовців та фронтовикам”, “Фонд допомоги дітям-сиротам” тощо. Про активну діяльність духовенства та релігійних громад у справі зміцнення обороноздатності СРСР через участь у зазначених фондах П. Ходченко періодично подавав інформацію голові Ради у справах РПЦ при Раднаркомі СРСР Г. Карпову. Зокрема, до Москви були подані “підсумки

матеріально-грошового виразу патріотичної діяльності РПЦ” за першу декаду листопада 1944 р. В Україні духовенство та віруючі зібрали: на справу оборони, для надання допомоги хворим та пораненим у шпиталях, допомоги інвалідам війни, дітям та дитячим установам, сім’ям червоноармійців та інші патріотичні цілі — 19761050 руб., з них готівкою — 15274863 руб., натурою на суму — 4486187 руб., та крім того, облігаціями держпозики — 88139 руб., підпискою на військову позику — 1094923 руб. [30, арк. 4].

Часто у глибинці областей організація допомоги фронтаві набувала надмірно формалізованого та бюрократизованого характеру, особливо з боку партійних та державних органів. Замість агітації, широкого інформування та пропагування серед населення яскравих патріотичних виявів, широко практикувалися примусові методи, плановість та директивність, спускання рознарядок тощо. Наразі, про це наголошувалось на нараді обласного партактиву Херсонської області, що відбувся в червні 1944 року [147, арк. 25]. Враховуючи умови воєнного часу та міжнародну ситуацію, організація цих заходів “згори” та суворий контроль за коштами, коштовностями і харчовими продуктами до певної міри були виправданими.

Водночас, не можна погодитись з ідеологічними штампами радянської пропаганди, які подавали “стихийний” збір коштів, речей, продуктів харчування та іншого для Червоної армії як “прояв переваг радянської системи над капіталістичною” і як доказ “солідарності й ідейно-політичної єдності партії і народу”. Цілком підтримуємо думку О. Лисенка, який зауважує з цього приводу наступне: “Факти незаперечно доводять, що принаймні протягом року, з весни 1943 р. до середини 1944 р., збирання коштів, харчів, одягу, предметів першої необхідності для воїнів, інвалідів, дітей-сиріт мало добровільний, некерований державними органами характер” [315, с. 126]. Для ілюстрації автор наводить досить переконуючі фактичні матеріали і документи. Так, з моменту визволення області і до кінця 1944 р. в Херсонській єпархії не було єпископа, однак з ініціативи простих прихожан, духовенства та релігійних громад лише за період з березня до вересня 1944 р. було зібрано і передано державі коштами, продуктами та речами понад 560 тис. руб. [315, с. 126].

Після надходження наприкінці 1944 р. послання митрополита Ленінградського і Новгородського Олексія до мирян та віруючих Херсонщини, благочинний звернувся до місцевого духовенства з відозвою, в якій лунав заклик підтримати тарілочний збір пожертв у фонд допомоги сім'ям червоноармійців. Проте, у відозві вже звучали вказівки щодо форм патріотичної роботи. У ньому пропонувалися такі заходи: посилити молитви про перемогу нашої зброї та союзних військ над гітлерівськими полчищами, для чого встановити всенародне моління всіх віруючих та духовенства у кожному храмі міста почергово по неділях; за цими богослужіннями провадити тарілочний збір на допомогу дітям та сім'ям воїнів; здійснити тарілочний збір у всіх церквах за літургією у недільні та святкові дні; встановити щомісячні відрахування з церковних сум; встановити % відрахування щомісячно від зарплати всіх службовців при церкві та духовенства [315, с. 134].

Спеціальний циркуляр на виконання пропозицій єпископа Сергія був надісланий у вересні 1945 р. Одеською єпархіальною канцелярією всім благочинним з приводу термінового проведення збору грошових пожертвувань у монастирях, церквах і приходах (серед населення) на користь інвалідів Вітчизняної війни [14, арк. 57]. Для цієї потрібної справи необхідно було використати церковні богослужіння в знаменні дні: Христового Різдва, Воздвиження Хреста Господнього та Покрови Пресвятої Богородиці. Визначалися навіть суми одноразових відрахувань, які коливалися у залежності від того, яка церква сільська чи міська: від 500 крб. до 1500 крб. Безпосередніми ініціаторами і учасниками у зборі пожертвувань мали стати всі члени причтів церковних приходів. Крім того, зібрані кошти підлягали передачі районним виконавчим комітетам на рахунок інвалідів війни, або до Держбанку. До 20 жовтня усі отці-благочинні мали подати єпископу докладні звіти про виконання циркуляра, а про тих, хто ухилився від його виконання, потрібно було подати інформацію для особливого судження його Преосвященства.

Символічно й те, що у перші місяці після визволення областей по відношенню до простих представників віруючої спільноти — членів релігійних громад, монастирських братств — такого тиску з боку влади, як у подальші місяці війни не

спостерігалось. У православних храмах віруючими виключно добровільно збиралися гроші, золоті й срібні коштовності, які й направлялися до воєнних комісаріатів та держбанків. Ще наприкінці 1942 р. патріарший місцєблюститель Сергій закликав паству допомогти народові, що бореться з ворогом: “Допоможи, Боже, і вам внести у всенародну справу все, що кожному посильно та спідручно” [20, арк. 4 зв.]. Відповідаючи на звернення екзарха РПЦ і пам’ятаючи про свій святий обов’язок, єпархії Півдня України розгорнули велику роботу, в якій були задіяні майже всі настоятелі православних храмів. Так, протоієрей М. Добровольський за період своєї пастирської діяльності у Свято-Успенському соборі та церкві Різдва Христового (при Одеській міській лікарні), з моменту визволення міста від окупантів до жовтня 1944 р. проводив активну патріотичну роботу серед віруючих та прихожан. Тільки у серпні 1944 р. священник зібрав для створеного фонду оборони 14300 крб. готівкою [38, арк. 90]. На його заклик населення міста знесло для організованих польових та евакуаційних шпиталів велику кількість подушок, ковдр, матраців, посуду та грошей. Тоді ж уповноважений Ради у справах РПЦ в Одеській області Забудський, склав розкішний письмовий відгук, надісланий до Москви, в якому о. Миколая (Добровольського) називав “одним з багатьох патріотів, які вірою і правдою активно допомагають справі зміцнення воєнної могутності нашої Батьківщини” [38, арк. 90 зв.].

На території Ізмаїльської області православні священники та прихожани також не залишалися осторонь патріотичних рухів. Зусилля, спрямовані на допомогу пораненим бійцям і інвалідам війни, дітям-сиротам та сім’ям, що втратили годувальника, на збирання коштів для створення танкової колони та авіаційної ескадрильї “Ізмаїлець”, на побудову торпедних катерів Дунайської воєнної флотилії — “Червоний дунаєць”, “Ренієць”, “Саратський патріот”, досягали значних результатів. Населення краю на кінець січня 1945 р. тільки на військову амуніцію та найважливіші види зброї зібрало понад 20 млн. крб. [146, арк. 15]. Є в цій сумі і внесок відомого в ті часи на Ізмаїльщині благочинного Болградського району, настоятеля Свято-Преображенського собору, протоієрея Івана

Крижановського*. За час перебування на пастирській службі у Болграді з грудня 1944 р. отець Іоанн провів велику патріотичну роботу на благо Батьківщини. За його безпосередньої участі було організовано збирання коштів серед прихожан на побудову Придунайської флотилії, для поранених воїнів Червоної армії та інвалідів війни, сиріт і родин фронтовиків. Загалом пожертвування віруючих та прихожан до Ізмаїльського та Болградського держбанків становили 61568 крб. і 93347 румунських лей [49, арк. 1029]. Про подвижницьку добродійну роботу отця Іоанна (Крижановського) у роки війни йшлося у характеристиках-рекомендаціях, наданих Іовом, єпископом Ізмаїльським (від 4 квітня 1946 р.) та Венедиктом, єпископом Кишинівським та Молдавським (від 22 липня 1948 р.). “За короткий термін свого перебування на пастирських посадах протоієрей о. Іоанн (Крижановський) проявляв себе як невтомний, чесний і безкорисний трудівник на ниві Христовій. Своїм багаторічним служінням у Храмі, невпинною і натхненною проповіддю Слова Божого і прикладом особистого життя, він заслужив загальну до себе любов своєї пастви.

За працю на користь РПЦ і на благо нашої Радянської Батьківщини він неодноразово був нагороджений, у тому числі й Наперсним Хрестом з прикрасами”, — відзначалося у священницькій характеристиці, яку дав священнику Смиренний Іов, засвідчивши підписом та архієрейською печаткою [49, арк. 1032].

Проте, не тільки вище духовенство підкреслювало роль місцевих священників у справі надання допомоги державі та фронтові. Навіть комуністична преса, державні та партійні функціонери, хоч і з погано прихованим небажанням та побоюванням перед впливом релігії на суспільство, відзначали позитивні моменти, пов’язані з участю православного населення й духовенства в патріотичному русі.

---

* Доречно нагадати, що протоієрея І. Крижановського у березні 1931 р. обвинувачено у причетності до “Одеської церковної контрреволюційної організації” і за ст.ст. 54-10 та 54-11 КК УСРР, через 10 місяців слідства, засуджено судовою трійкою при колегії ДПУ СРСР на 3 роки таборів (див. *Розділ 2.1. та Мартиролог*). Відбуваючи термін покарання на Біломорканалі імені Сталіна, за активну участь у будівництві каналу о. Іоанн достроково був звільнений з поверненням громадянських прав.

Так, Болградська газета “Ленінський шлях” тричі писала про протоієрея Крижановського, пропагуючи тим самим його благодійні вчинки. Голова Болградського райвиконкому Сігнієнко та уповноважений Ради у справах РПЦ в Ізмаїльській області Колосенко надавали великого значення патріотичній діяльності душпастирів [49, арк. 1033]. А заступник начальника управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У І. Назаренко навіть пов’язував посилення патріотичної діяльності церковників на Херсонщині у 1945 р. з єпископом Михаїлом, який прибув до Херсону і доволі активно керував своєю єпархією. “Розвиваючи активну діяльність церкви, він всіма засобами пов’язує її з громадським життям нашої країни і нещодавно зробив внесок у фонд допомоги дітям-сиротам загиблих фронтників у розмірі 200 тис. крб.” [24, арк. 7].

За велінням серця православні віруючі Півдня України, в якості представників найбільшої в регіоні конфесії, були відвертими і чесними у своєму патріотичному єднанні з рештою населення та владою, яка за своїми ідейними і духовними переконаннями була протилежною, а то й навіть ворожою. З іншого боку, траплялися випадки, коли представники місцевих радянських органів влади на фоні потепління між державою і церквою здійснювали спільні організаційні заходи або зверталися до єпархіальних управлінь з пропозиціями з приводу проведення патріотичних акцій тощо. Центральна влада вбачала у цьому небезпечну тенденцію, яка псувала імідж держави у стосунках з церквою. Варто згадати таємний інструктивний лист голови Ради у справах РПЦ при РНК СРСР Г. Карпова від 1 грудня 1945 р. № 297/с, в якому він наголошував що, володіючи відомостями про випадки звернень місцевих організацій в єпархіальні управління про проведення в церквах збору засобів на будівництво дитячих будинків та інші громадські цілі, “Рада вважає подібні дії представників місцевих органів неправильними і такими, що суперечать стосункам, які склалися між церквою і державою. Якщо церква й проводить збір коштів на які-небудь громадські цілі, то це вона робить за власним бажанням і з власної ініціативи, а не на прохання радянських органів.

Звернення з такого роду проханнями до церкви, відокремленої від держави, носить характер випрошування, що є негідним для радянських органів. Уповноваженим Ради слід попереджати такі випадки [74, арк. 47 зв.].

Втім, таке ставлення влади не могло вплинути на результати участі у загальнодержавному патріотичному русі такої чисельної і вкрай розмитої соціальної категорії як віруючі, оскільки дуже важко на цей час визначити, хто був віруючим, хто зовнішньо побожним, а хто й глибоко утаємничував свою набожність. Ті цифри з архівних джерел, що є у нашому розпорядженні, є тому прямим доказом. Так, по Одеській єпархії (до неї входила Одеська та Кіровоградська області) на 1 січня 1945 р. було зібрано: до фонду оборони — 626759 руб. готівкою, коштовностями й цінними предметами; до фонду “Сталінської Перемоги” — 105340 руб. готівкою; на допомогу родинам військовослужбовців — 331836 руб. готівкою; у шпиталі, на допомогу пораненим та хворим воїнам-фронтовикам — 172562 руб. готівкою і 411436 руб. різноманітними предметами та харчовими продуктами.

Загалом, у зазначений період духовенство й віруючі Одеської єпархії зібрали 1647934 руб., з яких 1083882 руб. припадає на жителів Одещини [3, арк. 13] (майже вдвічі більше порівняно з Кіровоградською областю, яка теж зробила свій внесок у розмірі 564 тис. руб.).

Патріотичний рух охопив й інші релігійні конфесії. За перший квартал 1945 року релігійними громадами різних конфесій Миколаївської області до фонду допомоги сім'ям фронтовиків було внесено до Держбанку 72 тис. руб. готівкою, а підписка на Воєнну позику становила 145 тис. руб. [74, арк. 39]. Не вичерпувалося джерело народної християнської доброчинності на Миколаївщині й надалі. У четвертому кварталі 1945 р. з метою допомоги сім'ям військовослужбовців було зібрано і передано до відділів державного забезпечення райвиконкомів області 59700 руб. Збирання цих коштів відбувалося серед віруючих у церквах і молитовних будинках шляхом “кружечного збору” (зустрічається ще — “тарілочний збір”). Крім того, деякі приходи виділяли певні суми грошей зі своїх

прибутків. Так, церква при міському кладовищі міста Миколаєва зі своїх збережень передала до фонду допомоги пораненим бійцям 12000 руб. [74, арк. 53].

Патріотична діяльність різних релігійних громад на Одещині за 1945 рік мала такий вигляд: євангельські християни і баптисти зібрали 21075 руб. готівкою, на 3350 руб. продуктів, на 400 руб. медикаментів та постільних комплектів. Старообрядцями Білокриницької згоди та іудеями було зібрано по 20 тис. руб., євангело-реформаторами — 7151 руб., продуктів 566 кг, християнами євангельської віри — 14115 руб., адвентистами 7-го дня та римо-католиками — відповідно 2 тис. руб. та 2230 руб. готівкою [108, арк. 156].

Влада не обійшла вдячністю і увагою архієреїв та священнослужителів нижчих духовних чинів Православної церкви, які активно допомагали в розгортанні патріотичного руху серед віруючих південних єпархій України. Так, після циркуляру Московської патріархії розісланого у липні 1946 року і довгих чиновницько-бюрократичних перепон місцевих уповноважених та органів держбезпеки медалями “За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.” були нагороджені троє священнослужителів Миколаївської області, серед яких був також єпископ Херсонський і Миколаївський Михайло (Рубинський), четверо представників духовенства Одесько-Кіровоградської єпархії разом з її архіпастирем Сергієм (Ларіним) [109, арк. 17]. Такої ж нагороди серед інших було удостоєно єпископа Ізмаїльського і Болградського Максима (Бачинського) [172, арк. 5—7], ігуменю одеського Свято-Михайлівського монастиря Анатолію.

Та все ж для переважаючої більшості тих, хто вніс свою біблійську “лепту” до загальної справи, головними були не нагороди, а вдячність тих, кому вони рятували життя і допомагали у скрутну годину. Найкращою винагородою для справжніх християн була солдатська вдячність, яка знайшла відбитки у листах та телеграмах, що надходили на південь республіки від бійців-фронтників. Дякуючи трудящим і віруючим Херсонської області за допомогу фронтові, бійці 295-ї та 49-ї гвардійських “Херсонських” стрілецьких дивізій в одному з листів, надісланих через газету, писали: “Великі успіхи Червоної армії не були б можливими, якби радянські люди в тилу не проявили у тяжких умовах героїзм, самопожертву, творчу

ініціативу, християнську любов до тих, хто страждає... У єдності народній запорука нашої перемоги” [174, арк. 122—123; 148, арк. 3, 26—27; 150, арк. 42—43, 86, 100—101].

Моральна сила пастирів Православної церкви, їхній авторитет лякали можновладців. Однією рукою підвладна їм система нагороджувала орденами та медалями архієреїв та священнослужителів, а іншою — душила церкву репресивним зашморгом. Такі випадки були непоодинокими. Наказом президії Верховної Ради СРСР, серед нагороджених медаллю “За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.” була й ігуменя Анатолія, настоятелька Михайлівського жіночого монастиря м. Одеси (в миру — Анна Герасимівна Букач), яка організувала у 1944 р. збирання й передачу на військові потреби понад 13 тис. крб. і продуктів та речей на суму 122504 крб. [19, арк. 66—67]. Патріарх Олексій нагородив її хрестом з прикрасами [382, с. 257]. Проте наприкінці 50-х років немічну і хвору матінку було викинуто із закритого радянською владою монастиря разом з іншими сестрами-черницями.

Не справедливо було б вимірювати патріотичний внесок православного населення Півдня України лише грошми чи матеріальними речами, хоч у фінансуванні оборонної галузі СРСР існувала велика потреба. Важче визначити моральну допомогу тим, хто її особливо потребував. Хто зараз зможе підрахувати ті мільйони годин, які провели монахині та віруючі літні жінки біля ліжок тисяч поранених та хворих червоноармійців? Як можна виміряти ту теплоту і людську любов до ближнього й страждальця, яку виявляли щоденно священники у своїх храмах? Та чи можна якось визначити вагу і силу слів, сказаних людям, що втратили рідних на фронті, в яких слово Боже, сказане вустами віруючої людини вселяло віру у життя і віру у майбутнє? Очевидно й робити цього не варто, оскільки християнські виміри гуманізму надто складно позначити цифрами і навіть словами.

Отже, Православна церква Півдня України після звільнення регіону від окупантів зробила свій посильний внесок у справу надання допомоги народу, який

боровся з ворогом, державі, хоч вона була соціалістичною й атеїстичною а, відтак, часом, проявляла відверту ворожість до Церкви.

Віруючі люди, в силу свого морального й духовного спрямування, цілком природно інтегрувалися у патріотичні рухи, адже це було співзвучним християнським традиціям. Милосердя, любов до ближнього знайшли свій практичний вияв і принесли значні результати. Під їх впливом самі представники влади та радянські люди, виховані у дусі “войовничого безбожництва”, змінювали своє ставлення до церкви, як духовного інституту та до віруючих, які здатні на самопожертву і справжню християнську любов.

Підсумовуючи, виділимо кілька моментів у патріотичній діяльності православ'я у розглянутий період. По-перше, православне духовенство та релігійні громади, до того розорені попередньою політикою більшовиків та війною, знайшли у собі сили для прощення, виявили моральну вищість за своїх гонителів. По-друге, патріоти з вірою Христовою в душі шукали різноманітні засоби допомоги страждальцям, яких війна породила десятками тисяч. Матеріальна, грошова, продовольча допомога, хоч і була важливою, проте не могла замінити душевного співчуття й жалю, моральної підтримки тих, хто став жертвами війни. Православні ж звалювали на себе цей важкий тягар і з гідністю несли його. По-третє, не можна відкидати й того, що православне духовенство мало велику надію на відродження церковного життя у повоєнні роки. Воно вважало, що своїм патріотичним внеском і єдністю з народом у загальнодержавному фронті боротьби проти ворога, заслужить на послаблення тиску держави на церковне життя. Власне, так воно й сталося, хоч влада ні на мить не втрачала контролю над церквою.

5.4. Антирелігійна пропаганда і репресії проти духовенства

Зміна сталінським керівництвом СРСР курсу по відношенню до релігії після 1943 р. та, певною мірою, вимушена тісна взаємодія влади з церковним керівництвом та релігійними громадами в ході війни сприймалися суспільством як реальний і позитивний факт. Особливо це виявилось у різноманітних формах патріотичної діяльності Православної церкви та інших конфесій, що надало можливість цій духовній інституції до певної міри відродити свій соціальний статус, релігійні традиції, які формувалися у дореволюційному минулому. Потепління державно-церковних стосунків, передусім на самому вищому щаблі влади, подало своєрідний сигнал суспільству про те, що церква і релігія мають право на існування у державі, хоч за нею й було встановлено жорсткий контроль та керівництво з боку тієї ж держави.

Поряд із тим, існувала небезпека втрати владою монопольного права на формування суспільної свідомості за більшовицькою матрицею. Така постановка питання лякала завзятих парт-атеїстів, які не бажали віддавати свої ідеологічні позиції та пропагандистські важелі. Від відкритої боротьби за допомогою жаклих репресивних методів 30-х років, у результаті чого лише на Одещині й Ізмаїльщині було заарештовано, засуджено й знищено понад 130 представників кліру (*Розділ 2, а також Додаток Б. Мартиролог*), комуністи перейшли до проведення більш завуальованої антицерковної роботи, про що свідчать документи, які надходили на місця під грифом “строго таємно”.

Своєрідність стосунків між органами влади і релігійними громадами до певної міри визначалася особливостями окупаційної політики Бухареста. Оскільки територія між Дністром і Південним Бугом (губернаторство “Трансністрія”) два з половиною роки перебувала під духовною юрисдикцією Румунської православної церкви та Румунської православної місії, перед представниками радянської влади постало питання про “усунення негативних ознак” впливу румунської церкви на кількомільйонне населення цих територій. Маємо документальні підстави визнати,

що хоча й з румунським відтінком, однак, в період окупації позитивні зміни у напрямку християнізації населення відбулися. Радянська ж ідеологічна система презентувала це як вдалий пропагандистський хід. І те, що періодично на нарадах відділів агітації і пропаганди обкомів акцентувалася увага на необхідності боротьби з наслідками “підступної румунської релігійної пропаганди”, з “релігійними забобонами”, які глибоко укорінилися у суспільстві, особливо у свідомості молоді, свідчить, однак, про визнання радянським керівництвом та партфункціонерами деяких незаперечних результатів румунського місіонерства. У довідці “Про форми і методи ворожої пропаганди й агітації під час румунсько-німецької окупації”, яку склав лектор Одеського обкому КП(б)У Єременя у червні 1944 р., серед пунктів, що визначали напрямки румунської пропаганди, підкреслювалось: “... 3) Одним з методів ворожої агітації і пропаганди було загравання з населенням, так звана політика “пряника”. Афішувалась благодійність румунів та їхня гра в чесноти, милосердя і любов до ближнього, що мало також мету вбити ненависть до ворога в народі, витравити пильність і здатність його до опору окупантам” [103, арк. 63]. Далі пропагандист навів приклади зі статей, вміщених на шпальтах “Одесской газеты”, стосовно публічного звільнення окупантами заарештованих в Одесі. Нібито, під час цієї акції представник румунської влади позитивно висловився на адресу “доброї душі румунів, які будучи сповнені християнської віри і любові до ближнього, проводять у життя заповіт Христа про справедливість і чесноти” [103, арк. 64].

І як резюме виступу звучала наступна теза: “... 8) Особливо велике місце в своїй ідеологічній обробці мас займала релігійна пропаганда. Гра на релігійних почуттях населення, займала майже перше місце в ідейному поневоленні народу, у розповсюдженні серед нього антинаукових форм мислення” [103, арк. 66].

15 червня 1944 р. відбулася нарада завідуючих відділів пропаганди і агітації Одеської області, на якій з доповіддю “Про завдання пропагандистської і агітаційної роботи у зв’язку з рішенням травневого пленуму ЦК КП(б)У” виступив секретар обкому Сосновський [105, арк. 22—76]. Доповідь була викладена (наскільки це дозволяє простежити стенограма) у дусі безкомпромісної критики

окупаційної влади, намаганні викрити корені ворожої пропаганди на зразок наступного: “Німецько-румунські окупанти намагалися вплинути на свідомість радянського населення, що залишилося на території тимчасово окупованій і придушити віру у принципи марксистсько-ленінської філософії, у ще більшому масштабі проповідуючи релігійне мракобісся.

У всіх навчальних закладах — вищих та середніх — релігія займала першочергове значення... При держуніверситеті був організований факультет богослов'я, а у стінах університету була відкрита церква. На всій території Одеської області і в місті було відновлено багато церков і зараз відкритих. Тому ми маємо провести велику роботу, щоб протипоставити цьому релігійному мракобісню матеріалістичний марксистсько-ленінський світогляд і не шляхами та методами, якими проводили наші комсомольці, а дещо іншими, більш гуманними. Я маю на увазі активною пропагандою, залучаючи широкі верстви інтелігенції, яка має освіту і знання в галузі природничих наук, залучати їх, щоб вони переконували в абсурдності релігійної доктрини” [103, арк. 23]. Під час обговорення доповіді редактор газети “Большевицское знамя” Ліфшиц навіть запропонував “деякі елементи проведення усної пропаганди запозичити у румунів”, які вміло пропагували свої досягнення в християнізації окупованих територій. У якості прикладу наводилися факти, “коли кілька колишніх комуністів звернулися до святійшого патріарха Румунії з подякою за те, що знов відновлено церкви”, які сприяли наверненню людей на шлях істинний; коли “румунським духовенством було організовано в Одесі жалобну процесію під час поховання збитого над містом радянського льотчика, мовляв по-християнськи, як будь-якого воїна...” [103, арк. 126].

Загалом щире і відверте ставлення народу до відроджуваної релігії, особливо християнської, підтверджують таємні документи румунських спецслужб (безпосередньо, сігуранци). Так, в інформаційній записці від 15 квітня 1942 р. про настрої населення в Одесі констатується: “Віруючі та все населення Одеси залишились під глибоким враженням від святкування свята Воскресіння (Пасхи)...

Церкви були переповнені. Спостерігалася присутність молоді, переважна частина якої прийшла до церков уперше в житті” [107, арк. 83].

Хибно було б вважати, що місцева більшовицька влада в областях могла взяти на себе таке сміливе право оголосити “холодну війну” церкві, в той час, коли “товариш Сталін” проявляв “відвертий лібералізм” щодо РПЦ, архієреїв та їхньої долі. Лицемірство “батька усіх часів і народів”, як власне і його оточення, достеменно відоме. Однак причини були значно серйознішого плану. У цьому сенсі має рацію О. Лисенко стверджуючи, що головним чинником у зміні курсу сталінської системи щодо православ’я було творення ним самим “нової зовнішньополітичної доктрини”, в якій певна роль відводилася принциповому питанню про “свободу релігії” в СРСР, як гарантії відкриття союзниками другого фронту [316, с. 54].

Отже, заявляючи на загальне про те, що нові риси у стосунках держави і церкви “знаходяться у повній відповідності до Конституції СРСР і мають характер схвалення тієї позиції, яку церква зайняла щодо Радянської Держави в останнє десятиріччя перед війною і, особливо, під час війни...”*, комуністична влада водночас чітко спрямовувала роботу своїх ідеологічних органів і структур на непримиренну боротьбу. Недаремно керівництво ідеологічною роботою в ЦК ВКП(б) було доручено надійному сталінському функціонеру, члену політбюро А. Жданову. В Українській РСР цими питаннями займалась спеціальна група, яку очолив безпосередньо М. Хрущов. Її представники восени 1944 р. від’їжджали до областей для проведення зборів місцевих партактивів з приводу рішень ЦК ВКП(б) від 27 вересня і ЦК КП(б)У від 7 жовтня з питань ідеологічної роботи. У цих рішеннях, про що наголошувалося у доповіді секретаря відділу агітації і пропаганди Одеського обкому партії Сосновського на нараді завідувачів відповідних відділів міськ- та райкомів партії, редакторів газет від 28 жовтня 1944 р., є важливе питання про науково-просвітницьку пропаганду. “Що значить

---

* Подібні думки знаходили відображення на сторінках “Журналу Московської Патріархії” (1944. — № 12. — С. 17—18), що свідчило про своєрідний державно-церковний альянс.

науково-просвітницька пропаганда ми можемо розшифрувати — це антирелігійна пропаганда”, — підкреслює головний пропагандист області. Далі він продовжує: “Хоча в усьому рішенні ЦК ВКП(б) жодного слова про релігію не сказано, але підкреслено — науково-просвітницька пропаганда; це власне і значить, що ми повинні протиставити ворожій ідеології, яку вони дуже посилено культивували; ведучи релігійну пропаганду ми повинні проводити контрпропаганду [106, арк. 35].

У своєму виступі Сосновський виділив кілька фактів, які, на його думку, характеризували масштаби та наслідки релігійної пропаганди, яку проводили румуни, “ці кукурузники-музиканти”. По-перше, він звернув увагу на те, що в області “...до війни було 9 церков, а після визволення і на поточний момент їх 67!” По-друге, у будь-якому районі, як тільки настає “неділя”, колгоспники не виходять на роботу, а йдуть молитися. По-третє, серед деяких категорій учителів “цей релігійний дурман настільки сильний, що вчителька, читаючи вдень лекції з біології, фізики тощо, на вечірню йде до церкви, до того ж ведучи із собою учнів...”. І на кінець, — завершує свою доповідь один із секретарів обкому, — наші товариші вирішили, що “раз йде війна і покійного тов. Ярославського вже з нами нема, ми не повинні займатися антирелігійною пропагандою, та ще й “попи стали радянськими, моляться за церкву, за уряд” [106, арк. 36].

Не тільки віруючі похилого віку, а й інші члени суспільства, що пережили війну, повернулися своєю душею до християнської віри, до Бога, особливо студентська та шкільна молодь. Так, за інформацією спецорганів, членами релігійної общини римо-католицького костелу Одеси були 117 студентів і учнів та 43 викладачі середньої та вищої школи [25, арк. 2]. У Херсонській області також помітно зросло тяжіння до церкви, частішали відвідування православних храмів та церковних обрядів. За даними благочинного Новотроїцького району І. Буцинського у другій половині 1943 р. у Громовській громаді відбулося 44 хрещення, а в 1944 р. за той самий період — 87 хрещень, до того ж вік похрещених збільшився від 2 місяців до 17 років. У с. Каланчак у Вербну неділю 1945 р. прийшло сповідатися біля 500 осіб, за півроку було похрещено понад 100 осіб, переважно підлітків. У селі Ново-Збурівка Голопристанського району тільки за 5

місяців 1945 р. сповідалося 2,5 тис. осіб, спостерігався приріст віруючих серед молоді. У с. Маячки Цюрупинського району під час Пасхалій у церкві було біля 3 тис. осіб, у 10 разів більше від звичайного, і в с. Партизани Генічеського району на Великдень до церкви прийшло багато молоді, а серед сповідальників виділялося багато військовослужбовців, зокрема офіцерів Червоної армії, які перед сповіддю навіть знімали зброю [24, арк. 4—6, 23].

На думку партноменклатури ситуація із впливом релігії на дітей через відвідування ними церков була надто критичною. Саме з цієї причини уповноважений Ради у справах РПЦ при Миколаївському облвиконкомі Жванко шукав поради у П. Ходченка: “Є дуже багато випадків, коли діти відвідують церкви, сповідаються і приймають причастя. Як бути?” [73, арк. 10]. Питання залишилося відкритим. За інформацією, поданою у доповідній записці члена бригади ЦК КП(б)У Н. Сіліча, зазначалося, що на початку 1945 р. у святкові дні у 3-х соборах Миколаєва бувало до 3 тис. відвідувачів, значно зросла кількість прихожан церков і молитовних будинків, серед них до 30% становлять діти шкільного віку [23, арк. 65].

Упродовж 1944 р., коли ще йшли бойові дії на території Української РСР, активних заходів спрямованих проти релігійних організацій та церкви центральні органи влади не розпочинали. Проте, вже з 1945 р. поживавився наступальний пресинг на релігійні громади республіки. Маючи таємні матеріали про діяльність різноманітних конфесій, релігійних організацій та громад (ще один доказ тотального контролю з боку НКДБ!), ЦК КП(б)У розіслав по областях закритого листа “Про посилення діяльності релігійних організацій на Україні” [25, арк. 1—8]. Лист було складено за традиційною на той час формою — постановка проблеми, кілька прикладів про діяльність релігійних общин та “сект”, а наприкінці подавалася антирадянська сутність релігії і твердий заклик до відвертої боротьби з нею. “Релігія не сумісна з комуністичною свідомістю, — наголошувалося в листі. Вона є пережитком капіталізму у свідомості людей, релігія переплітається з усіма буржуазними звичками і поняттям, освячує і виправдовує їх. Боротьба з релігією тому, є складовою частиною всієї роботи щодо комуністичного виховання

трудящих. Свобода совісті, свобода віросповідання аж ніяк не означає культивування релігійних забобонів, підтримки цих забобонів і примирення з ними. Проголошення свободи совісті не виключає, а передбачає систематичну боротьбу з попівщиною, повсюдне розгортання антирелігійної пропаганди” [25, арк. 7].

Отже, у звільнених областях на боротьбу з “релігійним одурманенням мас” режим кинув увесь пропагандистський арсенал і агітаційний персонал. Центрами культурно-просвітницької роботи, насамперед антицерковної, стали будинки культури, сільські клуби, “червоні кутки” тощо. Наприклад, в Одеській області наприкінці 1944 р. у цій роботі було задіяно 6 палаців культури, 20 районних та 141 сільських клубів, 180 хат-читалень, 44 колгоспних клуби та 87 бібліотек [104, арк. 121]. У Херсонській області у першій половині 1945 року у розпорядженні агітпропівців було 754 установи, з них 19 районних будинків культури і клубів, 149 сільських і 58 колгоспних клубів, 174 хати-читальні, 351 “червоний куток”, 24 міських і районних бібліотеки та одне лекційне бюро [24, арк. 8]. Якщо взяти до уваги, що на той час на Херсонщині існувало 114 діючих церков і молитовних будинків [24, арк. 4], то виходить, що антирелігійних осередків, які вели атеїстичну пропаганду проти віри та церкви було більше, ніж у сім разів. У інших регіонах також співвідношення звичайно було не на користь релігійних осередків.

Пропагандистські атеїстичні атаки здійснювалися з залученням лекторських груп. Масштабність і наступальність була головним чинником успіху місцевих богоборців. При обласних відділах народної освіти створювалися лекційні бюро і групи, до яких залучали науковців, академіків та професуру, біологів, хіміків, суспільствознавців тощо. Питання організації пропагандистської роботи постійно перебували на порядку денному обласних партійних комітетів, які у зростанні авторитету церкви вбачали “велику загрозу комуністичному вихованню”. Одеський обком КП(б)У за півроку після визволення провів 3 обласні наради з питань антирелігійної пропаганди, а на базі Одеського обласного відділу народної освіти було організовано групу лекторів із 15 осіб, які систематично читали лекції на теми матеріалістичного сприйняття світу і т.п. [106, арк. 37]. На Херсонщині борці з

відроджуваною православною вірою та іншими конфесіями також активізували лекторії, широко використовували пресу, наочну агітацію, виховну роботу в освітянських закладах. За весь 1945 рік лише в обласному центрі було прочитано 32 лекції на різні теми, в яких пропагувалися науково-природничі знання і критикувалось ідеалістичне сприйняття світу. На лекціях побувало понад 3800 осіб. На сторінках районних газет за рік було надруковано 47 статей антирелігійного змісту [24, арк. 1—2].

В унісон із шаленою пропагандистською тріскотнею на шпальтах партійної преси, нарадах партійних та комсомольських активів, зборах у трудових колективах, сільських клубах та колгоспних осередках агітпропу, розгорталися сценарії ідеологічних акцій радянських спецслужб, спрямованих проти найактивніших представників духовенства та церковнослужителів, які повернулися до пастирської діяльності під час окупації в 1941—1944 рр. Каральні органи, маючи значно розширені повноваження за умов воєнного часу, фабрикували справи, що були віднесені до розряду особливо небезпечних злочинів перед державою (проведення контррозвідки, шпигунська, диверсійна, терористична та інша підривна діяльність, шпигунство на користь іноземних розвідок, зрада, співпраця з окупантами тощо). Саме ці справи, як зазначає дослідник І. Білас, згідно з директивою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР за № 252/3 від 11 травня 1943 р., розглядалися лише і виключно військовими трибуналами військ НКВС [219, с. 121, 123].

Не обійшла знов ця жорстока розправа й духовенство Півдня України, особливо Одещини, яке й напередодні війни сильно постраждало.

Каральний механізм НКВС в Українській РСР продовжував довоєнну репресивну політику щодо духовенства вже з перших місяців після визволення території від окупаційних військ. Тоталітарна влада навіть у ході війни, після зміни за формою (а не за суттю!) релігійної доктрини, не могла навіть припустити, будь-якого впливу церкви на повоєнне життя. Володіючи інформацією про діяльність церков і “церковників” у роки окупації, переможці не були милосердними — вони карали. Спецслужби чітко і методично використовували агентурну інформацію про

релігійну ситуацію в областях. Про це свідчить, наприклад, цікавий документ нещодавно віднайдений і оприлюднений київським істориком О. Бажаном — “Паспорт-характеристика Одеської області” [213, с. 243], який було підготовлено за єдиним зразком працівниками Міністерства державної безпеки (МДБ) у 1950 р. У короткій характеристиці районів та міст Одещини (з грифом “Цілком таємно”) за підписом заступника начальника Управління МДБ УРСР в Одеській області М. Юфереца міститься інформація про релігійний стан у період Другої світової війни: “Установлено, що в м. Одесі активно проводили свою роботу церковники і сектанти. У м. Одесі було 22 церкви, 3 монастирі і дві старообрядницькі громади.

Незабаром після окупації міста Одеси румунськими військами до міста прибула румунська православна місія з завданням сприяти румунізації населення на території так званої Трансністрії.

Ворожо налаштована частина російського духовенства і церковників з перших днів окупації активно стала підтримувати румунів у справі відновлення церков і проведення антирадянської роботи серед населення окупованої території.

Поряд з антирадянською роботою розвідувальні органи противника серед духовенства православної церкви створили значну агентуру, за допомогою якої проводили розвідувальну і контррозвідувальну роботу з виявлення комуністів, партизан і радянських патріотів...

Після визволення області від фашистських загарбників, частина духовенства і особливо сектанти продовжували займатися антирадянською діяльністю, у результаті чого органами МДБ було заарештовано 184 чол. Поміж заарештованих 6 священників були агентами розвідувальних і контррозвідувальних органів противника” [213, с. 243].

Як бачимо, удар по кліриках на завершальному етапі війни та відразу після її завершення на півдні республіки не забарився і був не менш нищівним у порівнянні з 1930-ми роками. За даними “Одесского мартиролога” спецорганами у масштабах лише Одеської області (з урахуванням території Ізмаїльської області) у період з 1941 р. до 1952 р. було репресовано 49 представників Православної церкви, з них — 35 священнослужителів, 14 осіб — ченці, кантори та церковні

старости [190, т. 1, с. 237]. Кожного п'ятого з них було піддано репресіям у 1944—1945 роках. Однак, через фрагментарне висвітлення форм і методів репресій щодо кліру саме у перший рік після звільнення від ворога майже повністю відсутні узагальнення масштабів і наслідків репресій цієї категорії громадян. Одночасно, розширюючи джерельну базу цієї проблеми, спробуємо окреслити основні напрямки репресалій здійснених місцевими органами НКВС у зазначений період часу.

Спираючись на стереотип, що священники апоріє є “ворожим елементом”, який у годину лихоліття слугував окупантам, влада (і відповідні органи) спрямували на представників церкви гнів переможців-визволителів. Однак, духовенство, яке за нормативно-правовою лексикою того часу, “тісно співробітничало з окупаційною владою” в часи румунського адміністрування українськими землями між Південним Бугом та Дністром, насправді, скоріше служило Богу і людям, які мали у релігії велику потребу.

Звідси, як і зазначалося у документі МДБ, найпоширенішою причиною арештів і, як наслідок, засуджень до різних термінів ув'язнення, було звинувачення у співробітництві місцевого православного духовенства з Румунською православною місією у “Транснестрії” (*Misiunea ortodoxă română în Transnistria*). У вересні 1941 р. ця Місія, як зазначалося вже у *підрозділі 4.1*, була направлена патріархом Румунії Никодимом з метою “пробудження християнського духу і релігійного ентузіазму” [203, 8 декаб.]. Газета “Молва”, що виходила в окупованій Одесі, наголошувала, що призначений на керівництво Місією митрополит Віссаріон (Пуя), прибувши до місця свого призначення, заявив: “Сучасна війна ведеться не тільки проти більшовицьких вождів, але перед усім, проти ідеології, яка руйнує цивілізацію і Церкву” [203, 5 декаб.]. Для цього Місія використовувала окрім прибульців і місцевий клір. За весь період діяльності керівництво Місії надало можливість повернутися до духовної діяльності 152 представникам місцевого духовенства. Серед них — 88 священників, 10 дияконів та 54 кантори [173, р. 48]. В Одесі та Одеському повіті відроджували традиції православ'я (хоч і за румунським зразком) 44 духовні особи, з них 3 диякони та 10

канторів [173, р. 36—38]. Румуни у такий спосіб бажали повернути відроджуване православ'я до складу Румунської православної церкви і використати її в інтересах своєї окупаційної політики. Панотці, яким вдалося вижити в жахливих умовах сталінського терору, у сприятливій для них ситуації намагалися реалізувати себе на духовній службі, отримували парафії з рук румунської Місії та право на епітрахічну діяльність.

Вже після визволення від ворога, який у духовно-релігійній царині був дещо толерантнішим від радянської влади, репресивна система в СРСР разом з її тоталітарною ідеологією почала набирати нових обертів. Арешти священників, які перебували на окупованій території та служили в храмах “Трансїстрії”, а потім не покинули своїх парафій і не виїхали разом з відступаючими румунськими військами за Дунай, стали поширеним явищем. З офіційної точки зору всі вони вважалися пособниками окупантів. Спершу їх заарештовували за підозрою в шпигунстві (ст. 54-6 КК УРСР), а ближче до кінця війни та в повоєнні роки повернулися до звинувачень у контрреволюційній та антирадянській пропаганді (ст. 54-10 КК УРСР), а декого — в зраді батьківщини (ст. 54-1 КК УРСР). Головна відмінність репресивної процедури цього періоду від попереднього полягала в тому, що рішення по справах ухвалювала вже не особлива нарада при НКВС СРСР, а військові трибунали, як правило, місцевих військ НКВС. У термінах покарань також відбулися деякі зміни. Так, до основних термінів ув'язнення минулих років — 8-10 років ВТТ (так звана друга категорія) додається новий термін — 15 років ВТТ або каторжних робіт. Окрім того, як правило, визначався термін позбавлення політичних прав після відбуття ув'язнення у таборах та конфіскація майна.

Одразу ж після визволення Півдня України від румунських окупантів серед репресованих священнослужителів опинилися саме ті, хто був принижений та ображений радянськими спецслужбами ще в передвоєнні роки. До того ж, серед них були й такі, кого піддавали арештам і засуджували по кілька разів. Накатом, хвиля за хвилю, “войовничі безбожники” з НКВС вилучали з повоєнного соціуму “чужорідні елементи”.

За матеріалами фонду “П” архіву УСБУ в Одеській області можна простежити долю кількох десятків відомих на півдні республіки священнослужителів, які попри жорстокі розправи над ними продовжували свою священицьку діяльність, приймали мучеництво і знов служили Богові й віровідданим, проте вже за “румунського християнізму”. Це повернення є зрозумілим і з точки зору загальнолюдуської, і з точки зору церковної. Серед тих, хто вижив і зберіг віру в Божу справедливість, були священики: М. Остапчук, В. Чемена, Ф. Флоря, М. Добровольський, І. Крижанівський та інші.

5 жовтня 1944 р., вже втретє в його житті, був заарештований священик Митрофан Георгійович Остапчук. Вперше ще у 1932 р. за ст. 58-10, ч. 2 КК РСФРР отця Митрофана позбавили волі на 5 років таборів, які він відбував у Сиблагу (ст. Яйськ). Потім, у квітні 1938 р., Одеське облуправління НКВС заарештувало й протримало його у тюрмі аж до 15 квітня 1940 р.

За румунів, восени 1941 р., він повернувся до священнодіяства в церкві на Слобідці, а з 1942 р. РПМ був призначений настоятелем приходської церкви села Баранове Яновської волості, де служив до березня 1944 р. Після звільнення території Одеської області радянськими військами на прохання самого ж отця Митрофана благочинний одеських церков Ковальський “призначив на парафію” села Роксолани Овідіопольського району. Згодом, у серпні-вересні 1944 р., єпископ Одеський направив його настоятелем Вхідно-Ієрусалимської церкви м. Одеси (на Заставі-2), де він і був духівником багатьох прихожан до самого арешту у жовтні 1944 р. Слідчі управління НКВС в Одеській області звинувачували М. Остапчука (син якого воював у лавах Червоної армії), у проведенні антирадянської агітації, вихвалянні політики румунських окупантів, у тому, що “їх називав визволителями...”. У матеріалах архівно-слідчої справи “наводяться” надумані оперуповноваженими висловлювання священика на зразок: “Більшовики знищили православну церкву і віру, священиків усіх покидали до тюрем, повисилали на каторгу будувати канали. Тепер настав час розплати з більшовизмом, тепер за свої злочинства вони будуть рити канали...” [40, арк. 32]. На початку грудня 1944 р., слідство передало справу до ВТ військ НКВС і 20 січня

1945 р., вирок передбачав — 10 років таборів з позбавленням прав за пп. “а, б, в” ст. 29 КК УРСР терміном на 5 років [40, арк. 70].

В активній співпраці з Румунською православною місією був звинувачений професор теології, колишній випускник Київської духовної академії В. Чемена. Органи ВНК-ОДПУ заарештовували його у 1919-му, у 1927-му, а потім в 1931 р., коли по Одесі та області прокотилася перша масова хвиля репресій, спрямована проти Православної церкви. За тодішньою мотивацією слідчих ДПУ, помічник настоятеля Успенського собору Одеси Віктор Чемена був “визнаний” членом “Одеської контрреволюційної церковної організації (ОКРЦО)” і за ст.ст. 54-10, 54-11 КК УРСР засуджений на 5 років таборів [49, арк. 405—415].

За румунського адміністрування у “Трансністрії”, о. Віктор окрім того, що був протоієреєм церкви св. Кирила і Мефодія, обіймав ще ряд церковно-адміністративних посад, одна з яких — інспектор підвідділу релігійних культур дирекції культури в Одеському муніципалітеті. На цій роботі священник співробітничав з органами пропаганди, пресою, читав лекції, друкував статті на різні морально-релігійні теми. Одна з них і стала визначальною у його подальшому житті. 17 грудня 1942 р. у редакційній статті газети “Молва” йшлося про лекцію на тему “Про психологію дитячої душі, розбещеної антирелігійною більшовицькою пропагандою”. Ця стаття згодом стала речовим доказом, яким маніпулювали слідчі НКДБ під час ведення слідства та визначення вироку священнику.

Серед відомих священників-місіонерів на Півдні України виділяється постать протоієрея храму Усіх скорботних радості Ф. Флоря (Флорь). Один з досвідчених і щиро відданих Православної церкви служителів культу отець Федір (Теодор), був активним поборником відродження християнства в “Трансністрії”. Свій тридцятирічний ювілей пастирської діяльності з дня висвячення у сан священника він відзначав наприкінці 1942 р., що навіть знайшло висвітлення на сторінках одеських російськомовних газет. У грудні того ж року Ф. Флоря став благочинним церков Одеси, читав лекції на богословських курсах і брав активну участь впродовж 1942—1944 рр. у християнізації територій між Південним Бугом та

Дністром. Його доля, як і більшості представників духовенства, також була тернистою і багатостраждальною.

Мешкаючи у Чернобаївці Херсонського району, священник був заарештований у 1927 р. і протягом трьох місяців перебував під слідством “за проведення антирадянської агітації”. У 1931 р. знов був заарештований за ст. 54-10 та 54-11 КК УРСР і засуджений до 3 років заслання. У 1937 р. Херсонським міськвідділом НКВС за агітацію серед учнів начебто “з метою привернення їх до відвідування церкви під час збирання врожаю” священнику Ф. Флорю було висунуто обвинувачення. Проте, очевидна надуманість звинувачень завела слідство в глухий кут, справу було направлено на дорозслідування і 24 березня 1939 р., через брак матеріалів “доказу” провини, припинено [49, арк. 1250].

Коли у березні 1945 р. 65-річного Ф. Флорю в котре заарештували, тепер вже переможці, і слідство інкримінувало йому “проживання на території тимчасово окупованій румунами, проведення масових молебнів протягом 1942—1943 рр., співробітництво з редакцією журналу “Християнська Трансністрія”, священнику вже нічого не було страшно. Життя було прожите ним недаремно. Перед Богом і людьми він залишався ревним і чесним християнським пастирем. Постановою Верховного Суду Молдавської РСР від 3 листопада 1945 р. отець Федір (Флоря) був засуджений до 10 років ВТТ з наступним позбавленням прав на 5 років та з конфіскацією усього майна [49, арк. 1234]. Перебуваючи у таборах і перегортаючи у пам’яті миттєвості й цілі сторінки минулого, священник жодної миті не жалкував про обраний ним тернистий шлях (про що свідчать його спогади 1950-х рр.) і не бажав змінити своє життя. Помер він в Одесі 18 квітня 1958 року.

Звинувачення з формулюванням “За зраду Батьківщини” стали підґрунтям для репресій і інших представників кліру. Так, після визволення Одеси був засуджений староста (прізвище невідоме) кафедрального собору Святого пророка Іллі, який проводив церковно-організаційну діяльність за румунських окупантів. Перебуваючи протягом кількох місяців у Житомирській буцегарні, він помер від тортур і тяжких тюремних умов [382, с. 249].

Наприкінці липня 1944 р. 2-м відділом УНКВС в Одеській області були заарештовані “за підозрою у зв’язках з румунською жандармерією та розвідорганами” ієромонахи Серафим Леонтійович Навалов, священник села Ново-Георгіївка Ананьївського району Одеської області та Геннадій Васильович Кожухар, священник Свято-Покровської церкви села Василівка Фрунзенського району Одеської області [62, арк. 3]. Після трьох місяців допитів були складені обвинувальні висновки такого змісту: “Під час виконання церковних обрядів серед населення проводив антирадянську агітацію, здійснював наклепи на ВКП(б), на умови життя за радянської влади, вихваляв румунських окупантів та закликав населення коритися румунській владі”. У січні 1945 р. обидва були засуджені за ст. 54-4 КК УРСР військовим трибуналом військ НКВС Одеської області до ув’язнення у ВТТ на 15 років з конфіскацією майна і позбавленням прав.

Схожою була доля священника Олександра Григоровича Арвентьєва. Отець Арсеній за румунської окупації був субпротоієреєм Савранської волості Балтського повіту і співпрацював з РПМ на ниві християнізації краю. Заарештував його Балтський РВ НКВС 4 вересня 1944 р. “за підозрою у шпигунстві”. Під час численних виснажливих допитів він “визнав”, що “виявив добровільне бажання працювати на окупованій території для того, щоб поновити церкви та організувати церковне життя...; інформував церковне керівництво про антирелігійні настрої та поведінку громадян...; говорив, що тепер настав час виконання релігійних обрядів вільно, про що було неможливо й думати за радянської влади” [60, арк. 20—21 зв.]. Парох категорично відкидав будь-який зв’язок з румунською розвідкою чи контррозвідкою. Справу тричі повертали на дорозслідування, і лише 8 лютого 1945 р. було затверджено остаточний обвинувальний висновок за ст. 54-10 ч. 2, який майже дослівно повторював аналогічний документ у справах Навалова і Кожухаря. 28 лютого того ж року, ВТ військ НКВС Одеської області виніс Арвентьєву вирок: ув’язнення у ВТТ на 10 років без позбавлення прав та без конфіскації майна “за відсутністю такого”.

Багатьох священників репресували саме за їхню пастирську діяльність, яку офіційна влада кваліфікувала як “антирадянську діяльність і агітацію” відповідно

до ст. 54-10 КК УРСР. Так були заарештовані: священник церкви села Бірзула Котовського району Одеської області Олексій Тимофійович Пасічник (21 жовтня 1944 р.) [43]; священники кафедрального собору Св. Іллі в Одесі Гаврило Андрійович Хреновський (27 листопада 1944 р.) і Пахомій Іванович Шкарупін (24 лютого 1945 р.) [59]; настоятель чоловічого монастиря в Балті Одеської області Зосима Софронович Черкез (заарештований 15 грудня 1944 р.) [41]; священник церкви Св. Григорія-Богослова в Одесі Георгій Олексійович Сагайдачний (13 січня 1945 р.) [42]; священник Успенського собору в Одесі Андрій Іванович Голоносов (заарештований 16 березня 1945 р.) [57]; священник Христо-Воздвиженської церкви в Одесі Антон Терентійович Грудко (заарештований 13 червня 1945 р.) [58] та інші.

Усі названі представники православного кліру були заарештовані 2-м відділом УНКДБ в Одеській області за звинуваченням за ст. 54-10 ч. 2, а саме: “перебував на тимчасово окупованій німецько-румунськими військами території, під час проповідей проводив антирадянську агітацію, вихваляв окупантів, називав їх визволителями від більшовиків, здійснював наклепи на радянську дійсність”. Слідство, як правило, тривало близько двох місяців, в обвинувачувальному висновку повторювалося звинувачення, висунуті під час арешту, з незначними доповненнями, взятими з протоколів допитів самих заарештованих. Вироки виносив військовий трибунал військ НКВС Одеської або Миколаївської (як у випадку зі Шкарупіним) областей. Засідання були закритими, без участі сторін обвинувачення та захисту, вирoki, за невеликим винятком, також однакові — 10 років ув’язнення у ВТТ з наступним позбавленням політичних прав на 5 років та конфіскацією майна (більш детально про це подаємо у *Додатку Б. Мартиролог*).

Траплялися випадки, коли до каральних дій залучалися й відділи контррозвідки “Смерш”. Так, однойменним підрозділом Одеського військового округу у червні 1945 р. було заарештовано, а особливою нарадою при УНКВС засуджено за ст. 54-1”а” КК УРСР на 8 років ув’язнення псаломщика церкви Св. Миколая міста Білгород-Дністровський (Аккерман) Миколу Івановича Градинара [54, арк. 55].

Трагічно склалася доля й відомої в Одесі священицької родини Гдешинських [61]. 25 жовтня 1944 р. 2-м відділом УНКДБ в Одеській області за традиційним звинуваченням за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР у тому, що “в період тимчасової окупації Одеси, працюючи священиком, провадив пораженську антирадянську агітацію в церкві”, був заарештований Григорій Петрович Гдешинський, священик церкви Св. Григорія Богослова. Але далі в ході слідства виявилось, що 27 липня додому повернувся його старший син Михайло, який 2 серпня вже був заарештований як “член ОУН, закинутий ворожою контррозвідкою у тил Радянської армії з завданням шпигунського характеру”*. Тому всю родину Гдешинських (батька, сина і доньку) звинуватили в тому, що вони приховували декілька днів свого родича і за цим звинуваченням, 30 жовтня заарештували молодшого сина — Петра, псаломщика Свято-Іллінського кафедрального собору. Усі вони звинувачувались у “зраді батьківщини” і вже за ст. 54-1 “б”, 54-11 КК УРСР.

27 грудня складений обвинувальний висновок, згідно з яким батьку, молодшому сину і доньці інкримінували, що вони не донесли на старшого сина та брата. 8 січня 1945 р. трибунал відклав розгляд справи трьох Гдешинських до винесення вироку Михайлу Гдешинському. 7 лютого ВТ Одеського гарнізону засуджує Михайла до 20 років ВТТ, 5 років позбавлення політичних прав та конфіскації майна. А 13 лютого 1945 р. таж судова інстанція виносить вирок його родині. Усі троє були засуджені до ув’язнення у ВТТ на 10 років з позбавленням політичних прав на 5 років.

Жертвами репресивної системи після звільнення від окупантів Півдня України стали також духовні кадри інших християнських конфесій: греко-католицької, католицької та лютеранської церков, можливо не такі чисельні за кількістю

---

* Справа, за якою “проходять” Михайло Григорович Гдешинський, Святослав Йосипович Караванський та Микола Григорович Коваль залишається “таємною”, не переведена до фонду “П” (припинених справ) і зараз дослідникам вже не видається. Копії деяких документів цієї справи знаходяться в справі № 25307-п.

пастирів і пастви, як православна. На відміну від західноукраїнських земель, де історично парафії і клір УГКЦ були значно чисельнішими і впливовішими, а їхнє існування і особливо боротьба проти них була набагато жорстокішою і підступнішою, — вплив католицизму на півдні республіки був незначним (уніатів тут взагалі не було).

На теренах “Трансністрії” за румунської окупації проживало небагато віровідданих католицизму людей, переважно це були місцеві та прибулі колоністи — німці, поляки, французи, які знаходили певну підтримку румунів. Звісно, що й кліриків поміж них були одиниці. Проте найнебезпечнішими, з точки зору органів НКДБ, були саме вони. Піддані Ватикану — єзуїти, слугували пастві, утримували католицькі приходи і, нібито, були “носіями антирадянщини”, “агентами Ватикану”, “дискредитували діяльність державно-партійного керівництва” і навіть виступали проти створення фонду оборони СРСР тощо. Показовими є процеси над двома католицькими священиками — єзуїтом, колишнім військовим капеланом П’єтро Леоні та ассумпціоністом (монах-католик, який проповідував у східному обряді) Жаном Ніколя.

З поверненням радянської влади, обидва священики продовжували своє місіонерське призначення допомагати людям. Знаючи про богоборчу політику атеїстичного режиму 30-х рр., вони пожертвували собою заради служіння Святому Духові та пастві. Попри труднощі, що ставали на перешкоді у стосунках із православними, які звинувачували католицьких місіонерів в усіх гріхах, від гонінь на православ’я до підтримки фашистської диктатури, шпигунстві тощо, П’єтро Леоні і Жан Ніколя проявляли турботу і допомагали військовополоненим. Оскільки Одеса була тим пунктом, через який здійснювалася репатріація французьких та польських військовополонених, ці священики здійснювали духовну опіку понад 8 тис. віруючих.

Відмовляючись від активної пропаганди у стінах костьолу за підписку на державну позику та збір засобів на оборону СРСР, оскільки це “не духовна справа”, святі отці проводили активну роботу серед прихожан зі збору продуктів, коштів та різноманітних речей на користь Червоного Хреста, для сімей

фронтовиків та інвалідів війни. Навіть грішми вони передали на вказані цілі 1 тис. руб. [55, арк. 61 зв.].

Сміливі висловлювання з боку католицьких місіонерів, наклепи з боку православних ієреїв, зацікавлених в обмеженні впливу духовних конкурентів, призвели до розправи над ними з боку органів НКДБ. Отці П. Леоні та Ж. Ніколя були заарештовані 29 квітня 1945 р. за звинуваченням за ст.ст. 54-6 та 54-10 ч. 2 КК УРСР (“...проводять профашистську агітацію, розповсюджують антирадянську літературу, ведуть розвідувальну роботу на користь іноземної держави...”). Те, що П. Леоні був особисто знайомий з папою римським Пієм XII і перед від’їздом до Одеси у 1943 р. мав з ним розмову про призначення на службу до Одеського католицького костьолу, також відіграло трагічну роль. На допиті 15 травня 1945 р. в обласному управлінні НКДБ він заявив, що його “...заарештували лише за те, що він є католицьким священиком, бо ніякого ворожого щодо радянської влади ставлення він не виявляв, спростовував безбожність, допомагав людям, захищав католицьку церкву і папу римського від звинувачень у контактах з фашистами” [55, арк. 23].

У ході слідства справу було передано до Москви, де 13 вересня 1945 р. було винесено обвинувальний висновок на обох заарештованих за ст.ст. 58-6, 58-10 ч. 2 КК РРФСР: “...були агентами Ватикану, вели на території СРСР шпигунську роботу та антирадянську агітацію...” [55, арк. 220—221]. 12 листопада 1945 р. ОН при НКВС СРСР постановила ув’язнити обох католицьких священиків у ВТТ: Леоні — на 10 років, Ніколя — на 8. Останній відбував термін покарання на Воркуті (Комі АРСР) і лише в 1954 р., витримавши страждання й муки, зміг таки повернутися на батьківщину, до Франції.

Отже, нова хвиля репресій в умовах війни, по-суті, не відрізнялася від попередньої довоєнної. Причини, методи, та наслідки залишалися незмінними, змінювалися тільки статті й зміст звинувачень, які ламали долі людей.

В якості підсумку слід зазначити, що паралельно з деклараціями про зміну курсу в релігійній сфері центральна влада санкціонувала широкомасштабну і комплексну кампанію боротьби проти церкви, віруючих та духовенства. Цькування

у пресі, з трибун різноманітних масових агітпропівських заходів, у шкільних класах, студентських аудиторіях, висміювання й суспільна нетерпимість підсилювались заборонами на побудову й використання за духовним призначенням культових споруд, обтяженням податками, а також і репресивними заходами щодо духовенства. Все це мало на меті обмеження впливу церкви на суспільство та приниження її статусу в цілому.

Загалом же розгляд “реальної політики” радянського уряду в релігійній сфері після повернення у звільнені від окупації регіони дозволяє виокремити принаймні два, цілком пов’язаних між собою напрямки. Перший, пов’язаний з бажанням влади витіснити РПЦ з ідеологічного поля і мінімізувати її вплив на суспільну свідомість. Критика християнських догматів мала на меті підірвати віру, посіяти сумніви і скептицизм, і в такий спосіб, переорієнтувати мирян на нову аксіологічну систему цінностей. Власне, цей сегмент протистояння був найскладнішим, оскільки передбачав слідування непорушним істинам “марксизму-ленінізму” (читай — сталінізму) з одного боку, а з іншого, вимагав глибоких знань, вмінь і навичок ідеологічної боротьби, знання психології, історії, християнської традиції, чого здебільшого бракувало функціонерам, на яких покладалося завдання здійснювати керівництво цією роботою.

Другий напрямок проявляє характеристичну ознаку тоталітарного режиму більшовицького зразка, яка системно апробувалась практикою силового розв’язання багатьох проблем соціалістичного будівництва. Не зумівши подолати релігію у прямому зіткненні, влада вдалася до низки засобів, серед яких домінуюче місце посідали репресії. Радянські спецслужби, використовуючи широкий арсенал засобів (шантаж, провокації, залякування, арешти, вбивства тощо), вилучали з лав духовенства кращих, залишаючи паству без справжніх духовних поводитирів. Головним завданням “каральних органів” в середині та наприкінці 40-х років стала дискредитація релігійних об’єднань шляхом звинувачень архієреїв та кліру в колабораціонізмі, шпигунстві та антинародній діяльності тощо.

5.5. Становище православних монастирів і чернецтва

Яскравою ілюстрацією, що свідчить про природну активізацію релігійного життя в роки окупації Української РСР та на завершальній стадії Другої світової війни, може бути статистична картина існування та суттєвого зростання чисельності монастирів та відродження в них монастирського життя. Інформація, яку наводить О. Бажан, посилаючись на виявлені ним архівні документи особового фонду уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК СРСР по Українській РСР П. Ходченка, дає можливість простежити динаміку зростання кількості діючих монастирів в Україні від травня 1944 р. і до квітня 1945 р. [211, с. 12—13]. Якщо на травень 1944 р., вказується у листі П. Ходченка до НКДБ УРСР, у республіці діяло 22 монастирі (8 чоловічих та 14 жіночих), а кількість насельників у них становила 145 ченців та 1117 черниць, то вже навесні (на 1 квітня) 1945 року у “Відомостях про кількість монастирів, монахів та монахинь у них” дані про існуючі чернечі громади значно змінились у бік зростання. Йшлося вже про діяльність 42 монастирів, з яких 15 чоловічих (350 ченців) та 27 жіночих (1764 черниць) [211, с. 13; 33, арк. 1]. Вказану тенденцію визначало, передусім, включення до реєстру православних монастирів також західноукраїнських та бессарабських осередків чернецтва, а також і відкриття нових.

Функціонування у південних областях республіки монастирів, чернецтва і саме ставлення радянської влади до них є, без сумніву, недостатньо дослідженою проблемою.

Південь Української РСР після визволення вирізнявся незначною кількістю православних монастирів та незначною чисельністю насельників у них. Під час румунського окупаційного адміністрування лише у “Трансністрії” існувало щонайменше 9 монастирів, хоча вони також не були багатолюдними. Загалом у монастирських обителях “Трансністрії” перебувало лише 62 особи, з них 29 ченців і 33 черниці [173, р. 49]. Не така вже й чисельна та впливова у суспільному житті братія залишилася у регіоні на момент вигнання окупантів.

Пояснень такого факту може бути принаймні кілька. По-перше, передвоєнна політика більшовицької влади спрямовувалася на викорінення монастирського укладу з радянського життя. По-друге, запеклі воєнні дії, що розгорталися на Півдні України упродовж літа-осені 1941 р. і весни-літа 1944 р., розорили й звели нанівець увесь чернечий побут та монастирський устрій. По-третє, частина ченців та черниць тих монастирів, що відродили свою діяльність за румунської окупації, в надії на збереження монастирського життя, відступили разом з румунськими військами за Дунай, і поставили під загрозу саме існування монастирів на радянських теренах. Згодом якась частина ченців та послушників повернулася на рідну землю, щоправда, не передбачаючи того, яка доля на них чекає “при радянській владі”.

Однак спершу зосередимо увагу на загальній картині монастирського життя в регіоні після повернення більшовиків. Радянські органи на перших порах, з різних причин, у тому числі й через брак кадрів при облвиконкомах, не мала повної і точної статистичної картини. Дані постійно змінювалися і уточнювалися. Тому доказом є правки та зауваження на полях висновків та довідок, які надсилалися до Москви П. Ходченком. Якщо за даними на 1 червня 1944 р. у республіці налічувалося 25 монастирів, з них 8 чоловічих (153 особи) і 17 жіночих (1261 особа) [31, арк. 10], то місяць по тому, на полях копії документу, що залишалася у республіканській Раді, П. Ходченко позначив: “у такій виправленій редакції надіслано до Ради 26.VII.1944 р.”, тобто на 1 липня було враховано 19 діючих монастирів і 4 недіючих (7 чоловічих і 16 жіночих) [31, арк. 3].

Отже, якщо в усій Україні в жовтні 1944 р. було зареєстровано 39 монастирів, в яких мешкало 206 монахів та 1686 монахинь віком від 25 до 60 і більше років [7, арк. 53, 201], то на півдні республіки на початку 1945 р. — лише 5 монастирів [7, арк. 53, 116, 219]. На теренах Ізмаїльській області діяло три монастирі старого обряду: два чоловічих — “Святих апостолів Петра і Павла” та “Архангела Михаїла” і жіночий — “Усікновення голови Іоана Хрестителя”. Усі вони підпорядковувалися Ізмаїльській старообрядницькій єпархії Білокриницької ієрархії. Ще два монастирі розташовувались в Одесі: Свято-Пантелеймонівський

чоловічий та Свято-Михайлівський жіночий. Ще один чоловічий Свято-Успенський монастир, проіснував недовго через те, що ченці розійшлися.

Разом в усіх монастирях Півдня України нараховувалося 122 мешканця, що прийняли монахську обітницю: 21 чернець та 101 черниця. Загальна інформація і статистичні дані по окремих монастирях наведені в *табл. 5.6*. Конкретний розгляд вказаних чисел, відповідно до кожного окремого монастиря, буде запропоновано трохи згодом.

Таблиця 5.6

**Кількість та статус монастирів на Півдні України
(1944—1945 рр.)**

Місце розташування	Назва монастиря	Жіночий / чоловічий	Число насельців
м. Вилкове Кілійського району	“Святих апостолів Петра і Павла”	чоловічий	10
с. Нова Некрасівка Суворовського району	“Архангела Михаїла”	чоловічий	7
с. Муравльовка Кілійського району	“Усікновення голови Іоана Хрестителя”	жіночий	24
м. Одеса	Свято-Пантелеймонівський	чоловічий	5
м. Одеса	Свято-Михайлівський	жіночий	74 ¹
м. Одеса	Свято-Успенський	чоловічий	6

Жахлива війна порушила спокійне, вивірене життя ченців та послушників, яке формувалося під впливом монастирських статутів упродовж багатьох десятиліть. Оскільки про святі пристановища на південноукраїнських землях мало що відомо з сучасної історичної літератури, зупинимось на характеристиці їхнього

Примітка:

¹ У серпні 1944 р. в монастирі значилося 76 монахинь, оскільки після закриття Свято-Успенського монастиря кілька монахів поселилися у Свято-Пантелеймонівському, а решта розійшлися “по миру”.

внутрішнього життя та духовній організації більш докладно. Особливої уваги заслуговують придунайські монастирі у тогочасній Ізмаїльській області.

Старообрядницький чоловічий монастир, названий на честь апостолів Петра і Павла (іноді його називали Петропавлівський або Вилковський) знаходився в десяти кілометрах від м. Вилкове Кілійського району, саме у тому місці, де Дунай впадає в Чорне море. Заснований він був ще у 40—50-х роках XIX ст. З 1853 до 1878 рр., як і решта старообрядницьких скитів, монастир підпорядковувався турецькій владі у м. Тульча (Добруджа). А з кінця 70-х років, з переходом цих земель до Російської імперії, починається розквіт монастиря [8, арк. 6].

За радянської влади, яка прийшла на ці землі влітку 1940 р., монастир було закрито, а монахи розійшлися по селах. Його відродження почалося з осені 1941 р., коли румуни знову повернулися у Південну Бессарабію у розпалі Другої світової війни. Враховуючи скрутне становище, в якому опинився монастир в умовах лихоліття, румунська влада, як свідчать деякі документи, за рішенням уряду Й. Антонеску неодноразово надавала йому матеріальну та грошову допомогу. Монастир “Св. апостолів Петра і Павла” впродовж 1943 р. одержав 20 тис. лей, а у вересні 1944 р. мав отримати ще майже 100 тис. лей [8, арк. 7], які виділив румунський уряд, але наступ Червоної армії наприкінці літа того ж року обірвав надії ченців на фінансову підтримку.

З поверненням радянської влади у серпні 1944 р. і в період після визволення Придунав'я, монастир продовжував існувати і хоча перетворився на дуже слабку духовно-господарську одиницю. Разом у чернечому домі мешкало 10 осіб — 5 монахів, 4 послушники та прихожанин-економ. Настоятелем монастиря був священник о. Климентій (Ізотов).

На території монастиря знаходилось два православних храми: зимова невеличка церква Святого Миколая та велика, однак, майже повністю зруйнована церква Св. Петра і Павла. Ченці мешкали у трьох приміщеннях, одне з яких було трапезною, а решта — кімнатами-келіями. Монахи користувалися невеличкою бібліотекою з 82 книжок, мали 75 ікон та образів та увесь необхідний церковно-

обрядовий інвентар, що умовах воєнного часу таке було великою рідкістю, бо храми, як правило, були зруйновані та пограбовані.

Чоловічий старообрядницький монастир “Святого Архангела Михаїла” був заснований у листопаді 1853 р. і розташовувався на околиці села Нова Некрасівка Суворовського району у живописному місці на березі озера Ялпуг. Знаний у Південній Бессарабії як Кугурлуйський монастир (від назви села Кугурлуй, зараз — Нова Некрасівка) наприкінці ХІХ ст. був міцним духовним утворенням. Чернечий осередок мав два храми — “теплий” і “холодний”, споруду для ченців і понад 15 десятин орної землі. Чисельність монахів ніколи не регламентувалася і в різні історичні часи сягала до 40 осіб [304, с. 69].

У 1940 р., під час здійснення першої радянізації Ізмаїльської області, монастир, однак, не було закрито богоборчою владою і його власність ніколи не націоналізували. Він існував за румунської окупації і продовжував діяти за часів другого приходу радянської влади у серпні 1944 р.

Настоятелем монастиря, в якому мешкало усього 7 осіб (3 ченці, 2 священника та 2 послушника) був спочатку священник о. Онуфрій (Рябов), а через його тяжку хворобу, пізніше, за ініціативи старообрядницького єпископа (Ізмаїльського), на його місце був призначений священник о. Кіндрат (Бєлов).

Оточений зеленими насадженнями і гарними краєвидами, монастир був досить аскетичним. Обителі належала одна будівля з семи придатних для життя келій, з незначним чернечим майном та діюча церква.

Більш заселеним від чоловічих, був жіночий монастир “Усікновення голови Іоана Хрестителя”, що розташовувався у селі Муравльовка на березі озера Китай. Чернече пристановище було засноване у 1909 р. старовірами і ніколи не закривалося ані російською владою, ані румунською. Керуючись статутом старообрядницьких монастирів, у ньому проживали 24 черниці-обітниці (8 монахинь та 16 послушниць), а також настоятель монастирського храму — о. Трифон (Сметанін), у чернецтві — “Тавріон”.

Монастиреві належали чотири житлові споруди, з яких дві були пристосовані для моління й трапези, а в двох інших, жили монахині. Самі споруди були

низесенькими, глинобитними мазанками, переважно покриті очеретом і лише місцями черепицею. За дощаним парканом, який оточував “обитель”, стояли з любов’ю вибілені й розмальовані хатки, біля кожної з яких розташовувалися квітники й палісадники. Посередині двору підносилася цегляна дзвіниця з п’ятьма дзвонами та глибока криниця.

З церковно-культурного майна у монастирі було 75 старовинних дерев’яних ікон, які знаходились у вівтарі та у молитовні, два Євангелії з іконками у мідних оправах, 12 духовного змісту книжок, монастирський статут, дві церковні хоругви та культовий посуд [8, арк. 9].

Румунська окупаційна влада та Румунська православна місія направлена в захоплені українські землі, шукали підтримки і серед православних віруючих. Заграючи з ними, румуни у такий спосіб намагалися глибоко пустити коріння свого панування, заволодіти не тільки матеріальними цінностями, а й душею населення краю.

Певною мірою їм це вдалося, оскільки вже за радянської влади, відновленої після 1944 р., більшість монастирів Південної Бессарабії мали прорумунську орієнтацію. А настоятель Вилковського монастиря, священник Климентій Ізотов у своїх богослужіннях неодноразово згадував румунську владу й румунського митрополита Тихона (Качалкіна) і за нього молився. Людиною “не радянською”, яка “не спроможна була боротись з ненормальностями монастирського побуту” був і Ізмаїльський старообрядницький єпископ Арсеній (Лисов) [8, арк. 10].

Після звільнення Одеси і впродовж 1944—1945 рр. у багатотисячному місті було лише два православних монастирі: чоловічий — Свято-Пантелеймонівський та жіночий — Свято-Архангело-Михайлівський. Вони розташовувалися у межах Сталінського та Кагановичського центральних районів міста. Кількість монастирської братії була також незначною. Так, на 25 липня 1944 р. чоловічий Свято-Пантелеймонівський монастир опікувався лише п’ятьма монахами [110, арк. 8—9]. Скоріш за все, у монастирі жило лише 4 монахи разом з настоятелем-келарем Іонікієм (Любченко). Церковну службу та релігійні обряди в монастирському храмі відправляв монах-священик Пахомій (Щедрін). У 1944 р.,

напередодні престольного дня, згідно з договором між Кагановичським районним виконавчим комітетом і намісником Свято-Пантелеймонівського монастиря, подвір'ю повернули все, що збереглося під час війни і вціліло (завдячуючи участі православного населення міста та відбудовчій діяльності Румунської православної місії). Саму споруду було передано у “безкоштовне безстрокове користування” [239, с. 35]. Після відкриття монастирське подвір'я не тільки у вихідні дні, а й по буднях, завжди було людним.

Значно чисельнішим порівняно з іншими монастирями на той час був жіночий монастир Св. Михаїла Архангела. За даними на 1 серпня 1944 року у цьому чернечому осередку проживало 76 монахинь [1, арк. 116, 219; 110, арк. 8—9]. Третина з них мешкали у монастирі ще до революції 1917 р. і тому були досить похилого віку [381, с. 152]. За хворими і немічними матушками доглядали послушниці та молоді сестри, які були незайняті своїм послухом на роботах у млині, невеликій пекарні (монастир випікав проскури для усіх Одеських храмів), на городі та у майстернях тощо. Настоятелькою монастирського осередку була матушка Анатолія (Жартовська), обрана черницями ще у 1941 році, коли монастир почав відроджуватися в умовах толерантної релігійної політики румунської адміністрації. Монахиня Анатолія, яку у вересні 1944 р. єпископом Сергієм (Ларіним) було піднесено в ігуменський сан, виділялася серед інших виключною добротою, м'яким характером та духовністю.

Економічне становище монастирів, на відміну від світських державних підприємств, колгоспів, організацій та установ, було вкрай незадовільним і до того ж майже безперспективним. За радянської влади вони були невеликими осередками патріархального виробництва. Якогось промислового чи кустарного виробництва за воєнних часів монахи та монахині не мали, хоча серед них і були майстри та майстрині художньої вишивки, плетіння мережив, різьби по дереву та металу, плетіння з лози тощо. Монастирі в основному існували за рахунок офірувань глибоко віруючих прихожан та невеликого прибутку з присадибних земельних ділянок — переважно городів, рідше — бджільництва. Було й таке, що монахи заробляли “на стороні” (у відходах). Іноді, у дуже скрутні часи, монахи-

старці жебракували та просили милостиню, бо тих продуктів харчування, що збирали на монастирських землях і приносили віруючі в монастир, не вистачало.

Порівняно з монастирями, які розташовувались у містах чи поблизу них, економічна ситуація сільських монастирів була трохи кращою, однак і вони також ледве виживали. Невеликі земельні наділи та відсутність достатньої кількості худоби і тяглової сили, свідчать про те, що сільським господарством монахам займатись було вкрай важко. Розповсюджену, як на той час, і притаманну багатьом монастирським осередкам картину демонструє незначна майнова та земельна власність, якою володів Вилковський чоловічий монастир: сад із 300 дерев, город площею 5 га, один кінь та човен, орної землі і будь-якого сільськогосподарського реманенту не було [8, арк. 6].

Чоловічий старообрядницький монастир у Суворовському районі Ізмаїльської області мав лише земельний наділ площею в 2,5 га. Саду, виноградників, худоби, птиці та іншої живності також не мав [8, арк. 8]. Не багатшим за інших був і жіночий монастир у тому ж районі. Йому належали земельний наділ — 1,5 га, город та посів озимини в 1 га, 1 кінь, 1 корова, іншої худоби, птиці та живності не було [8, арк. 9].

Більшість ченців та черниць у монастирях були заглиблені у молитви, а решту часу віддавали пошукам засобів до виживання. Та незважаючи на всі труднощі, вони проявляли милосердя та співчуття до страждальців. Щоправда, в чоловічих монастирях Придунав'я “патріотична робота”, за свідченням радянських документів, не велась. Причиною того була мала кількість ченців у монастирях Півдня України, похилий вік та, головне, нужда й злидні, від яких потерпали самі ж монахи. А от жіночі монастирі, значно чисельніші й міцніші з організаційно-господарського точки зору, були активними учасниками допомоги фронту. Перш за все, це проявлялося у формі шефства монахинь над військовими шпиталями. Безпосередньо розташовані на території монастирів воєнно-медичні установи отримували посильну допомогу від монахинь та послушниць. Вони обслуговували хворих та доглядали за пораненими, годували немічних, мили підлогу, прали та прасували білизну, перев'язочний матеріал тощо.

Однак, документи свідчать про те, що комуністична влада вбачала в таких фактах дуже небезпечну тенденцію — безпосередній приклад впливу на населення, та й взагалі, вважала, що в монастирях зосереджувалась саме реакційна частина духовенства, яка має на меті “відродження монастирського життя у старих формах: монастир — не тільки духовна організація, а й міцний господарський колектив” [1, арк. 201].

Тож бачимо, — монастирі, як духовні організації і як донедавна міцні господарські колективи, поступово занепадали. До того ж, більшість монахів і монахинь були похилого віку і не могли докладати багато зусиль заради того, щоби підтримувати економічне й господарське життя своїх духовних осередків. Наприклад, у чоловічих монастирях Ізмаїльської області з 18 монахів працездатність зберігали тільки четверо, решта були глибоко літніми людьми [8, арк. 6—7].

Заявляючи, що “в монастирях зосереджується найреакційніша частина духовенства, тенденцією якої є відновлення монастирського життя у старих формах”, уповноважений республіканської ради П. Ходченко у доповідній довідці про релігійний стан в Україні у 1944 р. висловив таку думку: “Маючи на увазі вище сказане, а також те, що питання про монастирі — специфічне явище у наших умовах, особливо в Україні, і що це питання вимагає конкретного вирішення, вважаю, що було б доречним застосувати метод поступового скорочення кількості монастирів і викорінення тенденції їх економічного розширення і збагачення” [1, арк. 201].

Обмеження монастирського життя в Україні проходило, за допомогою різноманітних засобів. У першу чергу, монастирі та чернецтво були підведені під застосування до них постанови РНК СРСР від 28.XI.1943 р. № 1325 та інструкції для уповноважених стосовно питання відкриття церковних установ та реєстрації релігійних громад, служителів культу. Монастирі, в яких нараховувалось менше 20 осіб, не мали права на отримання статусу релігійних громад і прирікалися на подальше закриття і вилучення з користування монахів та монахинь. Господарство монастирів, яке не відносилось до релігійного культу: земля, житло та інші будівлі,

сільськогосподарський та промисловий реманент (де він був) поверталось тим організаціям та установам, яким це майно належало до окупації. Монастирські храми, які відбиралися у чернецтва та у випадку їх культурно-історичної цінності, передавалися під музеї, архіви, бібліотеки тощо. Єдине, що дозволялося владою у монастирях, — організація ручної праці, ремесел та комісійних крамниць для реалізації вироблених товарів.

Влада на місцях, виконуючи вказівки “зверху”, робила все, щоб витіснити монастирі з суспільного життя. З цієї причини в областях творилися численні факти беззаконня: господарство монастирів, як таке, що не відносилось до потреб релігійного культу — земля, житло та інші будівлі, сільськогосподарський і промисловий інвентар (за умови, якщо він був), — відбиралося й передавалося державним установам та організаціям. На господарські потреби місцева влада навіть віддавала незаселені монастирські келії. Так, три келії в єдиній загальній будівлі чоловічого Архангело-Михайлівського монастиря зайняла риболовецька артіль с. Нова Некрасівка [8, арк. 8]. Було й таке, що на території Вилковського монастиря розквартировувався прикордонний загін, солдати якого мешкали по сусідству з монахами, шкодили їм, збирали врожай тощо. Настоятель монастиря священник отець Климентій неодноразово звертався до уповноваженого Ради у справах релігійних культів при СНК СРСР в Ізмаїльській області Остапенка зі скаргами на солдатів, які своєю поведінкою порушували монастирське життя [8, арк. 7].

Рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів за № 175 від 27 лютого 1945 р. монахиням Свято-Архангело-Михайлівського жіночого монастиря було відмовлено у відведенні земельного наділу. Раніше через розширення монастиря черницями був відновлений скит Марії-Магдалини на Середньому Фонтані, який існував ще за окупації. Однак, приміщення цієї церкви та скит монастир мав передати у користування міської влади. А все начиння храму — престол, жертвник, ікони, вбрання, хоругви належало перевезти до Михайлівського монастиря на Успенську вулицю. В офіційному листі до настоятельки скиту монахині Філарети, який наводить ігуменя Серафима у книзі

“Молитовные лампы”, простежується наступально-жорсткий підхід влади до вирішення земельного питання. А керівництво єпархією в особі єпископа Сергія (Ларіна), бажаючи уникнути санкцій з боку влади, у свою чергу вимагало повного послуху від підлеглих. “У приписі владики, — говориться у листі ігумені, — особливо звертається увага на те, щоб під час звільнення церкви були дотримані порядок і тиша і що за будь-які антиурядові виступи відповідальність понесуть благочинний архімандрит Амвросій і я як ігумена” [381, с. 153].

У випадках, коли монахи намагалися відродити монастир, чи то повернути собі колишні монастирські приміщення, як це було у Херсонській області у серпні 1944 р., місцева влада затягувала вирішення цих питань, переадресовувала до різних інстанцій прохання черниць, і врешті-решт, звернулася до республіканських органів по допомогу. А звідти вказівки були однозначно заборонними. Зокрема, у листі уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК УРСР П. Ходченка на ім'я уповноваженого при Херсонському облвиконкомі Коровіна говорилося: “Коли монахині бажають жити в монастирських корпусах, то цією справою, тобто житловою площею, відає комунальний відділ облвиконкому, куди вони (монахині. — *М.М.*) і мусять звернутись з проханням про передачу їм в оренду приміщення. А може статись і таке, що спочатку монахині виклопочуть собі приміщення для життя, а потім і про монастир почнуть клопотання. Від цього треба утриматись!” [7, арк. 200].

Своєрідна гра у ліберальні відносини з православними монастирськими громадами, як прояв лицемірно-дволикої лінії Ради у справах РПЦ, підтверджується ще одним таємним листом. З усього видно, що він був викликаний результатами Помісного Собору 31 січня 1945 р., і передусім прийнятим на ньому “Положенням про управління Російської православної церкви”. Згідно з останнім патріарх мав затверджувати і монастирський статут. У зв'язку з цим уповноважений Ради у справах РПЦ при РНК УРСР П. Ходченко надіслав 7 квітня 1945 р. за № 37/с листа до облвиконкомів для відповідних заходів щодо надання вказівок міськрадам, райвиконкомам та сільрадам по суті листа голови РСРПЦ при РНК СРСР Г. Карпова за № 477 від 22 лютого 1945 р. на ім'я голови РНК УРСР

М. Хрущова. У поданому витягу з листа говорилося: “Наперед до затвердження монастирського статуту, а також ухвалення Урядом Союзу РСР постанови, яка визначатиме правове становище монастирів, Рада у справах руської православної церкви при РНК СРСР вважає доцільним зберегти існуюче становище монастирів, які знаходяться на території Української РСР.

Виходячи з цього, Рада у справах Російської православної церкви при РНК СРСР просить Вас дати вказівки про те, щоб не чинилось з боку місцевих органів яких-небудь перешкод діяльності православних монастирів; у користуванні їх були б на 1945 рік залишені земельні наділи, худоба, птиця, споруди, сільськогосподарський реманент тощо, де вони є; і щоб мешканці в монастирях не виселялися із займаних ними приміщень” [74, арк. 16].

Проте, продовжуючи й надалі відверто неприховано вороже ставлення до монастирського життя і цілеспрямоване економічне викорінення монастирів, уряд СРСР ухвалює постанову від 20 серпня 1945 р. за № 2215 “Про порядок оподаткування прибутків монастирів та підприємств при єпархіальних управліннях” [9, арк. 18]. За цим документом, керуючись ст. 19 указу Президії Верховної Ради УРСР від 30 квітня 1945 р. “Про прибутковий податок з населення”, Наркомату фінансів СРСР дозволялося “притягати до оподаткування прибутковим податком” монастирі, які мали прибутки від сільського господарства, свічкових заводів та інших джерел господарського життя. Але, враховуючи попередні заходи сталінського керівництва у 30-ті рр. та роки повоєнної розрухи, про які прибутки могла йти мова?! Неможливо було оподатковувати те, що вже було давно розграбовано і відібрано. Щоправда, цією постановою, нарешті, було звільнено ченців та черниць, які проживали у монастирях і не мали особистих прибутків, від сплати воєнного податку та холостяцького податку з тих, хто був “зобов’язаний безшлюбним станом” [9, арк. 18].

І вже вкрай жахливою була спільна постанова № 1834 РНК Української РСР і ЦК КП(б)У від 19 листопада 1945 р. “Про залучення до поставок сільськогосподарських продуктів державі господарств монастирів і церков у західних і Ізмаїльській областях УРСР” [164, арк. 140]. Починаючи з 1945 р.,

постанова зобов'язувала монастирі і церкви, що мали у своєму користуванні орні землі, на яких здійснювалося засівання зернових культур, виконувати поставки зерна державі з кожного гектара оранки, відповідно до норм і порядку, встановленого для селянських господарств цих областей. Також, йшлося про зобов'язання здавати м'ясо, вовну за встановленими нормами для підсобних господарств та поставляти державі молоко від кожної корови, виходячи з тих норм, які було встановлено для селянських господарств.

Для монастирських громад Ізмаїльщини ця постанова була остаточно руйнівною. Безпосередньо для держави ті пуди зерна й літри молока, які мали намір відібрати владоможці у розорених і без того монастирських об'єднань, були не такими вже й важливими. Тепер, як того й бажала влада, “монастир, як господарський колектив” переставав існувати “в принципі”, а враховуючи подальшу відсутність можливості існувати економічно, монастир переставав бути духовною організацією. До чого, власне, й велося.

Деякі монастирські громади, які підпадали під закриття через малу чисельність монахів у них та відсутність засобів для існування, намагалися вижити за рахунок прийшлих з інших монастирів, або навіть ставили питання про об'єднання кількох монастирів в один. Так, наприклад, до Ново-Некрасівського монастиря на Ізмаїльщині в жовтні 1944 р. прийшли зі Славського монастиря (Румунія) диякон Лебедев (Іринарх), священник Белов і послушник Клим Степанов. А настоятель церкви ієромонах Купріян після припинення діяльності Борисівського жіночого монастиря просив священницького місця у селах Нерушай та Глибоке [37, арк. 3]. Влада в особі РСРПЦ при РНК СРСР та місцеві органи влади змушені були знаходити рішення цих проблем, однак спрямовували гострі питання у першу чергу на розгляд керівництва Православної церкви. Наприклад, в інструктивному листі заступника голови Ради у справах РПЦ при РНК СРСР К. Зайцева від 2 лютого 1945 р. йшлося про те, що “монахинь, які повертаються з Румунії, слід розмістити у тих монастирях, з яких вони були евакуйовані. Якщо у тих монастирях їх розмістити неможливо, то запропонуйте екзарху України розташувати монахинь в інших монастирях, де є можливість” [5, арк. 7].

Однак, і в такий спосіб не вдалося зберегти існування осередків чернечого життя. З часом, монахи згаданого монастиря наполягали на об'єднанні з Вилковським монастирем, проте влада на таке збереження монастирського життя також не пішла. Пояснення цього знаходимо у таємному листі від 18 вересня 1945 р. за підписом уповноваженого у справах релігійних культів при РНК СРСР по Ізмаїльській області: “Об'єднати два названих монастирі, як на мене, не доцільно, оскільки це підсилить і може сприяти розвитку одного з них, водночас, окреме існування кожного з них приведе до їх відмирання і поступового переходу господарства під відомство наших радгоспів і колгоспних організацій” [8, арк. 10]. А ось стосовно жіночого монастиря у цьому ж таки темнику уповноважений підкреслив, що “з господарської точки зору цей монастир може створити виробничо-трудова общину, корисну нашому соціалістичному суспільству”.

Результатом прихованого наступу на монастирі Півдня України стало скорочення їх кількості та мешканців-монахів. На весну 1945 р. лишилися діючими монастирські осередки в Одеській області: Свято-Архангело-Михайлівський жіночий (68 осіб), Свято-Пантелеймонівський чоловічий (6 осіб) — в Одесі, та ще Феодосіївський чоловічий (5 осіб) — у Балті. На теренах Південної Бессарабії лишився тільки Ізмаїльський чоловічий монастир, в якому мешкало 11 ченців [31, арк. 9].

Отже факти засвідчують — монастирі, як інституції, що втілювали фундаментальні православні цінності і корпоративні інтереси найбільш послідовних адептів християнства, були мало поширеним явищем на південних теренах України, а ті, що й існували, економічно ледве-ледве виживали і мало відповідали традиційним історичним монастирським нормам.

У 1944—1945 рр., після визволення Української РСР, радянською владою проводилась свідомо і цілеспрямована політика витискування й викорінення монастирів з суспільного життя. Відособленість, внутрішня закритість та автономний багатолітній уклад зі своїм чернечим соціумом — були зайвою формою свободи особистості у тоталітарній державі, яка прагнула до здійснення

повсюдного контролю над суспільством. Влада витісняла монастирі економічно й соціально, не припиняючи масованої антирелігійної пропаганди.

Нарешті, монастирське життя зберігалось в економічно міцних, чисельних за кількістю чернецтва, переважно жіночих обителях та в тих, які репрезентували історичну, культурну та архітектурну спадщину народу.

5.6. Матеріальні втрати Православної церкви та вірних

Усвідомлюючи програшність ситуації, румуни та німці, відступаючи під натиском радянських військ, робили все щоби вивезти цінне церковне майно до Румунії та Німеччини, а те, що неможливо було забрати, поспіхом висаджували в повітря та руйнували, брутально нівечили, палили.

Щоб відвернути народну увагу від масштабів більшовицького вандалізму довоєнних десятиліть, влада намагалася якомога ширше показати наслідки воєнного протистояння у ході Великої Вітчизняної війни.

З цією метою до областей було надіслано спеціальні вказівки щодо укладання зведених відомостей про збитки, заподіяні містам, так звані паспорти міст [166, арк. 1]. Невід'ємною частиною паспортів мали бути також альбоми фотознімків, які б давали повну документальну картину — порівняння становища міста до війни і після його звільнення від окупантів. У паспорті необхідно було відбити всю кількість житлових будівель, культурно-побутового призначення, комунальних, навчальних установ та інших споруд, що знаходяться у межах міста.

Інструкція щодо укладання альбомів з метою врахування збитків передбачала спеціальну схему фіксації — фотографування руйнувань у містах обласного призначення. Поміж обов'язкових 30 пунктів цієї схеми, передбачалися саме такі: загальний вигляд міста згори — 2 знімки; електростанції, заводи, фабрики — 8-10 знімків; вокзали, депо, телеграфи, музеї, пам'ятники, театри тощо — 2-3 знімки тощо. Автори інструкції не оминули увагою також необхідність зафіксувати матеріальні збитки, заподіяні війною церковним спорудам, багато з яких розглядалися владою як історико-архітектурні зразки, а не як духовно-релігійні об'єкти. Поряд зі світлинами, що відображали народногосподарську та культурну тематику, було передбачено і фотографування церков та інших споруд релігійних культів (по 2-4 знімки) [166, арк. 2].

Наступним кроком після формування фотоальбомів у визволених від окупантів областях розпочалася активна робота у напрямку збирання інформації

про завдані війною церквам та іншим культовим спорудам матеріальні втрати та сакральні-ритуальні речові збитки. Цією справою займалася спеціально утворена “Надзвичайна Державна Комісія (далі — НДК) із розслідування і встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників та їх пособників”, очолювана П. Богоявленським. НДК розіслала до облвиконкомів інструкцію, затверджену ще РНК СРСР 7 травня 1943 р., якою визначалися вимоги щодо утворення обласних комісій сприяння в роботі НДК та конкретні заходи у напрямку організації цими комісіями обліку збитків. Обласні комісії, у свою чергу, залучаючи до цієї справи навіть церковно-адміністративні органи та їх керівництво, спрямовували інструктивні листи головам райвиконкомів з конкретними вимогами до голів сільських рад. Спільну зацікавленість влади і церкви складанні актів про збитки спостерігаємо на прикладі Одеської області. У листі заступника голови Одеської обласної комісії сприяння НДК на ім'я голів виконкомів райрад депутатів трудящих згадано і про об'єкти релігійного призначення: “Одеська Комісія Сприяння НДК СРСР з виявлення збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками, супроводжуючи при цьому лист Благочинницької Ради Херсонсько-Одеської Єпархії, пропонує забезпечити вручення такого адресатові і сприяти йому у справі виявлення і складання актів по збитках, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками церковному майну і спорудам, розташованим на території _____ району.

Сприяння це має бути шляхом надання транспортних засобів і надсилання вказівок відповідним сільрадам вжити заходів до скорішого і більш повного складання актів про збитки, які повинні складатися комісією у складі віруючих, об'єднаних у тій церкві, для якої належить скласти акти по збитках” [110, арк. 2]. До цитованого нами листа додавалося наполегливе звернення голови Одеської Благочинницької Ради протоієрея Василя Браги до настоятелів церков і віруючих Одеської області. У ньому, між іншим, йшлося про те, що рада Херсонсько-Одеської єпархії пропонує негайно надіслати на адресу благочинія* точні дані про

---

* Благочиніє одеських церков знаходилося в Одесі на вул. Пушкінській, № 79.

ті злочинства, які спричинили у парафіях та їхніх церквах румуно-німецькі загарбники і вказати матеріальні збитки, яких вони завдали церкві і державі, згідно із вказівками НДК СРСР. Оцінюючи вартість відновлювальних робіт і вартість тих предметів, які загарбники вивезли з собою, зіпсували чи знищили, члени комісії повинні були дотримуватись тогочасних цін. Можливо заради того, щоб представники релігійних громад часом не заносили до актів різного роду збитки, що не мали відношення до релігійного культу та не були чітко систематизовані, чиновник наголошував: “Відомості ці мають бути подані за формою акту що додається, повинні мати перевірений характер і торкатися злочинів окупантів тільки по лінії церковних споруд, начиння та інших предметів релігійного ужитку” [110, арк. 3].

Уповноважений Ради РПЦ при РНК УРСР П. Ходченко 29 вересня 1944 р. надіслав телеграму за № 57/с безпосередньо своїм підлеглим, обласним уповноваженим, у якій у достатньо жорсткій формі вимагав: “Негайно зберіть та надішліть, або сповістіть по телефону (№...) відомості: які церкви та де саме були пограбовані, зруйновані під час окупації румунами; що саме ними вивезено з храмів та молитовних будинків, на яку суму. Термін — 8 жовтня ц.р.” [73, арк. 38].

Наскільки чіткою була виконавська дисципліна в апараті РСРПЦ, важко судити. Однак, того ж дня уповноважений РСРПЦ при Миколаївському облвиконкомі Жванко надіслав запитувану інформацію. З усього було видно, що окупанти вчинили багато лиха саме у тих районах області, які знаходилися в німецькій зоні окупації — генеральній окрузі “Миколаїв”.

У поданих зведеннях на ім’я уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК УРСР П. Ходченка загальні збитки у масштабах області, заподіяні окупантами церковним громадам, становили 3133 тис. руб. [3, арк. 1].

Проте, дані, наведені в *табл. 5.7*, хоч і уточнені нами, все ж на той час були далеко не повними і не остаточними, оскільки базувалися лише на основі актів, зібраних з двох райвиконкомів — Жовтневого та Братського. По інших районах збитки не було зафіксовано.

Таблиця 5.7

Збитки, заподіяні православним храмам Миколаївської області

(в руб.)

Православні храми	Населений пункт	Район	Сума збитків (руб.)
Православна церква	с. Мала Погорілівка	Октябрський	326000
Православна церква	с. Костянтинівка	Октябрський	39000
Православна церква	с. Воскресенське	Октябрський	2100000
Свято-Миколаївська церква	с. Братське	Братський	743100
Разом			3208100

Вочевидь, центральне республіканське керівництво (передусім уповноважений у справах РПЦ при РНК УРСР) було незадоволене темпами та результатами роботи райвиконкомів області. Кілька днів по тому, 3 жовтня голова виконкому обласної ради Борисов та уповноважений Жванко спрямовують таємного листа за № 0903 до всіх голів виконкомів районних рад депутатів трудящих з вимогою: “Терміново зберіть і надішліть до виконкому обласної ради такі дані: які церкви і де було пограбовано, знищено під час окупації румунами; що вивезено з церков і на яку суму. Оскільки ці відомості дуже важливі, Вам слід поставитись серйозно до їх виконання. Термін виконання — 8 жовтня 1944 р.” [73, арк. 13].

Підрахунки здійснювалися за актами, які надходили з місцевих комісій, до яких часто залучали й священнослужителів. Так, у матеріалах акту від 14 жовтня 1944 р., укладеного комісією у складі протоієрея Іваницького, настоятеля церкви Св. Миколая та членів церковної ради, зазначається: “Цим свідчимо, що під час

відступу німців-окупантів здійснено ними збитки Свято-Миколаївській церкві у селі Братське на Миколаївщині. Бомбардування німців* призвели до руйнування церкви, збудованої з випаленої цегли”. Окрім того, окупанти пограбували у храмі іконостас із 4-х великих ікон вартістю 50 тис. руб., вивезли 25 старовинних ікон різного розміру загальною вартістю 50 тис. руб., 5 ритуальних килимів вартістю 25 тис. руб. та 18 рушників на суму 3600 руб., різноманітних предметів церковних меблів на 9500 руб., дзвін вагою 48 кілограмів вартістю 5 тис. руб. тощо [3, арк. 1]. Один лише капітальний ремонт церковної споруди потребував витрат на 600 тис. руб. А загалом збитки становили понад 743 тис. руб. [73, арк. 22].

Голова Жовтневого райвиконкому Михайлов у інформації до облвиконкому від 26 жовтня 1944 р. повідомляв, що румунськими військами (явна неточність, оскільки Жовтневий район з центром у с. Вознесенське був у німецькій зоні окупації) у селі Мала Погорілівка Жовтневого району було підірвано церкву вартістю 285 тис. руб., знищено та пограбовано майна на 41 тис. крб.; із церкви с. Костянтинівка того ж району було вивезено майна на 39 тис. руб. У районному центрі Воскресенському було зірвано церкву вартістю 1500 тис. руб., знищено культового майна на суму 505 тис. руб. та ще й вивезено 20 тис. руб. готівкою [73, арк. 28].

На Одещині до складу обласної комісії зі сприяння в роботі НДК входило 16 осіб. Поряд зі світськими особами та партійно-державними функціонерами активну роботу проводив і намісник управляючого Одеською єпархією протоієрей Василь Брага [101, арк. 27]. З 9 вересня 1944 року, про що свідчить посвідчення, видане відповідальним секретарем обласної комісії Гуртовим, настоятель церкви Різдва Христового (знаходилась при міській лікарні), згодом Свято-Троїцької церкви (Грецької) протоієрей М. Добровольський також значився членом обласної комісії [38, арк. 4].

---

* Оскільки йшли безперервні бойові дії, досить важко визначити, хто саме спричинив цей акт вандалізму — нацистські чи радянські авіаційні бомби.

17 жовтня 1944 р. за підписом голови обласної комісії Колибанова було надіслано телеграму голові РНК України Хрущову про те, що станом на 16 жовтня Одеською обласною комісією було враховано 3456 актів на суму 14474,6 тис. руб., у тому числі 28 актів відповідно по церквах на суму 2536 тис. руб. [100, арк. 7]. А вже у грудні 1944 р. до союзної НДК на ім'я П. Богоявленського від Одеської обласної комісії направлено реєстр 68 актів і узагальнені відомості по церквах Одеської області на загальну суму збитків 16338,6 тис. руб. [100, арк. 69; 101, арк. 21, 28]. Реєстр та додаток до нього було зведено і підписано намісником управляючого Одеської єпархії протоієреєм Василем Брагою.

Серед вказаної кількості актів, що збиралася у межах 24 районів області, 4 міст (Одеса, Ананіїв, Первомайськ, Крижопіль) і складалися у реєстр впродовж травня-жовтня 1944 р., значну кількість становили церковні акти — їх разом нараховуємо 60. Окрім них у реєстрі знаходились також акти на певні суми збитків у двох молитовних будинках, Осиповському монастирі (Фрунзенський район), Свято-Успенському соборі міста Одеси та чотирьох релігійних громад [111, арк. 154].

Абсолютні числа збитків по церквах коливалися від найменшої до найвищої у межах кількох порядків. Наприклад, мінімальна сума збитків, заподіяних ворогом церкві села Плоске Гросуловського району становила біля 3500 руб. у цінах воєнного часу, а максимальна — у розмірі 4401 тис. руб. у результаті знищення культової споруди у селі Демидове. Для розуміння вартісного значення деяких церковних речей, інвентарного та культового майна, наведемо деякі ціни на предмети культового призначення. Так, чаша для причастя оцінювалася приблизно в 250 руб., ікона Спасителя в кіоті — близько 550 руб., іконостас з великими іконами на 10 шт. — 5500 руб., Євангеліє — 100 руб., дзвони — коливалися від 500 руб. до 5 тис. руб. у залежності від металу, ваги та розмірів.

Уявлення про те, з яких саме показників складалися зведені відомості заподіяних церквам збитків німецько-румунськими загарбниками дає *табл. 5.8*, яка укладена на основі додатку до реєстру актів по Одеській області [111, арк. 165—167].

**Показники та загальний розмір збитків
нанесених загарбниками церквам Одеської області
(у руб.)**

№ п/п	Види знищеного, зруйнованого, пограбованого і зіпсованого майна	Відновлювальна вартість повністю знищеного і пограбованого майна	Розмір витрат, необхідних для відновлення частково зруйнованого майна	Загальний розмір збитків (Σ стовпців 3 і 4)
1.	Споруди господарського призначення	–	–	–
2.	Житлові споруди	9270	100966	110236
3.	Будівлі культурно-побутового призначення	–	–	–
4.	Споруди релігійних культів	2898782	2803805	5702587
5.	Інші будівлі і споруди	125656	53028	178684
6.	Споруди	–	–	–
7.	Обладнання і транспортні засоби	12300	4000	16300
8.	Багаторічні насадження	30000	240	30240
9.	Тяглова та продуктивна худоба	77120	–	77120
10.	Паливо, матеріали тощо	703603	–	703603
11.	Незавершене промислове виробництво	–	–	–

12.	Сільськогосподарські продукти	85480	–	85480
13.	Посіви, незавершене виробництво у с/г	–	–	–
14.	Готівка	85666	–	85666
15.	Збитки земельним угіддям	–	–	–
16.	Інші види майна разом	9305539	43100	9348639
	Разом	13333416	3005139	16338555

Аналіз показників таблиці, вказує на те, що лише пункти 4 та 16 подавали безпосередні і прямі збитки приходів, на чому було акцентовано увагу місцевого кліру у листі протоієрея Василя Браги, а п.п. 1, 6, 11, 13 і 15 взагалі ніякого відношення до релігійних інституцій не мали. Така структура складових, на перший погляд виглядає абсурдно, однак вона була характерною для будь-якої зведеної відомості всіх областей республіки, оскільки регламентувалася направленою з центру вже згадуваною інструкцією. Повертаючись до таблиці, зазначимо, що саме п.п. 4 і 16 сумарно давали цифровий вираз збитків, який зазнала Православна церква і її духовна інфраструктура в роки війни. Тож розглянемо конкретніше перелік окремих видів зруйнованого, знищеного та пограбованого майна по Одеській області. Загальні збитки, заподіяні храмам та будівлям релігійних культів становили — 5702587 тис. руб. (відповідно, церквам — 5464483 і молитовним домам — 238104 тис. руб.). Однак, найбільшу частку від загальної суми збитків становили саме компоненти 16 пункту, названі — “прочие”: перш за все це: 4 іконостаси вартістю 58500 руб., 52 престоли вартістю 2279830 руб., 1 жертovníк — 2500 руб., 2 гробниці — 19500 руб., 3 панікадила вартістю 7150 руб., 13 хрестів — 9050 руб., 35 шовкових покривал — 38650 руб., 76 килимових доріжок вартістю 67500 руб., 285 рушників — 29900 руб., 65

священицьких вбрань на суму 3241400 руб., 243 ікони вартістю 253112 руб., різного церковного начиння – 3341547 руб. Усього — 9348639 тис. руб.

На початку жовтня 1944 р. і у межах Херсонської області було завершено збирання даних по районах, яке відбувалося з червня до серпня. 7 жовтня 1944 р. секретарем обласної комісії з обліку збитків у Херсонській області С. Новаком було укладено “Реєстр актів про збитки заподіяні німецько-фашистськими загарбниками та їх підсобниками підприємствам, установам області, підпорядкування Херсонської області УРСР по об’єктах релігійних культів”, де йшлося про масштаби злочину проти релігії, духовенства та віруючих-мирян. У цьому реєстрі, направленому до Надзвичайної Державної комісії, зазначалося, що у масштабах області було зруйновано і пограбовано 15 культових споруд, серед них — 4 православні собори в Цюрупинську та Каховці, Катерининський (на території воєнного Форштадту) та Успенський собори у Херсоні. Найбільших збитків зазнали: церква православної громади с. Каланчак — 806906 руб., церква села Великі Копани — 819772 руб., Миколаївська церква — 548342 руб. та церква Усіх Святих — 206584 руб. у Херсоні. Загальна сума збитків по Херсонській області становила 6890 тис. 299 руб. [73, арк. 28].

Остаточні зведення та підрахунки за реєстраційними документами, які свідчать про масштаби збитків, нанесених церковним установам німецьким та румунським окупаційними режимами, можна простежити за *табл. 5.9*.

Таблиця 5.9

Показники збитків по церквам Херсонської області
(у руб.)

Назва культової споруди	Населені пункти та райони області	Дата реєстрації акту збитків	Сума збитків (руб.)
Православна община	с. Каланчак, Каланчакський р-н	23.07.44	806906
Православна община	с. Олександрівка, Каланчакський р-н	3.06.44	45600

Православний собор	м. Цюрупінськ, Цюрупінський р-н	25.08.44	2171298
Сільська церква	с. Вел. Копани, Цюрупінський р-н	25.08.44	819772
Православна община	с. Нова Маячка, Каховський р-н	8.08.44	33283
Православний собор	м. Каховка	8.08.44	10000
Сільська церква	с. Британи, Каховський р-н	8.08.44	15000
Сільська церква	с. Любимовка, Каховський р-н	8.08.44	23350
Синагога	м. Херсон (вул. Горького, 27)	11.08.44	1129770
Катерининський собор	м. Херсон (Військовий форштадт)	11.08.44	450828
Успенський собор	м. Херсон (вул. Леніна)	11.08.44	137200
Привозна церква	м. Херсон (Привозна площа)	11.08.44	293896
Миколаївська церква	м. Херсон (вул. Мостовська, 16)	11.08.44	548342
Греко-Софіївська церква	м. Херсон (вул. Червонофлотська, 11)	11.08.44	198500
Церква Усіх Святих	м. Херсон (міська площа)	11.08.44	206584
Разом по області			6890329

Основаючись на даних таблиці можна стверджувати, що руйнувань та збитків зазнали культові споруди лише трьох районів області та безпосередньо міста Херсона. Пояснюється це тим, що наведені у таблиці лівобережні райони Дніпра були в епіцентрі кровопролитних наступально-оборонних боїв протидіючих сил наприкінці 1943 — початку 1944 рр. за стратегічно вигідний херсонський плацдарм, що й призвело до значних матеріальних збитків православним храмам та іншим культовим спорудам. Особливо церкви та дзвіниці були об'єктами спостереження, координації та корекції артилерії та авіації і саме вони першими потрапляли під шалений обстріл далекобійних гармат та бомбардування з повітря.

На відміну від Херсонської, Миколаївської та Одеської областей, які завдяки активним бойовим діям Червоної армії протягом весни 1944 р. позбавилися загарбницького ярма, останньою із південних областей України у серпні 1944 р. була звільнена Ізмаїльська область. На цих теренах уповільнювалося і затягувалося проведення обліку збитків, заподіяних фашистськими загарбниками.

Очевидно, що перспектива швидкого завершення війни і бажання Сталіна якомога швидше організувати суд над фашистськими злочинцями та висунути на адресу урядів Німеччини та Румунії вимоги щодо відшкодування збитків, вимагали від державно-партійних органів в областях прискорення обліку збитків. З цією метою Раднарком СРСР встановив 3-місячний термін від дня визволення окупованої території для проведення обліку злочинів і збитків, спричинених німецько-фашистськими загарбниками. Щоб прискорити роботу на місцях голова Республіканської комісії сприяння НДК з обліку злочинів, здійснених німецько-фашистськими загарбниками і їхніми союзниками М. Хрущов 11 вересня 1944 р. надіслав інформаційного листа голові Ізмаїльської обласної комісії сприяння НДК, секретареві обкому КП(б)У В. Горбі. У ньому висловлювалося невдоволення і разом з тим визначалися жорсткі терміни виконання рішення уряду: “Організація обліку і облік злочинів та збитків, заподіяних окупантами господарству Вашої області, проходять повільно, темпами, які не забезпечують завершення цієї роботи у терміни, встановлені Надзвичайною Державною Комісією.

Вживайте заходів для скорішого закінчення обліку злочинів, заподіяних окупантами і спричинених ними збитків господарству Вашої області і направте всі документи і фотоальбом до Надзвичайної Державної Комісії, а копії узагальнених даних і інші примірники фотоальбомів — до республіканської комісії сприяння. Одночасно забезпечте контроль за наданням у встановлений термін актів про збитки, спричинені окупантами підприємствам і організаціям союзного і республіканського підпорядкування. Про виконання повідомте мене спеціальним донесенням до 1 листопада 1944 р.” [144, арк. 1].

Виконуючи директиву, Ізмаїльський облвиконком вже 5 жовтня 1944 р. ухвалив рішення за № 62 “Про врахування збитків, заподіяних німецько-

фашистськими загарбниками та їх співучасниками державним, кооперативним і громадським підприємствам, установам, організаціям і колгоспам”. Першочерговим завданням у напрямку узагальнення матеріалів по збиткам і підготовки зведених даних для розгляду облвиконком вважав створення комісії, до якої увійшло 9 осіб. Серед них — партійно-державні апаратники та начальники спецслужб — секретар обкому КП(б)У В. Горба, голова облвиконкому Г. Куликов, начальник обласного управління НКГБ — Крилов, начальник УНКВС — Корнійчук, уповноважений держплану при РНК СРСР — Сметанюк та інші. Проте жодного представника від релігійних громад в обласній комісії не передбачалося.

Цим документом голови міських і районних виконавчих комітетів зобов’язувалися:

— створити на підконтрольних установах та підприємствах спеціальні комісії з визначення збитків, до яких мали увійти їхні керівники, головні бухгалтери, профспілкові працівники та інші;

— провести детальну перевірку повноти охоплення актами тих підприємств, установ і організацій, яким завдано збитків;

— підготувати підсумки врахування збитків для подання до НДК до 3 жовтня 1944 р.;

— у триденний термін здійснити повну інвентаризацію матеріальних цінностей, поклавши повну відповідальність за її проведення на органи ЦСУ тощо.

Для складання актів про збитки, заподіяні окупантами і руйнівною війною, при церковних громадах на добровільній основі утворювалися комісії, які, власне, й займалися безпосередніми підрахунками зруйнованого та вивезеного окупантами культового і житлово-господарського майна. Як правило, ці комісії склалися з 4-5 осіб, обов’язково за особистої участі старости релігійної громади і священика, якщо такий був. Оскільки більшість кліру Південної Бессарабії з наступом радянських військ виїхали до Румунії, відчувалася гострий брак священнослужителів, а парафії довгий час лишалися вільними. Так, через відсутність “на приході батюшки” члени комісії, до складу якої увійшли староста цієї ж церкви М. Кириянаке та члени релігійної громади І. Сидоренко, О. Ігнатів і

Й. Котов, склали акт від 25 грудня 1944 р. про збитки, спричинені Свято-Димитрівській церкві у Ізмаїлі. Згідно з інвентарним описом церкви було вивезено до Румунії: 3 срібних хрести вагою 2300 грамів; 2 срібні чаші з позолотою, вагою 1500 грамів; 2 срібні звідниці; срібний дискос; ложечка; 3 чашечки і 2 підноси також із срібла (усе разом — майже 800 грамів), 2 пари нового священицького вбрання з повним комплектом елементів, необхідних для священнодійства, документи на власність церковного майна, реєстр майна тощо [166, арк. 44—44 зв.].

Часто “на рахунок” окупантів члени комісій записували зруйновані вщент допоміжні церковні споруди, сараї, кам’яні плити, зимові кухні, церковні огорожі, водопровідні крани тощо. Іноді до актів заносили не тільки те, що безпосередньо вдалося вивезти окупантам, а також і майно, яке, через воєнний безлад та відсутність господарів, розікрали або прибрали до рук місцеві жителі. В умовах воєнної розрухи вони намагалися хоч якимось чином компенсувати собі матеріальні збитки. У деяких рукописних актах, укладених за участю членів релігійних громад, спостерігаються виправлення, підтирання тощо, особливо у тій частині, де йдеться про вартісний вираз заподіяної шкоди. Вірогідно, громада мала певні надії на можливу грошову компенсацію з боку держави.

Із 18 культових споруд (14 православних храмів і 4 синагоги), що функціонували в Ізмаїлі напередодні війни, було повністю зруйновано 1 синагогу, частково зруйновано 3 православні церкви і 3 синагоги, спільною площею 9700 м². За узагальненими відомостями міської комісії про збитки, заподіяні війною церковним установам Ізмаїла, беручи до уваги вартість споруд, майна та обладнання, було визначено суму у 10105 тис. руб. [166, арк. 3; 168, арк. 8]. З урахуванням пізніших уточнень до попередніх підрахунків, збитки по місту становили 7 зруйнованих та пограбованих споруд релігійних культів (православні церкви, іудейські синагоги та інші допоміжні споруди культового призначення) на суму 11885 тис. руб. [165, арк. 3].

Навіть приблизне порівняння кількості церковних храмів на прикладі Ізмаїльського регіону показує ставлення влади до релігії і церкви. Якщо у 1930-ті

роки за румунського володарювання Південною Бессарабією в Ізмаїльському повіті діяло понад 60 храмів, то з встановленням радянської влади літом 1940 р., як вже зазначалося, налічувалося не більше трьох десятків. Воєнне протистояння ще більше ускладнило матеріально-технічну ситуацію культових осередків.

У цілому, в межах чотирьох областей Півдня України, збитки, заподіяні війною релігійним спорудам Православної церкви, становили понад 38 млн. руб., що видно з наведеної *табл. 5.10*.

Таблиця 5.10

Збитки від війни православних храмів на Півдні України
(у тис. руб.)

Області Півдня України	Повністю зруйновано		Частково зруйновано		Загальна кількість зруйнованих релігійних споруд	Загальна сума збитків
	кількість споруд	сума збитків	кількість споруд	сума збитків		
Ізмаїльська ¹	1	870	6	11015	7	11885,0
Одеська	9	–	33	–	42	16338,5
Херсонська	4	4927,7	11	1962,5	15	6890,2
Миколаївська ²	2	2390	1	931	3	3133,1
Разом	16	8187,7	51	13908,5	67	38246,8

Повертаючись до проблеми “авторства” злочинних дій проти церкви, слід звернути увагу на те, що архівні матеріали, зокрема довідки сільських та районних рад, датовані 29 вересня 1944 р., дозволяють стверджувати: румуни на території

Примітки:

¹ Маємо дані лише по місту Ізмаїл.

² Дані подано на 29 вересня 1944 р. і за матеріалами лише двох районів Миколаївської області — Братського і Жовтневого.

Південної Бессарабії та колишньої “Трансністрії” толерантно ставились до релігійних установ, тому великої шкоди церковним спорудам майже не спричинили. Так, священник старообрядницьких церков Різдва Христового і Святого Миколая в Ізмаїлі о. Кіндратій (Лессін) у довідках, поданих до районної комісії з питань збитків, заподіяних окупантами, повідомляв, що “наша церква у період окупації румуно-німецькими властями 1941—1943 років не зазнала ніяких збитків” [166, арк. 59—60]. Зауважимо, що розповсюджені та широко вживані на той час ідеологічні та пропагандистські шаблонні вирази і формулювання на зразок: “німецько-фашистські загарбники та їх співучасники”, “румуно-німецькі окупанти” та інші часто фігурували як правові категорії, що вказували на винуватців злочинів.

Не ставлячи під сумнів наріжні критерії та сутність самих окупаційних режимів, все ж висловимо певні думки з цього приводу. Стосовно визначення “авторства” злодіянь, які було заподіяно церкві та релігійним громадам, маємо зазначити, що утворені при міських та районних виконавчих комітетах з визначення збитків місцеві комісії часто відокремлювали німецькі і румунські дії. Надсилаючи інформацію про знищення та пограбування церков, вони підкреслювали саме німецьку причетність до актів духовно-релігійного вандалізму, а не румунську. Воно й зрозуміло, оскільки при усій своїй окупаційній сутності, румуни все ж були православними і виявляли християнську толерантність до місцевого православного населення, часто самі активно сприяли відродженню соборів, церков та монастирів у період 1941—1944 рр., особливо у зоні губернаторства “Трансністрія”, про що йшлося у статтях і монографії, опублікованих автором в останні роки [334; 336—338; 340; 342]. Самі ж представники радянської влади визнавали, що румуни, у своїй політиці християнізації місцевого населення, надавали великого значення відбудові зруйнованих у 30-ті роки православних храмів. Не тільки секретар Одеського обкому КП(б)У Сосновський на обласній нараді від 28 жовтня 1944 р. наголошував на зростанні в області кількості церков (після визволення їх стало 67) [106, арк. 36]. Надто відвертим у своїй характеристиці наслідків війни для Православної церкви

був П. Ходченко, який у грудні 1944 р. у листі до секретаря ЦК КП(б)У Кириченка писав: “До Вітчизняної війни на Україні залишалося не так багато взагалі церков усіх орієнтацій. У період же окупації їх виникло не менше того, скільки було до Жовтневої революції” [32, арк. 5].

Під час досконалого і комплексного вивчення інформації, що надходила до обласних виконавчих комітетів (особливо Миколаївського) від підпорядкованих міст і сіл, запрошується логічний висновок про толерантне ставлення румунів до відроджуваного ними християнства у адміністрованих повітах, тобто “трансністрійських” та бессарабських землях. Підтвердженням висловленої тези є документ, що зберігається серед матеріалів листування уповноваженого Ради у справах РПЦ у фонді Миколаївського облвиконкому. Це, досить коротке повідомлення на ім'я голови Миколаївського облвиконкому від 10 жовтня 1944 р. засвідчувало: “Казанковський райвиконком повідомляє, що не румунськими, а німецькими солдатами у селі Миколаївка-ІІ у церкві був знищений іконостас вартістю 50 тис. руб., а також вибиті вікна, скло тощо, приблизно на 10 тис. руб., і разом завдано збитків на 60 тис. руб.” [73, арк. 14]. Документ підписаний головою Казанковського районного виконавчого комітету Міщенком і секретарем М'якеньким. Повідомлення на зразок “руйнувань, пограбувань церков, вивезення церковного майна окупантами по районах області немає”, “не спостерігається” надходили від голови Вознесенського райвиконкому (від 11.X.44 р.), Миколаївського міського виконавчого комітету (від 12.X.44 р.), зі словесної заяви секретаря Очаківського райвиконкому, з Єланецького району — (від 18.X.44 р.), з Привольнянського району — (від 19.X.44 р.), Благодатненського — (від 25.X.44 р.) та з Ново-Бузького району (від 1.XI.44 р.) [73, арк. 15, 18, 23, 24, 27, 35].

Не було зруйновано значної кількості православних храмів і в Південній Бессарабії, яка також перебувала в зоні румунських інтересів напередодні і в роки Другої світової війни. У межах вже відновленої Ізмаїльської області після визволення у списку недіючих церков станом на 1 грудня 1944 р., який склав уповноважений Ради у справах РПЦ при Ізмаїльському облвиконкомі Петренко, подаються лише 4 населені пункти з 39, в яких не діяли православні церкви.

Переважно причина була однакова — “Пошкоджена, — розбиті двері, вікна, куполи, дах і внутрішні стіни. У м. Кілії від авіабомби пошкоджена церква, пограбована” [2, арк. 112—113]. Проте, 60 культових споруд у межах області, за тими ж таки списками уповноваженого [2, арк. 108а—111], вціліли і виконували своє духовно-обрядове призначення, що власне є доказом того, що румунські загарбники, відступаючи, як їм вважалося, зі споконвічних територій, не чинили актів вандалізму щодо місць релігійного волевиявлення населення краю.

У підсумку зазначимо, що тепер досить складно визначити збитки і оцінити те, що після себе залишили окупанти на південних українських землях. Одні — руйнували храми, інші — відновлювали. Проте, з упевненістю можемо констатувати — винна в усьому війна з її жахливим смертоносним руйнівним обличчям й ті режими, які поборювали Православну церкву. Адже церкви, собори, молитовні будинки — і ті, що вціліли під час антицерковних вакханалій 20—30-х років ХХ ст., організованих правлячою більшовицькою партією, та й ті, що були відновлені православними за підтримки “місіонерів” із-за Дунаю, у період “румунського християнського ренесансу” 1941—1944 років, однаково страждали від безпосередніх бойових дій, бомбардувань авіації, артилерійських обстрілів тощо. Та якщо, матеріальні збитки й можна підрахувати, хоча б у грошовому виразі, то душевні страждання віруючих та втрати наріжних основ православної духовності кількох поколінь суспільства виміряти, на жаль, неможливо.

* * *

Дослідження методів реалізації радянської моделі державної політики стосовно православ'я після звільнення від окупантів Півдня України дає можливість зробити наступні висновки:

1. Екстраординарні умови війни змусили радянський режим трансформувати стосунки з церквою, як соціальним інститутом і, проголосивши “новий” релігійний

курс у 1943 р., реалізувати сталінську ідею одержавлення РПЦ шляхом створення законодавчої бази державно-церковних стосунків і спеціального органу — Ради у справах РПЦ, які, власне, й визначали цій конфесії жорсткі “умови гри”.

2. Реалізація кремлівських технологій, у тому числі й на півдні республіки, мала подвійне завдання, з одного боку, виявити конфесійну палітру різних регіонів шляхом обліку та реєстрації храмів, релігійних громад та духовенства, з іншого, — виробити низку політико-бюрократичних заходів, спрямованих на створення перешкод на шляху до виникнення нових релігійних об’єднань, витіснення національних конфесій і вибудови моноцерковної системи (на весну 1945 р. існувало лише 3 парафії автокефалістів). Виразною ознакою Півдня України проступає те, що усі релігійні громади, храми та духівництво позиціонували себе прихильними до пануючої й одержавленої патріаршої РПЦ і майже 100% православних приходів, відкритих за окупаційного адміністрування, були взяті на облік і зареєстровані місцевою владою, не припиняючи їхньої дії. Брак священнослужителів, спричинений новою хвилею репресій 1944—1945 рр., еміграцією за кордон та відсутністю перспектив у державно-церковних відносинах дуже гостро відчувався в межах Півдня України. Третина храмів і православних парафій регіону зовсім не мали духовних поводитирів, приходили до занепаду й монастирські осередки.

3. Монопольне право на формування свідомості на більшовицький кшталт у постокупаційному суспільстві півдня республіки спричинило ошаленілу антирелігійну пропаганду і повернуло вже відпрацьовані у передвоєнні роки репресивні методи щодо місцевого духовенства, яке здійснювало пастирське служіння на адміністрованих румунськими окупантами землях.

4. Попри інквізиційно-ідеологічні заходи влади, релігійні настрої населення ставали дедалі характерною ознакою повоєнного часу. Зареєстровані й діючі 585 православних храмів на Півдні України, пастирське служіння в них 583 кліриків ставали основою духовної регенерації і навернення десятків тисяч людей до християнського віровчення і православного обряду.

5. Моральні й духовні основи віруючих Півдня України надали можливість безпосередньо інтегруватися у загальнодержавні патріотичні рухи і знайшли практичний вияв у вагомому матеріальному втіленні. Матеріальна, грошова, продовольча допомога супроводжувалася проявами глибинної християнської доброчинності, співчуття й турботи за ближніх.

6. Матеріально-сакральні втрати від війни у географічних межах регіону склали 67 зруйнованих православних храмів, вартістю 38246,8 тис. руб. у воєнних цінах. Втім, внутрішні страждання людей та втрати наріжних основ православної культури кількох поколінь співвітчизників компенсувати, на жаль, нічим неможливо.

ВИСНОВКИ

Різнобічний аналіз функціонування Православної церкви на Півдні України у роки Другої світової війни засвідчує, що впродовж усього періоду 1939—1945 рр. православ'я було важливим соціокультурним чинником, який відіграв суттєву і впливову роль у суспільному житті регіону. З цієї причини будь-яка влада — радянська чи румунська, — яка замінювала одна одну під час війни, змушена була будувати свою релігійну політику, враховуючи історичну роль цієї конфесії.

Основні наукові результати дисертаційного дослідження, що виносяться на захист, пропонуються у таких теоретичних положеннях і узагальненнях.

1. Релігійне життя на Півдні України в роки Другої світової війни значною мірою залежало від історичних особливостей розвитку регіону і визначалося його специфічною етноконфесійною картою, для якої домінування православ'я переважно в українських громадах стало іманентною ознакою. Традиційно активна позиція Православної церкви забезпечувала тут високий рівень релігійності й побожності населення і здійснювала помітний вплив на життєвий уклад місцевого населення.

2. Політика офіційного Бухаресту стосовно православних віруючих Півдня Бессарабії, якими опікувалася єпископія Четатя-Албе — Ізмаїл, у 30-ті рр. ХХ ст. характеризувалася періодичними румунізаторськими атаками на місцеве православне слов'янське населення (українців, росіян, болгар та інших) у вигляді суцільного контролю над місцевими парафіями, посилення їхньої залежності від церковної юрисдикції патріархату Румунської православної церкви, Священного Синоду і правлячої монархічної системи, яка, власне, забезпечувалася класичним альянсом “король—церква—нація”. Румунська церква у Південній Бессарабії через єпископію, очолювану єпископами Діонісієм та Полікарпом, викорінювала споконвічні духовні традиції слов'янського населення, позбавляла його права на віросповідання та богослужіння рідною мовою, виховувала молодь у дусі

“румунського патріотизму” через мілітаризовані та націоналістичні організації (наприклад, “Straga Tăgii”), до яких активно залучала й тамтешнє духовенство. Проте, місцеві клірики та православне населення, сконцентроване переважно в парафіях південно-бессарабських повітів (за нашими підрахунками 156 парафій із 220), попри румунізаторський тиск, виборювали своє право на сповідання дідівської православної віри, зберігали багатовікову духовну культуру, опікувалися церковно-культурними та монастирськими спорудами зі старовинними зразками сакрального мистецтва, духовної літератури, побутово-ритуальних речей, посуду тощо. Переважаюча слов’янська складова (65—67% мешканців) в етно-національній структурі регіону стала головним чинником, що визначав специфіку конфесійної карти, її палітру, рівень релігійності, вплив на життєвий уклад, міжконфесійні суперечки й стосунки з владою тощо.

3. Румунська політика в адміністрованих землях Південної Бессарабії в 30-ті роки, не руйнуючи наріжних основ християнського буття місцевого населення, реалізовувала релігійні заходи у руслі монархічно-націоналістичних ідей “Великої Румунії” і спрямовувалася на вилучення місцевих національно-традиційних ознак з православного церковнослужіння.

4. Атеїстичний курс Москви напередодні Другої світової війни був логічним продовженням марксистсько-ленінської ідеології, зорієнтованої на знищення церкви в якості інституту громадянського суспільства, а разом з нею і викорінення релігії й духовенства як носіїв давніх світоглядних і моральних традицій. Політика радянського тоталітарного режиму та спецслужб щодо церкви супроводжувалася порушенням чинного законодавства, застосуванням підступних методів, спрямованих на реалізацію сценарію зі знищення раніше чисельної й впливової в регіоні Православної церкви. Антицерковна пропаганда, залякування, шантаж, репресії, порушення і позбавлення громадянських прав та свободи совісті, руйнування і закриття православних храмів тощо, — мали жахливі наслідки для духовного життя на Півдні України. Якщо загалом в Україні наприкінці 30-х рр. було ліквідовано 75-80% наявних церков, то релігійні громади півдня республіки майже повністю були позбавлені матеріально-культурної основи: в Одеській

області напередодні війни існувало лише 9 діючих храмів (в Одесі — 1), в Херсоні наприкінці 1937 р. діяло дві, а в Миколаївській області не залишилося жодної діючої православної церкви. Засновані на фабрикації справ репресивно-каральні “технології” привели до масштабних політичних процесів проти духовенства. Смертні вироки під час “великого терору” на півдні республіки становили майже 80% від загальної кількості репресованих священнослужителів у 30-ті рр.

5. В умовах “першої” радянзації Південної Бессарабії (впродовж літа 1940 р. — літа 1941 р.) комуністична влада екстраполювала раніше “перевірені” карально-атеїстичні методи антирелігійної політики на щойно приєднані до СРСР землі. Докорінно змінюючи юридичний статус, який Православна церква мала в румунській державі, радянський режим намагався витіснити з суспільного життя донедавна поширений релігійний світогляд та підмінити її комуністичною ідеологією. Репресивними методами і сфабрикованими політичними процесами проти духовенства, що базувалися на звинуваченнях у “фашистській діяльності”, “шпигунстві”, “контрреволюції”, “антирадянській діяльності”, причетності до румунських політичних партій “кузістів”, “цараністів”, “жоржистів”, “ФНВ”, радянська влада підривала суспільний статус і національно-історичні основи православ'я. Упродовж передвоєнного року і в розпалі війни був реалізований раніше відпрацьований підступний сценарій проти духовенства і релігійних громад Ізмаїльської області. Церкви без кліру закривалися, парафії переставали виконувати своє призначення, релігійні служби дедалі більше ставали великою рідкістю. Віруючі цього регіону, залякані атеїстичним наступом сталінської системи та арештами церковнослужителів напередодні війни 1941—1945 рр., приховували свої релігійні уподобання, утаємничували факти богослужінь і виношували надію на покращення ситуації.

6. Поряд з тим, терор проти духовенства та нищення храмів згодом відіграли вирішальну роль у визначенні суспільних та морально-релігійних пріоритетів побожних селян, інтелігенції та інших представників громадянського суспільства південних теренів Бессарабії після повернення румунської цивільної та

церковної влади вже в ході військової агресії Румунії, очолюваної маршалом І. Антонеску проти Радянського Союзу.

7. Визначення типових рис і розбіжностей як характеристики релігійної ситуації на окупованих румунами українських територіях дало можливість з'ясувати кілька важливих моментів цієї проблеми. Домірно спостережено та доведено специфічність і, поряд з тим, симетричну схожість політики румунської влади й церковної адміністрації щодо православного населення на теренах Південної Бессарабії з одного боку, а з іншого, — способів реалізації релігійної політики у повітах утвореного восени 1941 р. у межиріччі Дністра і Південного Бугу губернаторства “Трансністрія”.

8. “Рехристиянізація” по-румунськи, розпочата з літа-осені 1941 р. у Південній Бессарабії, сприймалася місцевим православним населенням доволі спокійно і трактувалася часом як “торжество християнської ідеї над проявами антихриста в обличчі язичників більшовиків”. Можна стверджувати, що особливого значення відновлення й функціонування Православної церкви, набувало для тієї частини населення Придунайського краю, яка відчула на собі руйнівні дії радянського партатеїстичного режиму та репресії, і співставила умови існування релігії за румунського і радянського тоталітарних порядків.

9. Політика румунської влади впродовж 1941—1944 рр. в релігійній сфері здійснювалась у дусі апологетики правлячої військової диктатури маршала І. Антонеску. Спершу, восени 1941 р., в єпархії Четатя-Албе — Ізмаїл було проведено церковно-адміністративну реформу, утворено 11 протопопій, організовано православну місію і запроваджено поділ єпархії на два сектори і 8 повітових центрів. Через направлення кліриків-місіонерів, церковно-культового майна, необхідного для богослужінь, здійснювалася допомога РПМ в “Трансністрії”. Лише в 1942 р. за Дністер були відряджені понад 20 представників духовенства. Уповільнення темпів відродження православ'я у Південній Бессарабії перед усім було пов'язане з фінансовими труднощами єпископії, матеріальними проблемами відбудови православних храмів тощо. Поряд з тим, шляхом відновлення роботи фабрики церковних свічок, єпархіальної типографії та видруку

й розповсюдження духовної літератури румунська церковна ієрархія в краї не тільки укорінювала побожність і християнську мораль, суголосну державній лінії в цьому питанні, а й формувала у такий спосіб джерела значних фінансових прибутків. Одним з наріжних чинників реставрації румунської присутності в краї була пропаганда християнізму. Румунська церковна адміністрація фінансувала й активно розповсюджувала серед бессарабського населення єпархіальний бюлетень, безліч різноманітної духовної літератури, церковних календарів та листівок. Як і у передвоєнні роки, румунська система здійснювала контроль над процесом виховання молоді, приділяючи значну увагу ролі духовенства. Найголовнішим завданням священиків, які зазвичай виконували роль шкільних законовчителів, було “видалити отруту пропаганди атеїстів і комуністів, яка глибоко проникла в душі молоді”.

10. На теренах губернаторства “Трансністрія” у 1941—1944 рр. румунська окупаційна влада встановила й утверджувала жорсткими методами режим тотального економічного і політичного адміністрування, який, певною мірою, реалізовувався також завдяки діяльності Румунської православної місії, що з серпня 1941 р. репрезентувала церковну владу в окупованих землях.

11. Військово-політичне керівництво Румунії, наголошуючи на “рехристиянізації” і вихованні населення “Трансністрії” у румунському дусі, ставило перед місією завдання монополізувати духовне правління, взяти під повний контроль релігійне життя в православних парафіях губернаторства (як це було в Південній Бессарабії) і перебрати до Румунської Патріархії і Синоду роль екзархату Російської православної церкви. Розбіжність у мотивації, баченні способів реалізації місіонерської ідеї керівництвом місії та способів уніфікації релігійної політики в захоплених землях з принципами, які були основою державно-церковних стосунків у Румунії, приводили, разом з тим, до організаційних, ідеологічних, міжконфесійних, фінансових та інших прорахунків. Усе це в поєднанні з недовірою до місцевого кліру і призначенням на церковно-адміністративні посади adeptів не місцевого походження, а також насильне впровадження румунської мови в богослужінні, боротьба зі “стилізмами”

викликали негативне ставлення віруючих і, зрештою, визначили зрив намічених окупантами планів.

12. Через цілеспрямовану кадрову політику стосовно духовенства в містах, повітових центрах і парафіях здійснювався всебічний контроль над відродженням православного життя у межах губернаторства. Спершу екзархатом Румунії на “Задністрянщину” направлялися тимчасові групи кліриків (переважно румунів та молдаван) з Південної Бессарабії, Буковини і Молдавії, а згодом їх замінили постійні місіонери. Проте, вони не зналися на місіонерській справі, не розумілися на специфіці й особливостях релігійної ситуації регіону та не володіли місцевими мовами. Використання “старих” дореволюційних і зрадянیزованих священницьких кадрів також не вирішило проблеми через недовіру до них румунських спецслужб. У березні 1942 р. кількість церковнослужителів у губернаторстві становила лише 285 осіб (203 священника, 15 дияконів та 67 канторів). Попри те, що православного кліру у повітовій глибинці катастрофічно не вистачало, керівництво РПМ, здійснюючи фільтрацію строкатого за національною приналежністю та церковною юрисдикцією місцевого духовенства, позбавляло його права на єпитрахильну діяльність. У 1942 р. лише 30 місцевих священників із 150 змогли повернутися до церковнослужіння. Лише з налагодженням духовної освіти, відкриттям в Одесі й Дубоссарах семінарій, духовних училищ та богословських курсів ситуація змінилася на краще. Наприкінці 1943 р. на понад двомільйонне населення “Трансністрії” припадало 617 священників, з яких 265 були місіонерами з Румунії, а решта — місцевими.

13. Діяльність місії спрямовувалася на відверту денаціоналізацію православного життя та боротьбу проти розповсюдження “українського релігійного іредентизму” в українських землях. Румуни забороняли етноцерковний плюралізм, розпускали парафії, очолювані священниками українських церков, позбавляли їх можливості пастирської служби, викорінювали будь-які самобутні церковні традиції, засуджували й унеможливлювали діяльність різних малих релігійних форм. З 607 парафій, які існували в “Трансністрії”, 477 охоплювали анклав, заселені українцями та іншими слов’янськими народами. Проте, саме в

українських повітах спостерігається кадрова священницька диспропорція. У той час, коли румунсько-молдавські парафії були укомплектовані повністю, українські існували без духовних поводитирів, а віруючі позбавлялися права на отримання релігійних послуг.

14. Політика уряду Румунії і, відповідно, діяльність місії у напрямку відбудови й освячення православних храмів та монастирів мали не скільки церковно-релігійний зміст, скільки передбачали отримання ідеологічного зиску в зіставленні радянської і румунської церковно-релігійної доктрин. Ця кампанія як, власне й інші, реалізовувалася у широкому пропагандистському обрамленні, з використанням російсько- і румуномовної преси. Вагомими порівняно з антицерковним радянським передвоєнним періодом були результати реституційно-відбудовчої політики. Після двох років діяльності місії в губернаторстві було відбудовано, реставровано і відкрито 632 церкви та молитовні будинки, 309 — знаходилися у стадії ремонту. Румунська церковна адміністрація всілякими способами використовувала ініціативу православного населення, активістів релігійних громад у процесі фінансування відбудови храмів, популяризувала досягнення у цій справі шляхом церемоній освячень за участю православного загалу.

15. Соціально-релігійний зріз настроїв населення “Трансїстрії” на підставі основного критерію — рефлексій на заходи румунської окупаційної влади в сфері релігії, — дозволив визначити його стратифікацію. Установлено, що значна частина ревних прибічників дійсної віри, переважно люди похилого віку, жінки й діти, репрезентували високий ступінь лояльності до румунської місіонерської діяльності; не меншу частку становили загалом байдужі до церкви й релігії обивателі, однак, у воєнні часи вони схилились до рецепції у бік християнських традицій та релігійного конформізму; решту становили люди, які виявляли себе принциповими ненависниками релігії й вдавалися до спротиву, неприйняття та прихованої атеїстичної пропаганди (безбожники, атеїсти та підсобники комуністів).

16. Соціально-економічне й пастирсько-теологічне життя православного кліру на теренах “Трансністрії” повністю підпорядковувалось румунській Патріархії і регламентувалося інструктивними листами та циркулярами керівництва місії та архієреїв Румунської православної церкви. Священницька діяльність була специфічною і диференційованою, що виокремлювало духовенство в особливу соціальну категорію, яка мала певні обов’язки, права і можливості. Водночас, існувала диференціація всередині цього мікросоціуму, в якому особливою полярністю (в статусі, привілеях, зарплатні тощо) вирізнялося становище місіонерів-прибульців та місцевих священників.

17. У результаті евакуації радянською владою промислових товарів та продовольства, економічного визиску румунською армією й адміністрацією життя населення “Трансністрії” було вкрай складним. Саме православне духовенство, релігійні громади й окремі христолубиві миряни організовували конче необхідні благодійні акції, спрямовані на покращення тяжкого становища найменш захищених соціальних верств. Проте особливе поширення ці заходи мали переважно у містах, де в умовах окупації існували торгівля, кустарне та промислове виробництво і церкві легше було отримати допомогу у вигляді коштів та продуктів харчування від громадських організацій та з різних фінансових джерел. При православних храмах створювались благодійні фонди, наглядові та опікунські ради, які надавали різноманітну допомогу знедоленим війною людям. Натомість у глибинці губернаторства, у віддалених парафіях через економічну експлуатацію та “викачування” сировини і продуктів харчування для румунської армії ситуація в цілому відрізнялася і була вкрай критичною. Виняток становили прості парафіяльні священники, які, ледве зводячи кінці з кінцями, самотужки рятували християнські душі.

18. Румунська політика “адміністрування” в “Трансністрії” упродовж 1941—1944 рр. була набагато м’якшою в частині ставлення до релігійного волевиявлення, функціонування храмів, духовної освіти тощо до церковнослужителів, віруючих і побожних людей, аніж довоєнна радянська. Релігійна свобода для населення, хоча здебільшого й мала декларативний характер, проте знаходилась у жорстких межах

церковно-адміністративних приписів та контролю з боку каральних органів. А її спрямованість на відродження християнства шляхом румунізаторської релігійної експансії на затеїзоване пострадянське суспільство була руйнівною для українських церков та релігійних громад.

19. Певні позитивні наслідки окупаційної політики щодо православної конфесії, патріотична позиція керівництва РПЦ на початку війни та зовнішньополітичні реалії спричинили зміни релігійного курсу більшовицького режиму. Впродовж 1943—1945 рр. була реалізована сталінська доктрина “одержавлення” Православної церкви у вигляді законодавчого врегулювання державно-церковних зносин і всебічного контролю над життям РПЦ з боку керівництва СРСР і союзних республік. Це питання на завершальному етапі війни постало дуже гостро і бачилося як одне з важливих напрямків завуальованої політики щодо церкви.

20. Головним інструментом реалізації “нового курсу” у релігійній сфері був інститут уповноважених Ради у справах РПЦ, на який покладалися складні, і часом суперечливі функції з організації й забезпечення різноманітних напрямків життєдіяльності церкви в умовах тотального домінування радянської держави та її інтересів. Використовуючи уповноважених при облвиконкомах, влада застосовувала змодельовані в Кремлі своєрідні політичні технології, які використовувались у процесі “одержавлення” церкви і боротьби проти опозиційних конфесій з метою формування нової конфесійної карти.

21. Облік та реєстрація храмів, релігійних громад та священнослужителів стали важливим інструментом цих технологій. Упродовж весни-літа 1944 р. в Херсонській, Миколаївській та Одеській областях (за винятком ще не звільненої Ізмаїльської) проводився збір інформації та облік діючих і не діючих церков, молитовних будинків, монастирів, а також інших споруд РПЦ. Реалізація цієї, механічної за формою, однак, спрямовано прихованої за змістом політичної справи, затягувалася обласними та районними виконавчими органами влади, які, залишаючись на передвоєнних антирелігійних позиціях, не бажали реанімації церковного життя у межах територій їхнього підпорядкування. До загальних

причин додавалися ще й специфічні для південних областей — літня кампанія зі збирання врожаю, яка відволікала уповноважених та виконавчі органи влади від справ церковного обліку (як це було в Одеській області), відсутність православних архієреїв у областях (єпархіях), переважно єпископів чи їх заступників, які б документально оформлювали духовенство та клір (це було притаманне Миколаївській та Херсонській областям) та інші. На 1 липня 1944 р. загальна картина взятих на облік культових споруд свідчила, що у межах Півдня України існувало 356 храмів, більше 14% від загальної кількості взятих на облік у загальнореспубліканському масштабі. У квітні ж 1945 р. цей показник становив — 628 діючих храмів, 37 — недіючих, 40 — використовувалися не за призначенням. Наприкінці 1945 р. кожна десята діюча церква чи молитовний храм знаходилися на півдні республіки. Монастирське життя в регіоні було зведене нанівець існуванням лише 4 монастирів, у яких мешкало 90 ченців і черниць.

22. Надаючи великого значення саме реєстрації храмів, приходів та духовенства, влада ускладнювала цей процес оформленням цілої низки специфічних документів, учасниками якого були члени релігійних громад, представники духовенства та різних державних установ. Директиви центру свідчили про зацікавленість і наполягання на прискоренні процесу обліку та реєстрації, проте, реальний хід подій демонстрував найгірші якості системи: надмірний централізм, бюрократизм, паперотворчість, тяганину тощо. Грандіозність планів та нереальність їх виконання у стислі терміни, “шабельний наскок”, “штурмівщина”, пошук “ворогів”, які, нібито, заважали виконанню планів тощо — все це екстраполювалося на загальнодержавну акцію обліку й реєстрації.

23. На фоні явного збільшення у 1945 р. майже на третину загальної кількості представників православного кліру по республіці у межах південних областей УРСР, однак, не відбувалося такого різкого зростання (Миколаївська обл.) чи навпаки, суттєвого скорочення (Одеська, Херсонська обл.). Наприкінці літа 1945 р. в регіоні було зареєстровано 2 єпископи, 355 священників, 39 дияконів та 189 псаломщиків. Водночас, зменшення чисельності зареєстрованих представників кліру у співставленні з показниками 1944 р. в Одеській області пояснюється

черговою хвилею репресій, еміграцією за кордон, міграцією священнослужителів до інших областей та небажанням реєструватися через приналежність до груп автокефалістів та греко-католиків. Собори та сільські церкви на півдні республіки були погано забезпечені кадрами духовництва, настоятелями церков та іншими служителями культу. Через це страждали релігійні громади, віруюче населення, яке у тоталітарному середовищі не мало можливості реалізувати своє право на свободу совісті. Особливо бракувало священників в Ізмаїльській та Одеській областях, які перебували в зоні румунської окупації протягом 1941—1944 рр. Побоюючись репресій з боку радянських каральних органів, десятки представників духовенства та колишні релігійні чиновники, особливо ті, хто співробітничав з Румунською Патріархією у Південній Бессарабії і з Румунською православною місією в “Трансністрії”, емігрували з відступаючими румунськими військами за Дунай. Так, у грудні 1944 р. 35 з 39 недіючих храмів в Ізмаїльській області значилися закритими “у зв’язку з тим, що служителі культу втекли до Румунії”. В Одеській області діяльність 318 церковних споруд забезпечували тільки 211 священнослужителів. Значний відсоток у районах (часом до 50%) становили диякони та псаломщики, однак вони за канонічними нормами самостійно відправляти богослужіння не могли, а лише мали допомагати архієрею або священнику.

24. За створених радянською владою штучних суперечностей між законодавчо-правовим полем та ідеологічними установками з’явилося дуже мало нових приходів. Переважна більшість православних храмів на момент повернення радянської влади вже позиціонували себе як фактично діючі, здійснюючи релігійний культ та церковні треби, тому радянськими органам вони лише були взяті на облік і зареєстровані. Так, у Херсонській області діяло 114 православних храмів, з яких 111 були відкриті за окупації і лише 3 — розпочали роботу у 1944—1945 роках. З цього проступає виразна тенденція, пов’язана з цілеспрямованим створенням владою перешкод на шляху виникнення нових релігійних громад і парафій.

25. Керівництво держави використало процес реєстрації на Півдні УРСР, як і по всій території республіки, в якості інструмента вибудовування моноцерковної системи, шляхом існування лише однієї, підконтрольної державі конфесії — РПЦ. Усі діючі православні храми у межах південних областей УРСР належали до патріаршої орієнтації. Такої завуальованої, підступної, продуманої до дрібниць і жорстокої боротьби владної системи проти Української автокефальної церкви (УАПЦ), Української греко-католицької церкви (УГКЦ), “обновленської” та інших конфесій, як це було в інших регіонах України, на Півдні України не спостерігалось, оскільки священників, приходів та віруючих цих релігійних об’єднань тут практично не існувало. На 1 квітня 1945 р. в Миколаївській області зареєстровані лише 3 парафії автокефалістів.

26. Поряд із тим, утаємничення інструктивних документів та рішень державних органів стосовно питань обліку, реєстрації храмів, релігійних громад та духовенства від самого ж духовенства та віруючих лише підсилювало у людей і без того існуючу недовіру до влади, підозру у підступності намірів, відсутності перспектив для щирих і відвертих державно-церковних стосунків.

27. Антирелігійна пропаганда, розгорнута після повернення більшовиків, була викликана існуючою небезпекою втрати владою монопольного права на формування суспільної свідомості за більшовицькою матрицею і відповіддю на ліберальну політику румунських окупантів в Південній Бессарабії та “Трансністрії” у релігійній сфері. А репресії з боку спецслужб проти духовенства слід сприймати, перш за все, як помсту радянської влади за лояльність православних церковнослужителів до румунської окупаційної системи.

28. Функціонування православних культових споруд у містах і селах Півдня України, пастирське служіння в них 355 священників та 228 інших представників кліру (переважно дияконів та псаломщиків) навіть в умовах жорсткого державного контролю все ж сприяло поширенню популярності християнського віровчення, православного церковного обряду, наверненню десятків тисяч людей до споконвічних духовних традицій. Зростання релігійних настроїв населення, попри

тотальний комуно-атеїстичний ідеологічний вплив влади, було рефлексією війни, залишаючись примітною характерною ознакою поствоєнного часу.

29. Православна церква зробила посильний патріотичний внесок у справу надання допомоги державі й народу, який боровся з ворогом. Віруючі люди в силу своїх моральних й духовних настанов, цілком природно інтегрувалися у патріотичні рухи, адже це було співзвучно християнським традиціям. Милосердя, любов до ближнього знайшли свій практичний вияв і набули вагомого матеріального втілення. Разом з тим матеріальна, грошова, продовольча допомога хоч і була важливою, супроводжувалася моральною підтримкою, співчуттям до тих, хто потерпав від війни.

30. Виявлені архівні джерела дозволили скласти уявлення про масштаби матеріальних втрат Православної церкви від війни. На півдні республіки зафіксовано 67 зруйнованих православних храмів, вартість яких оцінюється в сумі 38246,8 тис. руб. у воєнних цінах. Проте, якщо матеріальні збитки й можна підрахувати у грошовому вираженні, то душевні страждання віруючих та втрати наріжних основ православної духовності кількох поколінь суспільства виміряти, на жаль, неможливо.

ДОДАТКИ

Додаток А. Таблиці

Таблиця 1

**Відомості
про православний клір єпископії Четатя-Албе — Ізмаїл (Південна Бессарабія)
на 1941—1944 рр.**

Назва повіту	Парохи (священики)	Кантори	Преоти (священики 2-го ступеня)	Диякони	Диякони (Кантори)
Четатя-Албе ¹	79	63	20	2	1
Ізмаїл	66	69	17	8	2
Кілія	64	40	7	1	2
Кахул	88	70	10	1	—
Разом по єпископії	297	242	54	12	5

Примітки:

¹ м. Білгород-Дністровський.

Укладено за матеріалами КУ “Ізмаїльський архів” (м. Ізмаїл). — Ф. 110, оп. 1, спр. 746, арк. 1—332.

Таблиця 2

**Національно-релігійна ситуація у Кривоозерському районі Голтського повіту
(1942—1943 рр.)**

Назва населеного пункту/ присілка	Наявність церковної споруди	Кількість дворів	Кількість душ	За національною ознакою	Інші конфесії чи “секти”
Криве Озеро	–	1006	3126	українці; 120 — німці- колоністи	–
Криве Озеро (А)	Церква збудована у 1812 р.	1300	6300	українці	–
Бурилове	–	501	2987	українці	серед них 40 баптистів
Очеретня	–	435	1350	українці	серед них 40 баптистів
Михалкове	Церква збудована у 1907 р.	198	642	українці	–
Багачеве та 3 присілка	Церква збудована у 1913 р.	364	1309	українці	28 католиків, 2 баптистів
Ярове	Церква збудована у 1837 р.	848	2985	румуні (молдавани)	–

Луканове	Молитовний будинок	586	2117	?	3 штундистів, 8 баптистів
Нова Мечетня	Церкви нема	628	2246	українці	17 баптистів
Стара Мечетня та присілки — Колосовка, Онисковка	Церква збудована у 1898 р.	379	2246	українці	у Онисковці мешкало 10 католиків і 8 баптистів
Мазурове	Церква збудована у 1912 р.	270	1128	українці	80 католиків
Гнедвилове	—	250	1234	українці	60 католиків
Кам'яна Балка	—	366	1015	?	—
Курячі Лози	У 1941 р. церква зруйнована	934	3515	українці	28 баптистів
Красеньке	Церква Іоанна Богослова	446	1599	українці	—
Бейкуш	—	322	1015	?	—

Укладено за матеріалами ДАМО. — Ф. Р-2704, оп. 1, спр. 16, арк. 1—10.

Таблиця 3

**Національно-релігійна ситуація у Врадіївському районі Голтського повіту
(1942—1943 рр.)**

Назва населеного пункту/ присілка	Наявність церковних споруд	Кількість дворів	Кількість осіб	За національною ознакою
Врадіївка “В”/ 6 присілків	Церква Св. Прасков’ї відкрита у вересні 1942 р.	1268	4811	3394 — українці; 466 — румуни ¹ ; 2 — німців
Врадіївка “А”/ хутір Григорівка	Церква знищена більшовиками	911 (з них 80 у Григорівці)	3005 (з них 123 у Григорівці)	2758 — українці; 246 — румуни; 31 — німці- колоністи
Колендове/ 11 присілків	Церква Святого мученика Димитрія	635	2596	українці і румуни
Березки	Церква зруйнована більшовиками у 1926 р., богослужіння відбувалася у клубі	454	1712 ²	1693 — українських; 19 — молдавських

Новопавлівка/ 16 присілків	Церква відкрита у 1782 р.	769	5036	40 родин — румуни; решта — українці
Іванівка/ 10 присілків	Церква Іоанна Богослова	837	3882	українці; 10 родин — молдавани
Новоолексіївка/ 5 присілків	Церква Св. Мойсея. Закрита більшовиками у 1924 р. Відкрито у жовтні 1942 р.	533	2243	українці і румуни

Примітки:

¹ Етнічні молдавани.

² Родин.

Укладено за матеріалами ДАМО. — Ф. Р-2704, оп. 1, спр. 16, арк. 1—10.

Таблиця 4

**Кількість служителів Румунської православної місії в “Трансністрії”
(на березень 1942 р.)**

Повіти	Священики	Диякони	Кантори	Разом
Ананіївський	18	1	3	22
Балтський	13	1	1	15
Березовський	4	–	–	4
Голтський	7	–	1	8
Дубосарський	25	1	10	36
Могилівський	18	1	1	20
Овідіопольський	7	–	1	8
Одеса (місто)	26	4	11	41
Одеський (повіт)	16	–	–	16
Очаківський	6	–	–	6
Рибницький	14	–	6	20
Тираспольський	24	6	17	47
Тульчинський	17	1	1	19
Ямпільський	8	–	15	23
РАЗОМ:	203	15	67	285

Укладено за матеріалами Transnistria Creștină. — (București). — An. I (1942). — № 1 (ianuarie—martie). — P. 48.

**Стан православних культових споруд у “Трансністрії”
(1942–1943 рр.)**

Культові споруди (церкви і молитовні будинки)	За роками	
	за радянської влади	на 1943 р.
Закрито, або використовувалось не за призначенням	363	–
Зруйновано частково	269	258
Знищено повністю	258	–
Відреставровано	–	593
У процесі ремонту	–	118
У процесі будівництва	–	57
Разом:	890	1026

Укладено за матеріалами: ЦДАВОВ України. — Ф. 4648, оп. 1, спр. 3, арк. 15—17; ДАВО. — Ф. Р-2988, оп. 3, спр. 15, арк. 15; Ф. Р-2966, оп. 2, спр. 38, арк. 18; *Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei...* — Р. 114, 118, 123.

Таблиця 6

Відомості
про чисельність та укомплектування православним кліром парафій Голтського повіту
(на 1943 р.)

Назва районів та парафій	Кількість родин/сімей	Наявність кліру в парафіях
Район Голта		
Голта	1500	Протоієрей І. Сирбу, субпротоієрей Д. Дарій
Грушівка	300	Ієромонах Варлаам
Романова Балка	800	Протоієрей Стахій Віжевський
Катеринка	400	Протоієрей В. Шабаров
Кам'яний міст	460	Протоієрей Олег Марков
Степківка	350	Вакантна парафія
Полтавка	310	Вакантна парафія
Кримка	320	Вакантна парафія
Кумари	430	Вакантна парафія
Кам'яна Балка	500	Вакантна парафія
Район Доманівка		
Доманівка	800	Субпротоієрей Михайло Мельник, протоієрей І. Сулковський
Акмечетка (зараз Прибужжя)	600	Ієромонах Мельхіседек Бежану/ протоієрей І. Базилевський
Маринівка	700	Ієромонах Міхай (Тома)

Молдавка (зараз Козубовка)	410	Вакантна парафія
Богданівка	320	Вакантна парафія
Новоселівка	360	Вакантна парафія
Болгарка	380	Вакантна парафія
Володимирівка	420	Вакантна парафія
Район Врадіївка		
Врадіївка	1600	Субпротоієрей Борис Келару
Кумарове (або ще Кумари)	800	Протоієрей М. Стояновський
Велике Колендове	950	Ієромонах Д. Соловей
Новопавлівка	500	Протоієрей А. Вахтіухов
Новоолексіївка	390	Протоієрей Степаненко
Іванівка	430	Вакантна парафія
Березки	450	Вакантна парафія
Район Любашівка		
Любашівка	1900	Субпротоієрей Л. Міхневич
Бокове	800	Протоієрей А. Козловський
Бобрик II	820	Протоієрей Матей Аліпій
Ясенове II	560	Протоієрей Євстахій Попеску
Гвоздавка II	650	Протоієрей ієромонах Ананій Роман
Романівка II	430	Протоієрей І.Мазілеску
Кричунове	500	Вакантна парафія
Романівка	400	Вакантна парафія
Демидівка	350	Вакантна парафія

Район Криве Озеро		
Криве Озеро	1300	Субпротоієрей Г.Іліяш
Сирове	800	Ієромонах Є. Островару
Курячі лози	500	Протоієрей А. Сіонський
Тридуби	1100	Протоієрей Бохневич
Велика Мечетка	700	Ієромонах Устин Чахник
Чаусове	420	Ієромонах Єпифаній Куртя
Мазурове	500	Вакантна парафія
Очеретня	400	Вакантна парафія
Красеньке	600	Вакантна парафія
Мала Мечетня	900	Вакантна парафія
Секретарка	1000	Вакантна парафія
Богачовка	450	Вакантна парафія
Бурилове	560	Вакантна парафія
Сукановка	520	Вакантна парафія

Укладено за матеріалами ДАОО. — Ф. Р-2270, оп. 1, спр. 4, арк. 21—22.

**Відомості
про стан церков та церковної інфраструктури в Голтському повіті**

Наявність і стан церковних споруд	До революції 1917 р.	За радянської влади (до 1941 р.)	За румунської окупації
Існувало діючих церков	52	–	–
Кількість священиків	70	?	–
Закрито, зруйновано або використовувалось не за призначенням	–	52	–
Відремнтовано і виконувало культове призначення	–	–	40 ¹
Знаходилось у стані реконструкції	–	–	29
Парафії без місця богослужіння	–	–	4
Кількість священиків у повіті	–	–	25 ²
Парафіяльних бібліотек	–	–	3
Церковних ательє	–	–	2
Фабрик по виробництву свічок	–	–	1
Парафіяльних конок (вид транспорту)	–	–	29

Примітки:

¹ з них 10 молитовні будинки.

² з них 12 місіонерів, 13 місцевих кліриків.

Укладено за матеріалами ДАМО. — Ф. Р-2704, оп. 1, спр. 2, арк. 18—18 зв.

Таблиця 8

**Відомості
про діючі культові споруди і монастирі РПЦ в Одеській області
(на 25 липня 1944 р.)**

Назва районів	Діючі церкви і молитовні будинки	Діючі монастирі / кількість монахів чи монахинь		Недіючі церкви	
		чоловічі	жіночі	Разом	з них зайняті для господарських та культурних потреб
Сталінський (м. Одеса)	2	–	1/76	1	1
Кагановичський (м. Одеса)	6	1/5	–	–	–
Іллічівський (м. Одеса)	7	–	–	–	–
Ворошиловський (м. Одеса)	3	–	–	1	1
Ленінський (м. Одеса)	5	–	–	–	–
Воднотранспортний (м. Одеса)	–	–	–	1	1
Одеський приміський	7	–	–	–	–
Фрунзенський	5	–	–	–	–

Березовський	5	–	–	–	–
Октябрський	3	–	–	–	–
Любашівський	4	–	–	–	–
Ананіївський	5	–	–	1	–
Первомайський міський	3	–	–	3	–
Ольшанський	2	–	–	–	–
Мостовський	1	–	–	1	1
Цебриковський	7	–	–	–	–
Савранський	17	–	–	3	–
Біляївський	6	–	–	2	–
Роздільнянський	6	–	–	–	–
Чернянський	3	–	–	4	–
Кривоозерський	10	–	–	4	–
Голованівський	12	–	–	–	–
Андре-Іванівський	5	–	–	–	–
Доманівський	3	–	–	–	–
Яновський	4	–	–	–	–

Комінтернівський	5	–	–	2	–
Песчанський	12	–	–	–	–
Кодимський	4	–	–	8	–
Гросуловський	6	–	–	2	–
Балтський	8	–	–	–	–
Балегоцуловський	4	–	–	2	–
Врадіївський	4	–	–	3	–
Грушковський	13	–	–	–	–
Гайворонський	7	–	–	–	–
Котовський	5	–	–	–	–
Красноокнянський	4	–	–	4	–
Овідіопольський	-	–	–	5	–
Троїцький	5	–	–	–	–
Первомайський	8	–	–	1	–
РАЗОМ:	219	1/5 осіб	1/76 осіб	48	4

Укладено за матеріалами ДАОО. — Ф. Р-2238, оп. 1, спр. 18, арк. 8—9.

Таблиця 9

**Відомості
про діючі культові споруди і монастирі РПЦ на Півдні України
(на жовтень 1944 р.)**

Назва областей	Діючі церкви і молитовні будинки	У діючих монастирях		Недіючі церкви
		чоловічі (кількість осіб)	жіночі (кількість осіб)	
Миколаївська	64	–	–	–
Одеська	219	5	76	48
Херсонська	95	–	–	–
Ізмаїльська ¹	60	17	24	–
Разом на Півдні України	438	22	100	48
По Українській РСР	4656	165	1554	218

Примітки:

¹ Дані на кінець року.

Укладено за матеріалами ЦДАВО України. — Ф. 4648, оп. 3, спр. 3, арк. 42, 55.

**Відомості
про клір РПЦ на Півдні Української РСР
(1944—1945 рр.)**

Назва області	Зареєстровані служителі культу при діючих церквах							
	на липень 1944 р.				на січень 1945 р.			
	єпископи	священ.	диякони	псаломц.	єпископи	священ.	диякони	псаломц.
Миколаївська	—	53	8	24	—	62	5	29
Одеська ¹	1	227	8	162	1	177	26	101
Херсонська	—	95	5	56	—	91	5	29
Ізмаїльська**	—	—	—	—	1	25	3	35
Разом на Півдні УРСР	1	375	21	242	2	335	39	194

Примітки:

¹ За матеріалами ДАОО єпископа на 25.07.44 р. не було.

² На липень 1944 р. область ще не була звільнена від окупації.

Укладено за матеріалами ЦДАВО України. — Ф. 4648, оп. 3, спр. 3, арк. 43, 70; ЦДАМЛіМ України. — Ф. 127, оп. 1, спр. 297, арк. 18.

**Відомості
про культові споруди (церкви і молитовні будинки) РПЦ на Півдні України
(1944–1945 рр.)**

Назва області	На липень 1944 р.		На квітень 1945 р.	
	діючі	недіючі	діючі	недіючі
Миколаївська	64	–	55	25
Одеська	219	48	314	–
Херсонська	73	4	109	12
Ізмаїльська ¹	–	–	60	40
Разом на Півдні України	356	52	538	77
По Українській РСР	2533	131	6067	367

Примітки:

¹ Область звільнена лише у серпні 1944 р.

Укладено за матеріалами: ЦДАВО України, Ф. 4648, оп. 3, спр. 3; ЦДАМЛіМ України. — Ф. 127, оп. 1, спр. 297, арк. 7; ДАОО. — Ф. Р-2238, оп. 1, спр. 18, арк. 8—9.

**Відомості
про культові споруди і наявність кліру в Одесі
(на 1 січня 1945 р.)**

Найменування церкви	Кількість кліру	Настоятель храму
Іллінський кафедральний собор	6 осіб	Протоієрей Чемена В. Ф.
Успенський собор	7 осіб	Священик Шокотько В. В.
Олексіївська церква	4 особи	Протоієрей Федотьев М. Г.
Дмитрівська церква	6 осіб	Протоієрей Брага В. І.
Різдво-Богородицька церква	4 особи	Протоієрей Муретов М. О.
Вознесенська церква	2 особи	Протоієрей Китаєв І. П.
Казанська церква	3 особи	Протоієрей Брюховецький [?]
Хресто-Воздвиженська церква	2 особи	Священик Лютий Т. Д.
Миколаївська церква	1 особа	Священик Покровський С.
Пантелеймонівська церква	3 особи	Схимоігумен Пахомій
Григоріє-Богословська церква	5 осіб	Протоієрей Матвеевич М. І.
Кирило-Мифодіївська церква	4 осіб	Протоієрей Діяконов Є. С.

Троїцька (Грецька) церква	1 особа	Диякон Задворний А. С.
Скорботненська церква	2 особи	Священик Камінський Г. М.
Маріє-Магдалинська церква	2 особи	Священик Федоров П. А.
Христо-Різдв'янська церква	2 особи	Священик Грудко А. І.
Віктора і Віссаріона церква	2 особи	Священик Чехович П. П.
Всесвятська церква	2 особи	Священик Священик Кузнецов О.
Архангело-Михайлівська церква	2 особи	Священик Данилов В. Л.
Входо-Іерусалимська церква	2 особи	Священик Стелецький П.
Маріє-Магдалинська (9 ст. В. Фонтану)	1 особа	Священик Разумович Ф. М.
Монастирська церква	1 особа	Священик Воротников В.

Укладено за матеріалами ЦДАВО України. — Ф. 4648, оп. 1, спр. 3, арк. 15—17.

Таблиця 13

**Відомості
про діючі культові споруди і монастирі РПЦ на Півдні України
(на 1 квартал 1945 р.)**

Назва областей	Діючі церкви і молитовні будинки	Діючих монастирів / кількість монахів чи монахинь		Недіючі церкви	Зайняті для господарських та культурних потреб
		чоловічих (кількість осіб)	жіночих (кількість осіб)		
Миколаївська	55	—	—	25	2
Одеська	314	2/11	1/68	42	4
Херсонська	109	—	—	12	4
Ізмаїльська	60	1/11	—	40	—
Разом на Півдні України	530	3/22	1/68	119	10
По Українській РСР	6067	15/350	27/1764	367	130

Укладено за матеріалами: ЦДАВО України. — Ф. 4648, оп. 3, спр. 3, арк. 69; ЦДАМЛіМ України. — Ф. 127, оп. 1, спр. 298, арк. 7—10.

**Відомості
про діючі культові споруди і монастирі РПЦ на півдні Української РСР
(на 1 квітня 1945 р.)**

Назва областей	Діючі церкви і молитовні будинки	У діючих монастирях/ кількість монахів чи монахинь		Недіючі церкви	Зайняті для господарських та культурних потреб
		чоловічих (кількість осіб)	жіночих (кількість осіб)		
Миколаївська	55	–	–	25	2
Одеська	314	2/11	1/68	–	–
Херсонська	109	–	–	12	4
Ізмаїльська	60	1/11	–	40	–
Разом	538	3/22	1/68	77	6
По Українській РСР	6067	15/350	27/1764	367	130

Укладено за матеріалами: ЦДАМЛіМ України. — Ф. 127, оп. 1, спр. 298, арк. 7, 9—10.

Додаток Б. Мартиролог

Мартиролог:

короткі відомості про репресованих
представників православного кліру у 30–40-і рр. ХХ ст.
(укладено за матеріалами архівно-слідчих справ Фонду “П”
архіву УСБУ в Одеській обл.)

Агура Василь Іванович †

Нар. у 1899 р., болгарин, священник. Заарештований влітку 1940 р. опергрупою НКВС УРСР у Болграді. Звинувачений за ст. 54-11, 54-13 КК УРСР у тому, що “перебуваючи на службі у буржуазного уряду, всіляко пригнічував робітників та селян Бессарабії...; проводив активну боротьбу з революційним рухом і комуністичною партією; розповсюджував наклепницькі вигадки щодо нібито поганого життя в СРСР”.

За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 5 червня 1941 р. засуджений на 8 років ВТТ. У 1948 році В. Агура був направлений на спецпоселення до Красноярського краю. Реабілітований 26 квітня 1959 р.

Александров Георгій Олександрович †

Нар. 1872 р. в Санкт-Петербурзі. Отримав домашню освіту, богословської – не мав. Росіянин. Мешкав в Одесі. У 1919 р. служив дияконом; коли місто було зайняте військами Денікіна, висувався кандидатом до Одеської міської думи від християнсько-трудового блоку.

Священик. Заарештований Одеським ДПУ 2 березня 1931 р. як учасник “Одеської контрреволюційної церковної організації”. Рішенням судтрійки при ДПУ СРСР від 14.09.1931 р. був висланий у Північний край на 3 роки.

Алфьоров Мойсей Григорович †

Нар. у 1885 р. Біографічні дані невідомі. Заарештований у червні-серпні 1938 р. УДБ НКВС в Одеській області. Постановою особливої наради при НКВС

СРСР від 11 жовтня 1939 р. “За належність до контрреволюційної сектантської групи та антирадянську агітацію” засуджений на 3 роки ВТТ.

Андріанов Олександр Єфимович †

Нар. у 1896 р. у Кишиневі, мешкав в Одесі. Росіянин. Освіта нижча. Член “Союзу Руського народу”, служив у армії Денікіна (1919 р.). Як “церковник”, член “СРН” та за пропагандистську діяльність підлягав арештам. За участь у “КРФЦО” постановою трійки УНКВС в Одеській області від 6 травня 1938 р. (протокол № 183) засуджений до ВМП. Вирок виконано 30 травня 1938 р. о півночі. У протесті воєнного прокурора від 18.06.1958 р., йшлося про те, що Андріанов А. Є., ніби помер у таборі від гострого запалення печінки. Насправді ж – розстріляний.

Визначенням №Н-0560 від 30 вересня 1958 р. воєнний трибунал Одеського воєнного округу постанову трійки при УНКВД від 6 травня 1938 р. скасував через відсутність складу злочину.

Арвентьєв Олександр Григорович †

Нар. у 1904 р. Молдаванин. Румунськопідданий. Служив священиком у селах Балтського району. За румунської окупації у 1941–1944 рр. о. Арсеній був субпротоієреєм Савранської волості Балтського повіту і співпрацював на ниві християнізації регіону з Румунською православною місією.

Заарештований 4 вересня 1944 р. Балтським РВ НКВС за підозрою у шпигунстві. На допитах “визнав”, що “... виявив добровільне бажання працювати на окупованій території... для того, щоб поновити церкви та організувати церковне життя...; інформував церковне керівництво про антирелігійні настрої та поведінку громадян...; говорив, що тепер настав час виконання релігійних обрядів вільно, про що було неможливо і думати при радянській владі...”.

Справу тричі повертали на дослідження і 8 лютого 1945 р. був затверджений остаточний обвинувальний висновок за ст. 54-10 ч. 2, який майже дослівно повторював аналогічний документ у справах Навалова та Кожухаря. 28 лютого

1945 р. ВТ військ НКВС Одеської області засудив Арвентьєва до ув'язнення у ВТТ на 10 років та конфіскації майна. Подальша доля невідома. Реабілітований 15 квітня 1992 р.

Балухатін (Балахатий, Балахатін) Георгій Іванович †

Нар. у 1886 р. в м. Балта Одеської обл. Українець. Освіта середня. У 1922 р. працював сторожем портової церкви в Одесі, де служив Іона Атаманський. У 1924 р. призначений дияконом, а в 1929 р. прийняв сан священника. Священик у с. Гурієве. З 1931 р. переведений на приход до с. Анастасіївка Гросуловського району. У 1925 р. піддавався арештам з боку органів ДПУ. Удруге заарештований 19 січня 1935 р. за ст. 54-10 КК УСРР, як учасник групи “ІПЦ” очолюваної Л.В.Сальковим. Особливою нарадою при НКВС СРСР від 13 вересня 1935 р. Балухатін засуджений на 3 роки ВТТ і відправлений до табору с. Ведмежа Гора (Білтабір).

Бейлікчі (Бейдікчі) Христофор Петрович †

Нар. у 1902 р. в селі Куза-Воде (зараз Молдавія). Молдаванин, румунськопідданий. Священик сільської церкви в Куза-Воде Кахульського повіту в Бессарабії. Заарештований 27 грудня Болградським РВ НКВС за ст. 54-10 КК УРСР у тому, що, приїхавши до Ізмаїлу, “проводив антирадянську агітацію, спрямовану на розповсюдження емігрантських настроїв серед населення, на підрив і дискредитацію заходів партії і радянського уряду”, за “ініціативу і організацію надіслання колективної телеграми на адресу радянського уряду і румунського консульства з клопотанням про виїзд до Румунії”.

Влітку 1941 р. його етапували на Урал, у село Нова Тура Свердловської області, де ще майже рік він чекав вирішення своєї долі.

6 травня 1942 р. особлива нарада при НКВС СРСР постановила ув'язнити Бейлікчі у ВТТ на 10 років. 3 жовтня 1943 р. Бейлікчі помер у Східно-Уральському таборі. Реабілітований 10 травня 1989 р.

Белінський Пилип Іванович †

Нар. 1903 р., українець, священик с. Борисівка Татарбунарського району Ізмаїльської області (зараз Одеської). 26 червня 1941 р. заарештований Татарбунарським РВ НКВС Ізмаїльської області за звинуваченням за ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР. У зв'язку з наближенням фронту висланий до Томська, де утримувався в тюрмі № 3. У процесі етапування слідчу справу було втрачено і в січні 1942 р. на основі власноручних показів Белінського завели нову слідчу справу. У обвинувальному висновку від 23 жовтня 1942 р. зафіксовано: “До встановлення радянської влади в Бессарабії Белінський приймав активну участь в діяльності націонал-цараніської партії Румунії; будучи служителем релігійного культу, виховував населення у дусі відданості румунському буржуазному уряду; в період богослужіння вихваляв румунського короля та його міністрів”. 5 грудня 1942 р. особлива нарада при НКВС СРСР постановила ув'язнити Ф. Белінського у ВТТ на 8 років. Відбував покарання в таборах НКВС Новосибірської області та Красноярського краю. Після завершення терміну ув'язнення перебував у Красноярському краї на засланні. Звільнений в 1956 р.

Блажко Іван Андрійович †

Нар. у 1883 р. в с. Маяки під Одесою. Роз'їжджав і агітував серед релігійних общин, неодноразово обирався делегатом з'їзду Християн євангельської віри (ХЕВ) від Маякської общини. Заарештований за ст. 54-11 КК УРСР. Постановою особливої наради при колегії ДПУ УРСР від 27.07.1933 р. висланий етапом через ПП ДПУ у Північний Край на 3 роки.

Блошенко Никифор Архипович †

Нар. 9 лютого 1868 р. у с. Миколаївка Таврійської губернії. Закінчив Київську духовну академію. Протоієрей Вознесенської церкви м. Одеси. Заарештований 31 січня 1938 р. (можливо — 02.02.1938), за ст.ст. 54-6, 54-10 ч. 2, 54-11 КК УРСР. Постановою трійки при УНКВС в Одеській області від 20 квітня 1938 р. як

“учасник КРФЦО” засуджений до ВМП. Воєнним трибуналом ОдВО від 7 серпня 1959 р. справу припинено за відсутністю складу злочину.

Бойко Іван Володимирович †

Нар. 19 січня 1902 р. в с. Мансуркіно Похвістневського району, Куйбишевського краю. Мешкав у Богополі, згодом у Голті (зараз — м. Первомайськ Миколаївської обл.). До революції закінчив духовну семінарію. У 1929 р. єпископом Анатолієм (Грисюком) призначений псаломщиком в с. Любомирівку Котовського району. З 1930 до 1935 рр. був священником у с. Кафтанівці Рибницького району МАСРР. У 1922 р. підпадав під арешт Одеської губернською надзвичайною комісією, у 1930 р. — ДПУ за контрреволюційну діяльність, через 9 місяців був звільнений. 16 лютого 1938 р. заарештований як “учасник КРФЦО” в Одесі. За постановою трійки УНКВС від 20 квітня 1938 р. розстріляний (ВМП). Воєнним трибуналом ОдВО від 7 серпня 1959 р. справу припинено за відсутністю складу злочину.

Бондаренко Олександра Павлівна †

Нар. 1886 р. у Миколаєві. На момент арешту мешкала в Одесі. Грамотна, заміжня. Звинувачено у тому, що була проповідницею “секти ХЕВ”. Була затверджена проповідницею секти у 1927 р. на I Всесоюзному з’їзді ХЕВ. Дружина Бондаренка Митрофана — проповідника, засудженого у 1933 р. до 3 років концтаборів. Не визнала себе винною. За постановою особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 27.07.1933 за ст. 54-11 КК УСРР засуджена на 3 роки вислання ПП ДПУ етапом до Казахстану.

Бриль Гнат Антонович †

Нар. у 1900 р. в селі Загор’є Мінської губернії. Місце проживання — село Візирка Комінтернівського району на Одещині. Білорус. Закінчив гімназію. Сільський священник. Піддавався репресіям: у 1923 р. — народним судом “за молебень на запрошення парафіян села Сичавка”; у 1926 р. — оштрафований “за

проведення вінчання”. Заарештований 24.02.1931 р. і за участь “у контрреволюційній церковній організації в Одесі” постановою особливої наради при колегії ДПУ від 03.11.1931 р. засуджений на 3 роки концтабору.

Буділовський Макарій Макарович †

Нар. у 1887 р. в селищі Бейкуш Очаківського округу. Із розкуркулених. Як “колишній білогвардійський офіцер, що служив гетьману Скоропадському і Денікіну”, позбавлений виборчих прав з 1928 р.

Заарештований 15.01.1931 р. за участь “у контрреволюційній церковній організації в Одесі”. Особливою нарадою при колегії ДПУ від 03.11.1931 р. засуджений на 3 роки у концтабір. Відбував термін на каналі Москва-Волга, в Унжтаборі, Дмитровтаборі. Реабілітований 7.05.1945 р.

Введенський Олександр Петрович †

Нар. 1884 р. в с. Тулиголово Чернігівської обл. Росіянин. Закінчив Московську духовну академію. Заарештовувався у 1928 і в 1931 роках. За постановою особливої наради при колегії ДПУ від 3.11.1931 р. за участь “у контрреволюційній церковній організації в Одесі” засуджений на 3 роки і відправлений до ВТТ. Відбував покарання у м. Кушва Свердловської обл. Нагороджений медаллю “За доблесну працю під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.”

Венцєєв (Венцель) Володимир Петрович †

Нар. у 1893 р. у Вознесенському районі на Миколаївщині. Священик с. Копакліївка Роздільнянського району Одеської області. Заарештований 10 вересня 1937 р. УНКВС в Одеській області “за антирадянську агітацію”. Винним себе не визнав. 15 вересня 1937 р. трійкою УНКВС в Одеській обл. за ст. 54-10 ч. 1 засуджений до ВМП. Розстріляний.

Вівчарук Марія Йосипівна †

Нар. 1873 р. у селі Красногорка, поблизу Тирасполя. На час арешту мешкала в Одесі (вул. Пушкінська, 79). Монахиня. У 1938 р. заарештована за те, що “зосереджувала кругом себе чернецтво, кликуш, надавала притулок церковникам та мандрівним монахам, організовувала нелегальні моління на своїй квартирі, збирала шпигунські матеріали”. Вирок — ВМП (дата невідома).

Воронаєва Катерина Афанасіївна †

Нар. у 1888 р. у селі Утешине Уфимської губернії. Росіянка. На момент арешту мешкала в м. Одеса (вул. Артема, 8). Дружина заарештованого пресвітера Воронаєва, який очолював Всесоюзну раду “ХЕВ”. Брала участь в Одеській організації “ХЕВ”. За рішенням особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 27.07.33, за ст. 54-11 КК УСРР, засуджена до 3 років концтаборів. Клопотала про перегляд справи і пом’якшення вироку (заміну перебування у ВТТ на заслання), аби вона могла доглядати дітей. Останнім було 11 та 6 років. Їй відмовили.

Вустян Антон Титович †

Нар. 1912 р., росіянин, священник с. Матроска Ізмаїльського повіту. Після закінчення духовної семінарії і до жовтня 1940 р. служив священником.

26 червня 1941 р. заарештований Саратовським РВ НКВС Ізмаїльської області без пред’явлення звинувачення. У зв’язку з воєнними діями етапований до Вологодської області. Через втрату справи у жовтні 1941 р. слідство поновили у вологодській тюрмі № 1 і А. Вустяна звинуватили за ст. 58-10 ч. 2 КК РРФСР у тому, що “був членом фашистської партії “Фронт національного відродження”; ...виховував румунську молодь у фашистському дусі; ...після приходу та встановлення радянської влади в Бессарабії проявляв невдоволення існуючим ладом; ...критикував окремі заходи радянської влади; ...проводив агітацію проти колгоспного ладу...”.

10 жовтня 1942 р. постановою особливої наради при НКВС СРСР ув’язнений у ВТТ на 10 років. Перебував в Ухтинському таборі, але 25 квітня 1944 р. через

дистрофію звільнений з табору. Служив священником в Бельцях (Молдавія). Однак, 12 травня 1949 р. Вустяна знову заарештували відділом “О” МДБ МРСР за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР. Формула звинувачення повністю повторювала звинувачення від 1941 р.

18 червня 1949 р. особлива нарада при МДБ СРСР постановила: “За приналежність до контрреволюційної організації” вислати Вустяна на поселення (безстрокове). Відбував покарання в Красноярському краї. 6 березня 1954 р. судова колегія з кримінальних справ ВС СРСР прийняла ухвалу про припинення справи від 1949 р., а 30 травня 1960 р. реабілітований за справою 1941 р., 29 листопада 1991 р. – за справою 1949 р.

Гдешинський Григорій Петрович †

Нар. 1886 р. Українець. Священик церкви Св. Григорія Богослова в Одесі. Заарештований 25 жовтня 1944 р. 2-м відділом УНКДБ в Одеській області за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР; звинувачений у тому, що “в період тимчасової окупації Одеси, працюючи священником, проводив пораженську антирадянську агітацію в церкві...”.

13 лютого 1945 р. ВТ Одеського гарнізону засуджений за ст. 54-12 КК УРСР “за недоносительство на сина Михайла, члена організації українських націоналістів (ОУН), закинутого ворожою контррозвідкою у тил Радянської армії з завданням шпигунського характеру...” на 10 років ув’язнення у ВТТ з подальшою поразкою в політичних правах на 5 років. Відбував термін у Сибірському таборі НКДБ. Звільнений 22 вересня 1954 р. Реабілітований 17 лютого 1993 р.

Гдешинський Петро Григорович †

Нар. у 1919 р. Українець. Псаломщик кафедрального собору Св. Іллі в Одесі. 30 жовтня 1944 р. 2-м відділом УНКДБ в Одеській області заарештований за ст.ст. 54-1 “б”, 54-10 ч. 2 КК УССР за “зраду батьківщини”.

13 лютого 1945 р. ВТ Одеського гарнізону засуджений за ст. 54-12 КК УРСР “за недоносительство на старшого брата” на 10 років ув’язнення у ВТТ з подальшою поразкою в політичних правах на 5 років. Відбував термін у таборах Магаданської області. Звільнений 11 березня 1952 р. Реабілітований 17 лютого 1993 р.

Гінкулов Лев Кирилович †

Нар. 20 січня 1880 р. у Кишиневі. Молдаванин. На час арешту мешкав в Одесі (вул. Лиманська, 6). Закінчив духовну семінарію. Син священника. “Безприходський піп”. Заарештовано 9 березня 1938 р. і за постановою трійки при УНКВС в Одеській обл. від 20.04.1938 р. засуджено за ст. 54-6, 54-10 ч. I, 54-11 КК УРСР до ВМП.

Гірканов Пилип Федорович †

Нар. 1865 р. у Кишиневі. Болгарин. На момент арешту мешкав в Одесі. Освіта — 4 класи духовного училища. “Піп”. Заарештовувався: у 1922 році “за спричинення опору під час вилучення церковних цінностей”; у 1931 р. — “за причетність до контрреволюційної організації”. Втретє заарештований 2 січня 1938 р. За постановою трійки при УНКВС в Одеській області від 20.04.1938 р. засуджений до ВМП. Воєнним трибуналом Одеського військового округу 7.08.1959 р. реабілітований за відсутністю складу злочину.

Голоносов Антон Терентійович †

Нар. у 1891 р. Українець. Священик одеського Успенського собору. Заарештований 16 березня 1945 р. 2-м відділом УНКДБ в Одеській області за звинуваченням за ст. 54-10 ч. 2: “...перебував на тимчасово окупованій німецько-румунськими військами території...; під час проповідей провадив антирадянську агітацію, вихваляв окупантів, називав їх визволителями від більшовиків, здійснював наклепи на радянську дійсність...”.

11 червня 1945 р. вирок виніс ВТ військ НКВС Одеської області — 8 років ув'язнення у ВТТ, з подальшою поразкою у політичних правах на 3 роки та конфіскацією майна. Подальша доля невідома.

Горбунов Микола Степанович †

Нар. 12 січня 1879 р. у с. Кренці на Миколаївщині. Мешкав у Первомайську. Отримав домашню освіту. Священик. Звинувачений органами НКВС “в участі у контрреволюційній фашистській організації, керівництві контрреволюційним угрупованням у місті Балта, збиранні шпигунської інформації” тощо. Заарештований 23 лютого 1938 р. та засуджений до ВМП.

Григор'єв Іван Іванович †

Нар. 1875 р. в Одесі. Росіянин. Освіта середня. Священик Іллінської церкви (обновленської орієнтації). Заарештований 28 жовтня 1938 р. управлінням НКВС в Одеській області “за антирадянську агітацію” (ст. 54-10, ч. I КК УРСР). Трійкою УНКВС в Одеській області від 30 листопада того ж року засуджений до ВМП.

Григор'єв Андрій Фомич †

Нар. 1886 р. в Новогеоргіївську Олександрійського повіту Херсонської губернії. На час арешту мешкав у селі Усатове Одеського приміського району. Українець. Священик сільського приходу. Заарештований 2 березня 1938 р. Постановою трійки при УНКВС в Одеській області засуджений до ВМП.

Грисюк Анатолій Григорович †

Нар. 1880 р. в Ковелі колишньої Волинської губернії. Українець. На момент останнього арешту мешкав в Одесі. Митрополит Одеської єпархії.

Кілька разів підпадав під репресії з боку радянських спецслужб. У квітні 1921 р. був заарештований вперше, перебуваючи на посаді єпископа Самарського і Ставропольського, “за організацію Казанської духовної академії, придбання гербової печатки та підбурювання мас проти радянської влади”. Рішенням

президії ВНК (за судом) від 6 жовтня 1921 р. єпископа Анатолія (Грисюка) було засуджено до 2 років висилки на Соловки. Удруге заарештовано 24 лютого 1923 р. Самарським губернським відділом ДПУ. Постановою колегії ДПУ від 3.08.1923 р. справу було закрито. Втретє, 18 вересня 1923 р. заарештований відділом ДПУ м. Самари і направлений в адміністративне вислання терміном на 3 роки.

10 серпня 1936 р. митрополит Анатолій на основі постанови начальника 8 відділення СПО м. Києва був заарештований Одеським управлінням НКВС, і 13 серпня направлений до Києва. У постанові йшлося про наступне: “Грисюк А. Г., будучи служителем релігійного культу, проводив активну контрреволюційну діяльність, використовуючи в контрреволюційних цілях релігійні забобони”. Згідно з обвинувальним вироком за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР “Грисюк А. Г. визнаний винним у тому, що... вів переговори про встановлення антирадянського блоку на основі унії, шляхом возз’єднання православної і католицької церков, з підкоренням православної церкви Папі Римському..., у повсякденній своїй діяльності вів антирадянську агітацію у формі контрреволюційних висловлювань...”.

Під час слідства винним себе не визнав. Постановою особливої наради при НКВС СРСР від 21 січня 1937 р. Грисюк А. Г. був ув’язнений в ВТТ на 5 років. Помер в Утпечтаборі 23 січня 1938 р.

Грудін Іван Фомич †

Нар. 1874 р. в с. Суходол Чернігівської губернії. Мешкав в Одесі. Освіта нижча. Ієромонах. Надавав бродячим монахам притулок, вдома проводив нелегальне моління, проводив при цьому агітацію. Постановою трійки при УНКВС в Одеській області (дата не відома, ймовірно 1937–1938 рр.) засуджений до ВМП.

Грудко Андрій Іванович †

Нар. 1893 р. Українець. Священик церкви Різдва Христового в Одесі. 13 червня 1945 р. заарештований 2-м відділом УНКДБ в Одеської області за звинуваченням за ст. 54-10 ч. 2: “...перебував на тимчасово окупованій німецько-

румунськими військами території... під час проповідей провадив антирадянську агітацію, вихваляв окупантів, називав їх визволителями від більшовиків, здійснював наклепи на радянську дійсність...”.

14 вересня 1945 р. ВТ військ НКВС Одеської області виніс вирок — 10 років ув'язнення у ВТТ, з подальшою поразкою у політичних правах на 5 років та конфіскацією майна. Подальша доля невідома.

Деньга Федір Климентійович †

Нар. 1879 р. у Черкасах. Українець. Мав вищу духовну освіту, з 1919 р. навчався у Київській духовній академії. У минулому — “піп”. На час арешту працював малярем артілі “Промпобутбуд”. Звинувачувався за ст. 54-6, 54-10, 54-11 КК УРСР “в участі у контрреволюційній фашистській організації з 1923 по 1934 рр.”, ніби був учасником “СВУ” та причетним до УАПЦ, мав зв'язки із Чеховським та ін. За постановою трійки УНКВС по Одеській обл. від 6 травня 1938 р. засуджений до ВМП. Розстріляний 30 травня 1938 р.

Воєнним трибуналом ОдВО від 30 вересня 1959 р. справу на Деньга Ф. К. припинено за відсутністю складу злочину.

Добровольський Микола Михайлович †

Нар. 1878 р. в Олександрівці Київської губернії. Закінчив Одеську духовну семінарію у 1901 р. Служив священником в Архангело-Михайлівській церкві с. Куколовки на Київщині, а з 1919 р. і до 1930-х рр. настоятелем Хресто-Воздвиженської церкви в Одесі. Заарештовувався ДПУ у 1930 р., після двох місяців слідства — звільнений. У 1935 р. помічник протоієрея церкви Св. Михаїла на Молдаванці. Після закриття церкви працював у різних установах. У роки війни 1941–1945 рр. повернувся до священницької діяльності завдяки Румунській православної місії. З грудня 1942 р. займав посаду другого священника Успенського собору м. Одеси. З квітня і до вересня 1944 р. протоієрей Добровольський — настоятель Успенського собору, потім настоятель церкви

Різдва Христового. Займався благодійністю та патріотичною допомогою фронтів.

У листопаді 1944 р. опергрупою УНКДБ в Одеській області заарештований за те, що “в період тимчасової окупації був активним учасником РОВСа (Російський воїнський союз), систематично виступав у церкві з антирадянськими проповідями, підтримував зв’язки з німецькою комендатурою...”.

ВТ військ НКВС Одеської області від 31 березня 1945 р. за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР засуджений на 8 років ВТТ, з поразкою в правах і конфіскацією особистого майна. Перебував в Карагандинському таборі (Сибтаб). Воєнною колегією СРСР від 26 вересня 1945 р. (у зв’язку з заявою сина, заслуженого артиста УРСР, актора Київського ордена Леніна академічного державного українського драматичного театру ім. І. Франка. — *М.М.*) справу М. М. Добровольського було переглянуто і винесено ухвалу про відміну вироку і звільнення. Помер у тюремній лікарні у грудні 1945 р.

Дубієвич Вадим Полікарпович †

Нар. 1880 р. в с. Митрофанівка. Закінчив духовну семінарію. Служив священиком Михайлівської церкви на Молдаванці. За постановою особливої наради при колегії ОДПУ від 3 листопада 1931 р. засуджений до 3 років концтабору. Наприкінці 1950-х рр. мешкав у Херсоні.

Ємельянов Віталій Федорович †

Нар. 13 квітня 1880 р. у Путивлі Курської губернії. Закінчив Курську духовну семінарію. На час арешту мешкав у м. Одеса (вул. Отрадна, 21). Диякон Ботанічної церкви в Одесі. Заарештований 6 квітня 1938 р. за ст. 54-16, 54-10, 54-11 КК УРСР як “учасник КРФЦО, за завданням якої проводив контрреволюційну роботу і збирав шпигунські дані”. За постановою трійки при УНКВС в Одеській області від 20 квітня 1938 р. засуджено до ВМП.

Жиров Костянтин Давидович †

Нар. 1899 р. в с. Градениця Одеської області. Мешкав в Одесі. Росіянин. Освіта нижча. Псаломщик. На час арешту працював на заводі ім. Жовтневої революції на Пересипу. Заарештований за ст. 54-6, 54-10, 54-11 КК УРСР як “учасник контрреволюційної фашистської організації”. Ніби постійно проводив контрреволюційну агітацію, розповсюджував наклепи на радянську владу тощо. За постановою трійки УНКВС по Одеській області від 6 травня 1938 р. (протокол № 183) засуджений до ВМП. Розстріляний 30 травня 1938 року.

ВТ ОдВО від 30 вересня 1959 р. справу на Жирова К. Д. припинено за відсутністю складу злочину.

Жуковський Петро Петрович †

Нар. у родині священика 4 червня 1875 р. в передмісті Одеси, в с. Нерубайське. Мешкав в Одесі (вул. Лазарева, 50). Священик церкви на міському цвинтарі. Освіта — середня. Служив біля 5 років у Міщанській та Успенській церквах м. Одеси. Колишній секретар митрополита Анатолія (Грисюка). Заарештовувався у 1932 р. відділом ДПУ м. Одеси. Вдруге, 13 березня 1938 р. заарештовано і, як учасника “КРФЦО”, трійкою при УНКВС в Одеській області 20 квітня 1938 р. засуджено до ВМП. Дочці дали довідку (22 вересня 1955 р.) про те, що батько ніби був засуджений на 10 р. ВТТ і перебуваючи у таборі, помер від хвороби шлунку 15 серпня 1941 р.

Загоровський Іван Дормидонтович †

Нар. 1873 р. в с. Суховичі (Сусковичі) Мозирського повіту у Білорусії. Закінчив Мінську духовну семінарію. Протоієрей церкви на міському цвинтарі в Одесі. 9 квітня 1938 р. УНКВС в Одеській області заарештований як “учасник КРФЦО”, а вже 20 квітня постановою трійки за ст.ст. 54-6, 54-10 ч. 1, 54-11 КК УРСР засуджений до ВМП. Розстріляний 8 травня 1938 р.

Проте, у 1963 р. племінникові І. В. Загоровського священнику Сретинської церкви Крігсману Є. Ф. було повідомлено, що протоієрей був засуджений до 10 років ВТТ і перебуваючи в ув'язненні помер 19 квітня 1941 р. від зараження крові.

Зебрін Федот Гаврилович †

Нар. 7 червня 1876 р. у с. Капітонівка Самарської губернії. Росіянин. Отримав лише домашню освіту. Мешкав у Балті. Монах. На момент арешту працював сторожем церкви на міському цвинтарі в Одесі. Постановою трійки УНКВС в Одеській області від 20 квітня 1938 р. за “участь у КРФЦО і проведення у себе на квартирі агітації серед віруючих” засуджений до ВМП.

Зібров Стахій Федорович †

Нар. 5 червня 1872 р. у с. Зіброве Орловської губ. Мешкав у м. Одесі (вул. Токарева, 28). Малограмотний. Монах. Сторож церкви на 2-му міському цвинтарі. Арештований 10 березня 193 р. за “систематичне проведення контрреволюційної агітації серед молоді, тісний зв'язок з чернечим підпіллям...”. Трійкою УНКВС в Одеській області від 7 квітня 1938 р. засуджений до ВМП.

Іванов Володимир Гнатович †

Нар. у 1905 р. і мешкав в Одесі. Росіянин. Освіта середня. До 1931 р. був священником у Біляївці. Згодом, служитель культу на 3-му християнському цвинтарі. За санкцією прокурора заарештований Одеським облуправлінням НКВС 20 січня 1935 р. “за організацію церковної контрреволюційної групи та антирадянську агітацію” (ст. 54-10 КК УРСР), та відправлений до Одеської промколонії. Особливою нарадою при НКВС СРСР від 13 вересня 1935 р. як учасник групи “ІПЦ”, очолюваної Л. В. Сальковим, засуджений до 3-х років ВТТ. Термін ув'язнення відбував у с. Ведмежа гора, управління Білтабора.

Іванов Міссаїл (Михайло) Андрійович †

Нар. 1885 р. у с. Погреби (Погреб'є) у Молдавії. Молдаванин. Освіта домашня. Мешкав в Одесі (Куяльницька дорога, 17). Монах. Деякий час працював на заводі ім. Ворошилова. Постановою трійки при УНКВС в Одеській області від 20 квітня 1938 р. по ст. 54-10 КК УРСР засуджений до ВМП.

Іващенко Григорій Михайлович †

Нар. в 1864 р. у с. Андрусівка на Полтавщині. Освіта — 2 класи народного училища. Мешкав у с. Усатове в примісті Одеси. Протоіерей, на час арешту “піп без приходу”. Заарештовано 9 квітня 1938 р. і звинувачено у приналежності до “КРФЦО” у кількості 29 осіб. Постановою трійки при УНКВС в Одеській області від 20 квітня 1938 р. засуджений до ВМП. Воєнним трибуналом ОдВО від 7 серпня 1959 р. справу на Іващенко Г. М. та ще 28 осіб припинено за відсутністю складу злочину.

Івлієв Павло Григорович †

Нар. 1870 р. в Саранську. Мешкав в Одесі. Росіянин. Освіта середня. Колишній член “СРН”. “Церковник”, у 1920–1924 рр. арештовувався органами ДПУ за контрреволюційну діяльність. У 1938 р. звинувачений за участь у “КРФЦО” (ст.ст. 54-6, 54-10, 54-11 КК УРСР), до якої ніби був завербований у 1929 р. священником М. Поповим. За постановою трійки при УНКВС в Одеській області від 6 травня 1938 р. (протокол № 183) засуджений до ВМП. Вирок виконано 30 травня 1938 р. опівночі.

Ігнат'єв Дмитро Олександрович †

Нар. 1877 р. в Одесі. Мешкав в Одесі (Успенський пров., буд. 6). Мав середню технічну освіту. Інвалід другої групи. Заарештований 8 березня 1938 р. як “безприходський піп” і учасник “КРФЦО” (ст.ст. 54-10, 54-11 КК УРСР). Постановою трійки при УНКВС в Одеській області від 20 квітня 1938 р. засуджений до ВМП. Розстріляний. Проте, його дружині була видана довідка про

те, що Ігнат'єв відбував 10-ти річний термін ВТТ і помер 10 березня 1942 р. від шоку. Реабілітовано 7 серпня 1959 р. воєнним трибуналом ОдВО.

Кайзер Євген Костянтинович †

Нар. 13 грудня 1883 р. у Миколаєві. Мешкав в Одесі (вул. Калініна, буд. № 30). Українець. З 1921 р. диякон Михайлівської церкви. У 1923 р. заарештовувався за те, що “був проти обновленства” (під слідством в НКВС перебував біля 2-х тижнів). Заарештований у березні 1938 р. як член “КРФЦО”. За постановою трійки при УНКВС від 20 квітня 1938 р. засуджений до ВМП.

У 1950-х роках родині повідомили, що Є. К. Кайзер ніби у лютому 1943 р. помер в ув'язненні від серцевого нападу.

Кожухар Геннадій Васильович †

Нар. 1887 р. Молдаванин. Румунськопідданий. На час арешту служив священником Свято-Покровської церкви села Василівка Фрунзенського району Одеської області. 31 липня 1944 р. заарештований 2-м відділом УНКВС в Одеській обл. “за підозрою у зв'язках з румунською жандармерією та розвідорганами...”. Однак, через три місяці у сфабрикованому обвинувальному висновку Кожухар був звинувачений за ст. 54-4 КК УРСР у наступному: “... при виконанні церковних обрядів серед населення проводив антирадянську агітацію, здійснював клеми на ВКП(б), умови життя при радянській владі, вихваляв румунських окупантів...”.

16 січня 1945 р. ВТ військ НКВС Одеської обл. засуджений до ув'язнення у ВТТ на 15 років та конфіскації майна. Подальша доля невідома. Реабілітований 31 січня 1997 р.

Корчевський Володимир Григорович †

Нар. 1895 р. в Гайсинському повіті на Вінниччині. Із духовенства. Священик села Писарівка Кодимського району. Засуджувався до вислання “за антирадянську діяльність” (коли саме — невідомо).

За вироком спецколегії Головосуду МАСРР від 19 травня 1935 р. засуджений за ст.ст. 54-10 ч. 2, 54-11 КК УСРР до 6 років ув'язнення з наступною поразкою у правах на 5 років та з конфіскацією майна.

Користін Михайло Петрович †

Нар. 1878 р. в Орловській (колишня Воронізька) губернії. Мешкав в Одесі. Закінчив Воронізьку духовну семінарію у 1898 р. До 1917 р. служив священиком у 60-му піхотному полку, в різних шпиталях під час I світової війни. З 1918 р. значився священиком Одеської єпархії. У 1922 р. увійшов до церковної групи “Живої церкви” і навіть був обраний у 1923 р. головою Губернського (єпархіального) комітету. Як представник синодального духовенства брав участь у Всеросійському церковному соборі у Москві. З 1918 р. був священиком у різних церквах м. Одеси: Домовій при 2-му жіночому училищі, Архієрейському домі, і настоятелем Іллінської церкви на вул. Пушкінській, 79.

Заарештований 13 лютого 1931 р. як учасник “ОКРЦО”. Особливою нарадою при колегії ОДПУ від 3 листопада 1931 р. ув'язнений на 3 роки концтаборів (Дмитрівські табори).

Кострицький Афанасій Васильович †

Нар. 1891 р., росіянин, священик села Хаджи-Курда Суворівського району Ізмаїльської області (зараз — Камишове Ізмаїльського району Одеської області).

28 квітня 1941 р. заарештований УНКВС в Ізмаїльській області і був звинувачений за ст.ст. 54-10 ч. 1, 54-13 КК УРСР у тому, що “був активним членом контрреволюційної фашистської партії кузистів, мав тісний зв'язок з керівниками Ізмаїльської повітової організації; проводив контрреволюційну пропаганду в церкві та агітацію проти Радянського Союзу...”.

На початку війни направлений до Свердловської області й утримувався в тюрмі № 2 с. Нижня Тура. Особливою нарадою при НКВС СРСР 12 березня 1942 р. засуджений до ВТТ на 10 років. Відбував термін ув'язнення в Івдельському таборі НКВС (Свердловська обл.).

Кох Семен Якович †

Нар. 1869 р. в Миколаєві. На час арешту жив в Одесі (вул. Б. Хмельницького, 6). Службовець. Віруючий, послідовник духовного учителя і лідера “ІПЦ” в Одесі Л. Салькова. Заарештований 19 (20) січня 1935 р. за ст. 54-10 КК УРСР за участь у ЦКРГ “ІПЦ”, антирадянську агітацію. Утримувався під вартою в Одеській промколонії до 28 січня 1935 р., потім був звільнений під підписку про невиїзд. Особливою нарадою при УНКВС СРСР від 13 вересня 1935 р. С. Я. Кох висланий до Казахстану терміном на 3 роки (в Алма-Ату у розпорядження УНКВС Казахської РСР).

Крайнов Іван Миколайович †

Нар. 30 травня 1877 р. у с. Нова-Лапастенка Саратовської губернії. Мешкав в Одесі (вул. Пересипська, 3). Монах, згодом сторож Вознесенської церкви. Заарештовувався у 1933 р. за приховування золота, перебував під слідством 54 дні. За те, що збирав біля себе чернецтво, “кликунів”, організовував нелегальні моління та систематично проводив антирадянську агітацію був заарештований. Постановою трійки при УНКВС в Одеській обл. від 20 квітня 1938 р. засуджений до ВМП за “участь у КРФЦО”.

Крігсман Євген Федорович †

Нар. у 1897 р. в Одесі. Жив на вул. Мечникова, 30. Латиш. У 1919 р. закінчив юридичний факультет Новоросійського університету, а у 1922 р. — інститут народного господарства. Богословської освіти не мав.

Служив в армії генерала Денікіна у чині прапорщика. З 1922 по 1928 р. священнодіяв у селах Одеської єпархії. З 1928 р. священником у с. Нерубайське. У 1929 р. Єпархіальним управлінням призначений священником Григоріє-Богословської церкви (Маразліївський храм). Після її закриття у 1930 р. був заарештований відділом ДПУ і через два з половиною місяці звільнений під підписку про невиїзд.

За відсутністю священницьких вакансій, призначений псаломщиком Сретинської церкви в Одесі. Знову заарештований як учасник “ОЦКРО” 5 червня 1931 р. Особливою нарадою при колегії ДПУ від 3 листопада 1931 р. засуджений до 3-х років концтаборів. Відбував покарання у Темниковському таборі (Мордовія), Біломоро-Балтійському та Дмитрівському таборах. У 1933 р. — звільнений достроково. Учасник Великої Вітчизняної війни, воював офіцером на Карело-Фінському фронті.

Кристалюв Василь Васильович †

Нар. 1876 р. у Ново-Георгіївську Херсонської губернії. На час арешту мешкав в Одесі. Українець. Служив з 1905 по 1917 р. у царській армії полковим священником. Під час перебування гетьмана П. Скоропадського значився (наказ від 11.10.1918 р.) священником 15-го Одеського піхотного полку. Головував у комісії з ліквідації майна воєнних церков Румунського фронту.

Священик Сретинської церкви (обновленської орієнтації) на Новому базарі. Заарештований 3 березня 1931 р. як учасник “ОЦКРО”. Особливою нарадою при колегії ДПУ від 3 листопада 1931 р. висланий на 3 роки до Казахстану.

Кринов Олександр Федорович †

Нар. 1869 р. в с. Пудиш Петербурзької губернії. З 1921 р. мешкав в Одесі. Закінчив духовне училище у м. Каргополь. Працював уповноваженим відділу Одеської поштової контори. У 1925–1927 рр. — голова релігійної общини Одеського кафедрального собору. Заарештований Одеським оперативним сектором ДПУ 3 березня 1931 р. як учасник “ОЦКРО”. Особливою нарадою при колегії ДПУ від 3 листопада 1931 р. засуджений на 3 роки заслання до Казахстану. До Одеси повернувся у листопаді 1934 р.

23 березня 1938 р. постановою трійки при УНКВС в Одеській обл. за “участь у контрреволюційній воєнно-офіцерській організації і проведенні контрреволюційної діяльності” (ст.ст. 54-10, 54-11 УК УРСР) засуджений до ВМП. 31 березня 1938 р. — розстріляний.

Крижановський Іван Степанович †

Нар. 1891 р. на Чернігівщині. Українець. Закінчив духовну семінарію у 1912 р. З 1915 р. служитель культу (священик) в Одесі та області. Заарештований 2 березня 1931 р., рішенням (від 14 вересня 1931 р.) трійки при ДПУ СРСР засуджений на 3 роки заслання. Відбував термін на Біломорканалі ім. Сталіна, звідки був звільнений достроково (на 7 міс.) у 1933 р. за активну участь у будівництві каналу з поверненням громадянських прав.

З 1941 р. і до кінці життя служив Церкві. Був настоятелем Свято-Дмитрівського собору у Чернігові (1941–1943), настоятелем собору в Ямполі, Вінницької області (1943–1944), настоятелем Свято-Преображенського собору і благочинним у Болграді, тоді Ізмаїльської області (1944–1947), настоятелем собору Св. Костянтина та Олени і благочинним у Бельцях (Молдавія) (1947–1951), настоятель собору в Умані (1951–1952), настоятелем собору і благочинним в м. Іваново (Росія). З 1954 р. був секретарем єпархіального архієрея, протоієреєм Кафедрального собору в Кіровограді.

Кузьменко Микола Васильович †

Нар. 1903 р. на Одещині. Українець. У 1932 р. перебував під слідством за антирадянську діяльність. Був Всесоюзним проповідником, затвердженим І Всесоюзним з'їздом "ХЕВ", обраний головою Всесоюзної Ради "ХЕВ", з 1924 р. по 1932 р. — голова Маякської общини "ХЕВ". "Виступав з проповідями на антирадянські теми на зборах секти у с. Маяки. Розповідав про страшний суд, де будуть усі горіти, про голод, війни, землетруси. У результаті багато людей не вступало до колгоспів".

Особливою нарадою при колегії ДПУ УРСР від 27 липня 1933 р. за ст. 54-11 КК УСРР був засуджений на 3 роки ВТТ.

Кулицький Тихон Андрійович †

Нар. 1891 р. на Поділлі. Служитель релігійного культу. У 1930 р. заарештовувався. У 1931 р. переїхав до Одеси, де, будучи священиком, “проводив серед віруючих антирадянську агітацію, вихваляв фашистський лад”. Заарештований у жовтні 1937 р. УНКВС в Одеській області. 5 грудня 1937 р. трійкою УНКВС в Одеській області був засуджений до 10 років ВТТ. У 1941 р. справа перевірялася прокуратурою Одеської області, рішення залишилося у силі.

Курбет Микола Олексійович †

Нар. 1899 р. в АМСРР. Священик с. Демидове Жовтневого району Одеської області. 25 травня 1937 р. заарештований УНКВС в Одеській області за антирадянську агітацію за ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР. 27 жовтня 1937 року за постановою трійки УНКВС засуджений до ВМП. Розстріляний (дата невідома).

Лабунський Сергій Костянтинович †

Нар. 5 жовтня 1872 р. в с. Грунівка, Курської губернії, в родині псаломщика. Українець. Мешкав в Одесі, на Ближніх млинах. Мав незакінчену вищу освіту, навчався на юридичному факультеті. Диякон, згодом протоієрей церкви на міському цвинтарі. Заарештований 1 лютого 1938 р. за ст. 54-6, 54-10 ч. II, 54-11 як “один з керівників КРФЦО, який збирав шпигунські дані, передавав їх особисто представникам білогвардійських організацій за кордон”. За постановою трійки в Одеській області від 20 квітня 1938 р. засуджений до ВМП. Дочці повідомили у вересні 1955 р., що він помер, ніби, від інфаркту 5 серпня 1943 р.

Латул Єфим Власович †

Нар. 1891 р. в с. Плоть Кодимського району Одеської області. Молдаванин. Священик у селі Качурівка Ананьївського району. Заарештований за “організацію контрреволюційної групи, нелегальні зібрання на квартирах, висловлювання невдоволення радянською владою, агітацію колгоспників проти закриття церков, був пов’язаний з керівником петлюрівсько-повстанської організації в

1919–1921 рр.”. За вироком спецколегії Головосуду МАСРР від 19 травня 1935 р. засуджений до ВМП, але за визначенням судової колегії від 5 липня 1935 р. вирок замінено засудженням на 10 років ВТТ з поразкою у правах на 5 років.

У довідці МВС СРСР від 6 липня 1958 р. йдеться про те, що Є. В. Латул 5 квітня 1938 р. трійкою УНКВС в Далекосхідному краї, засуджений до ВМП. 13 вересня 1957 р. справу на нього було закрито.

Литвиненко Артемій Іларіонович †

Нар. 17 жовтня 1888 р. у с. Семенівка Арбузинського району Одеської області. Диякон церкви на міському цвинтарі Одеси. Служитель культу з 1918 р. Освіта нижча. Вперше був заарештований у 1929 р. за контрреволюційні зв'язки з еміграцією (ніби, допомагав монахам переправлятися до Палестини). У 1937 р. заарештований за контрреволюційну агітацію. Постановою трійки при УНКВС в Одеській області від 20 квітня 1938 р. засуджений до ВМП. Розстріляний. Хоча його дружина отримала 15 вересня 1959 р. повідомлення, про те, що її чоловік помер 2 вересня 1945 р. від крововиливу у мозок.

Лобачевський Стефан Володимирович †

Нар. 1873 р. в Ольшанці на Єлисаветградщині. Закінчив Одеську духовну семінарію і Київську духовну академію (у 1898 р.). Служив священиком і законовчителем з 1900 р. у різних установах і храмах: законовчителем у Катеринославському реальному училищі, 2-й Одеській гімназії, викладав Закон Божий в Одеській Рішельєвській гімназії. З 1906 р. до 1923 р. священик Одеського кафедрального собору та законовчитель Маріїнської гімназії. Був настоятелем Покровської та Успенської церков до самого арешту.

У 1922 р. за спротив вилученню церковних цінностей засуджувався на 6 місяців перебування у БГПР. Заарештований ООС ДПУ як учасник “ОЦКРО” 12 березня 1931 р. і за постановою трійки при колегії ДПУ СРСР від 14 вересня 1931 р. засуджений до 5 років заслання.

Лук'янов Володимир Єпіфанович †

Нар. 1886 р. в Молдавії. Служитель релігійного культу. Заарештований управлінням НКВС в Одеській області 28 жовтня 1937 р. за проведення антирадянської агітації (ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР). Трійкою УНКВС Одеської області від 5 грудня 1937 року засуджений до ВМП.

Любимський Олександр Іванович †

Нар. 1876 р. Настоятель Ботанічної церкви в Одесі. Колишній секретар одеського архієпископа Анатолія.

У 1931 р. як “один із організаторів ОКРЦО” був заарештований ООС ДПУ по ст.ст. 54-2, 54-11 КК УСРР. Слідчі клопотали про засудження Любимського до розстрілу, однак постановою особливої наради при колегії ДПУ СРСР його було засуджено на 3 роки ВТТ. Після звільнення священник жив у с. Червоне Арзамаського району Горьківської області, де й був заарештований удруге. Постановою трійки УНКВС Горьківської обл. від 6 листопада 1937 р. за ст. 58-10 РСФРР засуджений (вирок не відомий). У 1947 р. дочці повідомлено, що Любимський О. І. помер 30 листопада 1945 р.

Постановою президії Арзамаського облсуду від 25 травня 1956 р. рішення трійки від 1937 р. було відмінено за недоведеністю складу злочину. Дійсні обставини не відомі.

Малий Петро Пилипович (Філатович) †

Нар. 1869 р. в Одесі. Мешкав на 13-й ст. Великого Фонтану. До революції 1917 р. служив дияконом, потім священником. У 1931 р. заарештовувався органами ДПУ в Ново-Одеському районі “за агітацію проти радянської влади”. 2 квітня 1938 р. заарештований як “колишній піп, який у минулому був учасником “ІПЦ”, проводив контрреволюційну агітацію, учасник КРФЦО”. За постановою трійки при УНКВС в Одеській області від 20 квітня 1938 р. засуджений до ВМП.

Мандибура Олексій Антонович †

Нар. 1886 р. Заарештований у липні 1938 р. управлінням ДБ НКВС в Одеській області. На основі постанови особливої наради при НКВС СРСР від 11 жовтня 1939 р. за “належність до контрреволюційної сектантської групи і антирадянську агітацію”, засуджений до ВТТ на 3 роки.

Мандибура Катерина Георгіївна †

Нар. 1891 р. у с. Зубрежці (Бессарабія). Мешкала в Одесі (вул. Б. Хмельницького, 19). Монахиня. Заарештована у 1938 р. і обвинувачувалась в участі у “КРЦО, за завданням якої проводила контрреволюційну агітацію серед віруючих, збиранні коштів для ходоків з метою клопотання перед центральною владою про відкриття закритих церков”. Постановою трійки УНКВС в Одеській області від 20 квітня 1938 р. засуджена до ВМП.

Марцишевський Іван Ксенофонович †

Нар. 1867 р. у селі Мокрів Рибницького повіту. На час арешту благочинний Кодимського району. За вироком спецколегії Головсуду МАСРР від 19 травня 1935 р. засуджений як “учасник КРГ (в роки гетьмана Скоропадського в проповідях серед народу закликав до підкорення гетьману, складання зброї тощо)” за ст.ст. 54-10 ч. 2, 54-11 КК УСРР на 6 років ВТТ з поразкою в правах на 5 років і з конфіскацією майна. За такими ж обвинуваченнями засуджений на 5 років таборів і його син, Марцишевський Павло Іванович (1902 р. н.), вчитель м. Кодими.

Марцишевський Яків Автономієвич †

Нар. 1899 р. Священик с. Любомирівки Бірзульського повіту. За вироком спецколегії головсуду МАСРР від 19 травня 1935 р. засуджений як “учасник КРГ” за ст.ст. 54-10 ч. 2, 54-11 КК УСРР на 5 років ВТТ з поразкою в правах на 5 років і з конфіскацією майна.

Маскевич Григорій Максимович †

Нар. 1885 р. у Вінниччині. Заарештований у березні 1938 р. Обвинувачений у “контрреволюційній агітації, вихваляв фашистську Німеччину”. Трійкою УНКВС в Одеській області від 20 квітня 1938 р. засуджений до ВМП. Розстріляний.

Матвєєвич Микола Іванович †

Нар. в родині священика у 1865 р., в Любашівці. Українець. Закінчив Одеську духовну семінарію. У 1894 р. рукопокладений у священницький сан. Понад 30 років (1896–1928) вірно служив приходу Григоріє-Богословської (Маразліївської) церкви до самого її закриття. Паралельно викладав “Закон Божий” у 2-й міській гімназії, а з 1920 по 1924 р. музику, спів і теорію музики в Одеській консерваторії. Заарештований 12 лютого 1931 р. як “учасник ОКРЦО”. Засуджений трійкою ДПУ СРСР від 14 вересня 1931 р. на 5 років до заслання.

Меримерін Олександр Васильович †

Нар. 1884 р. в родині священика, у с. Верхлюдове Курської губернії. Служив священиком у с. Андріяшівка Балтського району. За вироком спецколегії головсуду МАСРР від 19 травня 1935 р. засуджений як “учасник КРГ” за ст.ст. 54-10 ч. 2, 54-11 КК УСРР на 8 років ВТТ з поразкою в правах на 5 років і конфіскацією майна.

Молчановський Олександр Доматійович †

Нар. 1889 р. у с. Велика Мечетня Одеської області. Був священиком у с. Байтали Ананьївського району. За вироком спецколегії головсуду МАСРР від 19 травня 1935 р. був засуджений як “учасник КРГ, ... залякував людей, які хотіли вступити до колгоспу, пеклом” за ст.ст. 54-10 ч. 2, 54-11 КК УСРР на 8 років ВТТ з поразкою в правах на 5 років і з конфіскацією майна.

Моргуненко Данило Леонтійович †

Нар. 1873 р. Заарештовувався у липні-червні 1938 р. УДБ НКВС в Одеській області. За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 11 жовтня 1939 р. “за приналежність до контрреволюційної сектантської групи та антирадянську агітацію” засланий на 5 років до Казахстану.

Мочульський Микола Миколайович †

Нар. 1896 р. в Миколаївці-2, Андре-Іванівського повіту на Одещині. Українець. Освіта середня. Священик “тихонівської орієнтації”. З 1923 р. благочинний, підтримував тісні стосунки з Одеською єпархіальною пресвітерською радою. Заарештований 24 лютого 1931 р. як “учасник ОКРЦО” і постановою особливої наради при колегії ДПУ від 3 листопада 1931 р. засуджений до 3 років концтаборів (направлений до Читинської обл.). 31 грудня 1937 р. Читинським обласним судом справа була припинена (справа повторна).

Мунтяну (Мунтянов) Георгій Прокопович †

Нар. 1909 р., молдаванин, румунськопідданий, священик села Нерушай Ізмаїльської області (зараз Одеської), викладач духовної семінарії в Ізмаїлі. Заарештований у липні 1940 р. опергрупою УДБ НКВС. Звинувачувався за ст. 54-13 КК УРСР у тому, що мешкаючи в Бессарабії у 1930-х рр. “був членом партії кузистів, проводив політику реакційної буржуазії, направлену проти інтересів робітників та селян”. Слідство продовжувалося близько трьох місяців і закінчилося постановою про направлення справи на розгляд ВТ. Обвинувальний висновок від 28 вересня 1940 р. фактично повторював звинувачення, за якими о. Георгій був заарештований. Рішення за справою прийнято майже через рік після арешту.

З червня 1941 р. особлива нарада при НКВС СРСР постановила ув'язнити у ВТТ Мунтяну на 8 років. Перебуваючи в 1944 р. в Унженському таборі (Горьківська область), за “контрреволюційну діяльність у таборі” отримав новий

термін ув'язнення — 10 років ВТТ; в 1953 р. звільнений та відправлений на заслання до Красноярського краю. Реабілітований 12 січня 1990 р.

Муратов Віктор Олексійович †

Нар. 1900 р. у Кишиневі. Служитель релігійного культу. Заарештовувався у 1930 р. органами ДПУ за участь у “волинках”. Заарештований УНКВС Одеської області 24 жовтня 1937 р. “за організацію церковного підпілля в Одесі, зв'язки з реакційно налаштованими церковниками і духовенством міста, проводив антирадянську діяльність...”. 30 листопада 1937 р. трійкою УНКВС в Одеській області засуджений до ВМП. Розстріляний.

Муретов Михайло Олексійович †

Нар. 1875 р. Священик церкви на міському цвинтарі в Одесі. Заарештований 12 лютого 1931 р. як “учасник ОКРЦО”, утримувався в Одеському БГПР. За постановою особливої наради при колегії ДПУ СРСР від 3 листопада 1931 р. висланий до Казахстану на 3 роки. Після повернення жив у Херсоні. У період румунської окупації Одеси був священиком Вознесенської церкви.

Наприкінці 50-х рр. ХХ ст. мешкав у Овідіополі Одеської обл.

Навалов Серафим Леонтійович †

Нар. 1887 р. Молдаванин. Румунськوپідданий. На час арешту служив священиком Свято-Покровської церкви в с. Ново-Георгіївка Ананьївського району Одеської області. 29 липня 1944 р. заарештований 2-м відділом УНКВС в Одеській області “за підозрою у зв'язках з румунською жандармерією та розвідорганами...”. Однак, через три місяці у сфабрикованому обвинувальному висновку Навалова звинуватили за ст. 54-4 КК УРСР у наступному: “...при виконанні церковних обрядів серед населення проводив антирадянську агітацію, здійснював наклепи на ВКП(б), умови життя при радянській владі, вихваляв румунських окупантів...”.

20 січня 1945 р. ВТ військ НКВС Одеської обл. засуджений до ув'язнення у ВТТ на 15 років та конфіскації майна. Засідання трибуналу було закритим, без участі прокурора та адвоката. Подальша доля невідома. Реабілітований 22 квітня 1997 р.

Нечипоренко Іван Михайлович †

Нар. 1886 р. в с. Березівці на Чернігівщині. Колишній монах Києво-Печерської лаври. Священик с. Козацьке Балтського району. За вироком спецколегії головсуду МАСРР від 19 травня 1935 р. засуджений за ст.ст. 54-10 ч. 2, 54-11 КК УРСР на 3 роки позбавлення волі з поразкою у політичних правах на 3 роки.

Никитенко Никодим Дмитрович †

Нар. 1897 р. в с. Сиротинки на Одещині. Священик с. Пасіцели Балтського району. За вироком спецколегії головсуду МАСРР від 19 травня 1935 р. засуджений за ст. 54-10 ч. 2, 54-11, 29 КК УРСР до 8 років позбавлення волі, з поразкою у політичних правах на 5 років та з конфіскацією власного майна.

Новицький Іван Леонтєвич †

Нар. 1888 р. у с. Юркове, під Ямполем. Священик села Немирівське Балтського району. Як “учасник КРГ, у минулому пов'язаний з петлюрівсько-повстанськими бандами...” засуджений за ст.ст. 54-10 ч. 2, 54-11, 54-13 КК УРСР спецколегією Головсуду МАСРР від 19 травня 1935 р. до ВМП. Визначенням судової колегії з карних справ УРСР від 5 червня 1935 р. вирок був замінений на 10 років ВТТ, з поразкою у правах на 5 років.

Ольшевський Павло Петрович †

Нар. 1875 р. Заарештований червень-серпень 1938 р. УДБ НКВС в Одеській області. Постановою особливої наради при НКВС СРСР від 11 жовтня 1939 р. “за приналежність до контрреволюційної сектантської групи та антирадянську агітацію” засуджений і відправлений у заслання до Казахстану на 5 років.

Остапчук Митрофан Георгійович †

Нар. 1882 р., українець, священник, протоієрей Вхідно-Ієрусалимської церкви в Одесі (на 2-й Заставі). 5 жовтня 1944 р. заарештований 2-м відділом УНКДБ в Одеської області по ст. 54-10 ч. 2 за звинуваченням: "... перебував на тимчасово окупованій німецько-румунськими військами території..., під час проповідей провадив антирадянську агітацію, вихваляв окупантів, називав їх визволителями від більшовиків, здійснював наклепи на радянську дійсність...".

20 січня 1945 р. ВТ військ НКВС Одеської області виніс вирок — 10 років ув'язнення у ВТТ, з подальшою поразкою у політичних правах на 5 років та конфіскацією майна. Подальша доля невідома.

Охлоповський Іван Гнатович †

Нар. 1882 р. в Ананьєві у родині священника. Мав середню духовну освіту. Мешкав в Одесі (вул. Куяльницька дорога, 5). Священник Вознесенської церкви на Слобідці. Заарештований 1 березня 1938 р. за ст. 54-10 як "учасник ОКРЦФО проводив контрреволюційну агітацію, здійснював наклепи на виборчу систему в СРСР". Постановою трійки при НКВС в Одеській області від 20 червня 1938 р. засуджений до ВМП.

Охрімович Андрій Васильович †

Нар. 1 липня 1883 р. у с. Біла на Вінниччині. Мешкав у Саврані. Українець. Закінчив духовну семінарію. Священник. Заарештований 22 вересня 1937 р. Савранським РВ НКВС за ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР як "священник Савранської церкви, який проводить контрреволюційну церковну агітацію, спрямовану на підірив усіх заходів радянської влади на селі". Постановою судтрійки при УНКВС в Одеській області від 26 вересня 1937 р. засуджений на 10 років ВТТ.

Папе Дмитро Миколайович †

Нар. 1891 р. у м. Выборг, тоді Фінляндія. На момент арешту жив в Одесі. Росіянин. Освіта середня. "Активний церковник". Служив паламарем у

Маразліївській, а потім у Петропавлівській церквах. Заарештований за участь у “КРФЦО, до якої був завербований у 1930 р., систематично проводив контрреволюційну агітацію серед віруючих, розповсюджував церковну літературу (листівки), збирав шпигунські відомості...”. За постановою трійки УНКВС в Одеській області від 6 травня 1938 р. засуджений до ВМП. Розстріляний 30 травня 1938 р.

Парабін Лаврентій Каленикович †

Нар. 1889 р. в Бессарабії. З родини селян-бідняків. До арешту служив священиком у селі Французьке Кодимського району.

За вироком спецколегії головсуду МАСРР від 19 травня 1935 р. засуджений за ст.ст. 54-10 ч. 2, 54-11 КК УСРР до 6 років ув'язнення з наступною поразкою у правах на 5 років та з конфіскацією майна.

Пасічник Олексій Тимофійович †

Нар. 1889 р. Росіянин. Священик церкви села Бірзула Котовського району Одеської області. Заарештований 21 жовтня 1944 р. 2-м відділом УНКДБ в Одеській області за звинуваченням за ст. 54-10 ч. 2: “...перебував на тимчасово окупованій німецько-румунськими військами території...; під час проповідей провадив антирадянську агітацію, вихваляв окупантів, називав їх визволителями від більшовиків, здійснював наклепи на радянську дійсність...”.

На закритому засіданні ВТ військ НКВС Одеської області від 31 січня 1945 р., засуджений на 10 років ВТТ, з поразкою в правах на 5 років та конфіскацією майна. Подальша доля не відома. Реабілітований на початку 1990-х рр.

Пещанський Іван Іванович †

Нар. 1883 р. у с. Березнеговате на Миколаївщині. На час арешту жив в Одесі. Українець. Священик. Заарештований 27 грудня 1937 р. за звинуваченням у тому, що “будучи священиком тихонівської орієнтації, підтримував зв'язок з кликунами, через яких розповсюджував провокаційні слухи про сталінську

конституцію і закликав віруючих до вільної демонстрації, ...заявляв, що заходи радянської влади направлені на удушення віри і духовенства”. За постановою трійки при УНКВС в Одеській області від 28 грудня 1937 р. засуджений до ВМП.

Покровський Михайло Миколайович †

Нар. 1874 р. в Тульській губернії. Закінчив Тульську духовну семінарію. Служив з 1900 р. по 1918 р. в царській армії полковим священиком. Був благочинним 14 піхотної дивізії і останнім священиком храму 4-ї стрілецької бригади. За участь у війні 1914–1918 рр. нагороджений орденами Анни 3-го і 2-го ступеня, наперсним хрестом на Георгіївській стрічці і саном протоієрея.

З липня 1921 р. перебрався до Одеси і завдяки клопотанню церковної ради призначений священиком Стефанівської церкви (колишнього воєнного собору). Після закриття у лютому 1923 р., переведений до храму Свято-Михайлівського жіночого монастиря. А коли і його закрили, у 1930 р. призначений священиком до Іллінської церкви.

Заарештований 18 лютого 1931 р. За постановою особливої наради при колегії ДПУ СРСР від 3 листопада 1931 р. висланий до Казахстану на 3 роки.

Попов Митрофан Гнатович †

Нар. 1870 р. в Одесі. Українець. Мав вищу духовну освіту. Заарештовувався у 1927 р. за ст. 54-10 КК УРСР, знаходився під слідством 5 місяців, потім був звільнений. Після закриття Михайлівської церкви організував збори віруючих для внесення протесту та відкриття церкви. На момент арешту був священиком без приходу. Заарештований вдруге 28 грудня 1937 р. за “антирадянську агітацію проти виборів в СРСР, розповсюдження серед віруючих провокаційних слухів про закриття церков...”. За постановою трійки при УНКВС в Одеській області від 29 грудня 1937 р. розстріляний.

Попов Пилип Афанасійович †

Нар. 1866 р. на Одещині. На час арешту служив священиком у селі Ільїнка Одеського приміського району. Заарештований УНКВС Одеської області у грудні

1937 р. за те, що “проводив серед населення антирадянську агітацію, в якій наводив наклепи на радянську дійсність”. За ст. 54-10 ч. 1, КК УРСР постановою трійки УНКВС в Одеській області від 27 грудня 1937 р. засуджений до ВМП. Розстріляний.

Поспелов Федір Степанович †

Нар. 1880 р. в с. Солдоманове Нижегородської губернії. Росіянин. Освіта нижча. Син дяка. Служив розсильним у Нижегородській духовній консисторії. З 1913 р. по 1924 р. працював секретарем в Одеському єпархіальному управлінні до його розформування.

Заарештований 19 січня 1935 р. за ст. 54-10 як учасник групи “ІПЦ” очолюваної Л. В. Сальковим. Особливою нарадою при НКВС СРСР від 13 вересня 1935 р. Ф. С. Поспелов засуджений на 3 роки заслання до Казахстану.

Пулато Дмитро Михайлович †

Нар. в Одесі у 1880 р. Росіянин. Мав повну середню освіту. До революції викладав музику в Одеських гімназіях Ровнякова і Іліаді. У період з 1919 по 1937 рр. служив священиком у селі Калаглей (Молдавія). Після закриття церкви переїхав до Одеси.

“За приналежність до КРСГ і антирадянську агітацію” заарештований у червні 1938 р. УДБ НКВС в Одеській області і ув’язнений на півтора року до Одеську тюрму. За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 11 жовтня 1939 р. засуджений на 5 років заслання до Казахстану.

Рагулін Онисим Антонович †

Нар. 1892 р. у м. Володимирівка на Миколаївщині. На час арешту мешкав в Одесі. Росіянин. Двічі перебув під слідством за антирадянську агітацію. За постановою особливої наради при колегії ДПУ УРСР від 27 липня 1933 р. Рагулін засуджений ст. 54-10 КК УРСР на 3 роки концтаборів за те, що ніби був керівником і проповідником “Володимирівської групи воропаївців – ХЄВ”.

Ребеза Григорій Матвійович †

Нар. 1872 р. (за іншою версією — 1880 р.) у Ямпільському повіті Подільської губернії. У 1906 р. прийняв постриг у ченці Глинської обители на Курщині. У 1919 р. священник міщанської церкви, згодом церкви Святителя Димитрія Ростовського в Одесі. Заарештовувався за справами у зв'язку з конфіскацією церковного майна у липні 1927 р., у 1932 р. Востанне архімандрит Геннадій заарештований 9 грудня 1936 р. управлінням НКВС в Одеській області. Звинувачений у “зв'язках з підпільною організацією “ІПЦ”, проведенні антирадянської агітації, підтримці зв'язків із реакційним духовенством, яке відбувало покарання у таборах” за ст. 54-10, ч. 1 КК УРСР. Особливою нарадою при НКВС СРСР Г. М. Ребеза “за контрреволюційну діяльність” 13 липня 1937 р. був засланий до Казахстану на 5 років. У листопаді того ж року звинувачений у контрреволюційній діяльності у таборі і в грудні 1937 р. розстріляний. Реабілітований у травні 1957 р.

Рожновський Миколай Миколайович †

Нар. 1873 р. на Одещині. Росіянин. Освіта — середня, духовна. Мешкав і служив священником у церкві с. Дальник. У 1933 р. був заарештований органами ДПУ в Комінтернівському районі за опір владі з хлібозаготівлі. У 1938 р. звинувачений в “участі у КРФЦО”, до якої, ніби, був втягнений у 1934 р. митрополитом Костянтином (Спаським). За “проведення контрреволюційної фашистської агітації серед віруючих...” постановою трійки УНКВС в Одеській області від 6 травня 1938 р. засуджений до ВМП. Розстріляний 30 травня 1938 р. Проте, у протесті прокурора від 18 червня 1958 р. йдеться про те, що Рожновський помер від інфаркту 27 червня 1942 р.

Романенко Антон Дмитрович †

Нар. 1874 р. в Одесі. Закінчив 1 клас духовного училища. До революції 1917 р. служив регентом у військовій церкві. Був псаломщиком церкви на міському цвинтарі. На час арешту, за класифікацією слідчих НКВС — “Безприходський

диякон”. Заарештований “за контрреволюційну агітацію і участь у КРФЦО” 16 березня 1938 р. Постановою трійки при УНКВС в Одеській області від 20 квітня 1938 р. за ст. 54-10 КК УРСР засуджений до ВМП.

Русинов Тихон Володимирович †

Нар. 17 квітня 1886 р. на Полтавщині (за іншими даними на Вороніжчині). Із духовенства. Його брат — Русинов Митрофан Володимирович, був єпископом Полтавським. До революції 1917 р. — вчитель російської мови. Після революції закінчив духовну академію. Напередодні арешту – єпископ Одеський. Мешкав у Одесі, на Ближніх млинах. Заарештовувався органами ДПУ у 1923 р., 1927 р. за контрреволюційну діяльність. Втретє заарештований 6 березня 1938 р. за “систематичне ведення серед віруючих контрреволюційної агітації, групування кругом себе контрреволюційно налаштованого духовенства і як учасник КРФЦО”. Постановою трійки при УНКВС в Одеській області від 20 квітня 1938 р. засуджений до розстрілу.

Савостін Олексій Іванович †

Нар. 1890 р. Біографічні дані невідомі. Заарештований у червні-серпні 1938 р. УДБ НКВС в Одеській області і на основі постанови особливої наради при НКВС СРСР від 11 жовтня 1939 р., “за приналежність до контрреволюційної сектантської групи та антирадянську агітацію” засуджений до ВТТ на 3 роки.

Сагайдачний Георгій Олексійович †

Нар. 1885 р. Українець. Священик одеської Григоріє-Богословської церкви. Заарештований 13 січня 1945 р. 2-м відділом УНКДБ в Одеській області за звинуваченням за ст. 54-10 ч. 2: “... перебував на тимчасово окупованій німецько-румунськими військами території...; під час проповідей провадив антирадянську агітацію, вихваляв окупантів, називав їх визволителями від більшовиків, здійснював наклепи на радянську дійсність...”.

На закритому засіданні ВТ військ НКВС Одеської області 15 травня 1945 р., засуджений на 10 років ВТТ, з поразкою у правах на 5 років та конфіскацією майна. Подальша доля невідома. Реабілітований на початку 1990-х рр.

Садовський Георгій Аврамович †

Нар. 1877 р. у Молдавії. Священик с. Яски Біляївського району під Одесою. Заарештований у грудні 1937 р. УНКВС в Одеській області у звинуваченні за ст. 54-10 КК УРСР “проведення вербовки серед населення у т.з. релігійну п’ятидесятку та антирадянську агітацію”. За постановою трійки УНКВС в Одеській області 22 грудня 1937 р. засуджений до ВМП. Розстріляний.

Сальков Леонід Васильович †

Нар. 1886 р. в Сімферополі, Таврійської губернії. Закінчив фізико-математичний факультет Московського університету в 1911 р. У роки Першої світової війни служив прапорщиком, згодом поручиком. Перебуваючи в Одесі після Лютневої революції 1917 р., познайомився з о. Іоною (Атаманським), який благословив Л. Салькова піти в Благовіщенський монастир. Мандрівний монах-подвижник, учитель і послідовник “ІПЦ”. Товаришував із професором-офтальмологом В. П. Філатовим. Жив і проповідував у монастирях Чорноморського узбережжя, Криму і Кавказу (Моквінський, Новий Афон, Драндо, Бедійський, Георгіївський та ін.). У 1927 р. за ст. 54-10 Абхазьким ДПУ засуджений на 3 роки Соловків. Звідти, у 1930 р., засланий на 3 роки у Вологодську область.

Звинувачений в організації і керівництві Одеською групою “ІПЦ”, був “противником радянської влади і всіма заходами намагався протидіяти їй, проводив антирадянську агітацію”. За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 13 вересня 1935 р. Салькова Л. В. засуджено до ВТТ на 5 років і відправлено до Караганди (Картабір).

Самалюк Артем Трохимович †

Нар. 1877 р. у с. Овсянівці на Вінниччині. Напередодні арешту мешкав в Одесі. Заарештований за звинуваченням у тому, що очолював Одеську общину “ХЕВ”, був “організатором нелегальних антирадянських молебнів і отримував гроші з Америки...”. Особливою нарадою при колегії ДПУ УСРР від 27 липня 1933 р. за ст. 54-11 КК УСРР засуджений на 3 роки заслання до Казахстану. До місця заслання направлений етапом через ПП ОДПУ.

Славік Іван Юзефович †

Нар. 1883 р. в м. Непомук (Чехословаччина). На час арешту мешкав в Одесі. Підданий УСРР. Заарештований на основі звинувачень: “Очолював Одеську общину “ХЕВ”, проводив у себе вдома нелегальні моління воропаївців, під час яких виступав з антирадянськими проповідями, проводив “зцілення”, читав релігійні книги і пояснював їх в антирадянському дусі”.

ОН при колегії ДПУ УСРР від 27 липня 1933 р. за ст. 54-11 засуджений до 3 років заслання до Казахстану. До місця заслання направлений етапом через ПП ОДПУ.

Слюсаренко Григорій Лук’янович †

Нар. 1901 р. і мешкав у с. Маяки. Українець. У 1926 р. був засуджений за відмову служити у Червоній Армії. Керівник і проповідник Маякської групи “ХЕВ”, за що був позбавлений виборчого права. “Як проповідник секти, що виступав з антирадянськими проповідями на молитовних зібраннях” заарештований і за постановою ОН при колегії ДПУ УСРР від 27 липня 1933 року засуджений за ст. 54-11 КК УСРР на 3 роки у концтабір.

Скворець Лаврентій Іванович †

Нар. 1872 р. у с. Кам’янка Київської губернії. Звинувачений у тому, що “працюючи священником проводив серед віруючих антирадянську агітацію, зводив наклепи на радянську дійсність”. Заарештований у листопаді 1937 р. УНКВС в

Одеській області за ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР. Постановою трійки УНКВС в Одеській області від 30 листопада 1937 р. засуджений за участь у “КРФЦО” до ВМП. Розстріляний.

Скібінський Степан Андрійович †

Нар. 1884 р. Місце народження та інша інформація відсутні. Заарештований у липні-серпні у 1938 р. УДБ НКВС в Одеській області. Постановою особливої наради при НКВС СРСР від 11 жовтня 1939 р. за “приналежність до контрреволюційної сектантської групи і антирадянську агітацію” засуджений на 3 роки у ВТТ.

Сорокін Ілля Ілліч †

Нар. 1869 р. в с. Дмитрівка на Миколаївщині. Мешкав у Дальнику під Одесою. Українець. Освіта середня. До арешту був служителем культу. Священик. У 1930 р. піддавався арешту з боку органів ОДПУ як організатор “волинок”. Заарештований 4 травня 1938 р. відділом УДБ УНКВС в Одеській області і звинувачений у тому, що “був учасником КРФЦО, в яку ніби завербував його у 1930 р. митрополит Костянтин (Спаський). Проводив контрреволюційну агітацію повстанського спрямування, агітував колгоспників за вихід із колгоспів”. Постановою трійки УНКВС в Одеській області від 6 травня 1938 р. за ст.ст. 54-6, 54-10, 54-11 КК УРСР засуджений до ВМП. Розстріляний 30 травня 1938 р.

Спанакі Василь Миколайович †

Нар. 1885 р., молдаванин, священик села Менжир (Меджир) Кахульського повіту (Молдова). Заарештований 23 грудня 1940 р. Ізмаїльським РВ НКВС і постановою від 17 березня 1941 р. звинуватили за ст. 54-10 КК УРСР у тому, що, приїхавши до Ізмаїлу, “провадив антирадянську агітацію, спрямовану на розповсюдження емігрантських настроїв серед населення, на підрив і дискредитацію заходів партії і радянського уряду”, а точніше за “ініціативу і

організацію надіслання колективної телеграми на адресу радянського уряду і румунського консульства з клопотанням про виїзд до Румунії”.

6 травня 1942 р. особлива нарада при НКВС СРСР постановила ув'язнити Спанакі у ВТТ на 10 років. Відбував термін ув'язнення в уральських таборах. Подальша доля невідома. Реабілітований 10 травня 1989 р.

Спаський Костянтин Костянтинович †

Нар. 1863 р. в с. Борисівка Курської губернії. Українець. На час арешту — митрополит Одеський і Херсонський. Очолював в Одесі “обновленську течію” православ'я, яка виступала за синодальну (колективну) систему управління церквою. Постановою трійки УНКВС в Одеській області від 20 вересня 1937 р. за ст. 20-54-8 КК УРСР, засуджений до ВТТ на 10 років за те, що “мав систематичні зв'язки з терористами К., Ф.-А., приймав у себе засланих ними до СРСР кур'єрів і сприяв їх діяльності”.

Спаська Олександра Костянтинівна (дружина митрополита) †

Репресована на основі вищезгаданого рішення за справою К. К. Спаського.

Стефанов Микола Єфимович †

Нар. 1912 р. в Одесі. Мав середню освіту. Українець. Служив іподияконом при Успенському соборі з 1928 по 1935 р. за часів митрополита Анатолія (Грисюка). Потім переїхав до Ярославля. Заарештовувався в 30-х рр. органами ДПУ-НКВС тричі, терміном на 2-3 місяці.

Стовпець Іван Олександрович †

Нар. 1884 р. Заарештований УДБ НКВС в Одеській області у червні-серпні 1938 р. За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 11 жовтня 1939 р., за “приналежність до контрреволюційної сектантської групи та антирадянську агітацію”, засуджений у ВТТ на 3 роки.

Столярова Тетяна Іванівна †

Нар. 1892 р. в с. Дубно Тульської губернії. Росіянка. Монашка Свято-Михайлівського монастиря. Після його закриття у 1921 р., організувала сільськогосподарську артіль із колишніх послушниць і монахинь. Малограмотна. На час арешту мешкала в Одесі. Заарештовувалась у 1930 р., ніби за контрреволюційну діяльність. Удруге ув'язнена 7 листопада 1937 р., будучи заарештованою ІV відділом УДБ НКВС у зв'язку з процесом над архімандритом Геннадієм (Ребезою). Ніби “серед віруючих проводила контрреволюційну агітацію, направлену проти виборів до Верховної ради СРСР, влаштовувала нелегальні контрреволюційні зібрання...”. 30 листопада 1937 р. трійкою при УНКВС в Одеській області за ст. 54-10 КК УРСР засуджена до 10 років ВТТ. Відбувала покарання у Волготаборі НКВС (м. Рибінск, Ярославської обл.). Однак, через прокурорський протест (у зв'язку зі скаргою монахині) справу було переглянуто і за постановою УДБ НКВС від 14 січня 1940 р. покарання було пом'якшено і Столярову Т. І. засуджено на 5 років ВТТ.

Стоянов Микола Георгійович †

Нар. 1879 р. в с. Воронцовка Київської губернії. Священик. 3 листопада 1931 р. за участь у “ОКРЦО” особливою нарадою при колегії ОДПУ засуджений на 3 роки заслання до Казахстану. Вдруге ув'язнений і 9 травня 1935 р. особливою нарадою ДПУ УРСР засуджений на 5 років заслання.

Стріхар Яків Петрович †

Нар. 1875 р. у Подільській губернії. Член правління Одеської общини “ХЕВ” та проповідник, затверджений Всесоюзним з'їздом “ХЕВ” у 1927 р. Заарештований у 1933 р. Звинувачений у тому, що “збирав у себе на квартирі нелегальні моління, де проводив антирадянські проповіді”. Особливою нарадою при колегії ДПУ УРСР від 27 червня 1933 р. Стріхара Я. П. було звільнено. Проте позбавлявся права на мешкання в 12-ти населених пунктах протягом 3 років з прикріпленням до визначеного місця проживання.

Сулима Сергій Давидович †

Нар. 1880 р. Заарештований УДБ НКВС в Одеській області в червні-серпні 1938 р. За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 11 жовтня 1939 р., за приналежність до “контрреволюційної сектантської групи та антирадянську агітацію” Сулиму С. Д. було заслано на 5 років до Казахстану.

Троценко Петро Кузьмич †

Нар. 25 січня 1894 р. у Дмитрівському повіті Чернігівської губернії. Мешкав в Одесі (вул. Л. Толстого, 19). Служитель культу. Мав початкову освіту. Екстерном закінчив богословські курси у Чернігові.

Постановою трійки при УНКВС в Одеській області від 20 квітня 1938 р. за участь у “ОКРЦО” засуджений до ВМП.

Уманський Михайло Михайлович †

Нар. 1916 р. Заарештований у червні-серпні 1938 р. УДБ НКВС в Одеській області. Постановою особливої наради при колегії НКВС СРСР від 11 жовтня 1939 р., за “приналежність до контрреволюційної сектантської групи та антирадянську агітацію” засуджений до ув’язнення у ВТТ на 3 роки.

Флоря (Флорь) Федір Філаретович †

Нар. 1881 р. у родині служителя релігійного культу в Молдавії. Священик, Протоієрей. Мав вищу освіту. Протягом 3-х місяців перебував під слідством у 1927 р. Херсонського ДПУ, потім був заарештований у 1931 р. і особливою нарадою при колегії ОДПУ засуджений на 3 роки заслання. У 1937 р., будучи священиком Чуфлінської церкви у Кишиневі, органами НКВС був заарештований за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР. Проте за відсутністю доказів і недоведеністю обвинувачення був звільнений. За те, що “перебуваючи в окупованій румунами Одесі в 1941–1944 рр., служив священиком церкви Усіх скорбот і у складі “Румунської православної місії в Трансністрії” (Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria) проводив антирадянську агітацію (читав лекції на богословських

курсах. — *М.М.*), влаштовував масові моління, співробітничав у журналі “Християнська Трансністрія”, Флоря Ф. Ф. був засуджений постановою ВС Молдавської РСР від 3 листопада 1945 р. на 10 років ВТТ з конфіскацією майна. Помер в Одесі у квітні 1958 р.

Хондру Іоан Федорович †

Нар. 1877 р. Румунськопідданий. Священик римо-католицького костьолу в Ізмаїлі. Заарештований 10 липня 1940 р. опергрупою УДБ НКВС в Ізмаїлі. Звинувачувався за ст. 54-13 КК УРСР у тому, що “проводив політику буржуазії, спрямовану проти інтересів робітників та селян...; будучи священиком, у своїх проповідях закликав населення до боротьби з радянською владою та комуністичною партією”. Слідство продовжувалося до 20 січня 1941 р. Постановою особливої наради при НКВС СРСР від 3 червня 1941 р. І. Хондру засуджений на 8 років до ВТТ. Подальша доля невідома. Реабілітований 7 липня 1989 р.

Хреновський Гаврило Андрійович †

Нар. 1878 р. Українець. Священик кафедрального собору Св. Іллі в Одесі. Заарештований 27 листопада 1944 р. 2-м відділом УНКДБ в Одеської області за звинуваченням за ст. 54-10 ч. 2: “перебував на тимчасово окупованій німецько-румунськими військами території...; під час проповідей провадив антирадянську агітацію, вихваляв окупантів, називав їх визволителями від більшовиків, здійснював наклепи на радянську дійсність...”. На закритому засіданні ВТ військ НКВС Одеської області 14 березня 1945 р., засуджений на 10 років ВТТ, з поразкою в правах на 5 років та конфіскацією майна. Подальша доля невідома. Реабілітований на поч. 1990-х рр.

Чалий Іван Іванович †

Нар. 1882 р. в Одесі. На час арешту “безприходський піп”. Освіта середня. У 1931 р. був заарештований у Голопристанському районі органами НКВС і

перебував під арештом 4 місяці. Звинувачувався у антирадянській агітації. Заарештований вдруге під час “великого терору”. Постановою трійки при УНКВС в Одеській області від 20 квітня 1938 р. засуджений до ВМП.

Чемена Віктор Федорович †

Нар. в родині священика у 1877 р. (є версії: 1875, 1885). Росіянин. Закінчив до революції Київську духовну академію. Кандидат богослов'я. З 1903 по 1917 р. вчителював в Одесі. З 1917–1919 р. служив директором гімназії в Ананієві. У 1922 р. прийняв священицький сан з рук єпископа Олексія, згодом митрополита Казанського. Підпадав під арешти з боку органів ВНК-ДПУ у 1919 р., 1927 р.

У 1931 р. священик Успенського собору, помічник настоятеля. Заарештований 31 березня 1931 р. і засуджений на 5 років ВТТ як учасник “ОКРЦО”.

Під час румунської окупації Одеси служив священиком церкви Св. Кирила і Мефодія, інспектором відділу релігійних культів дирекції культури, викладачем на богословських курсах. Протягом 1942–1944 рр. співробітничав з “Румунською православною місією в Трансністрії” (Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria). Уклав “Короткий курс священної історії Ветхого і Нового завіту”. Друкувався у російськомовних газетах, що виходили в “Трансністрії”.

Черкез Зосим Софронович †

Нар. 1884 р. Молдаванин. Настоятель чоловічого монастиря в м. Балта Одеської області. Заарештований 15 грудня 1944 р. 2-м відділом УНКДБ в Одеської області за звинуваченням за ст. 54-10 ч. 2: “... перебував на тимчасово окупованій німецько-румунськими військами території...; під час проповідей провадив антирадянську агітацію, вихваляв окупантів, називав їх визволителями від більшовиків, здійснював наклепи на радянську дійсність...”.

На закритому засіданні ВТ військ НКВС Одеської області 12 квітня 1945 р., засуджений на 10 років ВТТ, з поразкою в правах на 5 років та конфіскацією майна. Подальша доля невідома. Реабілітований на поч. 1990-х рр.

Шкарупін Пахомій Іванович †

Нар. 1876 р. Українець. Священик одеського кафедрального собору Св. Іллі. Заарештований 24 лютого 1945 р. 2-м відділом УНКДБ в Одеській області за звинуваченням за ст. 54-10 ч. 2: “перебував на тимчасово окупованій німецько-румунськими військами території...; під час проповідей провадив антирадянську агітацію, вихваляв окупантів, називав їх визволителями від більшовиків, здійснював наклепи на радянську дійсність...”.

На закритому засіданні ВТ військ НКВС Миколаївської області 31 травня 1945 р., засуджений на 8 років ВТТ, з поразкою в правах на 5 років та конфіскацією майна. Подальша доля невідома. Реабілітований на поч. 1990-х рр.

Ширяєв Василь Федорович †

Нар. 1864 р. в с. Осипівка на Хотинщині. Росіянин. У 1887 р. закінчив Одеську духовну семінарію. До 1889 р. служив помічником єпархіального секретаря при архієпископі Никанорі, служив священиком у Знаменській церкві в Єлизаветграді. У 1890 р. призначений інспектором церковно-приходських училищ Миколаївського округу Херсонської губернії. Служив священиком у с. Сичавка поблизу Одеси. З 1903 р. перебрався до Одеси де, ставши протоієреєм, служив на Слобідці, потім у Міщанській церкві. Заарештований 26 січня 1931 р. як “учасник ОКРЦО”. За постановою трійки при колегії ДПУ СРСР від 14 вересня 1931 р. засуджений за ст. 54-12 КК УСРР до 7 років концтаборів.

З новою хвилею репресій проти духовенства заарештований 16 березня 1938 р. вже як “активний член КРЦФО, який вороже налаштований проти радянської влади, систематично проводить контрреволюційну агітацію серед мирян”. За постановою трійки при УНКВС в Одеській області від 20 квітня 1938 р. засуджений до ВМП.

Якубович Діодор Євграфович †

Нар. 1868 р. в с. Татарівка на Миколаївщині. Служитель релігійного культу. На час арешту мешкав у Одесі. Українець. Освіта середня. Заарештовувався ВНК

у 1921 р. “за розкрадання церковного майна”; у 1926 р. — “за контрреволюційну діяльність”.

Заарештований IV відділом УДБ НКВС в Одеській області 27 грудня 1937 р. як “член контрреволюційної організації ІПЦ”, що “примикав до реакційної групи іонівців” (йдеться про послідовників Іони Атаманського. — *М.М.*), за “ведення контрреволюційної агітації”. Засуджений трійкою УНКВС в Одеській області за ст. 54-10 ч. 2 до ВМП. Розстріляний 27 грудня 1937 р.

Яровий Іуліан Федорович †

Нар. 30 березня 1880 р. в с. Родногненці Грушковського повіту. Українець. Мав початкову освіту. На час арешту мешкав в Одесі. З 1906 року прийняв постриг. Ієромонахом з 1930 р., тоді ж заарештовувався “за несплату церковної данини”; був засуджений до 6 місяців примусових робіт.

Заарештований у березні 1938 р. за те, що “згуртовує кругом себе чернецтво, серед віруючих систематично проводить контрреволюційну агітацію, пророкуючи загибель Радянської влади”. За постановою трійки при УНКВС в Одеській області від 20 квітня 1938 р. засуджений до ВМП.

Ящиківський Петро Васильович †

Нар. 1880 р. в Одесі. Українець. Служитель релігійного культу. Заарештований УНКВС в Одеській області від 27 грудня 1937 р., за те, що “до революції був членом “СРН”, будучи попом, приєднався до іонівської течії; серед віруючих розповсюджував контрреволюційні судження, “протоколи сіонських мудреців” та проводив антирадянську агітацію.

За постановою трійки УНКВС в Одеській області від 29 грудня 1937 р., засуджений до ВМП.

СЛОВНИК РЕЛІГІЙНИХ ТА ІСТОРИЧНИХ ТЕРМІНІВ*

АДВЕНТИСТИ — протестантська течія, яка виникла в Америці у першій третині ХІХ ст., сповідувала близький кінець світу. Представники адвентизму, як і баптисти, дотримуються: хрещення дорослих, суботи, обмежень у їжі, питті, палінні тощо. Поширена і найчисельніша група адвентистів 7-го дня.

АКАФІСТ — церковні піснеспіви Спасителю, Божій Матері та іншим святым, під час виконання яких, тим, хто молиться, забороняється сидіти.

АМВОН — підвищення у церкві перед царськими вратами, з якого читаються Євангеліє, ектенії та проповіді і на якому облачають архієрея.

АНАЛОЙ — у церкві, невеликий чотирикутний стіл з нахиленою дошкою, на якій кладуть святі ікони та книги.

АНТІМІНС — освячений архієреєм чотирикутний плат (хустка, кусок) бавовняної або шовкової тканини, на якому зображено Ісуса Христа у гробі. Кожний престол православної церкви повинен мати антімінс, без нього не може відбуватись літургія.

АРХІПАСТИР — духовна особа, яка начальствує над духовними пастирями, а через них і над їх паствою.

---

* Під час укладання словника використана така література: Полный русский орфографический словарь. Для всякого пишущего по-русски / Сост. по акад. Я. К. Гроту, Ф. Рейфу, В. Далю и др. П. А. Ромашкевичем. Исправлено и дополнено А. А. Быковым. Изд. пятое. — С.-Пб. : Изд. книгопродавца В. И. Губинского, 1898. — 676 с.; Большая Советская Энциклопедия / Гл. ред. Б. А. Введенский. — Т. 38. Второе издание. — М. : Гос. науч. изд-во, 1955. — 665 с.; Советская историческая энциклопедия / Гл. ред. Е. М. Жуков. — М. : “Сов. Энциклопедия”, 1969. (Энциклопедии. Словари. Справочники). Т. 12. Репарации — Славяне. 1969. — 976 с., илл. и карт.; *Слободський С.*, протоієрей. Закон Божий. Підручник для сім’ї та школи. Вид. третє. — К. : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2003. — 654 с.; Новий український тлумачний словник. Близько 20 000 слів і словосполучень [Текст] / укл. Н. Д. Кусайкіна, Ю. С. Цибульник ; за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. — Харків : Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2008. — 608 с. та інші.

БАПТИСТИ — представники протестантського напрямку у християнстві, (секта, яка виникла у XVII ст.). Основою віровчення є Біблія, богослужіння проводять під час молитовних зібрань. Розділяють загально-християнські догми про Трійцю, божественне походження Христа. Однак, заперечують духовенство, натомість громадою баптистів керує виборний пресвітер. Баптисти не визнають ікон, святих мощів, чернецтва, хрещення дітей, а тільки дорослих, яких і приєднують до церкви. У 1944–1945 рр. шляхом об'єднання баптистів, євангельських християн і п'ятидесятників утворилась церква Євангельських християн баптистів.

БЕЗПОПОВЦІ — найбільш радикальне, фанатичне і непримиренне відгалуження у старообрядництві, яке не визнає священників, замінивши їх уставщиками та начотчиками. Для проведення таїнств хрещення та сповіді обирається будь-який член громади. Відмовилася від таїнств каяття, причастя тощо.

ВІКАРІАТ — підвідомча вікарію область, як правило, очолювана єпископом, який не має власної єпархії і допомагає місцевому митрополиту у відправлянні його обов'язків.

ДРАКОНІВЦІ — (можливо від дракона, у святому письмі — диявола) дрібна тоталітарна секта в православ'ї, для якої характерною є жорстка дисципліна у релігійній громаді. Пророкувала кінець світу, який палатиме у полум'ї крилатого змія-дракона. У роки війни мала певні впливи на вкрай побожне населення.

ДИСКОС — блюдо на низькому підніжжі, прикрашене священними зображеннями. Використовується у церквах для викладання хліба для освячення під час літургії. Дискос символізує і ясла, і гроб.

ДИЯКОН — у православній церкві служитель олтаря, який сам таїнств не здійснює, а лише допомагає священнику. Це звання є першою ступінню до священництва, після якої посвячують у священники.

ЄВАНГЕЛО–ЛЮТЕРАНИ — представники відгалуження у християнській церкві (протестантизму), яке ґрунтується на Євангельському вченні, де за основу взято опис земного життя, страждань, смерті та Воскресіння Ісуса Христа. Не

визнають протиставлення духовенства та мирян, відмовляються від чернецтва, вважають за головне у богослужінні проповідь.

СПАРХІЯ — область, яка доручена архіерею для управління духовними справами.

СПИТРОП — посадова особа у православної церкви (староста, ктитор, опікун).

СПИТРАХІЯ — вид єпитрахільної грамоти, яка давала право священнику здійснювати богослужіння та виконувати треби. Благодать, яка дає право здійснювати таїнства.

СПТРАХИЛЬ — елемент одягу священника у вигляді довгої вузької стрічки, що обвиває шию і застібається на грудях. Відзнака священницького сану.

СПТИМІЯ — духовне покарання у християнстві, яке накладається священником на грішників, що каються. Застосовується й до самих служителів церкви.

“ЖИВІСТИ” — прихильники “Живої церкви”, яка своїми коріннями брала початок від РПЦ патріарха Тихона, спершу підтримувалася радянською владою з метою розкольницької діяльності серед “тихонівців”. З часом потрапили під репресивний удар ДПУ–НКВС і були піддані гонінням. За часів румунської окупації прихильники “Живої церкви”, пройшовши через каяття, отримували підтвердження священницького сану й отримували приходи.

“ЖОРЖИСТИ” — ліберальна партія Румунії, утворена у 1930 році після відокремлення від націонал-ліберальної партії групи на чолі з Георгом Братіану. (Назва походить від імені лідера партії). У внутрішній політиці дотримувалися лінії на створення фашистської корпоративної держави, а в зовнішній — орієнтувалися на Німеччину та на боротьбу з комуністичною небезпекою. Церкві приділяла роль духовного апологета сильної мілітаризованої держави.

ІЄРОДИЯКОН — священник, який має сан диякона.

ІЄРОМОНАХ — монах у сані священника.

ІНОКЕНТІЇВЦІ — тоталітарна секта, яка виникла на початку ХХ ст. в Бессарабії і розповсюдилась у Молдавії, Румунії. Ідеологом секти був монах Балтського монастиря Інокентій (Іван Левізор), який утворив під с. Липецьке

підземний монастир “Новий Єрусалим”. Духовна основа — перехід до раю для спасіння перед кінцем світу, мучеництво, фанатизм тощо.

ПОДИЯКОН — нижча церковна ступінь, особа, яка отримала право носити стихар.

КАНОН — церковна пісня на похвалу релігійного свята або святого.

КАТЕХІЗИС — навчальне вчення про християнську віру і будь-яке вчення, викладання у питаннях і відповідях.

КЛІР — загальна назва священно- або церковнослужителів, до яких зараховують крім трьох священних чинів (єпископи, священники і диякони) також допоміжний церковний персонал, що приймає участь у богослужіннях.

КЛПРОС — місце у храмі для кліру, а також хор канторів (півчих).

КУЛЬТ — релігійне служіння божеству, у вигляді поклоніння, шанування й обожнювання.

КУЛЬТОВІ СПОРУДИ — сукупність усього комплексу релігійних будівель, включаючи храми (собори і церкви), де відбувалися богослужіння, а також молитовні будинки, каплиці, дзвіниці, хрестильні тощо, без чого здійснення християнського обряду не є канонічним.

КОНДАК — коротка церковна пісня, похвала Ісусу Христу, Богоматері або святим (Св. Миколаю, Св. Архистратегу Михаїлу, Св. Преподобній Параскеві та ін.).

КОНСИСТОРИЯ — духовне місце присутності в єпархії, під безпосереднім завідуванням архієрея. Місце для нарад, зібрань духовенства тощо.

“КУЗИСТИ” — члени румунської національно-християнської партії, заснованої у 1890-ті роки професором юридичного факультету Яського університету Олександром Кузом. Належала до розряду правих організацій, пропагувала теорію расової та національної виключності під гаслом “Король, Христос і нація”. З грудня 1937 — лютого 1938 років знаходилась при владі. Сприяла встановленню монархо-фашистської диктатури. До неї входила досить значна частина Бессарабського промонархічного кліру.

ЛІТУРГІЯ — найважливіше богослужіння, під час якого здійснюється таїнство причастя т.з. євхаристія, воно відбувається у вигляді дійства з 3-х частин. Це спільна служба, подяки Богу за гріхи всієї громади віруючих. Під час причастя відбувається споживання проскур (квасний хліб) та вина.

ЛИПКІВЦІ — прихильники і послідовники митрополита УАПЦ В. Липківського, які у роки Другої світової війни відновлювали припинену під час “саморозпуску” у 1930 р. свою діяльність. Виступали за соборноправність, незалежність від світської влади, за українську мову в богослужінні та відродження давніх традицій тощо.

МОЛОКАНИ — секта, яка виникла у др. пол. XVIII ст. Визнаючи Біблію, прихильники секти пояснюють її алегорично. Кожний віруючий може тлумачити її самостійно. Бог у сприйнятті молокан є дух у земних проявах. Не визнають таїнств, не мають церков, відкидають священство. Старці пресвітери керують громадою.

ОБНОВЛЕНЦІ — представники течії, яка виникла в Радянській Росії на початку 20-х років XX ст. як опозиція дореволюційній Російській православної церкві. Очолював цей рух митрополит О. Введенський. Його прихильники виступали проти тихонівців, за оновлення управління церквою, проти авторитарного правління патріарха тощо. Обновленці були використані більшовицьким режимом для розколу і боротьби проти РПЦ, а згодом і вони припинили свою діяльність.

ПАРАФІЯ — нижча церковно-адміністративна одиниця в християнських церквах, очолювана церковною радою, об'єднана одним храмом та священнослужителями, які обслуговують віруючих цього храму.

ПРОТОДІЯКОН — перший або старший диякон, в єпархії знаходиться при кафедральному соборі; звання надається білому духовенству.

ПРОТОІЄРЕЙ (ПРОТОПОП) — перший священник, настоятель храму. Звання жалуване як особиста відзнака священника.

ПРОТОСІНГЕЛ (ПРОТОСИГНЕЛ) — монах, який вів домашні справи патріарха, завідував патріаршою церквою.

ПРОСВІРНИК (ПРОСФОРНИК, ПРОСКУРНИК) — представник кліру, який допомагає священику під час православної літургії, таїнства причастя тощо.

ПСАЛОМЩИК — церковний читець, дячок у православній церкві.

РУМУНСЬКА ПРАВОСЛАВНА МІСІЯ В “ТРАНСНІСТРІЇ” (Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria) — церковно-адміністративний орган, утворений Патріархатом і Священним Синодом Румунської православної церкви в окупованих українських землях між Дністром і Південним Бугом в 1941–1944 рр. з метою відродження православ'я і налагодження церковнопарафіяльного життя за румунським зразком. Місія надсилала священиків-місіонерів, займалась відбудовою храмів, монастирів, духовною освітою, хрещенням дітей, розповсюдженням християнської літератури тощо. Проте, християнське “місіонерство” здійснювалося місією з метою румунізації, денаціоналізації церковного життя в українських землях, нав'язування румунської мови в богослужіннях та церковного календаря. З серпня 1941 р. місію очолював архімандрит Юлій (Скрібан), з листопада 1942 р. до грудня 1943 р. її шефом був митрополит Віссаріон (Пую); наприкінці, діяльність місії очолював Антін (Ніка).

РЕЛІГІЯ — стосунки, якими людина визнала себе пов'язаною з невидимим світом; віросповідання, віра, визнання і вшанування Бога.

СЕКТА — розкол, ересь; мала частина співучасників, яка відокремилася у справі віри, від більшої пануючої релігії.

СЕКТАНСТВО — відпадання від пануючої церкви і утворення особливої секти. “Секта” — вчення, напрямок, школа; з перших століть нашої ери назва релігійних груп, общин, які відкололися від пануючого напрямку в іудаїзмі, християнстві, ісламі тощо. “Сектантство” — відокремлення релігійних груп, опозиційних або ворожих пануючій церкві що відкололися від неї. Для будь-якої секти характерні виключна прихильність до букви свого вчення, фанатизм, замкненість у вузькому колі однодумців.

СЛАВІЗМ — течія у європейському християнстві, яка наголошує на ролі слов'янського чинника у християнізації Південно-Східної і Центральної Європи.

Також стверджує роль слов'янських традицій у православ'ї і в християнському світі вцілому.

СЛУЖНИКИ КУЛЬТУ — усі, хто бере участь у церковному служінні, обряді, таїнствах тощо, а саме представники духівництва і ті, хто їм допомагає у храмі, тобто “клір”. Останнє в християнській церкві синонімічне категорії “служники культу” і тлумачиться як священно- або церковнослужителі (церковний причет, церковний хор). У радянські часи на священнослужителів та церковнослужителів накладались ідеологічні лексеми на зразок “церковники”, “попи-мракобіси”, “кликуні” тощо.

“СТРАЖА ЦЕРІЙ” (рум. — “Страж Держави”), молодіжна мілітаризована організація у Румунії у 30-х роках ХХ ст. Виділялась своєю націоналістичною та промонархічною сутністю. Мала свої осередки в повітах Південної Бессарабії. У межах кожного легіону передбачалась наявність священника, який сповідував ідеї організації.

СТИЛІЗМ — напрямок у православній церкві, який відстоює старий стиль (юліанський) у церковному календарі. Звідси святкування Різдва Христового, Великодня та інших свят відбулось і відбувається за старим стилем.

СТІХАР — своєрідне вбрання священно- і церковнослужителів під час богослужіння. У архієреїв і священників називається подризником.

СУБПРОТОІЄРЕЙСТВА — церковно-адміністративні одиниці на території “Трансністрії”, які займалися церковно-релігійними справами і підпорядковувалися районним протоієрействам та керівництву місії. Існувало 63 субпротоієрейства, які збігалися з адміністративними районами і очолювалися призначеними румунами ієреями.

ТИХОНІВЦІ — представники духовенства Російської православної церкви (РПЦ), послідовники патріарха Тихона. Після революції 1917 року більшовиками, а 20-30-ті роки піддавались гонінням та репресіям.

“ТРАНСНІСТРІЯ” — (рум. — Задністрянщина) назва губернаторства, утвореного на захоплених румунськими окупаційними військами землях між Південним Бугом і Дністром (сучасні — Одеська, частина Миколаївської, частина

Вінницької областей та молдавське Придністров'я). За домовленістю між А. Гітлером і І. Антонеску 14, 17, 19 і 30 серпня 1941 р. територія “Трансністрії” формально до Румунії не входила, а отримала від Німеччини тимчасовий мандат на “адміністрування та економічну експлуатацію”. Адміністративним центром був Тирасполь, а з 17 жовтня 1941 р. — Одеса.

ТРОПАР – коротка церковна пісня, яка передає сутність свята, головні риси події або життя святого, на честь якого свято (наприклад: тропар Св. Василю Великому, Св. Миколаю, тропар на Воздвиження Хреста Господнього).

“ЦАРАНІСТИ” — члени румунської націонал-цараністської партії, утвореної у 1926 р. шляхом об'єднання національної та цараністської (селянської) партій. Остання була утворена ще у 1918 р. В основі програми була ідея побудови селянської держави. Ліве крило партії разом з комуністами утворювало антифашистський фронт, а праві цараністи сприяли приходу фашистів до влади у Румунії і сприяли втягуванню держави у війну проти СРСР.

ШТУНДИСТИ — послідовники секти, схожої з баптистами.

“ФРОНТ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ” — єдина дозволена профашистська організація в Румунії, утворена за указом короля Кароля II після розпуску і заборони усіх політичних партій у грудні 1938 року. ФНВ сприяв зближенню Румунії і фашистської Німеччини у 1939–1940 рр. Деякі представники Румунської православної церкви у Бессарабії були активними членами ФНВ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архівні джерела**1.1. Неопубліковані архівні джерела**

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), м. Київ.

Фонд 4648. Уполномоченный Совета по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров СССР по Украинской ССР.

Декабрь 1943 года — март 1946 года.

Уполномоченный Совета по делам Русской Православной церкви при Совете Министров СССР по Украинской ССР.

Март 1946 г. — декабрь 1965 г. — Оп. 1.

1944 год.

1. Спр. 1. Сведения о наличии монастырей и списки монахов и монахинь по Украинской ССР за 1944 год. — 233 арк.
2. Спр. 2. Списки действующих православных церквей и духовенства на территории Украинской ССР по состоянию на 1 ноября 1944 года. Том 1. — 203 арк.
3. Спр. 3. Списки действующих православных церквей и духовенства на территории Украинской ССР по состоянию на 1 ноября 1944 года. Том 2. — 233 арк.

1945 год.

4. Спр. 9. Циркулярные инструктивные письма Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СНК УСССР областным Уполномоченным за 1945 г. — 8 марта—17 августа 1945 г. — 7 арк.

5. Спр. 12. Переписка с Советом по делам русской православной церкви при Совете Народных Комиссаров по вопросам, относящимся к деятельности церкви за 1945 год. — 4 января—15 декабря 1945 г. — 20 арк.
6. Спр. 15. Списки действующих православных церквей и духовенства на территории Украинской ССР по состоянию на 1 мая 1945 года. — 61 арк.

— **Оп. 2. Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Народных Комиссаров СССР по Украинской ССР.**

— **Май 1944 г. — март 1946 г.**

Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при

Совете Министров СССР по Украинской ССР.

— **Март 1946 г. — декабрь 1965 г.**

7. Спр. 1. Постановление Совета Народных Комиссаров СССР об организации Совета по делам религиозных культов при Совнаркомме СССР за 1944 год. — 19 мая—14 августа 1944 г. — 7 арк.
8. Спр. 4. Сведения и справки о наличии монастырей и костелов и о движении верующих по областям Украинской ССР за 1945 год. — 65 арк.
9. Спр. 12. Переписка с Советом по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по вопросам снятия с регистрации религиозных обществ и закрытия молитвенных домов по областям Украинской ССР за 1946 год. — 28 января—16 декабря 1946 года. — 86 арк.
10. Спр. 13. Докладные записки и справки ответственных работников Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР о результатах обследования работы областных уполномоченных за 1946 год. — 26 января—19 августа 1946 г. — 16 арк.

— **Оп. 3. Уполномоченный Совета по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров СССР по Украинской ССР.**

Декабрь 1943 года — март 1946 года.

Уполномоченный Совета по делам Русской Православной церкви при Совете Министров СССР по Украинской ССР. Март 1946 г. — декабрь 1965 г. Секретное делопроизводство. 1944—1965 годы.

11. Спр. 3. Информационные отчеты за 1944 год. — 77 арк.
12. Спр. 4. Информационные отчеты Уполномоченного Совета по Винницкой-Полтавской областям за 1944 год. Том. 1. — 205 арк.
13. Спр. 11. Информационные отчеты Уполномоченного Совета по Запорожской-Николаевской областям за 1945 год. Том. 2. — 240 арк.
14. Спр. 12. Информационные отчеты Уполномоченного Совета по Одесской-Станиславской областям за 1945 год. Том. 3. — 240 арк.
15. Спр. 13. Информационные отчеты Уполномоченного Совета по Сумской-Черновицкой областям за 1945 год. Том. 4 (последний). — 267 арк.
16. Спр. 14. Информации, справки и статистические сведения, поступающие от Уполномоченных Совета по Винницкой-Одесской областям, о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных организациях. Том. 1. — 1945 г. — 263 арк.
17. Спр. 15. Информации, справки и статистические сведения, поступающие от Уполномоченных Совета по Полтавской-Черновицкой областям, о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных организациях. Том. 2 (последний). — 1945 г. — 140 арк.
18. Документы об открытии пасторско-богословских курсов в Волынской, Киевской, Львовской и Одесской областях (информации, списки учащихся и преподавателей, план занятий). — 53 арк.
19. Спр. 17. Докладные записки о результатах проверки областных Уполномоченных Совета за 1945—1946 годы. — 10 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

(ЦДАГО України), м. Київ.

Фонд 1. Центральний комітет Комуністичної партії України.

Документи загального відділу (Особливий сектор) ЦК Компартії України

(Секретна частина). — Оп. 23, ч. I. 1941—1946 рр.

20. Спр. 369. Обращение духовенства к верующим, проживающим на оккупированной территории Украины. — 04.04.1943. — 6 арк.

21. Спр. 887. Постановление СНК СССР об организации Совета по делам религиозных культов. Справка, переписка о реагировании населения и священников на обращение членов инициативной группы по воссоединению греко-католической церкви с русско-православной церковью. — 08.06—14.01.1944. — 49 арк.
22. Спр. 949. Отчеты, отчетные доклады, докладные записки, справки о работе Военных отделов обкомов КП(б)У Одесской, Полтавской, Харьковской областей. — 05.02—сент. 1944. — 182 арк.

**— Оп. 70. Центральный Комитет Коммунистической
партии Украины. (Отдел пропаганды и агитации). 1940—1967.**

23. Спр. 338. Докладные записки, справки о состоянии агитационно-пропагандистской и культурно-просветительской работы в Николаевской области. — 27.09.1945—10.02.1947. — 67 арк.
24. Спр. 348. Справки о состоянии естественнонаучной пропаганды, подбора, изучения и расстановки кадров, об ослаблении массово-политической и культурно-просветительской работы партийных и советских организаций в Херсонской области. — 26.09.1945—14.02.1947. — 22 арк.
25. Спр. 422. Закрытое письмо ЦК КП(б)У об усилении деятельности религиозных организаций в Украине. — 1945. — 8 арк.

**Фонд 7. Центральный комитет ЛКСМУ. Документы відділів ЦК ЛКСМУ;
Протоколи засідань, конференцій, пленумів, бюро обкомів, міськкомів,
райкомів ЛКСМУ.**

**— Оп. 3. Документы Оргинструкторского отдела, Отдела кадров,
Отдела пропаганды и агитации, отдела школ, Военного отдела, Отдела
крестьянской молодежи, Отдела рабочей молодежи, Отдела
ремесленных училищ и школ ФЗО и Отдела студенческой молодежи.
1942—1947 гг.**

26. Спр. 74. Докладные записки о работе Запорожского, Измаильского, Одесского, Днепропетровского, Черновицкого обкомов ЛКСМУ. — 10.04.1944 г. — 05.01.1945 г. — 167 арк.

**— Оп. 10. Особый сектор – Спецгруппа ЦК ЛКСМУ (документы
молодежного подполья и партизанского движения периода Великой
Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.). 1941—1946 гг.**

27. Спр. 54 Листовки, прокламации, плакаты, призывы, очерки о боевой жизни Героев Советского Союза, газеты, специальные выпуски на русском, украинском и немецком языках для населения временно оккупированных районов и обращения к солдатам гитлеровской армии. — 14.04.1942—6.11.1945. — 89 арк.

Фонд 62. Український штаб партизанського руху (УШПР).

Документи командування і відділів УШПР. 1943—1946 рр. — Оп. 1, ч. II.

Командование и отделы штаба. 1941—1945 гг.

28. Спр. 1627. Месячные планы работы отдела, планы группы ЦК КП(б)У по проведению партийно-политической работы в партизанских отрядах и среди населения на временно оккупированной территории Украины. Докладные записки и справки отдела о подготовке материалов по истории партизанского движения. Переписка с ЦК ВКП(б), ЦК ВЛКСМ, ЦК КП(б)У, редакциями издательств, журналов, газет, партизанскими отрядами, другими организациями об освещении на страницах печатных изданий боевых действий партизан, снабжении их политической и художественной литературой, периодической прессой, создании летописи партизанского движения. (В деле имеются копии писем немецких военнослужащих и их семей). — 29.01—10.12.1943 г. — 115 арк.
29. Спр. 1639. Планы работы отдела и группы информации отдела пропаганды и агитации ЦК КП(б)У, предложения о перестройке ее работы. Сведения, справки, списки, партизанских отрядов, представивших отчеты о боевой деятельности. Описи газет, листовок, плакатов и других информационных материалов переданных в ЦК КП(б)У, а также временно ЦК ВЛКСМ для организации выставки в Москве. (В деле имеются документы за 1943 год). 03.01—13.12.1944 г. — 60 арк.

**Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
(ЦДАМЛіМ України), м. Київ.**

Фонд 127. Павло Семенович Ходченко. — Оп. 1. 1944—1949 рр.

30. Спр. 297. Информационные доклады и отчеты за июнь—декабрь 1944 г. — 85 арк. — (Машинописні копії).
31. Спр. 298. Информационные отчеты и доклады за I-III кв. 1945 г. — 29 арк. (Машинописні копії).
32. Спр. 314. Переписка уполномоченного Совета по делам РПЦ при Совнарком УССР за декабрь 1944. — 21 арк.
33. Спр. 315. Выводы и справка уполномоченного Совета по делам РПЦ при Совнарком УССР о существовании монастырей на территории Украины после освобождения от немецко-фашистских оккупантов. — Нач. 1944 р. — 13 арк. (Машинописні копії).

Архів Одесько-Ізмаїльської єпархії, м. Одеса.

34. Спр. 435. Покровская церковь с. Стрюково, Исаевского округа. — 26.06.1953—26.01.1957. — 23 арк., [8 фото].
35. Спр. 752. Протоиерей Гончаров Георгий Федорович. — 26.05.1944—8.05.1965. — 65 арк., [2 фото].
36. Спр. 899. Священник Драгомирецкий Анатолий Феофанович. — 27.07.1944—7.11.1944. — 10 арк.
37. Спр. 938. Игумен Делигиоз Куприян Николаевич. — 31.03.1941—25.11.1950. — 27 арк., [1 фото].

Архів управління Служби безпеки України в Одеській області

(Архів УСБУ в Одеській області), м. Одеса.

Фонд П. Фонд прекращенных архивно-следственных дел*.

(*прізвища репресованих подаємо мовою оригіналу і в дужках,
оскільки вони не є назвами справ).

38. Спр. 1715-п. [Добровольский Н. М.]. — 27.02.1944—28.02.1945. — 115 арк.

39. Спр. 3522-п. [Охримович А. В.]. — 22.09. — 26.09.1937. — 24 арк.
40. Спр. 8489-п. [Остапчук М. Г.]. — 05.10.1944—20.01.1945. — 70 арк.
41. Спр. 8650-п. [Черкез З. С.]. — 15.12.1944—12.04.1945. — 43 арк.
42. Спр. 8700-п [Сагайдачний Г. А.]. — 13.01.—15.05.1945. — 64 арк.
43. Спр. 9048-п. [Пасечник А. Т.]. — 21.10.1944— 31.01.1945. — 72 арк.
44. Спр. 10175-п. [Андрианов А. Е., Ивлиев П. Г., Папе Д. Н., Жиров К. Д., Рожновский Н. Н., Деньга Ф. К., Сорокин И. И.]. — 06.05—30.05.1938. — 470 арк.
45. Спр. 10519-п. [Белинский Ф. И.]. — 26.06.1941—05.12.1942. — 44 арк.
46. Спр. 10978-п. [Загоровский И. Д., Гинкулов Л. К., Мандыбура Е. Г., Кайзер Е. К., Лабунский С. К., Гирканов Ф. Ф., Бойко И. В., Рыляков И. Т., Горбунов Н. С., Грудин И. Ф., Зебрин Ф. Г., Крайнов И. Н., Иванов М. А., Игнатъев Д. А., Русинов Т. В., Зибров С. Ф., Жуковский П. П., Ширяев В. Ф., Емельянов В. Ф., Малый П. Ф., Блошенко Н. А., Троценко П. К., Охлоповский И. И., Литвиненко А. И., Романченко А. Д., Чалый И. И., Иващенко Г. М., Вивчарук М. И.]. — 02.02—20.04.1938. — 1844 арк. (Т. 1. — 239 арк. ; Т. 2. — Арк. 239—471 ; Т. 3. — Арк. 472—734 ; Т. 4. — Арк. 738—1025 ; Т. 5. — Арк. 1026—1303 ; Т. 6. — 541 арк.).
47. Спр. 11314-п. [Агура В. И., Болгаров П. Н., Гладков А.Т., Димов Г.И., Желясков И. Д., Калев Х. С., Камбуров Б. Ф., Каракулов И. Н., Княжевич Н. В., Тетрадов Н. А., Фрунзе П. В., Христофоров Х. Х.]. — 06.06.1940— 05.06.1941. — 472 арк. (Т. 1. — 209 арк. ; Т. 2. — 232 арк. ; Т. 3. — 31 арк.).
48. Спр. 11340-п. [Вустян А. Т.]. — 26.06.1940—30.05.1960. — 221 арк. (Т. 1. — 132 арк. ; Т. 2. — 89 арк.).
49. Спр. 16327-п. [Александров Г. А., Бриль И. А., Будиловский М. М., Введенский А. П., Гирканов Ф. Ф., Дубиевич В. П., Корыстин М. П., Кригсман Е. Ф., Кринов А. Ф., Крыжановский И. С., Крысталев В. В., Лобачевский С. В., Лукьянов П. М., Луценко А. Н., Любимский А. И., Матвеевич Н. И., Мочульский Н. Н., Муретов М. А., Покровский М. Н., Стоянов Н. Г., Федоров Г. Н., Ширяев В. Ф.] — 25.01—14.09.1931. — 1396

арк. (Т. 1. — 370 арк. ; Т. 2. — 286 арк. ; Т. 3. — 316 арк. ; Т. 4. — 372 арк. ; Т. 5. — 52 арк.).

50. Спр. 17051-п. [Спанаки В. Н., Бейликчи/Бейдикчи Х. П.]. — 26.12.1940—20.03.1941. — 108 арк.
51. Спр. 17968-п. [Кострицкий А. В.] — 29.04. 1941—12.03.1942. — 79 арк.
52. Спр. 21116-п. [Славик І. Ю., Воронаева К. А., Бондаренко О. П., Самалюк А. Т., Стрихарь Я. П., Кузьменко М. В., Слюсаренко Г. Л., Блажко І. А., Рагулин О. А.]. — [?].03—27.07.1933. — Арк. 52—236.
53. Спр. 21541-п. [Балахутин Г. И., Иванов В. И., Кох С. Я., Поспелов Ф. С., Сальков Л. В.]. — 20.01—09.06.1935. — 212 арк.
54. Спр. 22196-п. [Градинар Н. И.]. — 24.09.1945. — 55 арк.
55. Спр. 22851-п. [Леони Пьетро А., Никола Жан М.]. — 19.04—13.09.1945. — 224 арк.
56. Спр. 22646-п. [Мунтяну/Мунтянов Г. П., Георгиу И. С., Георгиев С. В.]. — 10.07.1940—03.06.1941. — 189 арк. + 1 арк.
57. Спр. 25027-п. [Голоносов А. И.]. — 16.03—11.06.1945. — 47 арк.
58. Спр. 25123-п. [Грудко А. Т.]. — 13.06—14.09.1945. — 75 арк.
59. Спр. 25157-п. [Шкарупин П. И.]. — 24.02—31.05.1945. — 56 арк.
60. Спр. 25253-п. [Арвентьев А. Г.]. — 04.09.1944—28.02.1945. — 163 арк.
61. Спр. 25641-п. [Гдешинская М. Г., Гдешинский Г. П., Гдешинский П. Г.]. — 25.10.1944—13.02.1945. — 217 арк.
62. Спр. 28022-п. [Кожухарь Г. В.]. — 31.07.1944—16.01.1945. — 71 арк. + 2 арк.

Державний архів Вінницької області (ДАВО), м. Вінниця.

Фонд Р-2966. Могилев-Подольская уездная управа. — Оп. 1.

63. Спр. 44. Сведения о наличии населения уезда по национальностям и религиозным культам; списки служащих, прибывших из Румынии по районам уезда. — 21.12.1943—14.02.1944. — 14 арк. (рум. мов.)

— Оп. 2.

64. Спр. 38. Монография Могилевского уезда. — 28.02.1943—28.02.1943. — 62 арк. (рум. мов.)
65. Спр. 53. Распоряжения военной администрации территории между Бугом и Днестром об учете имущества вывезенного в Румынию, о представлении сведений о проделанной работе румынской администрации на оккупированной территории и др.; соответствующие сведения. — 13.11.1943—26.02.1944. — 50 арк. (рум. мов.)
66. Спр. 676. Переписка с губернаторством Транснистрии и районными претурами о распространении румынской пропагандистской литературы и о реализации румынских газет “Универсал”, “Транснистрия” и другие. — 9.03.1942—24.12.1942. — 244 арк. (рум. мов.)
67. Спр. 686. Переписка с губернаторством Транснистрии и районными претурами о снабжении отделов культуры, пропаганды и библиотек антикоммунистической литературой, об организации хоровых кружков, распространении газеты “Молва” и о регламентации спорта в Транснистрии. — 21.04.1943—3.08.1943. — 189 арк. (рум. мов.)

Фонд. Р-2988. Жугастровская (Ямпольская) уездная управа.

— Оп. 1.

68. Спр. 13. Акты школьных комиссий, акты инвентаризации, расписание уроков по школам Ямпольского района. — 12.09.1942—5.01.1943. — 33 арк. (рум. мов.)

— Оп. 3.

69. Спр. 15. Монография уезда Жугастру. — не ранее 1942—не ранее 03.1944. — 16 арк. (рум. мов.)
70. Спр. 25. Приказы управления гражданского губернаторства Транснистрии об учреждении цензуры, выпуске газеты “Молва”. Переписка с районными претурами и городскими примариями о праздновании румынских национальных и религиозных праздников, продаже газеты “Молва” и др. — 22.05.1943—29.12.1943. — 358 арк. (рум. мов.)

71. Спр. 56. Переписка с районными претурами о розыске лиц репрессированных в 1941 г., о разборе заявлений учителей об освобождении их от налогов и предоставлении квартир; соответствующие заявления. — 20.10.1941—23.06.1942. — 358 арк. (рум. мов.)
72. Спр. 75. Сведения жандармского легиона города Ямполья о политико-моральном состоянии населения. — 8.10.1941—10.09.1943. — 230 арк. (рум. мов.)

Державний архів Миколаївської області (ДАМО), м. Миколаїв.

Фонд Р-992 сч. Николаевский облисполком. — Оп. 3 с.

73. Спр. 12. Переписка с Уполномоченным Совета по делам Русской Православной Церкви при СНК УССР об учете ущерба, причиненного немецко-фашистскими оккупантами церкви, изъятии общественных зданий у религиозных общин. — 14.05.1944—2.01.1945. — 67+2 арк.
74. Спр. 43. Отчет о регистрации религиозных общин и открытии молитвенных домов в Николаевской области во II и IV кв. 1945 г., переписка с Председателем Совета по делам РПЦ при СНК УССР о порядке регистрации религиозных общин, сведения об изъятии у религиозных общин общественных зданий. — 10.01.1945—31.12.1945 г. — 59+2 арк.

Фонд Р-1028. Префектура Очаковского уезда,

административный отдел. — Оп. 1.

75. Спр. 58. Постановления гражданского губернатора Транснистрии, циркуляр Очаковской префектуры о состоянии школьного образования и подготовке к рождественским праздникам, переписка с дирекцией пропаганды губернаторства Транснистрии, Варваровской, Очаковской, Александрфельдской претурами о сборе средств для постройки новой церкви в с. Дмитровка Очаковского уезда, о назначении на должность священников, учителей. — 3.01.1942—29.12.1942. — 442 арк. (рум. мов.)
76. Спр. 121. Переписка с жандармским легионом Очакова, претурами уезда о переселении отдельных жителей из Молдавии в Очаковский уезд, о

подготовке к встрече митрополита и празднованию пасхи, о пропавших без вести румынских солдат и их список. — 28.04.1943—5.08.1943. — 252 арк. (рум. мов.)

Фонд Р-1588. Претура Александрфельдского района

Очаковского уезда. — Оп. 1.

77. Спр. 147. Списки пожарной команды, церковного комитета, специалистов, населения украинского и молдаван и списки детей. Сведения об уборке урожая по земобществам Александрфельдского района. — 2.04.1943—31.10.1943. — 156 арк. (рум. мов.)
78. Спр. 152. Сведения о реквизиции и эвакуации лошадей и крупного рогатого скота. Списки пожарников и церковного комитета Федоровской примарии. — 3.05.1943—4.01.1944. — 154 арк. (рум. мов.)

— Оп. 4.

79. Спр. 97. Приказ постановления гражданского губернатора Транснистрии (копии) о ремонте церквей в Транснистрии, о переходе всех кинотеатров и их оборудования в собственность губернаторства и о запрещении публикации в местной прессе приказов и сообщений без особого разрешения губернатора. — 3.01.1943—10.10.1943. — 79 арк. (рум. мов.).

Фонд Р-2178 сч. Префектура Голтского уезда. — Оп. 1 с.

80. Спр. 2. Приказы губернаторства Транснистрия, донесения претур и показания частных лиц о советском патриотизме среди населения. — 16.11.1941—26.10.1942. — 187 арк. (рум., рос. мов.)
81. Спр. 7. Постановления Губернаторства о назначении служителей церкви. Докладные записки, жалобы жителей на бесчинства, творимые представителями религиозной пропаганды. — 17.12.1941—22.06.1942. — 200 арк. (рум. мов.)

Фонд Р-2704 с. Церковные организации. Протоиерея Голтского уезда

Румынской православной миссии в Транснистрии.

— Оп. 1 с. Секретные дела за 1942—1943 рр.

(У справах фонду загальну кількість аркушів не вказано)

82. Спр. 1. Постановления губернатора Транснистрии, переписка с дирекцией пропаганды губернаторства и Голтской префектурой о работе церкви в уезде. — 1942 р. (рум. мов.)
83. Спр. 2. Докладные записки служителей культа, протоколы обследования состояния церквей и др. — 1942 р. (рум. мов.)
84. Спр. 3. Докладные записки служителей культа о деятельности церкви, их справки, удостоверения, прошения. — 1942 р. (рум. мов.)
85. Спр. 4. Ведомости на выдачу зарплаты и вознаграждений служителей культа.
86. Спр. 5. Финансовый бюджет церкви в селе Акмечетка. Списки учета лиц, вступивших в брак без церковных обрядов. — 1942 р. (рум. мов.)
87. Спр. 6. Переписка с церковной миссией в Транснистрии о ведении религиозной пропаганды среди населения. — 1943 р. (рум. мов.)
88. Спр. 7. Циркуляры церковной миссии, списки служителей культа и переписка с районными организациями по вопросам ведения религиозной пропаганды среди населения. — 1943 р. (рум. мов.)
89. Спр. 8. Протоколы собраний верующих, докладные записки и отчеты служителей культа о их деятельности и др. — 1943 р. (рум. мов.)
90. Спр. 9. Акты обследования состояния церквей в Любашевском районе. Докладные записки служителей культа о их деятельности. — 1943 р. (рум. мов.)
91. Спр. 10. Докладные записки служителей культа в Доманевском районе о их деятельности. — 1942 р. (рум. мов.)
92. Спр. 11. Докладные записки служителей культа во Врадиевском районе о их деятельности. — 1943 р. (рум. мов.)
93. Спр. 12. Докладные записки служителей культа о их деятельности в церкви, списки сектантов и др. — 1943 р. (рум. мов.)
94. Спр. 13. Акты о состоянии церквей в уезде. — 1943 р. (рум. мов.)
95. Спр. 14. Учетные листы церквей, описи их имущества, сведения о сектах. — 1943 р. (рум. мов.)

96. Спр. 15. Финансовые отчеты и бюджеты церквей в уезде. — 1943 р. (рум. мов.)
97. Спр. 16. Сведения о сектах в Любашевском районе. — 1943 р. (рум. мов.)

Державний архів Одеської області (ДАОО), м. Одеса.

Фонд П-7. Одесский окружной комитет КП(б) Украины (Окружком КП(б)У).

— Оп. 1. Секретная часть. 1923—1930 гг. —

98. Спр. 2451. — Спецсводки ОГПУ о реагировании рабочих на массовое изъятие денег и ценностей у злостных неплательщиков гор. Одессы, искривления линии партии в процессе ликвидации и друг. — 9.01—25.01.1930. — 191 арк.
99. Спр. 2452. — Спецсводки и почто-телеграммы ОГПУ о раскулачивании, чистке советского аппарата, очередях за хлебом, собрании в доме ученых, безработице и друг. — 26.01—2.02.1930 г. — 219 арк.

Фонд П-11. Одесский обком компартии Украины.

— Оп. 11. (1942—1945 гг.). — 1944 г. Бюро. Особый сектор.

100. Спр. 51. — Переписка областной комиссии содействия Чрезвычайной государственной комиссии с Республиканской комиссией содействия по учету злодеяний, совершенных фашистскими захватчиками. Сводные данные об ущербе, причиненном фашистскими оккупантами народному хозяйству области. Список оккупантов совершивших злодеяния в районах области. — 11.09—31.12.1944. — 92 арк.
101. Спр. 52. — Докладная записка, сводный реестр и обобщенные данные областной комиссии в Чрезвычайную государственную комиссию об ущербе и жертвах, причиненных фашистскими оккупантами на территории области в период Великой Отечественной войны (1941—1944 гг.). — 01.09—31.12.1944. — 55 арк.

Сектор информации. —

102. Спр. 77. — Отчеты, информации Кагановичского, Ленинского и Сталинского райкомов КП(б)У в отдел о состоянии организационно-

партийной работы, о проведении выборов в партийных организациях и первичных партийных организациях, о восстановительных работах на промышленных предприятиях, о ходе подписки на 3-й государственный военный заем и другим вопросам. — 08.05—12.12.1944 г. — 119 арк.

103. Спр. 78. — Информации, докладные записки Ананьевского, Андреево-Ивановского, Арбузинского, Благодатновского и Братского райкомов КП(б)У в отдел о состоянии организационно-партийной работы, о проведении выборов в партийных организациях, о ходе сельскохозяйственных работ, мобилизации средств в фонд Победы, об оказании помощи семьям фронтовиков и другим вопросам. — 06.04—26.12.1944 г. — 186 арк.

Отдел пропаганды и агитации. —

104. Спр. 141. — Планы работы, отчеты, справки отдела по вопросам пропаганды и агитации, печати, радиовещания, кинофикации, работы театров, культурно-просветительных учреждений и другим вопросам. — 24.04—31.12. 1944 г. — 141 арк.
105. Спр. 143. — Стенограмма областного совещания заведующих отделами пропаганды и агитации горкомов и райкомов КП(б)У, редакторов областных газет, работников творческой интеллигенции по вопросу “О задачах агитационно-пропагандистской работы в свете решений майского (1944 г.) Пленума ЦК КП(б)У”. — 15.06—16.06.1944 г. — 158 арк.
106. Спр. 144. — Стенограмма областного совещания заведующих отделами пропаганды и агитации горкомов и райкомов КП(б)У, редакторов областных газет, РАТАУ по вопросу улучшения массово-политической и культурно-пропагандистской работы среди населения области. — 28.10—30.10.1944 г. — 172 арк.

Фонд П-92. Документы и материалы по истории Великой Отечественной войны на территории Одесской области (1941—1945 гг.). — Оп. 1.

107. Спр 8. — Копии русского перевода румынских документов о партийном подполье и партизанском движении на территории Одесской области в годы Великой Отечественной войны. — 05.01.1942—2.02.1944. — 154 арк.

Фонд Р-2000. Исполнительный комитет Одесского областного совета депутатов трудящихся. — Оп. 3.

108. Спр. 261. — Переписка по вопросам религиозных культов. — 1947 г. — 189 арк.

— Оп. 10. (Наградной отдел. 1944—1971 гг.)

109. Спр. 26. — Решение облисполкома и списки о вручении медалей “За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.”. — 15 января 1946—24 мая 1946 г. — 27 арк.

**Фонд Р-2238. Одесская областная комиссия содействия в работе
Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и
расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков. 1944—
1945 гг.**

— Оп. 1.

110. Спр. 18. — Сведения о состоянии церквей и молитвенных домов в г. Одессе и Одесской области. — 25 июля 1944 г. — 233 арк.

111. Спр. 24. — Акты об ущербе, причиненном немецко-румынскими оккупантами, церквям и патриархальным учреждениям области. — 12 июля 1944—14 ноября 1944 г. — 167 арк.

Фонд Р-2270. Румынская православная миссия (г. Одесса) 1942—1943 гг.

— Оп. 1.

112. Спр. 1. Отчеты служителей церкви о деятельности организаций религиозного культа в городе и уезде Голта. Прошения жителей с. Доманевки по вопросам актов гражданского состояния. — 01.07.1942—27.10.1943. — 83 арк. (рум. мов.)
113. Спр. 2. Переписка служителей церкви с миссией по вопросам их религиозной деятельности. — 04.09.1942—22.12.1943. — 53 арк. (рум. мов.)

114. Спр. 3. Ведомости на выдачу вознаграждений внешнему штату миссии. — 01.01.1942—25.05.1943. — 6 арк. (рум. мов.)
115. Спр. 4. Переписка с префектурой, жандармерией и протоиереями о мерах борьбы с отдельными сектами. Прошения лиц о приеме на работу. — 01.09—31.12.1943. — 65 арк. (рум. мов.)
116. Спр. 5. Ведомости на выдачу жалования и вознаграждений служащим миссии, прошения лиц о приеме на работу. — 24.09—03.11.1943. — 28 арк. (рум. мов.)
117. Спр. 7. Списки, платежные ордера на выдачу денежных вознаграждений служащим и преподавателям миссии. — 01.09—31.10.1943. — 24 арк. (рум. мов.)
118. Спр. 8. Списки, платежные ордера на выдачу денежных вознаграждений служащим и преподавателям миссии. — 07.11—31.12.1943. — 13 арк. (рум. мов.)
119. Спр. 9. Платежные ордера на выдачу денег лицам, предоставившим разовые услуги миссии. — 05.06—06.10.1943. — 22 арк. (рум. мов.)
120. Спр. 10. Ведомости на выдачу жалования служащим миссии. — 01.04—31.12.1943. — 106 арк. (рум. мов.)
121. Спр. 11. Ведомости на выдачу жалования служащим миссии. — 04.06—30.12.1943. — 29 арк. (рум. мов.)
122. Спр. 12. Списки, платежные ордера на выдачу денежных вознаграждений служащим и преподавателям миссии. — 05.06—06.10.1943. — 414 арк. (рум. мов.)
123. Спр. 13. Ведомости на выдачу жалования и командировочных служащим миссии. — 23.03—09.09.1943. — 230 арк. (рум. мов.)
124. Спр. 14. Списки на выплату денег почасовикам и внешним служащим Одесской духовной семинарии. — 20.08—16.09.1943. — 9 арк. (рум. мов.)

125. Спр. 15. Ведомости на выплату жалования служителям миссии, преподавателям Одесской духовной семинарии. — 01.05—01.09.1943. — 18 арк. (рум. мов.)
126. Спр. 16. Ведомости на выплату жалования служителям миссии, преподавателям Одесской духовной семинарии. — 23.03—23.12.1943. — 191 арк. (рум. мов.)
127. Спр. 17. Ведомости на выплату жалования служителям миссии, преподавателям Одесской духовной семинарии. — 01.04—30.09.1943. — 76 арк. (рум. мов.)
128. Спр. 18. Ведомости на выплату жалования служителям миссии, преподавателям Одесской духовной семинарии. — 29.07—30.10.1943. — 84 арк. (рум. мов.)
129. Спр. 19. Ведомости на выплату жалования служителям миссии, преподавателям Одесской духовной семинарии. — 21.03—30.09.1943. — 192 арк. (рум. мов.)
130. Спр. 20. Ведомости на выплату жалования преподавателю церковной миссии Балясному Андрею. — 01.10—30.10.1943. — 7 арк. (рум. мов.)
131. Спр. 21. Ведомости на выплату жалования служителям миссии. — 05.10—30.10.1943. — 56 арк. (рум. мов.)
132. Спр. 22. Списки членов религиозных сект. — [Б. д.]. — 2 арк. (рум. мов.)

Фонд П-13. Документы и материалы по истории революционного движения, гражданской и Великой Отечественной войн и социалистического строительства на Одещине. 1904—1967 гг. — Оп. 2.

“Молва” (Ежедневная газета. Орган дирекции культуры губернаторства Транснистрия, г. Одесса). 1942—1944. Год. I-II, (рос. мов.)

133. Спр. 156. Газета “Молва”. — декабрь 1942—март 1943. — 117 арк.
134. Спр. 161. Газета “Молва”. — май 1943—декабрь 1943. — 77 арк.
135. Спр. 162. Газета “Молва”. — октябрь 1943—декабрь 1943. — 151 арк.
136. Спр. 163. Газета “Молва”. — октябрь 1943—январь 1943. — 156 арк.

**“Одесская газета” (Орган примарии Одесского муниципалитета,
г. Одесса). 1941—1943. Год. I-II, (рос. мов.)**

137. Спр. 137. “Одесская газета”. — октябрь—декабрь 1941 г. — 54 арк.
138. Спр. 138. “Одесская газета”. — январь 1942—июнь 1942 г. — 150 арк.
139. Спр. 142. “Одесская газета”. — ноябрь—декабрь 1942 г. — 99 арк.
140. Спр. 148. “Одесская газета”. — январь—апрель 1943 г. — 87 арк.

**“Одесса”. (Ежедневная газета. Орган Одесского муниципалитета,
г. Одесса), (рос. мов.)**

141. Инв. № 1883. — “Одесса”. — март—август 1942 г. — 204 арк.

“Буг” (Первая вечерняя иллюстрированная газета)

142. Инв. № 1867. — “Буг”. — июнь—август 1943 г. — 189 арк.

**“ Прибугские известия” (“Прибугські вісті”) — газета Голтянского уезда
(укр. ; рос. мов.)**

143. Инв. № 1864. — “Прибугські вісті”. — 19 березня 1942 г. (укр. мов.) ; 1 января—24 сентября 1943 г. (рос. мов.). — 54 арк.

Фонд П-4980. Измаильский обком компартии Украины.

— Оп. 1. — 1940—1948 гг.

1944 г. Особый сектор.

144. Спр. 48. Переписка областных комиссий содействия по учету ущерба и злодеяний, совершенных немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками с республиканской комиссией содействия по вопросам учета злодеяний и ущерба, причиненных оккупантами хозяйству области. — 22.09—22.11.1944 г. — 11 арк.
145. Спр. 53. Исторические справки на районы Придунайского края. Характеристика народного хозяйства городов и районов, входящих в состав Измаильской области. — 10.10—31.10.1944 г. — 135 арк.

Отдел агитации и пропаганды.

146. Спр. 77. Справки, докладные записки отдела в ЦК КП(б)У о состоянии массово-политической и культурно-просветительской работы среди населения области. В деле имеется письмо трудящихся Измаила на имя

Командующего III-м Украинским фронтом генерала Толбухина в связи с освобождением города от фашистских захватчиков. — 26.08—30.12.1944 г. — 26 арк.

Державний архів Херсонської області (ДАХО), м. Херсон.

Фонд П-46. Херсонский обком компартии Украины. — Оп. 1.

147. Спр. 1. Стенограмма собрания областного партийного актива. — 12.06—13.06.1944. — 241 арк.
148. Спр. 65. Докладные записки об организации работы по оказанию помощи семьям военнослужащих в районах Херсонской области, переписка военного отдела обкома КП(б)У с командованием Херсонских дивизий. — 01.10.1944—15.01.1945 г. — 85 арк.
149. Спр. 86. Докладные записки, справки промышленных предприятий города о проделанной работе по восстановлению объектов. — 18.05—23.12.1944. — 175 арк.
150. Спр. 358. Переписка трудящихся гор. Херсона с командованием и бойцами Херсонской дивизии 3-го Украинского фронта по случаю годовщины освобождения города от немецко-фашистских захватчиков. — 19.03—17.05.1945 г. — 101 арк.

Комунальна установа “Ізмаїльський архів” (КУ “ІА”), м. Ізмаїл.

Фонд 110. Епископия Четатя-Албе—Измаил. Церковно-административный отдел. — Оп. 1.

151. Спр. 437. Переписка с министерством образования, культуры и искусств о наличии в парафиях епископии церковных храмов, директивы и инструкции руководству епархии и другая переписка. — 7.07—16.09.1933. — 46 арк. (рум. мов.)
152. Спр. 673. Переписка с Измаильской префектурой, протопопиями и другими учреждениями о запрещении проведения служб в церквях на русском языке

и по старому стилю; о замене на иконах русских надписей румынскими и другая переписка. — 8.01.1938—27.01.1939. — 369 арк. (рум. мов.)

153. Спр. 710. Циркуляр епископа о порядке совершения религиозных обрядов в селах с населением румынской и других национальностей. — 17.10.1939. — 3 арк. (рум. мов.)
154. Спр. 711. Протоколы инспекторской проверки деятельности церквей. — 28.04.—29.08.1939. — 43 арк. (рум. мов.)
155. Спр. 718. Списки священников, представленных к награде. — 06.06.1939—20.04.1940. — 68 арк. (рум. мов.)
156. Спр. 719. Переписка с командованием молодежной организации “Стража цэрий” о назначении священников в легионы стрэжеров. — 22.05—26.05.1939. — 5 арк. (рум. мов.)
157. Спр. 731. Списки священников, представленных к награде. — 22.04.1940. — 11 арк. (рум. мов.)
158. Спр. 742. Протоколы заседания епархиального совета епископии за 1941 год. — 1.09—19.09.1941. — 8 арк. (рум. мов.)
159. Спр. 746. Книга учета священников епископии. — 1941—1944. — 332 арк. (рум. мов.)
160. Спр. 756. Протокол заседания членов епархиального совета епископии. — апрель 1943. — 12 арк. (рум. мов.)
161. Спр. 1783. Переписка с синодом и министерством культов о борьбе с сектантами. — 26.01—21.06.1940. — 23 арк. (рум. мов.)
162. Спр. 1801. Опись русской и славянской церковной литературы города Измаила. — 1941[?]. — 7 арк. (рум. мов.)

Фонд Р-470. Исполнительный комитет Измаильского областного совета депутатов трудящихся. — Оп. 1.

163. Спр. 43. Решения облисполкома с № 1 по № 250 за 1944 год. — 07.05—23.12.1944. — 379 арк.
164. Спр. 72. Решения облисполкома с № 1 по № 200 за 1945 год. — 03.01—09.04.1945. — 358 арк.

**Фонд Р. 788. Исполнительный комитет Измаильского городского
совета депутатов трудящихся. — Оп. 1.**

165. Спр. 3. Докладные записки, информации о восстановлении, размещении предприятий, учреждений, специалистов, состоянии и работе мясокомбината и горводопровода, учете жилой и нежилой площади в городе за 1944 год. — 14.11.1944—5.01.1945. — 25 арк.
166. Спр. 4. Акты ущерба причиненного немецко-румынскими фашистскими захватчиками предприятиям, учреждениям и жителям города в годы Великой Отечественной войны. — 7.10—26.12.1944. — 122 арк.
167. Спр. 10. Решение горисполкома за 1945 р. — 2.01—31.05.1945 р. — 427 арк.
168. Спр. 13. Акты ущерба, причиненного немецко-румынскими фашистскими захватчиками предприятиям, учреждениям и жителям города в годы Великой Отечественной войны. — 4.01—14.06.1945. — 98 арк.

**Державний архів Російської Федерації (ДАРФ) (Государственный
архив Российской Федерации), м. Москва.**

**Фонд 6991. Совет по делам Русской православной церкви при Совете
Народных Комиссаров (Совете Министров) СССР. — Оп. 1.**

169. Спр. 1. Документы об образовании Совета по делам Русской православной церкви при СНК СССР. — 28 ноябрь 1943—19 ноября 1944 гг. — 76 арк.

— Оп. 2.

170. Спр. 1. Документы Правительства СССР, касающиеся деятельности церкви. — 28 ноября 1943—19 ноября 1944 г. — 127 арк.
171. Спр. 2. Инструкция Совета по делам РПЦ при СНК СССР для уполномоченных Совета СНК Союзных и Автономных республик и при Обл. (Край) исполкомах. — 6 февраля 1944 г. — 12 арк.
172. Спр. 53. Докладные записки, отчеты уполномоченных Совета по делам РПЦ при облисполкомах. — февраль 1944—январь 1945 г. — 234 арк.

Національний архів Республіки Молдова, м. Кишинів

(Arhiva Națională a Republicii Moldova)

Фонд 706. Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria). (Румунська православна місія, м. Тирасполь). — Оп. 1.

173. Спр. 1101 [1054]. Transnistria Creștină [Revista Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria (Журнал Румунської православної місії в Трансністрії)]. — (București). — An. I (1942). — № 1 (ianuarie—martie). — 67 p.
- Darea-de-seamă de activitatea Misiunii Ortodoxe Române în Transnistria dela înfișare și până la 31/XII/1941 (Звіт про діяльність Румунської православної місії в Трансністрії від заснування до 31 грудня 1941 р.). — P. 22—29.
- Darea-de-seamă de activitatea Misiunii Ortodoxe Române în Transnistria dela 1 ianuarie – 31 martie 1942 (Звіт про діяльність Румунської православної місії в Трансністрії з 1 січня по 31 березня 1942 р.). — P. 30—34.
- Tablou de personalul Misiunii Ortodoxe Românești în Transnistria aflat în funcțiune la data de 31 Martie 1942 (Таблиці про персонал Румунської православної місії в Трансністрії). — P. 35—49.
- Spicuiri din activitatea protoierilor (Підбірка матеріалів про діяльність протоієрейств). — P. 50—61.

Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації

(Центральный архив Министерства обороны РФ)

(ЦАМО РФ), м. Подольськ.

Фонд 1244. — Оп. 1.

174. Спр. 63. Политотдел 295-й гвардейской “Херсонской” стрелковой дивизии. — 1944—1945. — 123 арк.

Фонд 1299. — Оп. 1.

175. Спр. 45. Политотдел 108-й гвардейской стрелковой дивизии. — 1943—1945. — 213 арк.

Фонд 1533. — Оп. 1.

176. Спр. 59. Журнал боевых действий 248-й стрелковой дивизии. — 1942—1945. — 347 арк.

1.2. Опубліковані джерела

177. Архіви окупації. 1941—1945 / Держ. ком. архівів України / [упоряд. Н. Маковська ; голова редкол. Г. Боряк]. — К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. — 872 с. : іл. — (Більше не таємно; Т. 1).
178. Білоусова Л. Г. Документи з історії Другої світової війни та її наслідків у державному архіві Одеської області // Велич подвигу народного : матер. міжнар. наук. конф., 8 квіт. 2005 р. — Одеса, 2006. — С. 20—27.
179. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.) : зб. докум. і матеріалів / Парт. Арх. Вінниц. обкому КП України, Вінниц. обл. держ. арх. ; [упоряд. М. Л. Бабій та ін.; редкол.: А. Ф. Олійник та ін. ; авт. передм. М. Бабій]. — Одеса : Маяк, 1971. — 306 [1] с. — Текст : укр., рос. мов.
180. Закон Божий / [под ред. архим. Юлия ; переизд. с изд. 1911 р.]. — Одесса : Изд-во “Одесской газеты”, 1942. — 176 с. — (Духовная литература).
181. Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1991, № 25, ст. 283; введено в дію постановою ВР №988-ХІІ (988-12) від 23.04.91, ВВР, №25, ст. 284) // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=13992; офіційний сайт Релігійно-інформаційної служби www.risu.org.ua.
182. Законодавство про релігійні культури : зб. докум. і матеріалів / упор. К. З. Литвин, А. І. Пшеничний. — Київ : Політвидав України, 1973. — С. 67—154.
183. З анотованого переліку фондів ДАОО, що містять документи з історії Другої світової війни / [Білоусова Л., Гейтан О., Деречина В. та ін.] // Архіви України : наук.-практ. журн. — 2005. — № 1—3 (256). — С. 163—188.
184. Карпова А., Виноградова Л. Окупаційна преса Херсонщини // Архіви України : наук.-практ. журн. — 2005. — № 1—3 (256). — С. 348—449.

185. Краткий молитвенник / [под. ред. архим. Юлия (Скрибана)]. — Одесса, 1942. — 153 с. — (Духовная литература).
186. Мартирологія українських церков : у 4-х т. / Торонто-Балтимор : Укр. вид-во “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1987. — .— (Бібліотека діаспори).
- Т. 1. Українська православна церква : документи, матеріали, християнський самвидав України. — 1207 с.
187. Молитвослов / [переизд. изд. 1912 р.]. — Одесса : Издание Православной Румынской Миссии в Транснистрии, 1943. — 360 с. — (Духовна література).
188. Николаевщина в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945 гг. : Документы и материалы / Парт. арх. Николаев. обкома КП Украины, Николаев. обл. гос. архив ; [сост. Г. С. Агафонова и др.; редкол.: А. И. Гусева (отв. ред.) и др.]. — Одесса : Маяк, 1964. — 357, [2] с.
189. Одесская область в Великой Отечественной войне, 1941—1945 гг. : документы и материалы / [сост. А. Бачинский и др.; редкол.: Н. И. Зотов (отв. ред.) и др.]. — Одесса : Маяк, 1970. — 386, [2] с.
190. Одеський мартиролог : дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади : іст.-мемор. вид. [у 4 т.] / уклад.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. — Одеса : ОКФА, 1997—2006— .— (Науково-документальна серія книг “Реабілітовані історією”).
- Т. 1. — 1997. — 752 с.
- Т. 2. — 1999. — 800 с.
- Т. 3. — 2005. — 896 с.; іл.
- Т. 4. — 2006. — 960 с.; іл.
191. Пойзнер М. Б. Окупація. Одеса : 1941—1944 рр. [док. та матер. із зібр. Михайла Пойзнера]. — Одеса : Друк, 2004. — 376 с. (Історія у фотодокументах).
192. Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1920—50-ті роки : збірник / [автори-упоряд. В. М. Вашкевич (гол. ред. кол.), В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк та ін.]. — Київ—Миколаїв : Редакційна

- колегія “Реабілітовані історією”, 2000. — 302 с. (Науково-документальна серія).
193. Русская Православная Церковь в советское время (1917—1991) : материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью / [сост. Г. Штриккер]. — Кн. 1—2. — М. : “Пропилей”, 1995. — 400 с. — (Історія РПЦ в документах).
194. Сборник Законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 г.—ноябрь 1958 г.). — М. : Гос. изд-во юридической лит-ры, 1959. — 709 с. (Бібліотека офіційних видань).
195. Советский Придунайский край (1940—1945 гг.) : документы и материалы / [сост. А. Д. Бачинский и др.; редкол.: И. А. Хливненко (отв. ред.) и др.]. — Одесса : Маяк, 1968. — 404, [2] с.
196. Толковый молитвенник. Объяснение избранных молитв и церковных песнопений, символа веры, заповедей Закона Божия и блаженств / Составлено епископом Агафодором. — Одесса : Издание “Одесской газеты”, 1942. — 245 с. (Духовна література).
197. Херсонская область в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945. Сборник документов и материалов. — Симферополь : Таврия, 1975. — 320 с. — (Сборники документов).
198. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР : [у 7 т.] / [ред. і головн. упоряд. С. Д. Михальчук].— К. : Політвидав України, 1963— .— (Бібліотека офіційних видань).
Т. 1. — (1917—1941 рр.). — 771 с.
199. Чорна книга України : зб. док., архів. матер., листів, допов., статей, досл., есе / [упор., ред., макетув. та коректура кн. Ф. Зубача; передмова В. Яворівського]. — К. : Просвіта, 1998. — 784 с. — (Демократична партія України).

II. Преса, періодичні видання

200. “Большевистское знамя” [Орган Одеського обкому КП(б)У, м. Одеса]. — 1944. — 16 юня (рос. мов.).
201. “Буг” [Міська вечірня ілюстрована газета]. — 1943. — июнь-август. Рік II. (№№ 143—186, рос. мов.).
202. “Ідея і чин” [Орган ОУН с-д]. — 1943. — № 4. (укр. мов.).
203. “Молва” [Щоденна газета. Орган дирекції культури губернаторства Трансністрія, м. Одеса]. 1942—1943. Рік I (№№ 1—46, рос. мов.).
204. “Одесса” [Щоденна газета. Орган Одеського муніципалітету, м. Одеса]. Березень—серпень 1942 р. (рос. мов.).
205. “Одесская газета” [Орган примарії Одеського муніципалітету, м. Одеса] — 1941—1942. Рік I. (№№ 1—27, рос. мов.).
206. “Прибузькі вісті” [Газета Голтянського повіту, м. Голта]. — 1942. — 19 березня (укр. мов.).
207. Прибугские известия” [Газета Голтянского уезда, г. Голта]. — 1943. Рік III. (№№ 1—134, рос. мов.).
208. “Ямпільські вісті” (Газета, м. Ямпіль). — 2008. — 12 січня (укр. мов.).

III. Література

209. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Реймон Арон ; [пер. з франц. Г. Філіпчука]. — К. : Юніверс, 2004. — 688, [2] с. — (Історія соціології).
210. Бабенко Л. Більшовицька партія і спецслужби: пріоритети у боротьбі з релігією (20—30-ті роки ХХ століття) / Людмила Бабенко // Історія релігій в Україні : наук. щорічн., 2004 р. — Львів : Логос, 2004. — Кн. 1. — С. 76—83.
211. Бажан О. Особовий фонд українського письменника П. С. Ходченка як джерело у вивченні релігійного життя в Україні наприкінці Другої світової війни / О. Бажан // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп.

- ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Част. 1. — С. 8—20.
212. Бажан О. Г. Репресивна діяльність органів НКДБ УРСР в Одеській області в роки Другої світової війни / О. Г. Бажан // Велич подвигу народного : матеріали міжнар. наук. конф., 8 квіт. 2005 р. — Одеса, 2006. — С. 10—13.
213. Бажан О. Г. Одеська область у дзеркалі радянських спецслужб / О. Г. Бажан // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. Вип. 1. — Одеса : Вид. дім “Паллада”, 2007. — С. 233—244.
214. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945 / [голов. редкол.: І. О. Герасимов (голова), І. Т. Муковський і П. П. Панченко (заст. голови), Р. Г. Вишневецький (відп. секр.) та ін.]. — К. : Пошук.-видав. агентство “Книга Пам'яті України”, 2000. — 944 с. ; іл. — (Науково-публіцистичне видання).
215. Беляев В. П. Я обвиняю! / В. П. Беляев. — М. : Политиздат, 1978. — 160, [1] с.
216. Бердяев Н. А. Судьба России / Николай Александрович Бердяев ; [репринт. воспр. изд. 1918 г.; предисл. Л. Полякова]. — М. : МГУ, 1990. — 256, [1] с.
217. Беркхофф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? // “Slavonic and East European Review” (London). — 2000. — Vol. 78. — № 3. — P. 536—567. — (Переклад: В. Гриневич, Л. Гриневич).
218. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання [Текст] : (ГОСТ 7.1—2003, ІДТ) : ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. — Чинний з 2007—07—01. — К. : Держспоживстандарт України, 2007. — III, III, 47 с. ; 29 см. — (Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи) (Національний стандарт України).
219. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. / Іван Білас. — К. : Либідь-Військо України, 1994— . — (Джерела з історії України).
- Кн. 1. — 1994. — 424 с.

Кн. 2: Документи і матеріали. — 1994. — 684 с.

220. Білокінь С. І. Винищення українського духівництва у 1930-х роках / С. І. Білокінь // Другий міжнародний конгрес українців : доповіді і повідомлення. — Ч. 2. — Львів, 1994. — С. 81—85.
221. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.) : джерелознавче дослідження / С. І. Білокінь. — К. : НАН України, Ін-т історії України. — 1999. — 359 с. — (Джерела з історії України).
222. Білоусова Л. Г. Документи з історії Другої світової війни та її наслідків у державному архіві Одеської області / Л. Г. Білоусова // Велич подвигу народного : матеріали міжнар. наук. конф., 8 квіт. 2005 р. — Одеса, 2006. — С. 20—27.
223. Біскуп А. В. Проповідники ворожнечі / А. В. Біскуп. — Львів : Каменяр, 1986. — 69, [1] с.
224. Боечко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боечко, О. Ганжа, Б. Захарчук. — К. : “Основи”, Ін-т держ. управл. та місцев. самовряд. при Кабінеті Міністрів України, 1994. — 168, [1] с. — (Державне управління).
225. Болотин И. С. Тупики клерикального націоналізма / И. С. Болотин. — М. : Политиздат, 1987. — 108, [1] с. — (Пропагандистская литература).
226. Большая Советская Энциклопедия : в 50 т. / гл. ред. Б. А. Введенский / [Второе изд.]. — . — (Научно-справочная серия).
Т. 38. — М. : Гос. науч. изд-во, 1955. — 665 с.
227. Бондар Л. Б. Проблема визначення регіональної специфіки окупаційних зон в Україні в роки Другої світової війни: джерелознавчий аспект / Л. Б. Бондар, В. П. Щетніков // Велич подвигу народного : матер. міжнар. наук. конф., 8 квіт. 2005 р. — Одеса, 2006. — С. 30—34.
228. Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква і Радянська держава (1939—1950) / Богдан Боцюрків / [пер. з англ. Н. Кочан, за ред. О. Турія]. — Львів : Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2005. — 268, [2] с.

229. Буковский В. Горькая правда. Исторический очерк села Бицилово и района. — Раздельная: [Б.и.], 1998. — 221, [1] с.
230. Булига І. Українське православ'я в роки Другої світової війни. Взаємовідносини з Варшавською митрополією / І. Булига // Історія релігій в Україні : наук. щорічн., 2004 р. — Львів : Логос, 2004. — Кн. 1. — С. 113—116.
231. Булига І. Особливості становлення українських православних церков під час Другої світової війни / І. Булига // Історія релігій в Україні : наук. щорічн., 2005 р. — Львів : Логос, 2005. — Кн. 1. — С. 150—155.
232. Васильева О. Ю. Русская православная церковь в 1927—1943 гг. / О. Ю. Васильева // Вопросы истории (М.). — 1994. — № 4. — С. 35—46.
233. Васильева О. Ю. Третий рейх и православная церковь / О. Ю. Васильева // Наука и религия (М.). — 1995. — № 5. — С. 22—25.
234. Васильева О. Ю. Русская православная церковь в Великой Отечественной войне как объект исследования в современной российской историографии / О. Ю. Васильева // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 88—91.
235. Вашкевич В. М. Політико-правові засади масових політичних репресій в Україні в 20-х—на початку 50-х років / В. М. Вашкевич, П. Т. Фіров // Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1920—50-ті роки : збірник / [автори-упоряд.: В. М. Вашкевич (гол. ред. кол.), В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк та ін.]. — Київ—Миколаїв : Редакційна колегія “Реабілітовані історією”, 2000. — С. 4—10.
236. Великая Отечественная война, 1941—1945. События. Люди. Документы : кратк. истор. справ. / под общ. ред. О. А. Ржешевского ; сост. Е. К. Жиганов. — 1990. — 464, [2] с.
237. Вениамин, архиепископ. Трагические страницы истории церкви на оккупированной территории / архиепископ Вениамин // Журнал Московской Патриархии — 1975. — № 7. — С. 5—12.

238. Вероисповедная политика Российского государства : учебн. пособие / [отв. ред. М. Шахов]. — М. : РАГС, 2005. — 207, [1] с.
239. Виктор (Быков), игумен. Свято-Пантелеймоновский Одесский мужской монастырь / игумен Виктор (Быков). — Одесса : Астропринт, 2005. — 102 с. — (История монастырей).
240. Винокурова Ф. Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області, що входила до складу Трансністрії. Огляд архівних джерел // Друга світова війна і доля народів України : матер. всеукр. наук. конф., 23—24 черв. 2005 р. — К., 2005. — С. 156—164.
241. Вишиванюк О. Г. Етноконфесійні процеси в Україні у період 1944—1953 рр. // Друга світова війна і доля народів України : матер. всеукр. наук. конф., 23—24 черв. 2005 р. — К., 2005. — С. 55—57.
242. Воейков Н. Церковь, Русь и Рим / Н. Воейков. — Джорданвиль, 1983. — 318, [1] с. (Держава і церква).
243. Войналович В. А. Справа “Істинно-православної церкви” на Одещині / В. А. Войналович // Одесі — 200 : матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. : [у 2 т.]. Т. 1. — Одеса, 1994. — С. 78—80.
244. Войналович В. А. Репресивно-каральні заходи радянської влади як засіб утвердження політики державного атеїзму в Україні 20—30-х роках / В. А. Войналович // Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1920—50-ті роки : збірник / [авт.-упоряд.: В. М. Вашкевич (гол. ред. кол.), В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк та ін.]. — Київ—Миколаїв : Редакційна колегія “Реабілітовані історією”, 2000. — С. 38—51.
245. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940—1960-х років : політологічний дискурс / В. Войналович. — К. : Світогляд, 2005. — 741, [1] с. — (Держава і церква).
246. Волошин Ю. В. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941—1944 рр.) / Юрій Володимирович Волошин. — Полтава : Полтав. держ. пед. ін-т, 1997. — 127, [1] с. — (Історія Православної церкви).

247. Вронська Т. В. До питання про мораль воєнного часу / Т. В. Вронська // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 191—193.
248. Гайова О. Соціальна роль церкви в умовах окупаційних режимів / О. Гайова // Визвольний шлях. — 1993. — Кн. 1. — С. 58—64.
249. Гальчак С. Політика румунської окупаційної влади на теренах Північної Трансністрії / С. Гальчак // Архіви окупації. 1941—1944 / Держ. ком. архівів України / [упоряд. Н. Маковська ; голова редкол. Г. Боряк]. — К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. — С. 840—848.
250. Гефтер М. Я. История позади? Историк – человек лишний? / М. Я. Гефтер // Век XX и мир. — 1996. — № 1. — С. 9—32.
251. Головащук С. І. Українське літературне слововживання : словник-довідник / С. І. Головащук. — К. : Вища школа, 1995. — 319 с. — (Довідкове видання).
252. Головка М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939—1945 рр. : [монографія] / Микола Леонтійович Головка. — К. : Олан, 2004. — 704, [1] с. — (Академія праці і соціальних відносин / Федерація профспілок України).
253. Гордієнко В. В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В. В. Гордієнко // Український історичний журнал. — 1998. — № 3. — С. 107—119.
254. Гордиенко Н. С. Эволюция русского православия (20—80-е гг. XX ст.) / Н. С. Гордиенко. — М. : Знание, 1984. — 64 с. — (История Православной церкви).
255. Гордун С. Русская Православная Церковь в период с 1943 по 1970 год / С. Гордун [свящ.] // Журнал Московской патриархии. — 1993. — № 1. — С. 39—40.
256. Грінченко Г. Г. Пам'ять про війну як об'єкт історичного дослідження: інверсія традиційної перспективи // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2006. — Вип. 10. — Част. 1. — С. 14—20.

257. Гриневич В. А. Радянська міфотворчість довкола Великої Вітчизняної війни в Україні / В. А. Гриневич // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2006. — Вип. 10. — Част. 1. — С. 21—36.
258. Губкин О. Русская Православная церковь под игом богоборческой власти в период с 1917 по 1941 год [Електронний ресурс] / Олег Губкин. — СПб : Санкт-Петербургская духовная академия, 2006. — Режим доступу до книги: http://sir35.ru/Orthodoxy/Ch_606.htm. — Назва з екрану.
259. Гуревич А. Я. О кризисе современной исторической науки / А. Я. Гуревич // Вопросы истории. — 1991. — № 2—3. — С. 21—36.
260. Гусев Г. Величие и несломленность : Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны / Г. Гусев // Наш современник (М.). — 2000. — № 5. — С. 212—215.
261. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні. 20—30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. — К. : Либідь, 1991. — 344 с. (Праці з історії тоталітаризму).
262. Дмитрук К. Свастика на сутанах (Про реакційну діяльність уніатської та української автокефальної церков) / Дмитрук К. — К. : Політвидав України, 1973. — 52 с. — (Пропагандистська література).
263. Дмитрук К. Під штандартами реакції і фашизму. Крах антинародної діяльності уніатської та автокефальної церков / Дмитрук К. — К. : Наукова думка, 1976. — 383 с. — (Пропагандистська література).
264. Дмитрук К. Безбатченки / Дмитрук К. — К. : Дніпро, 1980. — 318 с. — (Пропагандистська література).
265. Добрецова В. В. Критика концепції “християнського націоналізму” / В. В. Добрецова, Л. П. Маянська. — К. : Знання, 1984. — 32 с. — (Пропагандистська література).
266. Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917—1990) / Єленський В. Є. — К. : [Б. в.], 1994. — 72 с. — (Держава і церква).

267. Енциклопедія українознавства. Словникова частина / [гол. ред. В. Кубійович] / (Репринт. відтвор. вид. 1955—1984 рр., перевид. в Україні. — Львів : “Молоде Життя”, 1993. — .— (Праці Наукового товариства ім. Шевченка).
- Т. 1. — С. 1—400.
- Т. 7. — С. 2405—2800.
268. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрія, 1941—1944 / Аркадій Жуковський // Український історик (Нью-Йорк—Торонто—Мюнхен). — 1987. — Рік XXIV, ч. 1—4 (93—96). — С. 83—96.
269. Завьялов Н. И. Версты мужества / Завьялов Н. И. — К. : Политиздат Украины, 1981. — 243 с. — (Воєнні мемуари).
270. Зальмон Б. Й. Релігійна ситуація в роки німецької окупації України / Б. Й. Зальмон // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. праць / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 1997. — Вип. 1. — С. 26—45.
271. Зальмон Б. Й. Православ'я в Україні (1917—1938) / Б. Й. Зальмон // Український історичний журнал. — 2000. — № 3. — С. 120—130.
272. Зашкільняк Л. Постмодерністський виклик і сучасна історична наука / Л. Зашкільняк // Галичина. — 2001. — № 5—6. — С. 90—98.
273. Иоанн (Маслов), архимандрит. Вклад Русской Православной Церкви в победу над фашизмом / архимандрит Иоанн (Маслов) // Журнал Московской Патриархии. — 1975. — № 5. — С. 39—43.
274. История городов и сел Украинской ССР : у 26 т. / глав. ред. кол.: Тронько П. Т. (предс.), Артеменко И. И., Бажан Н. П. [и др.]. — К. : Ин-т истории АН УССР ; Глав. ред. УСЭ, 1967—1981. — .— (Украинская энциклопедия).
- Николаевская область. — / [ред. кол.: Васильев В. А. (предс.) и др.]. — 1981. — 710 с.

Одесская область. — / [ред. кол.: Чередниченко А. П. (предс.) и др.]. — 1978. — 866 с.

275. Історія релігій в Україні / [під. ред. А. Колодного]. — К. : Укр. центр духовної культури, 1999. — 256 с. — (Духовна культура України).
276. Історія релігій в Україні : у 10 т. / [голов. редкол.: А. Колодний (голова) та ін.]. — К. : Укр. центр духовної культури, 1996—2004— .— (Духовна культура України).
- Т. 3 : Православ'я в Україні. — 560 с.
277. История Республики Молдова. С древнейших времен до наших дней / Ассоц. Ученых Молдовы им. Н. Милеску-Спэтару. — [изд. 2-е, перераб. и доп.]. — Кишинев : Elan Poligraf, 2002. — 360 с.
278. История румын : краткий курс лекций / [И. А. Ожог, И. М. Шаров / Молдавский государственный университет]. — Кишинев : “Cartdidact”, 1997. — 220 с. — (Учебная литература).
279. Катунин Ю. А. Православие Крыма в 1917—1939 годах : проблема взаимоотношений с государством / Ю. А. Катунин. — Симферополь : МСП “Ната”, 2002. — 416, [1] с. (Труды / Ин-т истории Украины НАН Украины).
280. Кашеваров А. Н. Государство и церковь. Из истории взаимоотношений Советской власти и Русской православной церкви. 1917—1945 гг. / А. Н. Кашеваров. — СПб : С.-Петербург. гос. техн. ун-т, 1995. — 145 с.
281. Киридон А. М. Ідеологічний монізм як чинник державно-церковних взаємин в умовах тоталітаризму / А. М. Киридон // Історія релігій в Україні : матеріали ІХ міжн. конф., 13 трав. 1999 р. — Львів : Логос, 1999. — Кн. 1. — С. 153—155.
282. Киридон А. М. Еволюція політики партійно-державного керівництва радянської України щодо релігії і церкви (1917—1930-ті роки) // Історичний журнал : наук.-громад. політ. вид. — 2004. — № 6—7. — С. 20—31.
283. Киридон А. М. Втілення радянської моделі державно-церковних відносин в Україні / А. М. Киридон // Проблеми історії України: факти, судження,

- пошуки : міжвід. зб. наук. пр. — К. : НАН України, Ін-т історії України, 2005. — Вип. 13. — С. 274—294.
284. Клоков В. І. До питання про етапи формування історіографії Великої Вітчизняної війни / В. І. Клоков // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. праць / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 1998. — Вип. 2. — С. 5—30.
285. Коваль М. В. Історія не вчить, хоча і карає за незнання історичних уроків / М. В. Коваль // Віче. — 1991. — № 9. — С. 125—140.
286. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.) : спроба сучасного концептуального бачення / М. В. Коваль. — К. : НАН України, Ін-т історії України, 1994. — 56 с.
287. Коваль М. В. Україна: 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. В. Коваль. — К. : Вища школа, 1995. — 192 с.
288. Коваль М. В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни в історичній долі воєнного та повоєнного поколінь народу України / М. В. Коваль // Друга світова війна і Україна : матеріали наук. конф., 27—28 квіт. 2006 р. — К. : НАН України, 1996. — С. 4—17.
289. Коваль М. В. Друга світова війна і Україна, 1939—1945 рр.: Історіософські нотатки / М. В. Коваль. — К. : НАН України, Ін-т історії України, 1999. — 75 с.
290. Коваль М. В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки / М. В. Коваль // Український історичний журнал. — 2002. — № 1. — С. 3—25.
291. Ковальченко И. Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований / И. Д. Ковальченко // Новая и новейшая история (М.). — 1995. — № 1. — С. 3—33.
292. Кокошко Ф. І. Церковно-релігійна політика німецького окупаційного режиму в Україні у період Другої світової війни // Південний архів : зб. наук. праць. — Історичні науки. — Вип. 22. — Херсон : Вид-во ХДУ, 2006. — С. 200—203.

293. Колесник И. И. Историческая наука в современном пространстве постмодернизма / И. И. Колесник // Грані. — 1999. — № 2. — С. 9—13.
294. Корзун М. С. Русская православная церковь. 1917—1945 годы : изменение социал.-полит. ориентации и науч. несостоятельность вероучения / М. С. Корзун. — Минск : Беларусь, 1987. — 111 с. — (История Православной церкви).
295. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик ; [пер. з франц. Р. Осадчука ; ред. О. Романів]. — Париж—Нью-Йорк—Львів : Вид. рада НТШ ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. — 659 с. — (Українознавча бібліотека НТШ ; число 3).
296. Кривелев И. А. История религий : [очерки] / И. В. Кривелев. — М. : Наука, 1988— . — (Бібліотека релігієзнавства).
- Т. 1. — 1988. — 445 с.
- Т. 2. — 1988. — 382 с.
297. Крикун В. І. Освіта в період румунської окупації в Одесі в 1941—1944 рр. / В. І. Крикун // Інтелігенція і влада : громадсько-політ. наук. зб. — Вип. 6. [Серія : історія]. — Одеса : Астропринт, 2006. — С. 97—102.
298. Кульчицький С. В. Методологія і методика наукового дослідження : матеріали до нормативного курсу / С. В. Кульчицький. — К. : НАН України, Ін-т історії України, 2003. — 32 с. — (Праці / Методи історичного дослідження).
299. Кульчицький С. Міф радянсько-німецької війни 1941—1945 рр. / С. Кульчицький // Форум націй. — 2005. — № 4/35. — квітень. — С. 3, 6.
300. Куроедов В. А. Из истории взаимоотношений Советского государства и церкви / В. А. Куроедов // Вопросы истории. — 1973. — № 8. — С. 23—24.
301. Куроедов В. А. Религия и церковь в советском государстве / В. А. Куроедов. — М. : Политиздат, 1981. — 263 с. — (Государство и церковь).
302. Куроедов В. А. Религия и церковь в советском обществе / В. А. Куроедов. — [2-е изд., доп.]. — М. : Политиздат, 1984. — 256 с. — (Государство и церковь).

303. Курочкин П. К. Эволюция современного русского православия. — М. : Мысль, 1971. — 270 с. — (История Православной церкви).
304. Кучерявенко И. Ф. Одна из страниц истории заселения старообрядцами Бессарабии / И. Ф. Кучерявенко // Липоване: история и культура русских старообрядцев. — Вып. 1. — Одеса, 2004. — С. 51—58.
305. Кязимова Г. Х. Творча інтелігенція та влада “Трансністрії” (на матеріалах окупаційної преси) / Г. Х. Кязимова // Інтелігенція і влада : громадсько-політ. наук. зб. — Вип. 8. [Серія : історія]. — Одеса : Астропринт, 2006. — С. 205—210.
306. Ленин В. И. Письмо В. М. Молотову для членов Политбюро ЦК РКП(б) 19 марта 1922 г. / В. И. Ленин // Известия ЦК КПСС. — 1990. — №4. — С. 190—193.
307. Ленін В. І. Про ставлення робітничої партії до релігії / В. І. Ленін. — Повн. збір. тв. : в 55 т. [пер. з 5-го рос. вид.]. — К. : Політвидав України, 1971. — Т. 17. — С. 389—399.
308. Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б) / В. І. Ленін. — Повн. збір. тв. : в 55 т. — К. : Вид-во політ. літ-ри, 1971. — Т. 38. — С. 123—209.
309. Ленін В. І. Пропозиції до проекту постанови пленуму ЦК РКП(б) про пункт 13 програми партії / В. І. Ленін. — Повн. збір. тв. : в 55 т. — К. : Вид-во політ. літ-ри, 1971. — Т. 54. — С. 440.
310. Лепти Б. Некоторые общие вопросы междисциплинарного подхода // Споры о главном. Дискусии о настоящем и о будущем исторической науки вокруг французской школы “Анналов” : статьи / Б. Лепти. — М., 1993. — С. 71—77.
311. Лисавцев Э. И. Критика буржуазной фальсификации положения церкви в СССР / Э. И. Лисавцев. — М. : Мысль, 1971. — 278 с. — (Пропагандистская литература).
312. Лисенко О. Є. Партія, НКВС, НКДБ і Церква: альянс в ім'я виживання. 1939—1945 рр. / О. Є. Лисенко // Україна в роки Другої світової війни.

- 1939—1945 рр. : матеріали наук.-теор. конф., 9—10 лист. 1994 р. — К., 1994. — С. 88—93.
313. Лисенко О. Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. — 1995. — № 3. — С. 73—81.
314. Лисенко О. Є. Християнство в умовах Другої світової війни (історіософська ретроспектива) // О. Є. Лисенко // Друга світова війна і Україна : матеріали наук. конф., 27—28 квіт. 1995 р. — К. : НАН України, Ін-т історії України, 1996. — С. 182—194.
315. Лисенко О. Є. Діяльність духовенства та релігійних громад України по зміцненню обороноздатності СРСР у роки Великої Вітчизняної війни / О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. праць / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — Вип. 2. — К., 1998. — С. 120—148.
316. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943—1946 рр. / О. Є. Лисенко. — К. : НАН України, Ін-т історії, 1998. — 403 с. — (Праці / Ін-т історії України, НАН України).
317. Лисенко О. Є. Друга світова війна і доля українських церков // О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2000. — Вип. 4. — С. 101—108.
318. Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні напрямки і проблеми наукового пошуку // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., — 2005. — Вип. 9. — Част. 1. — С. 90—98.
319. Лисенко О. Деякі методологічні аспекти дослідження національної політики сталінського й гітлерівського режимів у період Другої світової війни / О. Є. Лисенко // Друга світова війна і доля народів України : матеріали всеукр. наук. конф., 23—24 черв. 2005 р. — К. : Сфера, 2005. — С. 11—17.

320. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. — 2004. — № 5. — С. 3—16.
321. Лисенко О. Є. Підсумки Другої світової війни та Україна: методологічні зауваги // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2006. — Вип. 10. — Част. 1. — С. 7—13.
322. Лисенко О. Є. Проблеми дослідження історії Другої світової війни: історіографічний ескіз / О. Є. Лисенко // Велич подвигу народного : матеріали міжнар. наук. конф., 8 квіт. 2005 р. — Одеса, 2006. — С. 105—112.
323. Лисенко О. Окупаційний режим на Україні у 1943—1943 рр.: адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Нестеренко // Архіви окупації. 1941—1944 / Держ. ком. архівів України / [упоряд. Н. Маковська ; голова редкол. Г. Боряк]. — К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. — С. 762—769.
324. Лисенко О. Є. Соціальні аспекти окупації України: методологія проблеми / О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2008. — Вип. 11. — С. 3—9.
325. Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939—1945) / Володимир Литвин. — К. : Вид. дім “Лі-Терра”, 2004. — 464, [1] с.
326. Малинова Г. Л. Дело церковной контрреволюционной организации (1931 год) / Г. Л. Малинова // Одеський мартиролог: дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади : іст.-мемор. вид. [у 4 т.] / [уклад. : Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов]. — Одеса : ОКФА, 1997—2006—
.— (Науково-документальна серія книг “Реабілітовані історією”).
Т. 1. — 1997. — С. 697—709.
327. Мельгунов С. П. Красный террор в России. 1918—1923 / С. П. Мельгунов. — М. : Мысль, 1990. — 400 с.

328. Михайлуца М. І. Православна церква в Південній Україні за часів румунсько-німецької окупації (1941—1944 рр.) / М. І. Михайлуца // Україна в роки Другої світової війни. 1939—1945 рр. : матеріали наук.-теор. конф., 9—10 лист. 1994 р. — К., 1994. — С. 93—95.
329. Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України (1944—1945 рр.) / М. І. Михайлуца // Історія України : маловідомі імена, події, факти : зб. статей. — К. : НАН України, Ін-т Історії, 1996. — С. 303—315.
330. Михайлуца М. Богословська освіта в “Трансністрії” за румунського володарювання (1941—1944 рр.) / М. Михайлуца, І. Нікульча // Література та культура Полісся. — Вип. 27. / (Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті). — Ніжин : Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. — С. 230—233.
331. Михайлуца М. І. Християнізація по-румунськи в Трансністрії (на матеріалах преси 1942—1943 рр.) / М. І. Михайлуца // Історія релігій в Україні : наук. щорічн., 2004 р. — Львів : Логос, 2004. — Кн. 1. — С. 377—381.
332. Михайлуца М. І. Репресії духовенства на Одещині під час Великої Вітчизняної війни. 1941—1945 рр. (За матеріалами архіву УСБУ Одеської області) / М. І. Михайлуца // XI всеукр. наук. конф. “Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події”, Київ—Хмельницький, 14—16 жовт. 2004 р. : зб. доповід. і повідом / Редкол. : П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. / МОН України, НАН України, Ін-т історії України, Хмельницький університет управління і права [та ін.]. — Київ—Кам’янець-Подільський : “Поділля”, 2004. — С. 29—37.
333. Михайлуца М. І. 1945-й — рік “розплати”: священники-місіонери і НКДБ / М. І. Михайлуца // Історія релігій в Україні : наук. щорічн., 2005 р. — Львів : Логос, 2005. — Кн. 1. — С. 386—390.
334. Михайлуца М. І. Діяльність Румунської православної місії в “Трансністрії” 1941—1943 рр. (на основі румуномовних джерел) / М. І. Михайлуца // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій]

/ НАН України, Ін-т історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Част. 2. — С. 259—265.

335. Михайлуца М. І. Репресії духовенства на Одещині в першій половині 40-х років ХХ ст. / М. І. Михайлуца // Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади : іст.-мемор. вид. [у 4 т.] / [уклад. : Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов]. — Одеса : ОКФА, 1997—2006— .— (Науково-документальна серія книг “Реабілітовані історією”).
Т. 3. — 2005. — С. 870—887.
336. Михайлуца М. І. Єпархи та організація діяльності Румунської православної місії (РПМ) у Трансністрії (1941—1944 рр.) / М. І. Михайлуца // Історія релігій в Україні : наук. щорічн., 2006 р. — Львів : Логос, 2006. — Кн. 1. — С. 390—396
337. Михайлуца М. І. Християнське місіонерство, освіта та інтелігенція в “Трансністрії” (1941—1944 рр.) / М. І. Михайлуца // Інтелігенція і влада : громадсько-політ. наук. зб. — Вип. 6. [Серія : історія]. — Одеса : Астропринт, 2006. — С. 139—146.
338. Михайлуца М. І. Релігійна ситуація в “Трансністрії” (1941—1944 рр.) / М. І. Михайлуца // Архіви окупації. 1941—1944 / Держ. ком. архівів України / [упоряд. Н. Маковська ; голова редкол. Г. Боряк]. — К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. — С. 833—839.
339. Михайлуца М. І. Репресії духовенства півдня Бессарабії на початку Другої світової війни / М. І. Михайлуца // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету : зб. наук. праць. — Вип. 20. — Ізмаїл : ІДГУ, 2006. — С. 46—52.
340. Михайлуца Микола Іванович. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930—1944 рр.) : [Монографія]. — Одеса : “Optimum”, 2006. — 237, [1] с., іл. — (Наукове видання).

341. Михайлуца М. І. Сучасна румунська історіографія діяльності Румунської православної місії в Трансністрії. 1941—1944 рр. / М. І. Михайлуца // Релігія і церква в історії України : зб. матер. міжнар. наук. конф., — Полтава : АСМІ, 2006. — С. 258—164.
342. Михайлуца М. І. Православна, лютеранська і католицька місії на теренах Трансністрії (1941—1944 рр.) / М. І. Михайлуца // Історичний журнал. — 2007. — № 3. — С. 20—29.
343. Михайлуца М. І. Релігійне життя і антирелігійна пропаганда ВКП(б) у визволених від окупації областях півдня України / М. І. Михайлуца // Історія релігій в Україні : наук. щорічн., 2007 р. — Львів : Логос, 2007. — Кн. 1. — С. 627—633.
344. Михайлуца М. І. Партатеїзм у боротьбі проти “свободи релігії” на Півдні України / М. І. Михайлуца // Юго-Запад. Одессика : истор.-краевед. науч. альманах. — Вип. 5. — Одесса : “Optimum”, 2008 — С. 204—224.
345. Михайлуца М. І. Зарубіжна історіографія релігійної політики в окупованих румунами південно-західних українських землях у 1941—1945 роки / М. І. Михайлуца // Українознавство. — 2008. — № 1. — С. 128—132.
346. На пути к свободе совести : сб. статей / [сост. и общ. ред. Д. Е. Фурмана и о. Марка (Смирнова)]. — М. : Прогресс, 1989. — 255 [1] с.
347. Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х—1950-ті рр.) : істор.-статист. досл. / В. Нікольський. — Донецьк : ДНУ, 2003. — 488 с. — (Історія спецслужб СРСР / Історія репресій).
348. Нікольський В. Статистика соціального складу репресованих радянськими органами державної безпеки у 1943—1957 рр. (за документами Державного архіву СБ України) / В. Нікольський // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1(20) 2003. — С. 103—129.
349. Никульча И. Я. Румынский оккупационный режим в Транснистрии // Записки історичного факультету. — 1997. — Вип. 5. — С. 182—186.

350. Новий український тлумачний словник. [Текст] / [укл. Н. Д. Кусайкіна, Ю. С. Цибульник ; за заг. ред. В. В. Дубічинського]. — Харків : Книжк. клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2008. — 608 с. — (Довідкове видання).
351. Новиков А. А. Патриотизм Русской православной церкви в годы Великой Отечественной войны / А. А. Новиков, Н. И. Зубков // Россия в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. : междунар. науч.-практ. конф., 6 апр. 1995 г. : сб. труд. — СПб : ПВУРЕ, 1995. — С. 156—159.
352. Новомученники и исповедники Русской Православной Церкви XX ст. [Электронный ресурс] / Православный Свято-Тихоновский Богословский Институт. — Режим доступа до статті : <http://www.psbj.ccas.ru/cgi-bin/code.exe/martyrs.htm>. — Заголовок з екрану.
353. Одинцов М. Государство и церковь (История взаимоотношений 1917—1938 гг.) / М. Одинцов. — М. : Знание, 1991. — 64 с. (Серия: Государство и церковь).
354. Одинцов М. Религиозные организации в СССР: накануне и в первые годы Великой Отечественной войны (1938—1943) / М. Одинцов // Отечественные архивы (М.). — 1995 — № 2. — С. 37—67.
355. Одинцов М. Религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны (1943—1945) / М. Одинцов // Отечественные архивы (М.). — 1995. — № 3. — С. 41—70.
356. Одинцов М. Религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. / М. Одинцов. — М. : РАГС, 1995. — 221 с.
357. Олійник Ю. Православна церква в умовах нацистської окупації (за матеріалами генеральної округи Волинь-Поділля) / Ю. Олійник // Історія релігій в Україні : наук. щорічн., 2007 р. — Львів : Логос, 2007. — Кн. 1. — С. 660—667.
358. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні (40-і—початок 90-х) / П. П. Панченко. — К. : НАН України, 1993. — 49 с. — (Праці / Ін-т історії, АН України).

359. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму / П. П. Панченко. — К. : Укр. центр духовної культури, 2003. — 100 с. — (Релігія в Україні).
360. Патриарх Сергий и его духовное наследие. — М. : Изд-во Московской Патриархии, 1947. — 266 с. — (Православные иерархи).
361. Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20—30-ті роки ХХ ст. / В. О. Пащенко. — К. : Центр пам'яткознавства АН України, 1993. — 187, [1] с. — (Видання Центру пам'яткознавства АН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури).
362. Пащенко В. О. Православ'я в новітній історії України / В. О. Пащенко. — Ч. I. — Полтава : [Б. в.], 1997. — 354 с. — (Історія Православної церкви).
363. Пащенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917—1930-ті роки / Володимир Пащенко, Алла Киридон. — Полтава : [Б. в.], 2004. — 335, [1] с. — (Держава і церква).
364. Пащенко В. О. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940—початку 1990-х років / В. О. Пащенко. — Полтава : АСМІ, 2005. — 631 с. — (Держава і церква).
365. Перевезій В. Етноконфесійні зміни структури українського суспільства у воєнні і перші повоєнні роки / В. Перевезій // Друга світова війна і доля народів України : матеріали всеукр. наук. конф., 23—24 черв. 2005 р. — К., 2005. — С. 34—43.
366. Поїздник І. І. Місіонерська праця греко-католицького та римо-католицького духовенства на Півдні України в 40-х рр. ХХ ст. / І. І. Поїздник // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : зб. наук. праць II Міжнар. наук.-практ. конф., 10—11 квіт. 2009 р., м. Одеса / відп. ред. М. І. Михайлуца. — Одеса : ВМВ, 2009. — С. 260—265.
367. Полный русский орфографический словарь. Для всякого пишущего по-русски / [сост. по акад. Я. К. Гроту, Ф. Рейфу, В. Далю и др. П. А. Ромашкевичем ; изд. пятое, исправл. и дополн. А. А. Быковым]. — СПб : Изд. книгопродавца В. И. Губинского, 1898. — 676 с.

368. Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке / Д. В. Поспеловский. — М. : Республика, 1995. — 511 с. — (История Православной церкви в России).
369. Поспеловский Д. В. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР : учебное пособие / Дмитрий Поспеловский. — М. : Изд-во Библейско-Богословского ин-та Св. апостола Андрея, 1996. — 408 с. — (Государство и церковь).
370. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. — 2000. — №1. — С. 3—20.
371. Правда о религии в России / [ред. кол.: Николай (Ярушевич), митрополит и др.] — М. : Московская патриархия, 1942. — 457 с. — (История Православной церкви).
372. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929—1941) / [авт. тексту І. Б. Усенко, О. М. Мироненко та ін.]. — К. : НАН України, Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького, 2001. — 220 с. — (Наукове видання).
373. Регельсон Л. Трагедия Русской церкви, 1917—1945 / Л. Регельсон. — Париж : УМКА-Press, 1977. — 278 с. — (Історія Православної церкви).
374. Реєнт О. П. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспект // Наука та наукознавство. — 1998. — № 2. — С. 42—52.
375. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шлях поступу / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. — 1999. — № 3. — С. 3—23.
376. Релігієзнавчий словник / [за ред. А. Колодного і Б. Лобовика]. — К. : Четверта хвиля, 1996. — 389 с.
377. Релігія і церква в історії України : зб. матеріалів міжнар. наук. конф., 14—16 вер. 2005 р. / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, Відділення релігієзн. Ін-ту філософ. НАН України. — Полтава : АСМІ, 2006. — 556 с.

378. Репина Л. П. Социальная история в историографии XX столетия : курс лекций / Л. П. Репина. — М. : РАН, Ин-т всеобщей истории ; Саратов. госуд. унив. им. Н. Г.Чернышевского, 2001. — 130 с. — (Методология истории).
379. Русское православие: веки истории / [Я. Н. Щапов, А. М. Сахаров, А. А. Зимин и др.; науч. ред., глава авт. коллектива, авт. вступ. ст. и послесл. А. И. Клибанов] — М. : Изд-во полит. лит-ры, 1989. — 720 [1] с. : ил. — (Історія Православної церкви в СРСР).
380. Серафим (Слобідський), протоієрей. Закон Божий : підруч. [для сім'ї і школи ; вид. третє] / Серафим Слобідський. — Київ : Вид. відділ УПЦ КП, 2003. — 654 с. — (Духовна література).
381. Серафима, игуменья. Молитвенные лампы. История одесских монастырей / Серафима, игуменья. — Одесса : Свято-Архангело-Михайловский женский монастырь, 1996. — 192 с. — (Історія монастирів).
382. Серафима, игуменья. Молитва за Победу: Церковь в Великой Отечественной войне / игуменья Серафима. — К. : Киевская Митрополия УПЦ : “Друк”, 2006. — 360 с. — (Історія Православної церкви).
383. Симоненко Р. Г. Про відповідальність історичній дійсності деяких новітніх течій у зображенні Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. / Р. Г. Симоненко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Част. 1. — С. 194—226.
384. Смолій В. А. Українська історична наука на рубежі XXI століття: проблеми пошуку нових теоретичних і методологічних підходів / В. А. Смолій // Освіта України. — 1997. — 4 лип.
385. Советская историческая энциклопедия : в 16 т. / [гл. ред. Е. М. Жуков]. — М. : “Советская Энциклопедия”, 1969— .— (Энциклопедии. Словари. Справочники).
Т. 12. — 1969. — 976 с. : илл. и карт.

- 386 Стародуб А. Історія Православної церкви в Україні: варіанти сучасних інтерпретацій / Андрій Стародуб // Людина і світ. — 2001. — червень. — С. 14—17.
- 387 Стецкевич В. В. Україна в роки війни 1941—1945 рр. : стан і проблеми теоретичного та історіографічного дослідження / В. В. Стецкевич // Гуманітарний журнал. — 2000. — № 3—4. — С. 3—14.
- 388 Стецкевич В. В. Україна в роки навали 1941—1945 рр. : спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізація проблеми / В. В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Част. 1. — С. 172—194.
- 389 Стецкевич В. В. Вітчизняне історіописання війни 1939—1945 рр. (деякі проблеми методології) / В. В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2006. — Вип. 10. — Част. 1. — С. 73—83.
- 390 Стецкевич В. В. Антропоцентризм у вітчизняному історіописанні війни 1941—1945 рр. / В. В. Стецкевич // Велич подвигу народного : матер. міжнар. наук. конф., 8 квіт. 2005 р. — Одеса, 2006. — С. 164—167.
- 391 Стецкевич В. В. Українські землі під румунською окупацією 1941—1944 рр. у сучасному молдавсько-румунському дискурсі (короткий аналіз) / В. В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2007. — Вип. 11. — С. 176—177.
- 392 Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Н. Г. Стоколос. — Рівне : РІС КСУ-ППФ “Ліста-М”, 2003. — 480 с. — (Монографія).
- 393 Сурмач О. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? // Історія релігій в Україні : наук. щорічн., 2006 р. — Львів : Логос, 2006. — Кн. 1. — С. 604—613.

- 394 Терефера Н. Ф. Геноцид проти місцевого населення на території Одещини в роки фашистської окупації краю (1941—1944 рр.) / Н. Ф. Терефера // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Част. 2. — С. 334—343.
- 395 Терефера Н. Ф. Окупаційний режим на території “Трансністрії” (“Задністров’я”) в роки фашистської окупації краю (1941—1944 рр.) / Н. Ф. Терефера // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2006. — Вип. 10. — Част. 1. — С. 476—483.
- 396 Тригуб О. Протистояння віруючих антицерковній кампанії 1929—1930-х років. (На матеріалах Півдня України) / О. Тригуб // Історія релігій в Україні : наук. щорічн., 2006 р. — Львів : Логос, 2006. — Кн. 1. — С. 613—619.
- 397 Тригуб О. Боротьба радянських спецслужб з церковною опозицією в Херсонсько-Одеській єпархії (1922—1923 рр.) / О. Тригуб // Південний-Захід. Одесика : істор.-краєзн. наук. альманах. — Вип. 6. — Одеса : “Optimum”, 2008. — С. 68—85.
- 398 Тригуб О. “Істинно-православна церква” на Херсонщині (1927—1939 рр.) / О. П. Тригуб // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : зб. наук. праць II Міжнар. наук.-практ. конф., 10—11 квіт. 2009 р., м. Одеса / відп. ред. М. І. Михайлуца. — Одеса : ВМВ, 2009. — С. 320—325.
- 399 Тронько П. Т. Внесок народу України в перемогу над німецько-фашистськими загарбниками // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Част. 2. — С. 117—125.
- 400 Удод О. А. Деромантизація історії війни як методологічна проблема / О. А. Удод // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Част. 1. — С. 236—246.

- 401 Уёмов А. И. Системный подход и общая теория систем / А. И. Уёмов. — М. : Мысль, 1978. — 272 с.
- 402 Уёмов А. И. Красный террор как система / А. И. Уёмов // Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади : іст.-мемор. вид. [у 4 т.] / [уклад. : Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов]. — Одеса : ОКФА, 1997—2006— .— (Науково-документальна серія книг “Реабілітовані історією”).
Т. 3. — 2005 — С. 795—808.
- 403 Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть : здобутки і проблеми / [Колект. моногр. за ред. Л. Зашкільняка]. — Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2004. — 406, [1] с. — (За участю “Фонду “Демократичний семінар”).
- 404 Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. — М. : Республика, 1992. — 511 с.
- 405 Хаджирадева В. П. “Остаточне вирішення єврейського питання” / В. П. Хаджирадева // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Част. 2. — С. 334—343.
- 406 Храмы и монастыри Одессы и Одесской обл. / [составит. протоиерей Александр Кравченко и др.]. — Вып. 1. — Одесса, 2001. — 136 с. — (История монастырей).
- 407 Храмы и монастыри Одессы и Одесской обл. / [составит. игумен Виктор (Быков), протоиерей Виктор Петлюченко и др.]. — Вып. 2. — Одесса : “Одесский паломник”, 2005. — 352 с. — (История монастырей).
- 408 Цыпин В., протоиерей. Патриотическое служение Русской Православной Церкви в Великую Отечественную войну / Виктор Цыпин // Новая и новейшая история (М.). — 1995. — № 2. — С. 41—47.
- 409 Цыпин В., протоиерей. Русская церковь (1917—1945) / В. Цыпин /. — М. : Сретинский монастырь, 1996. — 156, [1] с.

- 410 Цыпин В., протоиерей. История Русской церкви. — М. : Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. — 831 с. (История Православной церкви).
- 411 Чумаченко Т. А. Государство, православная церковь, верующие 1941—1961 гг. / Т. А. Чумаченко. — М. : АИРО-XX, 1999. — 248 с.
- 412 Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії / Юрій Іванович Шаповал. — К. : Наукова думка, 1993. — 350 с. — (Праці / Ін-т національних відносин і політології, АН України).
- 413 Шаповал Ю. І. Українська друга світова / Ю. І. Шаповал // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2006. — Вип. 10. — Част. 1. — С. 92—99.
- 414 Швець Л. Матеріальне забезпечення уповноважених Ради у справах Руської православної церкви в Україні (40-і роки ХХ століття) / Л. Швець // Релігія і церква в історії України : зб. матеріалів міжнар. наук. конф., 14—16 вер. 2005 р. / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, Відділення релігієзн. Ін-ту філософ. НАН України. — Полтава : АСМІ, 2006. — С. 512—520.
- 415 Швець Л. Оформлення нової православної мережі в Україні в 1943—1944 роках / Л. Швець // Історія релігій в Україні : наук. щорічн., 2006 р. — Львів : Логос, 2006. — Кн. 1. — С. 645—652.
- 416 Шевченко В. Ф. Вітчизняна війна українського народу проти фашистських агресорів. 1939—1945 рр. (деякі методологічні аспекти) / В. Ф. Шевченко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Част. 1. — С. 273—282.
- 417 Шиловцев Ю. В. Україна у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. — проблема історіографії і методології // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Част. 1. — С. 260—272.

- 418 Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України 20—50-ті рр. ХХ ст. / Микола Миколайович Шитюк. — К. : Тетра, 2000. — 550, [2] с. — (Праці з історії репресій).
- 419 Шорников П. М. Политика румынских властей и кризис православной церкви в Бессарабии. 1918—1940 годы / П. М. Шорников // Отечественная история (М.). — 1998. — № 5. — С. 158—167.
- 420 Шорников П. М. Сопротивление политике запрета русского языка в годы фашистской оккупации Молдавии (1941—1944 гг.) / П. М. Шорников // Русская община. — 2009. — 3 янв.
- 421 Щетніков В. П. Одеса 1941—1944 рр.: історіографічний доробок (проблеми та перспективи) / В. П. Щетніков // Четвертий міжнародний конгрес українців. Південь України : доп. і повід., 26—29 серп. 1999 р. — Одеса, 1999. — С. 139—143.
- 422 Щетніков В. П. До питання про втрати серед цивільного населення на півдні України під час німецько-румунської окупації 1941—1944 рр. (проблема джерел) / В. П. Щетніков // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Част. 2. — С. 351—358.
- 423 Щетніков В. П. Спроба компаративного аналізу економічних заходів окупаційної влади на Півдні України в 1941—1944 рр. (на основі архівних джерел) / В. П. Щетніков // Велич подвигу народного : матер. міжнар. наук. конф., 8 квіт. 2005 р. — Одеса, 2006. — С. 212—215.
- 424 Щетников В. П. Оборона Одессы в контексте Второй мировой войны / В. П. Щетніков // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. — Вип. 1. — Одеса : Вид. дім “Паллада”, 2007. — С. 217—232.
- 425 Щетніков В. П. Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941—10 квітня 1944 рр. / В. П. Щетніков // Архіви окупації. 1941—1944 / Держ. ком. архівів України ; Упоряд. Н. Маковська. — К. : “Києво-Могилянська академія”, 2006. — С. 823—833.

- 426 Яковенко Н. Історія пізнана і непізнана / Наталя Яковенко // День. — 1996. — 25 вересня.
- 427 Яковенко Н. Одна Клію; дві історії / Наталя Яковенко // Критика. — Київ, 2002. — Число 12. — С. 12—14.
- 428 Якунин В. За веру и Отечество / В. Якунин. — Самара : Духовный собеседник. — 1995. — 170, [1] с. — (Бібліотека православ'я).
- 429 Якунин В. Гроза очистительная : РПЦ в период Великой Отечественной войны / В. Якунин // Москва (М.). — 2000. — № 5. — С. 218—235.
- 430 Ярошенко С. Суспільно-політична стабільність неможлива без врахування міжконфесійного та міжетнічного факторів / Світлана Ярошенко // Дзеркало тижня. — 2001. — № 17 (341). — 28 квіт. — 4 трав.
- 431 Ancel J. Contribuții la istoria României. Problema evreiască / Jean Ancel. — Vol. II., 1933—1944. — București : Editura Hasefer ; Yad Vashem, 2003. — 421 p.
- 432 Anderson P. B. People, Church and State in modern Russia / P. B. Anderson. — London: Student Christian Movement Press Ltd, 1944. — 380 s.
- 433 Chrisostomus J. Kirchengeschichte Ruslands der neusten Zeit. III Bond. Die russische Kirche in und nach dem Zweiten Welktvieg. — Munchen—Salzburg : Anton Pustet, 1968. — 427 s.
- 434 Curtiss J. Sh. Die Kirche in der Sowjetunion (1917—1956) / J. Sh. Curtiss. — München : Isar, 1957. — 360 s.
- 435 Dallin A. Odessa, 1941—1944: A case staid of soviet territory under foreign rule [Електронний ресурс] / A. Dallin. — Center for Romanian Stadies, 1998. — Режим доступу до книги : ntrr://www.odessitclub.org/en/archives/dallin/chapter_4.ntml#church.
- 436 Danielescu N.-D. Noi informații privitoare la viață din exil a mitropolitului Visarion Puiu / N.-D. Danielescu // “Teologie și Viață”. — 2002. — Nr. 1—4. — P. 102—109.
- 437 Dörmann H.-D. Die Russische Orthodoxe Kirche in Geschichte und Gegenwart / H.-D. Dörmann. — Berlin : Union Verlag, 1977. — 375 s.

- 438 Duncan P. *Orthodoxe and Russian Nationalism in the USSR, 1917—1988* / P. Duncan // *Church, Nation and State in Russian and Ukraine*. — London : Macmillan, 1991. — 395 p.
- 439 Enache G. *Biserica Ortodoxă Română și Securitatea. Note de lectură* / G. Enache, A.-N. Petcu // *Totalitarism și rezistență, teroare și represiune în România comunistă*. — București : Editura Enciclopedică, 2001. — P. 108—137.
- 440 Enache G. *Activitatea preoților din mitropolia Olteniei în cadrul Misiunea Ortodoxă Româna din Transnistria* / G. Enache // *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри* : зб. наук. праць II Міжнар. наук.-практ. конф., 10—11 квіт. 2009 р., м. Одеса / відп. ред. М. І. Михайлуца. — Одеса : ВМВ, 2009. — С. 90—96.
- 441 Fletcher W. C. *A Study in Survival. The Church in Russia, 1927—1943* / W. C. Fletcher. — New York : The Macmillan Company, 1965. — 168 p.
- 442 Fletcher W. C. *The Russian Orthodox Church Underground, 1917—1970* / W. C. Fletcher. — London : Oxford University Press, 1977. — 324 p.
- 443 Gabor A. *Biserica ortodoxă și evreii în timpul lui Antonescu* / A. Gabor, A.-N. Petcu // “*Dosarele Istoriei*”. — 2002. — Nr. 11 (75). — P. 13—16.
- 444 Heyer F. *Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945* / F. Heyer. — Köln-Braunsfeld: Verlagsgesellschaft Rudolf Müller, 1953. — 357 s.
- 445 Mihăiлуță N. *Represiunea clerului ortodox din sudul Basarabiei (1940—1941 și 1944—1945), reflectată în documente din Arhiva Serviciului Ucrainean de Securitate din Regiunea Odessa* / N. Mihăiлуță // *Arhivele Securității : (Consiliului National pentru Studierea Arhivelor Securității)*. [Vol.] 4 / Silviu Moldovan. — București : Editura Enciclopedică. — 2008. — P. 217—230.
- 446 Miner St. M. *Stalin’s Holy War. Religion, Nationalism and Alliance Politics, 1941—1945* / St. M. Miner. — Chapel Hill and London, 2003. — 442 p.
- 447 Moraru A. *Istoria românilor. Basarabia și Transnistria. 1812—1993* / A. Moraru. — Chișinău : Epigraf, 1995. — 403 p.
- 448 Paschai G., preot. *Din misterile Odesei* / G. Paschai. — București : Tipografia Cartilor Bisericești, 1943. — 70 p.

- 449 Păcurariu M. *Istoria Bisericii Ortodoxe Române* / M. Păcurariu. — Galați, 1996. — 388 p.
- 450 Păcurariu M. *Istoria Bisericii Ortodoxe Române* / M. Păcurariu. — Vol. III. — București, 1997. — 482 p.
- 451 Petcu A. N. 1942—1943: *Activitatea Bisericii Ortodoxe Române în Transnistria* / A. N. Petcu // *Studii și materiale de istorie contemporană* / [Inst. de istorie “Nicolae Iorga” ; Serie nouă]. — Vol. 1. — 2002. — P. 289—309.
- 452 Petcu A. N. *Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria* / A. N. Petcu // “*Dosarele Istoriei*”. — 2002. — Nr. 11 (75). — P. 17—25.
- 453 Petcu A. N. *Un caz puțin cunoscut, o discuție abia începută* / A. N. Petcu // “*Dosarele Istoriei*”. — 2003. — Nr. 4 (80). — P. 13—18.
- 454 Petrencu A. *Basarabia in al doilea razboi mondial 1940—1944* / A. Petrencu. — Chișinău : Epigraf, 1997. — 346 p.
- 455 Petrencu A. *Romania și Basarabia in anni celui de-al doilea razboi mondial*. — Chișinău : Epigraf, 1999. — 176 p.
- 456 Pospelovsky D. *The Russian Church under the Soviet Regime, 1917—1982* / D. Pospelovsky. — Vol. 2. — Crestwood, New York : St. Vladimir’s Seminary Press, 1984. — 535 p.
- 457 Solovei R. *Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic și cultural: 19 aug. 1941—29 ian. 1944* / R. Solovei. — Iași, 2004. — 238 p.
- 458 Spinka M. *The Church in the Soviet Russia* / M. Spinka. — New York : Oxford University Press, 1956. — 179 p.
- 459 Stavarache D. *Misiunea bisericească Română in Transnistria (1941—1944)* / D. Stavarache, G. Vasilescu // “*Document, buletinul Arhivelor Militare Române*”. — 1998. — An 1. — Nr. 2—3. — P. 48—53.
- 460 Stavarache D. *Mitropolitul Visarion Puiu. Documente din pribegie. (1944—1963)* / D. Stavarache. — Vol. I. — Pascani, 2002. — P. 23—29.
- 461 Struve N. *Christian in Contemporary Russia* / N. Struve. — London : Harvill Press, 1967. — 294 p.

- 462 Verenca O. Administrația civilă română în Transnistria / O. Verenca. — Chișinău, 1993. — 365 p.
- 463 Verenca O. Administrația civilă română în Transnistria 1941–1944 / O. Verenca. — București : Vremia, 2000. — 400 p.
- 464 Zeldin T. Social history and total history // Journal of Social History / T. Zeldin. — 1976. — Vol. 10. — Nr. 2. — P. 237—245. (рос. пер.: Зельдин Т. Социальная история как история всеобъемлющая // THESIS. — 1993. — Т. 1. — Вып. 1. — С. 154—162.

Автореферати дисертацій

- 465 Андриевский В. П. Из истории антинародной деятельности православной церкви на Волыни (XV век — начало 60-х гг. XX века) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук / В. П. Андриевский. — Львов, 1968. — 20, [1] с.
- 466 Андрухів І. О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40—80-х роках ХХ століття. Історико-правовий аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / І. О. Андрухів. — Ужгород, 2006. — 36, [1] с.
- 467 Балягузова О. Ю. Розкол в українському православ’ї у 1921—1930 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. “Історія України” / О. Ю. Балягузова. — Запоріжжя, 2006. — 20, [1] с.
- 468 Волошин Ю. В. Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941 р.—жовтень 1944 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. “Історія України” / Ю. В. Волошин. — Полтава, 1997. — 17, [1] с.
- 469 Гордієнко В. В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939—вересень 1945 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук.

- ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. “Історія України” / В. В. Гордієнко. — Київ, 1999. — 18, [1] с.
- 470 Грідіна І. М. Православна церква в Україні під час II світової війни 1939—1945 рр. : людський вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. “Історія України” / І. М. Грідіна. — Донецьк, 2001. — 20, [1] с.
- 471 Лисенко О. Є. Релігійна ситуація на Україні в 1943—1946 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01. “Історія України” / О. Є. Лисенко. — К., 1999. — 35, [1] с.
- 472 Миньковецкий Д. И. Антинародная деятельность униатской церкви в годы Великой Отечественной войны : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук / Д. И. Миньковецкий. — Львов, 1971. — 25, [1] с.
- 473 Рибак І. В. Політика радянської влади щодо Російської православної церкви в Криму (1917—1941 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. “Історія України” / І. В. Рибак. — Черкаси, 2008. — 20, [1] с.
- 474 Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX — перша половина XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 09.00.11. “Релігієзнавство” / Н. Г. Стоколос. — К., 2003. — 37, [1] с.
- 475 Федорова А. І. Старообрядницькі общини Південної Бессарабії у XIX — першій половині XX ст. : історико-конфесійний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. “Історія України” / А. І. Федорова. — Одеса, 2005. — 20, [1] с.
- 476 Шитюк М. М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті—поч. 50-х рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01. “Історія України” / М. М. Шитюк. — К., 2001. — 35, [1] с.